

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ BEYNƏLXALQ MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİ

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Dillər Universiteti Elmi Şurasının
26 oktyabr 2016-cı il tarixli iclasının qərarı ilə (pr. № 07)
çapa tövsiyə olunmuşdur.*

Bakı – 2017

Elmi redaktorlar:

Kamal Abdulla

*(AMEA-nın həqiqi üzvü, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin
Himayəçilik Şurasının sədri)*

Etibar Nəcəfov

(Fəlsəfə elmləri doktoru, professor)

Dərslük müəllifləri:

*Kamal Abdulla, Etibar Nəcəfov, Azad Məmmədov, Kamran İmanov,
Möhsün Nağısoyly, İlham Məmmədov, Həcər Verdiyeva, Aytən Qəhrəman,
İsaxan Vəliyev, Ömər Eldarov, Gülçöhrə Məmmədova, Ərtegin Salamzadə,
Firəngiz Əlizadə, Muxtar İmanov, Aydın Talıbzadə, **Aydın Dadaşov**,
Gündüz İsmayılov, Aleksandr Nesterov, Arye Qut, Həbib Zərbəliyev,
Ceyhun Məmmədov, David Qotseridze, Əli Fərhadov, Elsevər Səmədov,
Məryəm Seyidbəyli, Aqil Eyvazov, Jalə Qəribova, Elçin Əhmədov,
Cəlallətin Yanık, Sandro Tetti, Klaus Volf, Teresa do Rosario Domasio,
Anne Thompson, Aurelia Qriqoriu, Anis Malik Thoqa, Tahirə Allahyarova,
Rəşad İlyasov, İrina Kunina, Rəhilə Qeybullayeva, Könül Əliyeva,
Rəvan Həsənov, Mayya Cəfərquliyeva, Cavid Ələkbərli, Asəf Qənbərov*

Rəyçilər:

*Teymur Kərimli (AMEA-nın həqiqi üzvü, professor)
Əlikram Abdullayev (fəlsəfə elmləri doktoru, professor)
Solmaz Tohidli (tarix elmləri doktoru, professor)
Əfqan Abdullayev (filologiya elmləri doktoru, professor)
Kərim Tahirov (filologiya elmləri doktoru, professor)
Etibar Əliyev (fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru)*

Nəşrə məsul: Rəşad İlyasov *(fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru)*
Nəşriyyat redaktoru: Əliş Mirzallı *(filologiya üzrə fəlsəfə doktoru)*

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ: *Ali məktəblər üçün dərslik.*

– Bakı: BBMM, 2017. - 416 səh.

ISBN: 978-9952-28-352-5

© BBMM, 2017

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ (<i>Kamal Abdulla, Etibar Nəcəfov</i>)	7
--	---

I Bölmə GİRİŞ

I Fəsil. Azərbaycan multikulturalizmi fənninin predmeti, metodları, funksiyaları və əhəmiyyəti

1.1. Multikulturalizmin mahiyyəti (<i>Etibar Nəcəfov</i>)	13
1.2. Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin siyasət modeli kimi (<i>Etibar Nəcəfov</i>)	17
1.3. "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin predmeti (<i>Kamal Abdulla</i>)	24
1.4. "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin metodları (<i>Etibar Nəcəfov</i>)	26
1.5. "Azərbaycan multikulturalizmi" – interdisiplinar fənn kimi (<i>Kamal Abdulla</i>)	31
1.6. "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin əsas funksiyaları və əhəmiyyəti (<i>Kamal Abdulla</i>)	33
Fəslə aid suallar	35
Ədəbiyyat	35

II Bölmə

MULTİKULTURALİZM AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN XALQININ HƏYAT TƏRZİ KİMİ

II Fəsil. Multikulturalizm milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi

2.1. Multikultural təhlükəsizlik və onun əsas prinsipləri (<i>Kamal Abdulla</i>)	37
2.2. Azərbaycançılıq və multikulturalizm (<i>Kamal Abdulla, Etibar Nəcəfov</i>)	40
2.3. Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi kimi (<i>Kamal Abdulla</i>)	47
2.4. Prezident İlham Əliyev müasir dövrdə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qərantıdır (<i>Kamal Abdulla, Etibar Nəcəfov</i>)	49
Fəslə aid suallar	55
Ədəbiyyat	55

III Fəsil. Multikulturalizmin Azərbaycanca tarixi təkamülü

3.1. Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri (<i>Etibar Nəcəfov</i>)	57
3.2. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli identiklik işığında (<i>Kamran İmanov</i>)	61
3.3. Azərbaycan multikulturalizminin XIX əsrə qədərki tarixi (<i>Həcər Verdiyeva</i>)	72
3.4. Azərbaycan multikulturalizmi yeni dövrdə (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri) (<i>Həcər Verdiyeva</i>)	79
3.5. Sovet dövründə millətlərarası münasibətlər siyasətinin xüsusiyyətləri (<i>Həcər Verdiyeva</i>)	86
3.6. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycan multikulturalizmi (<i>Elçin Əhmədov, Həcər Verdiyeva</i>)	88
Fəslə aid suallar	103
Ədəbiyyat	105

IV Fəsil. Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları

4.1. Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları dörd istiqamətdə (<i>Kamal Abdulla</i>)	113
4.2. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları (<i>Möhsün Nağısoylu</i>)	117
4.3. Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi qaynaqları (<i>İlham Məmmədzaadə, Elsevər Səmədov</i>)	128
4.4. Azərbaycan multikulturalizminin publisistik qaynaqları (<i>Əli Fərhadov</i>)	140
4.5. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları (<i>Etibar Nəcəfov, Həcər Verdiyeva, İsaخان Vəliyev</i>)	148
4.6. Azərbaycan incəsənəti və mədəniyyətində multikulturalizm	162
4.6.1. Musiqi (<i>Firəngiz Əlizadə</i>)	162
4.6.2. Mərasimlər (<i>Muxtar İmanov</i>)	171
4.6.3. Təsviri incəsənət (<i>Ərtegin Salamzadə</i>)	178
4.6.4. Memarlıq (<i>Gülçöhrə Məmmədova</i>)	187
4.6.5. Monumental incəsənət (<i>Ömər Eldarov</i>)	195
4.6.6. Teatr (<i>Aydın Talıbzadə</i>)	198
4.7.7. Kino (<i>Aydın Dadaşov</i>)	206
4.8.8. Mətbəx (<i>Rəhilə Qeybullayeva</i>)	220
Fəslə aid suallar	224
Ədəbiyyat	228

V Fəsil. Azərbaycanda multikulturalizm siyasəti

5.1. Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi kimi (<i>Etibar Nəcəfov</i>)	235
5.2. Azərbaycanda dini müxtəliflik (<i>Ceyhun Məmmədov, Gündüz İsmayılov</i>)	243

5.3. Azərbaycanca dövlət–din münasibətləri (<i>Ceyhun Məmmədov, Gündüz İsmayilov</i>)	258
5.4. Multikulturalizm siyasətinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri (<i>Kamal Abdulla, Aqil Eyvazov</i>)	269
5.5. Multikulturalizmin konstitusion-hüquqi əsasları (<i>İsaxan Vəliyev, Rəvan Həsənov</i>)	274
5.6. Azərbaycan Respublikasının dil siyasətində multikulturalizm (<i>Jalə Qəribova</i>)	280
5.7. Azərbaycanda milli diasporların yanaşı yaşaması multikulturalizmin təzahürü kimi (<i>Məryəm Seyidbəyli</i>)	293
Fəslə aid suallar	305
Ədəbiyyat	307

III Bölmə

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

VI Fəsil. Multikulturalizm və Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti

6.1. Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının ugurlu xarici siyasətinin bir amili kimi (<i>Etibar Nəcəfov</i>)	312
6.2. "Bakı Prosesi": mahiyyəti, tarixi, məqsədləri və iştirakçıları (<i>Etibar Nəcəfov</i>)	317
6.3. Multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində Heydər Əliyev Fondunun rolu (<i>Rəşad İlyasov, Mayya Cəfərquliyeva</i>)	320
6.3.1. Heydər Əliyev Fondunun yaranması və əsas məqsədləri.....	321
6.3.2. "Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan"	323
6.3.3. Beynəlxalq konfranslar, forumlar – mədəniyyətlərarası dialoqun və multikulturalizmin platformasıdır.....	329
6.4. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin fəaliyyəti (<i>Azad Məmmədov, Aytən Qəhrəman</i>)	331
6.5. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti və beynəlxalq təşkilatlar (<i>Rəvan Həsənov</i>)	342
6.6. Multikulturalizm və milli diaspora: təzahür xüsusiyyətləri (<i>Məryəm Seyidbəyli</i>)	350
Fəslə aid suallar	356
Ədəbiyyat	357

VII Fəsil. Azərbaycan multikulturalizmi və dünya multikulturalizm modelləri

7.1. Kanada modeli (<i>Celalettin Yanık</i>)	360
7.2. Amerika Birləşmiş Ştatlarında multikulturalizm (<i>Celalettin Yanık</i>)	366

7.3. Avstraliya modeli (<i>Rəşad İlyasov</i>)	373
7.4. Avropa multikulturalizminə ümumi baxış (<i>Anne Tohmpton, Könül Əliyeva</i>)	375
7.5. İngiltərədə multikulturalizmi (<i>Anne Tohmpton, Asəf Qənbərov</i>)	377
7.6. Fransada multikulturalizm (<i>Rəşad İlyasov, Asəf Qənbərov</i>)	378
7.7. Almaniya multikulturalizm (<i>Klaus Volf, Könül Əliyeva</i>)	379
7.8. İsveçrədə multikulturalizm (<i>Tahirə Allahyarova</i>)	382
7.9. Portuqaliyada multikulturalizm (<i>Teresa do Rosario Domasio, Mayya Cəfərquliyeva</i>)	385
7.10. İspaniyada multikulturalizm (<i>Cavid Ələkbərli</i>)	386
7.11. İtaliya multikulturalizmi (<i>Sandro Tetti, İrina Kunina</i>)	389
7.12. Türkiyədə multikulturalizm (<i>Celalettin Yanık</i>).....	391
7.13. Rusiyada multikulturalizm (<i>Aleksandr Nesterov</i>)	395
7.14. Gürcüstanda multikulturalizm (<i>David Qotseridze</i>)	398
7.15. Moldovada multikulturalizm (<i>Aurelio Qriqoriu</i>)	401
7.15. İsraildə multikulturalizm (<i>Arye Qut</i>)	406
7.16. İndoneziyada multikulturalizm (<i>Həbib Zərbəliyev, Anis Malik Thoha</i>)	408
Fəslə aid suallar	410
Ədəbiyyat	412

*“Multikulturalizmin alternativi yoxdur...
Bizim üçün multikulturalizm dövlət siyasətidir
və bizim həyat tərzimizdir.”*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEV

ÖN SÖZ

Müasir dövrün ən əlamətdar hadisələrindən olan, obyektiv və qanunauyğun xarakter daşıyan qloballaşmanın əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri cəmiyyətdə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin artmasıdır. Qloballaşma prosesi öz orbitinə, demək olar ki, bütün dövlətləri almışdır. Buna görə də dünya dövlətlərinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur.

Cəmiyyətdə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin formalaşması prosesi obyektiv və subyektiv faktorların təsiri altında baş verir. Obyektiv faktorlara tarixi, coğrafi, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni səbəbləri daxil etmək olar. Etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin formalaşmasında subyektiv faktorun roluna gəldikdə isə bura ilk növbədə dövlətin cəmiyyətdə etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasına rəğmən apardığı siyasət aiddir.

Dövlətin cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasındakı rolundan danışarkən, bir mühüm məqamı nəzərə almaq lazımdır: dövlət tərəfindən bu müxtəlifliklər bu və ya digər cəmiyyətə *məcburi* və yaxud *könüllü* şəkildə yeridilə bilər. Birinci halda bu və ya digər dövlətin ərazisinə onun istəyinə məhəl qoyulmadan, yəni, məcburi şəkildə, başqa dövlət tərəfindən müəyyən məqsədlə etnik-mədəni müxtəlifliklər yeridilir. Məsələn, tarix boyu Sasani imperiyası, Ərəb Xilafəti, Səlcuq dövləti, çar Rusiyası və Sovet İttifaqı Azərbaycanı işğal etdikdən sonra onun torpaq-

larında köçürmə siyasəti aparmışlar. Bu dövlətlər Azərbaycan ərazilərinə öz xalqlarını və ya onlara sadıq olan başqa xalqları yerləşdirərək, işğal olunmuş torpaqlarda öz sosial bazalarını yaratmaq məqsədini güdmüşlər.

İkinci halda isə dövlət tərəfindən məqsədyönlü və könüllü şəkildə öz ərazisində etnik-mədəni müxtəlifliklərin artması ilə nəticələn siyasət aparılır. Məsələn, II Dünya müharibəsindən sonra ölkədə iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə Almaniya hökuməti Türkiyədən əmək miqrantlarının gəlməsinə icazə vermişdir. Eləcə də Fransaya, Belçikaya və digər Qərb dövlətlərinə eyni məqsədlə Asiya və Afrika ölkələrindən çoxlu sayda əmək miqrantları gətirilmişdir.

Düzdür, tarix boyu elə dövlətlər olub və hazırda da var ki, onlar cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasının qarşısını almağa çalışır. Bu dövlətlər etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasını öz milli təhlükəsizlikləri üçün təhdid hesab edir. Qeyd etdiyimiz bu fakt cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə dövlətlərin birmənalı münasibətlərinin olmamasından xəbər verir. Lakin buna baxmayaraq, cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin formalaşması tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Bundan başqa bu müxtəlifliklər xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini xarakterizə edir və onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir. Buna görə də sözügedən müxtəlifliklər xalqların həyatında müsbət rol oynayır. Görkəmli hind siyasi və ictimai xadimi, hind xalqının milli azadlıq mübarizəsinin başçılarından və ideoloqlarından biri Mahatma Qandi cəmiyyətin inkişafında müxtəlifliklərin rolunu yüksək qiymətləndirir və deyirdi ki, əgər mədəniyyət ekskluziv olmağa can atarsa, onda o yaşaya bilmir.

Xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini ehtiva edən, onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edən, həyatında müsbət rol oynayan və öz mahiyyətinə görə ümumilikdə müsbət fenomen olan etnik-mədəni müxtəlifliklərin dövlət tərəfindən qorunması demokratik hüquqi cəmiyyətin *sosial ədalət, tolerantlıq və imkanların bərabərliyi* kimi mühüm prinsiplərdən irəli gəlir. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunması dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimlənmə siyasətinin tərkib hissəsidir. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi hər tərəfin, yəni, həm dövlətin, həm də etnik və dini azlıqların maraqlarını nəzərə almalıdır. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi düzgün aparılmadıqda cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində ciddi problemlər, hətta münaqişələr yaranır. Bu səbəbdən etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tən-

zimplənməsi hər bir çoxmədəniyyətli dövlət üçün böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına yüksək önəm verən Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi: **“Dövlət, ölkə nə qədər çox xalq birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir”**.

2 noyabr 2001-ci il tarixində qəbul olunmuş YUNESKO-nun “Mədəni müxtəliflik haqqında ümumdünya Bəyannaməsi” nin “Mədəni müxtəliflik, bəşəriyyətin ümumi irsi” adlı 1-ci maddəsində deyilir: **“Mübadilənin, innovasiyanın və yaradıcılığın mənbəyi olan mədəni müxtəliflik təbiət üçün biomüxtəlifliyin zəruri olduğu kimi bəşəriyyət üçün zəruridir. Buna görə də mədəni müxtəliflik bəşəriyyətin ümumi irsidir və o, indiki və gələcək nəsillərin rifahı naminə tanınmalı və təsdiq olunmalıdır”**.

Çoxmədəniyyətli dövlət üçün cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzəri cəhətdən əsaslandırmağın asan olmasına baxmayaraq, bu, mühüm məsələni həyata keçirmək olduqca çətindir. Dünyanın bir çox dövlətləri, hətta bir sıra aparıcı Qərb dövlətləri cəmiyyətdaxili etnik-mədəni müxtəliflikləri düzgün tənzimləyə bilmirlər. Bunu həmin dövlətlərdə etnik, dini, irqi və mədəni zəmində baş verən iğtişaşlar göstərir. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməməsinin əsas səbəblərindən biri odur ki, bu müxtəlifliklər qorunmaq əvəzinə assimilyasiya olunurlar. Yaxud da, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bəzi dövlətlər etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasını öz milli təhlükəsizliklərinə təhdid hesab edərək, izolyasiya (təcridetmə) siyasəti vasitəsilə cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin artmasının qarşısını almağa çalışırlar. Müasir dövrdə qaçqın, miqrant böhranı ilə əlaqədar belə dövlətlərin sayı artmaqdadır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi sahəsində örnək dövlətlərdən biridir. Bu sahədə Azərbaycan böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Bunun əsas göstəricisi ölkəmizdə etnik, dini və irqi zəmində heç bir qarşıdurmanın, münaqişənin olmamasıdır. Bu nailiyyətlər əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılan multikulturalizm siyasətinin nəticəsidir.

Azərbaycanda etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsinin digər mühüm göstəricisi kimi **“Multikulturalizmin Azərbaycan modeli”**

və ya “Azərbaycan multikulturalizm modeli” terminlərinin elmi ədəbiyyatda geniş istifadə olunmasını qeyd etmək olar. Bu, etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi sahəsində, ümumiyyətlə, multikulturalizm sahəsində Azərbaycanın qazandığı təcrübəyə marağın artdığını göstərir. Bu gün bir çox dövlətlər Azərbaycanın multikulturalizm sahəsində əldə etdiyi uğurlu təcrübəni öyrənir.

Azərbaycan Respublikası hətta multikulturalizm siyasətinin ilk dəfə meydana gəldiyi Qərbi dövlətlərindən də səmərəli multikulturalizm modeli təklif edir. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dünyada artıq multikulturalizm mərkəzi kimi tanınır. Dünyada Azərbaycanın unikal rolu yüksək qiymətləndirilir. Prezident İlham Əliyev bir neçə çıxışında Azərbaycanın multikulturalizm sahəsində təcrübəsinin xarici ölkələrdə öyrənilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir: **“Bizim təcrübəmiz öyrənilir. Əminəm ki, başqa ölkələrdə Azərbaycan təcrübəsi tətbiq olunduqda o ölkələrdə də dinlərarası, millətlərarası münasibətlər sağlam zəmində öz həllini tapacaqdır”**. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin xarici ölkə universitetlərində tədris olunması qeyd olunan təcrübənin öyrənilməsinin bariz nümunələrindən biridir.

Artıq iki ildir ki, “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni onlarla Azərbaycan və xarici ölkə universitetlərində tədris olunur. Fənnin uğurla tədris olunmasının əsas şərtlərindən biri fənn üzrə dərslərin hazırlanmasıdır. Qeyd olunan zərurəti nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il 11 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş **“2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planında “Azərbaycan multikulturalizmi” dərslərinin hazırlanıb nəşr etdirilməsi vəzifəsini qoymuşdur**.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, hüququ, psixologiyası, müasir siyasəti, dili, etnoqrafiyası, beynəlxalq əlaqələri üzrə tanınmış alimlərin birgə səyi ilə “Azərbaycan multikulturalizmi” dərsləyini hazırlamışdır.

“Azərbaycan multikulturalizmi” adlı dərslük Azərbaycan multikulturalizm modelini sistemli şəkildə, elmi cəhətdən təqdim edən ilk vəsaitdir. Üç bölmədən ibarət olan dərslükdə Azərbaycan multikulturalizm modelinin bütün əsas cəhətləri, o, cümlədən, onun formalaşmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri, tarixi təkamülü, ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, publisistik, siyasi və hüquqi qaynaqları, ictimai şüurun müxtəlif formalarında inikasını, Azərbaycanın daxili və xarici siyasətində təzahürləri təhlil edilir.

Məzmununa görə dərsləyin giriş hissəsini təşkil edən birinci bölmədə multikulturalizmlə bağlı bir sıra mühüm nəzəri məsələlərlə (*multikulturalizmin mahiyyəti, multikulturalizm – sosial hadisə, siyasət modeli və həyat tərzi kimi, multikulturalizmin formalaşmasının əsas səbəbləri, multikulturalizmin assimilyasiya və izolyasiya siyasəti modellərinin müqayisəli təhlili, multikulturalizmin zəif və güclü formaları və s.*) yanaşı “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin predmeti, metodları, onun digər ictimai elmlərlə münasibəti, əsas funksiyaları və əhəmiyyəti açıqlanır.

Dərsləyin əsas hissəsi ikinci və üçüncü bölmələrdə verilir. İkinci bölmədə multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti və Azərbaycan xalqının həyat tərzi kimi təqdim olunur. Əvvəlcə bu bölmədə “Multikultural təhlükəsizlik və onun əsas prinsipləri”, “Azərbaycançılıq və multikulturalizm” kimi nəzəri cəhətdən əhəmiyyətli olan məsələlər təhlil olunur. Sonra isə Azərbaycan multikulturalizm modelinin formalaşmasında və inkişafında müstəsna xidmətləri olan Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin əvəzsiz rolları işıqlandırılır. İkinci bölmənin sonrakı hissələri Azərbaycan multikulturalizm modelinin formalaşmasının obyektiv və subyektiv səbəblərindən, tarixi təkamülündən, ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, publisistik, siyasi və hüquqi qaynaqlarından, həmçinin multikulturalizmin Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində, incəsənəti və mədəniyyətində əks olunmasından bəhs edir. Nəhayət, ikinci bölmənin son hissəsində multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi kimi ölkədəki dövlət-din münasibətlərinə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, burada yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasına təsiri haqqında danışılır.

Dərsləyin ikinci bölməsi Azərbaycan multikulturalizminin ölkənin daxili siyasəti müstəvisində, üçüncü bölməsi isə beynəlxalq münasibətlər sistemi müstəvisində təhlilinə həsr edilmişdir. Buna görə də dərsləyin üçüncü bölməsində ilk növbədə multikulturalizm ilə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti arasında əlaqə ilə bağlı bir sıra mühüm məqamlar təqdim olunur. Daha konkret desək, bu bölmədə multikulturalizm ölkənin uğurlu xarici siyasətinin bir amili kimi göstərilir, son dövrdə siyasi leksikona daxil olmuş və müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan “Bakı prosesi” təşəbbüsü təhlil olunur, multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində Heydər Əliyev Fondunun rolu işıqlandırılır, dünyada Azərbaycan multikulturalizm modelinin təbliğ və təşviq olunmasında Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm

Mərkəzinin fəaliyyətindən bəhs olunur. Bundan başqa bu bölmədə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətini həyata keçirməsində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığından, xarici ölkələrdəki milli diasporumuzun Azərbaycan multikulturalizm modelinin təbliğ və təşviq olunması sahəsindəki fəaliyyətindən danışılır. Nəhayət, üçüncü bölmənin son hissəsində bir sıra xarici ölkələrdəki (*Kanada, Avstraliya, ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, İsveçrə, Portuqaliya, İspaniya, İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Moldova, İsrail, İndoneziya*) multikulturalizm modelləri təqdim olunur və onların Azərbaycan multikulturalizm modeli ilə müəyyən oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır.

Dərslük Azərbaycan universitetləri və eyni zamanda, xarici ölkə universitetlərində “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnini öyrənən tələbələr, magistrələr və doktorantlar, həmçinin Azərbaycan multikulturalizmi modelinin aktual məsələləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

***Kamal Abdulla,
Etibar Nəcəfov***

I BÖLMƏ

GİRİŞ

I Fəsil.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ FƏNNİNİN PREDMETİ, METODLARI, FUNKSİYALARI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

1.1. Multikulturalizmin mahiyyəti

“**M**ultikulturalizm” termini elmi ədəbiyyata təxminən XX əsrin 60-70-ci illərində daxil olmuşdur və onun məzmununa dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu termin müxtəlif mənalarda işlədilir. Bu isə öz növbəsində onun mahiyyətinin dərk olunmasını çətinləşdirir. Multikulturalizmin səmərəli tədris olunmasının əsas şərtlərindən biri onun mahiyyətinin düzgün dərk olunması ilə bağlıdır.

Multikulturalizm terminini *geniş* və *dar* mənalarda işlətmək olar. Sözün *geniş mənasında* multikulturalizm termini onun etimologiyasından çıxış edərək və çoxmədəniyyətlilik məfhumunun sinonimi kimi istifadə edilir. Məlum olduğu kimi, multikulturalizm sözü latıncadan tərcümədə “çoxmədəniyyətlilik” mənasını verir. Çoxmədəniyyətlilik dedikdə isə ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklər tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Müxtəlifliklər xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini xarakterizə etməklə onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil

edir və həyatında müsbət rol oynayır. Biz müxtəlif etnik, irqi, dini və mədəni qrupların nümayəndələrinin birgə yaşadıkları cəmiyyəti *multikultural cəmiyyət* adlandırırıq. Buna görə də sözün *geniş mənasında* müasir dövrdə əksər dövlətlər multikulturaldır.

Sözün *dar mənasında* isə multikulturalizm məhfumu cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti – müxtəlifliklərin qorunmasını əks edir.

Kanadalı tədqiqatçı Pol Dyumoçel (Paul Dumouchel) “*Müqayisəli multikulturalizm*” adlı məqaləsində multikulturalizm terminini ədəbiyyatda ən azı 3 müxtəlif mənada işlədilməsini qeyd edir. Birinci mənada bu termin elə bir *sosial-tarixi situasiyanı* xarakterizə edir ki, orada bir neçə müxtəlif etnik-mədəni qrupların nümayəndələri birgə yaşayır. Onun fikrincə, bu mənada işlədilən multikulturalizm termini *deskriptiv (təsviredici) xarakter* daşıyır. Dyumoçelin bu mənada işlətdiyi multikulturalizm termini bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz multikulturalizm sözünün geniş mənasına bənzəyir.

Dyumoçelə görə multikulturalizm termininin ikinci mənası cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlət tərəfindən aparılan konkret *siyasətlə* bağlıdır. Multikulturalizm termininin ikinci mənası onun birinci mənasından irəli gəlir. Belə ki, cəmiyyətdəki multikultural situasiyanı idarə etmək məqsədilə dövlət bir neçə mümkün siyasət sırasında *multikulturalizm siyasətinə* də müraciət edir. Bu mənada işlədilən multikulturalizm termini dövlətin cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəliflərə reaksiyasını, daha konkret desək, bu müxtəlifliklərin qorunmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan multikulturalizm siyasətini ehtiva edir. Dyumoçelin ikinci mənada işlətdiyi multikulturalizm termini bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz multikulturalizm sözünün *dar mənası* ilə eynidir.

Və nəhayət Dyumoçel bu terminin üçüncü mənasının olmasını da qeyd edir. Multikulturalizm termininin üçüncü mənası *normativ xarakter* daşıyır, yəni o, çoxmədəniyyətli cəmiyyətin ədalət baxımından necə olmalı olduğunu göstərir. Dyumoçel multikulturalizm termininin bu anlamda multikulturalizm fenomeninin tanınmış tədqiqatçıları olan *Çarlz Teylorun, Vil Kimlikanın və Ceyms Tallinin* əsərlərində istifadə edilməsini göstərir. Bu müəlliflər hesab edirlər ki, etnik-mədəni müxtəlifliklər olan cəmiyyətdə müxtəlifliklər qorunmalı və inkişaf etdirilməlidir. Bu, *multikultural ədalətin* normativ tələbidir.

Dyumoçel haqlı olaraq qeyd edir ki, multikulturalizm termininin birinci mənası onun ikinci və üçüncü mənalardan daha əvvəl yaranmışdır, çünki multikulturalizm bir siyasət kimi özünü yalnız son 35-40 ildə göstərməyə başlamışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Dyumoçelin multikulturalizm termininin üçüncü mənası terminin ikinci mənasının konkretləşdirilməsidir. Buna görə də onu bu terminin ayrıca bir mənası kimi vermək düzgün deyil. Biz bu termini *geniş və dar mənalar*da işlədəcəyik.

Multikulturalizmə verilən bəzi təriflərdə terminin həm geniş, həm də dar mənası əks olunur. Məsələn, *The Harper Colins* sosiologiya lüğətində (1991) multikulturalizmin belə bir tərifi verilir: **“Multikulturalizm – bir çox cəmiyyətlərin xüsusiyyəti kimi plüralizmin mövcudluğunun etiraf olunması və inkişafı deməkdir. Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin, məsələn, azlıqların dilinin müdafiəsi məsələsini öz qarşısına qoyur. Eyni zamanda o, azlıqların mədəniyyəti ilə əsas mədəniyyətin qeyri-bərabər münasibətlərini nəzərdə tutur”**.

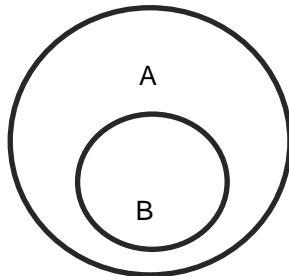
Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, multikulturalizm məhfumu çox-mədəniyyətlilik məfhumunun sinonimi kimi ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəliflikləri və bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərləri ehtiva edir. Bununla əlaqədar *Stenford Ensiklopediyasında* qeyd olunur ki, *multikulturalizm məfhumuna bütün məzlum qruplar – afro-amerikalılar, qadınlar, cinsi azlıqların nümayəndələri, şikəstlər və s. – aid edilsə də, multikulturalizmin tədqiqatçılarının əksəriyyəti adətən bu məfhumu etnik və dini azlıqları təşkil edən immiqrantları (mühacirləri) (məs., ABŞ-dəki Latın Amerikalıları, Qərbi Avropada müsəlmanları), milli azlıqları (məs. katalonları, baskları, uelsliləri, kvebekliləri) və yerli xalqları (məs., Şimali Amerikadakı yerli xalqları, Yeni Zelandiyadakı maoriləri) daxil edirlər.*

Multikulturalizm məfhumunun məzmununun müəyyənləşdirilməsinə onun *tolerantlıq və interkulturalizm* məfhumları ilə müqayisə edilməsi kömək edir.

Multikulturalizm məfhumu öz məzmununa görə *tolerantlıq* məfhumuna yaxındır. Daha konkret desək, tolerantlıq multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edir. Yuxarıda qeyd etdik ki, müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklər etnik-mədəni dəyərlərdə əks olunur. Etnik-mədəni dəyərlərin müəyyən qismi etnik və dini azlıqlara məxsusdur. Multikulturalizm bir siyasət kimi bu azlıqlara və

onlara məxsus olan etnik-mədəni dəyərlərə münasibətdə titul xalq tərəfindən dözümlülüyün nümayiş etdirilməsini nəzərdə tutur. Lakin multikulturalizm məfhumunun həcmi tolerantlıq məfhumunun həcmi ilə məhdudlaşmır. Onun həcmi daha genişdir. *Eyler dairəsi* vasitəsilə bu iki məfhumun münasibəti aşağıdakı şəkildə təsvir olunmuşdur.

A - multikulturalizm
B - tolerantlıq

Multikulturalizm etnik və dini azlıqlara münasibətdə tolerantlıqla yanaşı onlara və onların etnik-mədəni dəyərlərinə *hörmətlə* yanaşmanı da ehtiva edir. Bununla əlaqədar tanınmış britaniyalı tədqiqatçı Bhixu Parex qeyd edir ki, multikulturalizm şəraitində etnik və dini azlıqların tanınması tələbi tolerantlığı aşaraq cəmiyyətdə mövcud olan müxtəliflikləri qəbul etməyi, onlara *hörmətlə* yanaşmanı və hətta onları təsdiq etməyi nəzərdə tutur.

Multikulturalizm və interkulturalizm məfhumlarına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ədəbiyyatda bu məfhumları bir-biri ilə qarışdırırlar, hətta eyniləşdirirlər. Lakin bu, düzgün deyil. Belə ki, multikulturalizm və interkulturalizm məfhumları arasında müəyyən fərqli cəhətlər vardır.

Etnik-mədəni müxtəlifliklərin birgə yaşayışını, onlar arasında tolerantlığın, hətta qarşılıqlı hörmətin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan multikulturalizm bu müxtəliflikləri qabartmaqla bəzən cəmiyyətdə sosial fraqmentasiya, dezintegrasiya hallarının yaranmasına səbəb olur. Nəticədə etnik-mədəni qruplar bir-birindən təcrid olurlar. Belə halların qarşısını almaq üçün etnik, irqi, dini və mədəni qrupların nümayəndələrinin arasında dialoq və əməkdaşlıq münasibətləri inkişaf etdirilməlidir. Bu isə interkulturalizmlə bağlıdır. İnterkultural cəmiyyətdə hər bir etnik-mədəni qrup öz kimliyini qorumaqla digər etnik-mədəni qruplarla dialoq yolu ilə ümumi sosial-mədəni mühitin yaradılması naminə əməkdaşlıq edir. Yaradılan bu ümumi sosial-mədəni mühit cəmiyyətdəki integrasiya proseslərinin güclənməsini təmin et-

məklə yanaşı etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu isə etnik-mədəni qruplar arasında qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq münasibətlərini daha da gücləndirir. Başqa sözlə desək, interkultural cəmiyyət keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsidir. Bu mərhələdə etnik, irqi, dini və mədəni qruplar bir-birinin etnik-mədəni dəyərlərinə hörmətlə yanaşmaqla yanaşı bir-birilə əməkdaşlıq edirlər. Bu isə öz növbəsində cəmiyyətdə inteqrasiya meyillərini möhkəmlədir.

1.2. Multikulturalizm etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənziplənməsinin siyasət modeli kimi

Yuxarıda qeyd olundu ki, müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətinə tarixi prosesin inkişafının nəticəsi olan və buna görə də obyektiv xarakter daşıyan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklərin tənziplənməsinin mümkün vasitələrindən biri multikulturalizmdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, sözün *dar mənasında* multikulturalizm cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret *siyasəti, siyasət modelini* əks edir. Lakin multikulturalizmin cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənziplənməsindəki rolunu, ümumiyyətlə onun mahiyyətini və əhəmiyyətini müəyyən edərkən ilk növbədə multikulturalizmin bir *sosial hadisə* olduğunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, multikulturalizm cəmiyyətin inkişafının məhsuludur. O, cəmiyyətdə cərəyan edən hadisələrin təsiri ilə meydana gəlməlidir.

Sosial hadisə kimi formalaşan multikulturalizm digər sosial hadisələrə (siyasətə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, mənəviyyata, ictimai şəurun müxtəlif formalarına və s.) təsir göstərir, onlarla qarşılıqlı münasibətdə olur. Bundan başqa, multikulturalizm bir sosial hadisə kimi öz əhəmiyyətinə görə *sosial ədalət, imkanların bərabərliyi, demokratiya* kimi anlayışların sırasına daxildir. Belə ki, hər bir etnik, irqi, dini və mədəni qrupun hüquq və azadlıqlarının qorunması, onların qanun qarşısında bərabər olmalarının təmin edilməsi həm sosial ədalətin tələblərinə, həm də demokratik cəmiyyətin normalarına uyğun gəlir.

Multikulturalizmin bir sosial hadisə kimi formalaşmasına aşağıdakı faktorlar təsir göstərir:

1. *Eyni ərazidə uzun illərdən bəri müxtəlif xalqların birgə yaşamaları.* Məsələn, Azərbaycanda müşahidə olunan çoxmədəniyyətlik üçün bu səbəb səciyyəvidir. Məlum olduğu kimi, ölkəmizin ərazisində qədim dövrlərdən bəri müxtəlif xalqların nümayəndələri əmin-amanlıq şəraitində birgə yaşayırlar;
2. *Ölkənin coğrafi mövqeyi.* Söhbət müxtəlif mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovuşduğu ərazilərdən gedir. Belə ərazilərdə yerləşən ölkələrin xalqları müxtəlif etnik, irqi, dini və mədəni qrupların nümayəndələri ilə qarşılaşaraq onlarla iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrini inkişaf etdirmişlər. Bu isə öz növbəsində belə ərazilərdə multikultural mühitin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Coğrafi faktor da Azərbaycanda müşahidə olunan çoxmədəniyyətlik üçün səciyyəvidir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın ərazisi müxtəlif sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin və dinlərin kəsişməsində yerləşir. Buradan qədim İpək Yolu keçmiş, ölkəmizin bu əlverişli coğrafi mövqeyi onun etnik-mədəni müxtəlifliyə malik olan bir cəmiyyət kimi formalaşmasında və inkişafında müsbət rol oynamışdır;
3. *Sosial və iqtisadi səbəblərdən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə xalqların axını.* Müasir dövrdə Qərbi dövlətlərində müşahidə olunan çoxmədəniyyətliliyin əsas səbəbi *iqtisadi miqrasiya* hesab olunur. Lakin son dövrdə bu axının xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Belə ki, Suriya, İraq, Əfqanıstan və digər Yaxın Şərq və Afrika ölkələrini bürümüş hərbi münaqişələr bu ölkələrdən inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə insan axınını kütləvi və idarəolunmaz edərək, onu *siyasi miqrasiyaya* çevirmişdir;
4. *İmperiyalar tərəfindən həyata keçirilən xalqların köçürülməsi siyasəti.* Ermənilərin rus imperiyası tərəfindən Yaxın Şərqdən Cənubi Qafqaza köçürülməsi bu siyasətin bəriz nümunəsidir;
5. *Hərbi münaqişələr nəticəsində xalqların yaşadıkları ölkələri tərk edərək başqa ölkələrə köçmələri.* Müasir dövrdə bir sıra Yaxın və Orta Şərq ölkələrində (Suriya, İraq, Əfqanıstan) davam edən hərbi münaqişələr burada yaşayan müxtəlif etnik və dini qrupların nümayəndələrinin Avropanın bir sıra ölkələrində sığınacaq axtarmalarına səbəb olmuşdur. Bu isə öz

növbəsində qaçqınların pənah gətirdikləri dövlətlərdə etnik-mədəni müxtəlifliyin artması ilə müşayiət olunur.

Assimilyasiya, izolyasiya və multikulturalizm

Yuxarıda qeyd olunan faktorlar nəticəsində formalaşan multikultural cəmiyyət daha sonra dövlət tərəfindən idarə olunmalıdır. Daha konkret desək, qeyd olunan faktorlar nəticəsində yaranan etnik-mədəni müxtəlifliklər tənzimlənəlməlidir. Belə ki, bu müxtəlifliklər dövlət tərəfindən düzgün tənzimlənmədikdə cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində ciddi problemlər, hətta münaqişələr yaranır. Buna görə də bu müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi hər bir çox-mədəniyyətli dövlət üçün böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, multikulturalizm etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə bağlı dövlətin üzləşdiyi problemlərin həll edilməsinin mümkün siyasət modellərindən biridir. Bir siyasət modeli kimi multikulturalizm ötən əsrin 60-cı illərində Kanadada meydana gəlmişdir. Multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsindən əvvəl etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərlə üzləşən dövlətlər bu müxtəliflikləri əsasən iki siyasət modeli, *assimilyasiya və ya izolyasiya* vasitəsilə tənzimləməyə çalışıblar:

Assimilyasiya siyasəti milli azlıqların mədəni-etnik dəyərlərini titul (əsas) etnosun mədəniyyətinə qatmaqla cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin ləğv edilməsini nəzərdə tutur*.

İzolyasiya siyasəti isə milli azlıqların mədəni-etnik dəyərlərinin titul etnosun etnik-mədəni dəyərləri ilə hər hansı bir əlaqəsinin qarşısını almaqla milli azlıqların cəmiyyətə inteqrasiya olmalarına imkan vermir.

İzolyasiya siyasəti 2 formada özünü büruzə verir: 1. O, milli azlıqların ölkəyə daxil olub orada məskunlaşmasına mane olur. 2. Cəmiyyətdə artıq məskunlaşmış müəyyən qrup adamların assimilyasına mane olmaq məqsədilə onları təcrid edir. İkinci halda bu siyasət *aparteid* adlanır.

Aparteid (afrikaans dilindən tərcümədə “ayrılıq”, “ayrılıqda yaşamaq” mənasını verir) Cənubi Afrika Respublikasında 1948-1994-ci

---

* *Qeyd: Titul etnos dedikdə bu və ya digər ölkə ərazisində siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə hakim mövqeyə malik olan və əksər hallarda əhalinin çoxluğunu təşkil edən etnos nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq, dövlət təhsil sisteminin əsasını bu etnosun dili və mədəniyyəti təşkil edir.*

illərdə tətbiq olunan siyasətdir. Aparteid siyasəti qeyd olunan dövr ərzində hakimiyyətdə olan Milli partiya tərəfindən aparılırdı. Bu siyasətin əsasını irqi ayrı-seçkilik təşkil edirdi. Aparteid siyasəti ölkə əhalisini 4 irqi qrupa bölürdü: “qaralar”, “ağlar”, “rənglilər” və “hindlilər”. 1960-1983-cü illər ərzində 3,5 milyon qeyri-ağ əhali yaşadıkları yerlərdən xüsusi zonalara (rezervasiyalara) köçürüldü. 1970-ci ildə ölkənin qeyri-ağ əhalisi siyasi təmsilçilikdən məhrum olundu. Onların və təndəş hüquqları xeyli məhdudlaşdırıldı. Hakimiyyətdə olan irqçilər ayrı-seçkililiyi həyatın bütün sahələrində tətbiq edirdilər. Qeyri-ağ əhali üçün təhsil, səhiyyə, digər xidmət sahələri ayrılıqda fəaliyyət göstərirdi. Məlum olduğu kimi, Cənubi Afrika Respublikasında aparteid sistemi bu ölkənin ilk qaradərili prezidenti, Nobel Sülh mükafatı laureatı Nelson Mandelanın rəhbərliyi altında 1994-ci ildə demokratik qüvvələrin ümumi seçkilərdə qələbəsindən sonra ləğv edildi.

Tarixi hadisələrin gedişatı etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bu iki siyasət modelinin səmərəsizliyini göstərdi. Belə ki, müasir ictimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynadığı bir dövrdə assimilyasiya siyasətinin düzgün olmadığı kimi, qloballaşma, mədəniyyətlərin qovuşduğu bir şəraitdə izolyasiya siyasətinin də yanlış olduğu müəyyən olundu. Etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönəlmiş assimilyasiya və izolyasiya siyasətlərinin iflasa uğraması ötən əsrin 60-70-ci illərində əvvəlcə Kanadada, sonra isə Avropanın bir sıra çoxmədəniyyətli ölkələrində multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsinin başlıca səbəblərindən biri olmuşdur.

Multikulturalizm etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bir siyasət kimi assimilyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin ləğv edilməsinin qarşısını almaqla, bu dəyərləri qorumaqla yanaşı, izolyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərləri ilə titul etnosun etnik-mədəni dəyərlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsir etmələri üçün lazımı şərait yaradır və milli azlıqların yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmaları üçün əlverişli imkan təklif edir. Başqa sözlə desək, multikulturalizm milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərini nə assimilyasiyaya uğradır, nə də ki, onların bu dəyərlərinin inkişafını cəmiyyətin inkişafından təcrid edir. Multikulturalizm titul etnos ilə milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin inkişafına eyni şərait yaratmaqla onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri üçün zəmin yaradır.

Multikulturalizmin zəif və güclü formaları

Ədəbiyyatda *multikulturalizmin zəif və güclü formalarının* olmasına dair fikirlər mövcuddur. Multikulturalizmin bu formaları arasında mühüm fərqli cəhətlər vardır. London İqtisadiyyat Məktəbinin professoru Çandran Kukatasın fikrincə, cəmiyyətdə mövcud olan etnik-mədəni müxtəlifliyə münasibətdə multikulturalizmin zəif və güclü formaları özünü göstərir.

Multikulturalizmin *zəif forması* etnik-milli azlıqlara öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün imkan yaradır. Lakin azlıqlar öz imkanları ilə etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq iqtidarında olmadıqlarına görə yaranmış situasiyada cəmiyyətdəki hakim etnik-mədəni dəyərlərin qəbul edilməsini ən optimal çıxış yolu kimi dəyərləndirirlər. Başqa sözlə desək, onlar elə bir vəziyyətə düşürlər ki, onlara bilərəkdən, xarici təzyiq olmadan, öz istəkləri ilə titul xalqın etnik-mədəni dəyərlərini qəbul etmək sərf edir. Öz mədəni kimliyini, etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq isə çətin olur. Mövcud vəziyyətdə azlıqların başqa çıxış yolu olmadığına görə, onlar könüllü şəkildə etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq fikrində tamamilə də olmasa müəyyən dərəcədə əl çəkirlər və bununla da yaşadıkları cəmiyyətə *integrasiya* olunmağı praktiki cəhətdən daha əlverişli hesab edirlər. Məsələn, multikulturalizmin zəif forması çoxmillətli Sovet İttifaqında müşahidə olunurdu. SSRİ-nin tərkibində olan bütün qeyri-rus ittifaq respublikalarının ərazilərində öz dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyətlərini qorumağa və inkişaf etdirməyə geniş imkanları olsa da, onlar daha çox rus xalqının etnik-mədəni dəyərlərini, tarixini öyrənməyə, rus dilində təhsil almağa üstünlük verirdilər. Çünki bu, onlara şəxsi karyeralarını qurmaqda, yaşadıkları cəmiyyətin bütün sahələrində nailiyyətlər əldə etməkdə kömək edirdi.

Müasir dövrdə təxminən oxşar vəziyyət bəzi Qərb ölkələrində (ABŞ, Kanada, Niderland, Böyük Britaniya, Avstriya və b.) müşahidə olunur. Bu ölkələrdə yaşayan milli azlıqların nümayəndələrinə, onların etnik-mədəni dəyərlərinə münasibətdə tolerantlıq nümayiş etdirilir. Belə bir münasibətin nəticəsində milli azlıqların nümayəndələrinə yaşadıkları Qərb dövlətlərində öz adət-ənənələrini qorumaq, ana dillərində qəzet və jurnal çıxarmaq, hətta ana dilində məktəb açmaq hüquqları verilmişdir. Professor Çandran Kukatasın qeyd etdiyi kimi, bu dövlətlərdə liberalizmə yaxud liberal dəyərlərə hətta uyğun gəlməyən müxtəlif mədəniyyətlərin yaxud adət-ənənələrin olmasına dözümlülük nümayiş etdirilir. Onun fikrincə, klassik liberal cəmiyyət qeyri-liberal

elementləri ehtiva edə bilər. Liberal cəmiyyətlərin milli azlıqların nümayəndələrinə nümayiş etdirdiyi tolerantlıq azlıqların etnik-mədəni dəyərlərini nə assimilyasiya edir, nə də ki, onu təcrid edir. Lakin Qərb dövlətlərində milli azlıqların nümayəndələrinə və onların etnik-mədəni dəyərlərinə münasibətdə bu cür dözümlü nümayiş etdirilməsinə baxmayaraq, onlar yaşadıkları cəmiyyətdəki mövcud imkanlardan bəhrələnmək üçün titul etnosun etnik-mədəni dəyərlərini öyrənməklə, onun dilini, müəyyən adət-ənənələrini mənimsəməklə həmin cəmiyyətə inteqrasiya olunmağı daha vacib hesab edirlər. Çünki bu yolla onlar yaşadıkları cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmək imkanı qazanırlar. Buna görə də milli azlıqların nümayəndələri bir sıra Qərb dövlətlərində mövcud olan multikulturalizmin zəif formasının yaratdığı imkanlardan könüllü şəkildə imtina edirlər.

Multikulturalizmin zəif formasından fərqli olaraq onun *güclü forması* milli azlıqlara öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün azadlıq verməklə yanaşı, onların yaşadıkları cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmələri üçün hər cür şəraitin yaradılmasını tələb edir. Multikulturalizmin güclü forması cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyə münasibətdə dözümlülüyün nümayiş etdirilməsi ilə kifayətlənmir. O, bu müxtəlifliyin dövlət tərəfindən qorunmasını və inkişaf etdirilməsini, onun maddi, hüquqi və mənəvi cəhətdən dəstəklənməsini vacib hesab edir. Bununla əlaqədar multikulturalizmin tanınmış tədqiqatçılarından olan kanadalı professor Vil Kimlika göstərir ki, dövlət onun ərazisində yaşayan bütün etnik, dini və irqi qrupların hüquqlarını tanımalı və onların mədəniyyətlərinin qorunması istiqamətində xüsusi proqramlar təklif etməlidir. Onun fikrincə, dövlətin bu müdaxiləsi azlıqların mədəni müstəqilliklərinin saxlanılmasına kömək edəcəkdir. Bununla belə Kimlika hesab edir ki, milli azlıqlar yaşadıkları cəmiyyətin qanunlarına hörmətlə yaşamağa bəslənmişlər.

Multikulturalizmin qeyd olunan formalarının hər biri *liberalizm nəzəriyyəsinə* əsaslanır. Lakin professor Çandran Kukatasın qeyd etdiyi kimi, cəmiyyətdəki milli münasibətlərin tənzimlənməsinə dövlətin müdaxiləsini qəbul etməyən zəif multikulturalizm *klassik liberalizmə* əsaslanırsa, qeyd olunan münasibətlərin tənzimlənməsinə dövlətin fəal müdaxiləsini vacib hesab edən güclü multikulturalizm müasir liberalizmə əsaslanır.

Multikulturalizm həyat tərzini kimi

Multikulturalizmi təbliğ edən ölkə onu *dövlət ideologiyasının* tərkib hissəsi, *dövlət siyasəti* səviyyəsinə qaldırır. Bir sosial hadisə kimi meydana gələn multikulturalizmin inkişafının sonrakı mərhələləri onun dövlət ideologiyasına, dövlət siyasətinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu mərhələlərin reallaşmasında əsas rol dövlətə məxsusdur.

Multikulturalizmin vətəndaşların *həyat tərzinə* çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Bu mərhələdə vətəndaş cəmiyyəti multikulturalizmin cəmiyyətdə yayılmasında olduqca fəal rol oynayır. Multikulturalizm ideyaları get-gedə ictimai şüurda möhkəmlənir. Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzinə çevrilməsi onun yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin xalqımızın həyat tərzinə çevrilməsini mühüm üstünlük hesab edir: “Azərbaycanda hökm sürən ab-hava, dinlərarası, millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm dəyərləri – bunlar bizim üçün həyat tərzidir. Ancaq əgər biz bəzi başqa ölkələrə nəzər yetirsək görürük ki, bu, heç də hər yerdə belə deyil. Əksinə, milli, dini zəmində qarşıdurmalar, müharibələr, toqquşmalar baş verir, məzhəb zəminində qan tökülür”. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzini olmasını Azərbaycanın böyük nailiyyəti hesab edərək, bu iki faktorun ölkədə müsbət ab-hava yaratmasını qeyd edir.

Cəmiyyətdəki çoxmədəniyyətliliyi, etnik-mədəni müxtəlifliyi xarakterizə edən multikulturalizm pozitiv hadisədir. O, cəmiyyətin inkişafında differensiasiya prosesini, müxtəlifliklərin artmasını xarakterizə edərək onun inkişafından xəbər verir. Bununla belə cəmiyyətdəki çoxmədəniyyətliliyi, etnik-mədəni müxtəlifliyi xarakterizə etməklə yanaşı, multikulturalizm eyni zamanda bu müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bir siyasətdir. Bir siyasət kimi multikulturalizmin etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn digər siyasətlərdən (assimilyasiya, izolyasiya) əsas fərqi, o cümlədən əsas üstünlüyü, ondadır ki, o, müəyyən birləşmiş cəmiyyət daxilində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına və hətta inkişafına yönəlmişdir. Özünün bu üstünlüyü sayəsində multikulturalizm siyasəti, bir tərəfdən, assimilyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin ləğv edilməsinin qarşısını alır, digər tərəfdən isə milli azlıqların etnik-mədəni dəyərləri ilə titul etnosun etnik-mədəni dəyərlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsir etmələri üçün zəruri şərait yaradır və nəticədə etnik azlıqlara mənsub olan bütün xalqların yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmalarına şərait yaradır.

Azərbaycanda etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi məsələsinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu müxtəlifliklər əsrlər boyu ölkəmizdə multikulturalizm prinsipləri əsasında tənzimlənilir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılış mərasimində demişdir: “Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətidir. Eyni zamanda, bu, bizim həyat tərzimizdir. Multikulturalizmin nisbətən yeni və bəzən çətin tələffüz edilən termin olmasına baxmayaraq, multikulturalizm ideyaları hər zaman ölkəmizdə mövcud olmuşdur. Tarixi dönmədən və siyasi sistemdən asılı olmayaraq, xalqımız hər zaman istər ölkədə, istərsə də onun hüdudlarından kənarında multikulturalizmi fəal müdafiə və təşviq etmişdir”.

1.3. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin predmeti

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətində tarixi prosesin inkişafının nəticəsi olan və buna görə də obyektiv xarakter daşıyan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu son dərəcə təbii bir haldır. Hazırda bu müxtəlifliklərin qorunması üçün əlverişli tarixi və coğrafi şəraiti olan dövlət çoxdur. Lakin təəssüf ki, bu müxtəlifliklərin qorunmasını dövlət siyasətinin başlıca vəzifələrindən biri kimi qəbul edən dövlət olduqca azdır. Azərbaycan Respublikası multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən nadir dövlətlərdəndir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında multikulturalizmin dövlət siyasəti olmasını dəfələrlə qeyd etmişdir. Belə çıxışlarının birində cənab Prezident bunları söyləmişdir: **“Multikulturalizmin alternativini yoxdur. Əlbəttə, bizə məlumdur ki, bununla bağlı müxtəlif fikir və baxışlar var. Bəziləri multikulturalizmin iflasa uğradığını iddia edirlər, ancaq müsbət nümunələr var. Bizim üçün multikulturalizm dövlət siyasətidir və bizim həyat tərzimizdir”**.

Bu gün dünyada multikulturalizm siyasətinə ikili baxış formalaşmışdır desək, səhv etmərik. Qabaqcıl Avropa ölkələrindəki multikultural mühit son zamanlar dövlət siyasətindən kənar, stixiyanın öhdəsinə buraxılmışdır. Buna əsas səbəb kimi Böyük Britaniyada, Fransada, Almaniyada və başqa inkişaf etmiş Avropa ölkələrində get-gedə dərinləşən mənəvi böhranı göstərə bilərik. Başqasına, özündən olma-

yana acımamaq “öz və özgə” qarşıdurmasının kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Artıq bu ölkələrdə multikulturalizmin gələcəyinə inanmırlar. Böyük Britaniyanın sabiq Baş naziri Devid Kameron (2010-2016) bu vəziyyəti ümitsiz kimi qiymətləndirir və qeyd edir ki, onun ölkəsində multikulturalizm siyasəti iflasa uğramış sayıla bilər. Bu yanaşmanı bütövlükdə multikulturalizm siyasətinin bədbin qütbü adlandırma bilərik.

İkinci qütb isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin formalaşdırdığı nikbin qütbdür. Azərbaycan – multikulturalizmin təntənəsini yaşadan ölkə, multikulturalizm isə Azərbaycanda məhz dövlət siyasətidir.

Tarixən Azərbaycanın multikultural və tolerant bir ölkə olması, burada multikulturalizmin xalqın həyat tərzini səviyyəsinə yüksəlməsi, həmçinin dövlət tərəfindən cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunması istiqamətində böyük layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanın dünyada multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Leksikona “multikulturalizmin Azərbaycan modeli”, “Azərbaycan multikulturalizmi” kimi terminlər daxil olmuşdur. Azərbaycanın multikulturalizm sahəsində əldə etdiyi mütərəqqi təcrübəyə dünyada maraq artmaqdadır. Bunun bariz göstəricisi son dövrdə bir sıra Azərbaycan və xarici ölkə ali məktəblərində “Azərbaycan multikulturalizmi” adlı fənnin tədris olunmasıdır.

Bu fənnin predmeti nədir? O, nəyi öyrədir?

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənni əsrlər boyu multikulturalizmin Azərbaycanda meydana gəlməsinin səbəblərini, onun mahiyyətini, nəzəri-ideoloji, hüquqi-normativ əsaslarını, fərqli cəhətlərini, o cümlədən üstünlüklərini, müasir durumunu və inkişaf perspektivlərini öyrədir.

Fənnin qeyd olunan predmetinə uyğun olaraq onun əsas məqsədi tələbələrə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin mahiyyətini, onun xüsusiyyətlərini və bu siyasətin ölkədə uğurla həyata keçirilməsinin səbəblərini izah etməkdir.

Eyni zamanda “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnini öyrənən tələbə Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, dilinin, psixologiyasının, etnoqrafiyasının, siyasətinin, sosiologiyasının da əsas yaranış və inkişaf istiqamətlərini öyrənmiş olur. Buradan isə birbaşa yaxın yol areala (Qafqaza), bir qədər uzaq yol isə bütün Şərqlə aparır.

1.4. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin metodları

“Azərbaycan multikulturalizmi” bir interdisiplinar fənn kimi ümum-məntiqi metodları və ya elmi idrakın ümumi metodlarını tətbiq edir. Burada istifadə olunan əsas ümumməntiqi metodlar aşağıdakılardır: *müşahidə, müqayisə, ölçü, eksperiment, induksiya və deduksiya, analiz və sintez, abstraktlaşma, ümumiləşdirmə.*

Müşahidə

Müşahidə – hadisələrin öyrənilməsinə, onların mənasının və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsinə yönələn gerçəkliyin məqsədyönlü qavrayışıdır. Müşahidə tədqiq olunan obyekt haqqında ilkin məlumatın alınmasına yönəlmişdir. Bir qayda olaraq, müşahidə zamanı subyekt obyektin inkişafına müdaxilə etmir.

Müşahidənin iki növü vardır:

- a. Xarici və ya kənardan aparılan müşahidə. Xarici müşahidədə müşahidəçi baş verən prosesə kənardan izləyir;
- b. Daxili müşahidə. Burada müşahidəçi baş verən prosesin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir.

Bundan başqa müşahidə zamanı texniki vasitələrdən istifadə olunub-olunmamasından asılı olaraq müşahidə *bilavasitə və ya dolayısı ilə (instrumental)* ola bilər. Bilavasitə müşahidələrdə subyekt obyekt haqqında məlumatı heç bir texniki vasitədən (televizor, radio, internet və s.) istifadə etmədən əldə edir. Subyekt obyekt haqqında bilikləri dolayısı yolla da (məsələn, müsahibə və ya anket sorğusu yolu ilə) əldə edə bilər. Belə müşahidəni dolayısı adlandırırlar.

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində *müşahidə metodu* geniş tətbiq olunur. Məsələn, bu metod vasitəsilə ölkəmizdə müxtəlif etnik qrupların və dini konfessiyaların nümayəndələri arasında heç bir qarşıdurmanın olmamasını, bundan başqa onlar arasında xoş münasibətlərin olmasını müəyyən etməklə burada multikultural şəraitin yüksək səviyyədə olması haqqında nəticəyə gəlmək mümkündür.

Müqayisə

Müqayisə – obyektlər arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək məqsədilə onların tutuşdurulmasına yönələn metoddur. Bu metod aysaların, hadisələrin mahiyyətinin müəyyən edilməsində mü-

hüm rol oynayır. Müqayisə elmi biliyin mühüm mərhələsi olan ümumiləşdirmənin vacib şərtidir. Bundan başqa müqayisə analogiya üzrə əqli nəticələrdə də əhəmiyyətli rol oynayır.

Müqayisə metodunun “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Məsələn, Azərbaycandakı multikulturalizm modelinin xüsusiyyətlərinin, o cümlədən onun digər modellərdən üstün cəhətlərinin müəyyən edilməsində bu metoddan geniş istifadə olunur.

Ölçü

Ölçü – xüsusi texniki vasitələrdən və ölçü vahidlərindən istifadə etməklə obyektin kəmiyyət tərəflərinin müəyyən edilməsi metodudur. Bu metod vasitəsilə obyektlərin kəmiyyəti ilə onun xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı münasibət müəyyən edilir.

Ölçü metodunun “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində tətbiq olunmasına gəldikdə, bu metod vasitəsilə ölkənin multikulturalizm sahəsində tədqiq olunan hadisələrin kəmiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi onun konkret xüsusiyyəti haqqında məlumat verə bilər. Məsələn, dövlət qeydiyyatından keçmiş bu və ya digər dini icmanın nümayəndələrinin ölkədə keçirilən Prezident, Parlament və Bələdiyyə seçkilərində iştirakının səviyyəsini hesablamaqla biz icmanın siyasi fəallığını müəyyən edə bilərik.

Eksperiment

Eksperiment (lat. experimentum – “təcrübə”) – empirik tədqiqatın elə bir metodudur ki, o, bu və ya digər müddəanın həqiqiliyini yoxlamaq məqsədilə müşahidə situasinyaı yaradaraq nəzarət və idarə olunan şəraitdə əşya və hadisələri tədqiq edir. Müşahidədən fərqli olaraq eksperiment zamanı tədqiq olunan şərait əvvəlcədən mövcud olmur. O, xüsusi məqsədlə yaradılır. Eksperiment digər empirik tədqiqat metodlarından fərqli olaraq tədqiq olunan obyektin gedişatına müdaxilə etməyi nəzərdə tutur. Eksperiment zəruri şərtlərin yaradılmasına maneçilik törədən bütün təsirlərin və faktorların aradan götürülməsini, müvafiq texniki qurğularla müşahidənin və ölçünün aparılmasını ehtiva edir.

Elmi idrakın digər ümumi metodları kimi eksperiment də “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində istifadə oluna bilər. Məsələn, bu fənnin əsas müddəələrindən biri olan “Azərbaycanda etnik və dini ayrı-seçkilik yoxdur” müddəasını yoxlamaq məqsədilə bir eksperi-

ment keçirtmək olar. Eksperiment zamanı respondentlər üçün nəzarət və idarə olunan müşahidə situasiyasını yaradaraq onlara müəyyən suallar verməklə, qarşılarına müəyyən praktiki seçim etmək məsələsini qoymaqla qeyd olunan müddəanın həqiqiliyini eksperimental yolla sübut etmək olar.

İnduksiya

İnduksiya (lat. Induksio – “yönəltmək”) – bir tədqiqat metodu kimi biliyin konkret faktlardan ümumi müddəalara hərəkətini ifadə edir. İnduktiv metod vasitəsilə konkret faktlar toplanır və ümumiləşdirilir. Nəticədə ümumiləşdirilmiş yeni bilik alınır. Ümumi biliyin alınmasında bütün faktlar istifadə olunursa, induksiya tam olur. Əks halda o, natamam olur. Əksər hallarda induktiv metodun tətbiqi zamanı əsasən obyektiv səbəblərdən bütün faktları nəzərə almaq çətin olur. Buna görə də natamam induksiyaya daha çox rast gəlinir. Tam induksiyadan fərqli olaraq natamam induksiyada alınan bilik ehtimali xarakter daşıyır.

İnduktiv metod “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində geniş tətbiq olunan metodlardan biridir. Bu, fənnin xarakterindən irəli gəlir. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni Azərbaycan gerçəkliyini öyrənmənin bir fənni kimi ölkəmizin multikulturalizm sahəsinə aid olan konkret faktları toplayaraq öz müddəalarını irəli sürür. Məsələn, fənnin tədrisində Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində tolerantlıq və multikulturalizm ideyalarının olmasına dair müdafiə olunan müddəə qədim dövrdən indiyədək Azərbaycan xalqının şifahi xalq ədəbiyyatının, xalqımızın görkəmli mütəfəkkirlərinin, şairlərinin, yazıçıların, maarifçilərinin əsərlərinin nümunələri təhlil olunaraq əsaslandırılır.

Deduksiya

Deduksiya (lat. deductio – “çıxartmaq”) – ümumi müddəalardan xüsusi nəticələrə gətirən idrak metoduna deyilir. Əldə olunan bilik, bir qayda olaraq, zəruri xarakter daşıyır. Yəni natamam induksiyadan fərqli olaraq deduktiv metod vasitəsilə alınan nəticə ehtimali xarakter daşımır.

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin tədrisi zamanı istifadə olunan bir çox müddəalar deduktiv metod vasitəsilə alınır. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan bu və ya digər milli azlığın öz ana dilini inkişaf etdirmək hüququnun olmasını müəyyən edərək deduktiv metod vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddə-

sinin 2-ci bəndinə (“Dövlət dili”) və 45-ci maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndlərinə (“Ana dilindən istifadə hüququ”) müraciət edərək belə hüququn olmasını sübut etmək olar. Qeyd olunan maddələrin bəndlərində aşağıdakılar yazılmışdır: 21-ci maddənin 2-ci bəndi – **“Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”**; 45-ci maddəsinin 1-ci bəndi – **“Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır”** . 45-ci maddənin 2-ci bəndi – **“Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz”**.

Analiz və sintez

Analiz (*yun. analysis* – “ayırma”, “bölmə”) – tədqiq olunan obyektin fikrən tərkib elementlərə bölünməsinə nəzərdə tutan tədqiqat metodudur. Obyektin tərkib elementləri sonradan ayrı-ayrılıqda öyrənilir. Bu, tədqiq olunan obyekt haqqında əlavə məlumat verir. Məsələn, analiz vasitəsilə tədqiq olunan obyektin strukturu, tərkib hissələri, onların arasındakı münasibət müəyyən edilir.

İnduksiya deduksiyaya əks olduğu kimi, analiz də *sintezə* əks olan metoddur. Əgər analiz tədqiq olunan obyektin fikrən tərkib elementlərə bölünməsinə nəzərdə tutursa, sintez (*yun. synthesis* – “birləşmə”) bu elementlərin bütövə birləşdirilməsini nəzərdə tutur. Sintez analizin davamı kimi çıxış edir.

Bu iki metod “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin bir çox müddəalarının öyrənilməsində istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətini öyrənərkən əvvəlcə analiz metodu vasitəsilə bu siyasətin əsas elementləri (istiqlalətləri) müəyyən edilir, hər bir element (istiqlalət) ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir, onlar arasında münasibət göstərilir. Sonra isə sintez metodu vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin tərkib hissələri haqqında əldə olunan məlumat bir yerdə toplanılaraq bu siyasət haqqında bütöv bilik əldə olunur.

Abstraktlaşdırma

Abstraktlaşdırma (lat. abstractio – “uzaqlaşdırma, kənar etmə, rədd etmə, təmizləmə”) – tədqiq olunan obyektə onun bir sıra əlamətlərinin fikrən kənarlaşdırılması metodudur. Bir qayda olaraq obyektə onun fikrən ayrılan və kənarlaşdırılan onun ikinci dərəcəli, vacib

olmayan, onun mahiyyətini əks etdirməyən əlamətlər olur. Dərketmə prosesində bu cür vacib olmayan, obyektin mahiyyətini əks etdirməyən əlamətdən azad olan tədqiqatçı obyektin mahiyyətinə asanlıqla yaxınlaşır.

Abstraktlaşdırma analiz metodu ilə sıx bağlıdır. Daha konkret desək, abstraktlaşdırma metodu analiz metodunun məntiqi davamıdır. Belə ki, obyektin vacib olan, onun mahiyyətini əks edən əlamətlərini onun vacib olmayan, mahiyyətini əks etməyən əlamətlərdən ayırmazdan əvvəl onu analiz etmək lazımdır.

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində abstraktlaşdırma metodu onun yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərinə görə geniş tətbiq oluna bilər. Məsələn, müasir dövrdə Azərbaycanda bir çox ölkələrdə, hətta son zamanlar bəzi Qərb ölkələrində özünü büruzə verən antisemitizm (*yəhudi xalqına, onun dininə və mədəniyyətinə qarşı düşmənçilik*) hallarının olmamasının əsas göstəricilərini müəyyən edərkən abstraktlaşdırma metoduna uyğun olaraq diqqəti ilk növbədə yəhudilərin ölkəmizdə tarixən təqib olmadıqlarına, onların burada dini etiqad azadlıqlarının təmin olunmasına, ana dillərində təhsil almaq, qəzet və jurnal nəşr etmək imkanlarının olmasına verməliyik. Yəhidilərin Azərbaycanda yaşamaları ilə bağlı digər göstəriciləri (məsələn, onların ölkənin müəyyən bölgələrində kompakt şəkildə məskunlaşmaları, siyasi partiyalarda fəaliyyətləri, xidmət sahəsində çalışmaları və s.) abstraktlaşdırma metodu vasitəsilə ayıraraq onlara diqqət yetirmək lazım deyil. Çünki bu cür göstəricilər Azərbaycanda antisemitizmin olub-olmamasından xəbər vermir.

Ümumiləşdirmə

Ümumiləşdirmə metodu vasitəsilə bir neçə obyektin ümumi cəhətləri bir məfhumda birləşdirilir. Məsələn, “udi xalqı”, “ingiloy xalqı” və “xınalıq xalqı” məfhumları “alban xalqları” məfhumunda ümumiləşdirilir. Obyektlərin ümumi cəhətləri onların analiz və müqayisə olunması nəticəsində əldə olunur. Ümumiləşdirmə metodu xüsusi məfhumdan ümumi məfhumə yönəlmişdir. Məfhumun ümumiləşdirilməsi bir məntiqi əməliyyat kimi onun həcmnin genişlənməsi, məzmunun isə daralması ilə xarakterizə olunur. Bu əməliyyat eyni zamanda məfhumun konkretliyinin azalmasına da səbəb olur. Məsələn, “Azərbaycanın ictimai fikir tarixində tolerantlıq ideyaları” məfhumunun ümumiləşdirilməsindən alınan “Azərbaycanın ictimai fikir tarixi”,

“İctimai fikir tarixində tolerantlıq ideyaları” və s. məhfumlar məzmun və konkretlik baxımından verilmiş məfhumdan aşağıdadır. Lakin buna baxmayaraq yeni alınmış məhfumlar tədqiq olunan obyektin mahiyyətinin açılması istiqamətində atılan mühüm bir addımdır. Çünki yeni bir məfhumun mahiyyətini müəyyən edərkən atılan ilk addım onun ümumiləşdirilməsidir, yəni verilmiş məfhumu həcm baxımından daha geniş məfhumun həcminə daxil edilməsidir. Məsələn, “multikultural təhlükəsizlik” məfhumunu dərk etmək üçün biz ilk növbədə onu ümumiləşdirmə metodu vasitəsilə həcm baxımından daha geniş məfhum olan “təhlükəsizlik” məfhumunun həcminə daxil edirik. Bu isə bizdə “multikultural təhlükəsizlik” məfhumu haqqında müəyyən fikrin yaranmasına səbəb olur.

Ümumməntiqi metodlardan müşahidə, müqayisə, ölçü və eksperiment *empirik tədqiqata* aid olduqları halda, induksiya və deduksiya, analiz və sintez, abstraktlaşma və ümumiləşdirmə empirik tədqiqatlarla yanaşı, nəzəri tədqiqatlara da aiddir.

1.5. “Azərbaycan multikulturalizmi” – interdisciplinar bir fənn kimi

“Azərbaycan multikulturalizmi” interdisciplinar bir fəndir. O, fəlsəfə, ədəbiyyat, psixologiya, tarix, kulturologiya, hüquq, politologiya, sosiologiya, linqvistik və bu kimi digər ictimai elmlərin müddəalarına əsaslanır və multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında təsəvvürü formalaşdırır.

Fəlsəfə “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edir. Məsələn, müasir fəlsəfə elmində geniş yayılmış mədəniyyətin ictimai inkişafda aparıcı rol oynaması ideyası və bu ideyaya əsaslanan mədəni-sivilizasion yanaşma cəmiyyətdəki etnik, dini, irqi və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində multikulturalizmin digər siyasət modellərindən daha üstün və daha optimal siyasət modeli olmasını əsaslandırmağa kömək edir. Bundan başqa Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində etnik-mədəni müxtəlifliyə, tolerantlığa, birgəyaşayışa dair söylənilən ideyaların öyrənilməsinə “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində xüsusi yer ayrılmışdır. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti ilə ölkənin sosial-iqtisadi

di inkişafının, xarici siyasətinin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi sosial fəlsəfə tərəfindən təhlil olunan məsələlər sırasındadır.

Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan multikulturalizminin əsas qaynaqlarından biridir. Qədim dövrlərdən bəri yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan şairlərinin və yazıçılarının əsərlərində irqi, etnik, dini və mədəni müxtəlifliklərin qorunmasını, ümumiyyətlə birgəyaşayışı və tolerantlığı təbliğ edən bədii nümunələrin öyrənilməsi Azərbaycan multikulturalizm modelinin dərin köklərə malik olmasını göstərir.

Multikulturalizm Azərbaycan xalqına xas olan, xalqımızın psixologiyasını, milli mentalitetini səciyyələndirən bir dəyərdir. **Psixologiya fənni** qeyd olunan müddəaların elmi cəhətdən əsaslandırılmasına kömək edir.

Azərbaycan tarixi fənni ölkəmizin ərazisində müxtəlif xalqların və dini konfessiyaların nümayəndələrinin əsrlər boyu sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaları haqqında bilgiler verir. Bu, “Azərbaycan multikulturalizmi” fənnində təqdim olunan müddəaları daha da əsaslı edir.

Kulturologiya fənni Azərbaycan xalqının mədəniyyətində, ədəbiyyatında, incəsənətində əks olunan onun etnik-mədəni dəyərlərinin əhəmiyyətini araşdıraraq “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin müəyyən müddəalarının əsaslandırılması üçün empirik material təqdim edir. Məsələn, ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinə münasibətdə xalqımızın mədəniyyətində, ədəbiyyatında və incəsənətində müşahidə olunan hörmət ölkəmizin ərazisində qədim dövrlərdən bəri müxtəlif xalqların nümayəndələrinin əmin-amanlıq şəraitində yaşadığılarından xəbər verir.

Hüquq elmi etnik, irqi, dini və mədəni azlıqların hüquqlarının müdafiə olunması və onların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması sahəsində dövlətimizin həyata keçirdiyi layihələrdən bəhs edir. Bundan başqa bu elm Azərbaycanın üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul olunmuş hüquqi-normativ sənədlərin məzmununu və əhəmiyyətini araşdıraraq ölkəmizdə bu sahədə görülən işlər haqqında məlumat verir.

Politologiya elmi xarici ölkələrdə, xüsusilə də multikulturalizm siyasətinin meydana gəldiyi Qərb ölkələrində mövcud olan multikulturalizm modellərini ayrılıqda hərtərəfli təhlil edir. Təhlil nəticəsində əldə olunan bilik Qərb ölkələrindəki multikulturalizm modelləri ilə multikulturalizmin Azərbaycan modeli arasında müqayisənin aparıl-

masına imkan verir. Müqayisəli təhlil Azərbaycan multikulturalizm-kulturalizminin xüsusiyyətlərinin, o cümlədən, onun üstünlüklərinin dərk olunmasına kömək edir.

Sosiologiya elmi multikulturalizmə bir sosial hadisə kimi yanaşaraq onun meydana gəlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktorların rolunu müəyyən edir. Bundan başqa sosiologiya elmi multikulturalizmin cəmiyyətdə rolunun, onun ölkənin daxili və xarici siyasətinə, iqtisadi inkişafına, mədəniyyətinə təsirinin müəyyən edilməsinə kömək edir. Sosiologiya fənni vasitəsilə Azərbaycan multikulturalizminin formalaşmasına və inkişafına təsir edən sosial faktorların rolu açıqlanır, həmçinin Azərbaycan multikulturalizmin bu faktorlara əks təsiri göstərilir.

Dilçilik elmi Azərbaycan dilinin formalaşmasında və inkişafında onun qədim zəngin potensialı ilə yanaşı, digər dillərin rolunu qeyd edir, dövlət-dil, cəmiyyət-dil münasibətlərini öyrənir və beləliklə, multikulturalizmin Azərbaycan modelinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan dil siyasətinin özəlliklərinin dərk olunmasına kömək edir.

1.6. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin əsas funksiyaları və əhəmiyyəti

Yuxarıda “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin predmetini müəyyən edərkən qeyd etdik ki, bu fənn əsrlər boyu multikulturalizmin Azərbaycanda meydana gəlməsinin səbəblərini, onun mahiyyətini, nəzəri-ideoloji, hüquqi-normativ əsaslarını, fərqli cəhətlərini, o cümlədən üstünlüklərini, müasir durumunu və inkişaf perspektivlərini öyrədir. Fənnin predmetinə verdiyimiz tərifdən onun əsas funksiyalarını müəyyən etmək mümkündür. Fənnin funksiyaları öz növbəsində onun əhəmiyyətini göstərir.

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin üç əsas funksiyası vardır: idraki, proqnozlaşdırıcı və praktiki.

Fənnin *idraki funksiyası* ondan ibarətdir ki, biz onun vasitəsilə multikulturalizmin Azərbaycan ərazisindəki təzahürünü, başqa sözlə, Azərbaycan modelini, Azərbaycan multikulturalizmini öyrənərək bu mənəvi “ərazini” hərtərəfli şəkildə dərk edirik. Daha konkret desək, bu fənn vasitəsilə multikulturalizmin Azərbaycanda meydana gəlməsinin və inkişafının səbəbləri, onun ədəbi-bədii, fəlsəfi, publisistik, siya-

si və hüquqi qaynaqları, müasir dövrdə onun ölkənin daxili və xarici siyasətində əks olunması, multikulturalizmin Azərbaycan modelinin digər mövcud modellərdən fərqli cəhətləri haqqında həm də müfəssəl məlumat əldə edirik. Eyni zamanda biz bu zaman Azərbaycana qonşu ölkələr haqqında da kontrastiv (müqayisəli) biliklərə malik oluruq.

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin *proqnozlaşdırıcı funksiyası* ölkədəki multikultural durumun təhlili nəticəsində əldə olunan biliyin əsasında bu durumun inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Fənnin *praktiki funksiyası* isə ölkədəki etnik, dini, irqi və mədəni müxtəlifliklərin fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi, ümumiyyətlə multikultural durumun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərir.

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin idraki, proqnozlaşdırıcı və praktiki funksiyalarının məzmunundan görüldüyü kimi onlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Fənnin idraki funksiyası vasitəsilə əldə olunan bilik onun proqnozlaşdırıcı və praktiki funksiyalarının reallaşdırılması üçün zəmin yaradır. Fənnin proqnozlaşdırıcı funksiyası vasitəsilə ölkədəki mövcud multikultural vəziyyətdə baş verəcək dəyişikliklər qabaqcadan müəyyən edilir və praktiki funksiyanın vasitəsilə bu vəziyyətdə müvafiq islahatlar həyata keçirilir. Fənnin proqnozlaşdırıcı və praktiki funksiyalarının təsiri altında yeni yaranmış multikultural durum yenidən “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni tərəfindən öyrənilir. Bu isə fənnin idraki funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir.

“Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin təhlil etdiyimiz idraki, proqnozlaşdırıcı və praktiki funksiyalarından irəli gələn fənnin idraki, proqnozlaşdırıcı və praktiki əhəmiyyəti ilə yanaşı, onun siyasi əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır.

Fənnin *siyasi əhəmiyyəti* ondadır ki, o, obyektiv və subyektiv faktorların təsiri altında dünyanın əsas multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilmiş Azərbaycandakı multikultural durum haqqında həqiqətləri yayaraq ölkəmizə qarşı bəzi dövlətlər, beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən aparılan qərəzli münasibətin aradan götürülməsinə kömək edir, Azərbaycana qarşı obyektiv münasibətin formalaşmasına öz bəhrəsini verir.

Fəslə aid suallar

1. Multikulturalizm nədir?
2. Multikulturalizmin tolerantlıq və interkulturalizm məfhumları ilə münasibəti?
3. Assimilyasiya, izolyasiya və multikulturalizmin oxşar və fərqli cəhətləri haqda nə bilirsiniz?
4. Multikulturalizmin bir siyasət modeli kimi meydana gəlməsinin səbəbləri nədir?
5. Multikulturalizmin zəif və güclü formaları hansılardır?
6. Müasir dövrdə etnik-mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunması və inkişafı nə üçün vacibdir?
7. Multikulturalizm siyasətinin nikbin və bədbin qütbləri hansılardır?
8. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni nəyi öyrədir?
9. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin metodları?
10. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni üçün fəlsəfənin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
11. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni üçün politologiyanın əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
12. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin əsas funksiyaları hansılardır?
13. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin siyasi əhəmiyyəti nədədir?
14. “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin ictimai fənlər sırasında yeri.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev. İlham Əliyev müqəddəs Ramazan ayı münasibətilə iftar mərasimində iştirak edib.
http://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Prezidenti_Ilham_Aliyev_muqeddes_Ramazan_ayi_munasibetile_iftar_merasiminde_istirak_edib-870733
2. İlham Əliyev. Bakıda Heydər məscidinin açılışında İlham Əliyevin nitqi. <http://www.president.az/articles/13981>

3. İlham Əliyev. İlham Əliyev “Rossiya-24” informasiya telekanalına müsahibə verib. 28 noyabr 2014-cü il.
<http://president.az/mobile/articles/13559>
4. İlham Əliyev. Prezident İlham Əliyev BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun rəsmi açılışında iştirak edib.
<http://www.yap.org.az/az/view/news/12931/prezident-ilham-eliyev-bizim-uchun-multikulturalizm-dovlet-siyasetidir>.
5. İlham Əliyev. Prezident İlham Əliyev IV Ümumdünya Mədəniyyət-lərəarası Dialoq Forumunun rəsmi açılışında iştirak edib. 5 may 2017-ci il. <http://azertag.az/xeber/1057274>
6. Abdullayev K.M. Ulu Öndər Azərbaycan multikulturalizmin siyasi banisi kimi. Azərbaycan qəzeti, 23.07.2014
7. Abdullayev K.M. Azərbaycanın müstəqilliyi illərində multikulturalizm və tolerantlıq. Müstəqillik yollarında 25. Bakı, 2016, ss.504-517
8. Dumouchel P. Comparative multiculturalism. http://www.ritsumei.ac.jp/acd/gr/gsce/s/pd01/Comparative_Multiculturalism.pdf
9. Kukathas C. Theoretical Foundations of Multiculturalism http://econfaculty.gmu.edu/pboettke/workshop/fall04/theoretical_foundations.pdf
10. Kymlicka W., Multiculturalism as Fairness, Journal of Political Philosophy 5 (4) 1997, pp.406-427
11. Nəcəfov E.Ə. Multikulturalizmin mahiyyətinə dair. Dövlət İdarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə, Jurnal, N3 (51), 2015, s.103-112
12. Parekh B., Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory (London: Macmillan, 2000), pp.142-178
<http://lib.freescienceengineering.org/view.php?id=398243>
13. Song S., "Multiculturalism", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2014 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <http://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/multiculturalism>
14. Wieviorka M., (1998) „Is Multiculturalism a Solution?“, Ethnic and Racial Studies 21(5): 882-910

II BÖLMƏ

MULTİKULTURALİZM AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN XALQININ HƏYAT TƏRZİ KİMİ

II Fəsil.

MULTİKULTURALİZM MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK KONSEPSİYASININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

2.1. Multikultural təhlükəsizlik və onun əsas prinsipləri

Məlum olduğu kimi, milli təhlükəsizlik sisteminin bir çox komponentləri vardır. İqtisadi təhlükəsizlik, nəqliyyat təhlükəsizliyi, enerji təhlükəsizliyi, qida təhlükəsizliyi və s. hər biri ayrılıqda və bütövlükdə dövlətin yaşaması üçün vacib komponentlərdir. Bu sistemin içərisinə mənəvi, ideoloji həyatın ayrılmaz hissəsi olan multikultural dəyərləri də bir bütöv təhlükəsizlik komponenti kimi daxil etmək vacibdir. Ölkə öz enerji, iqtisadi, milli təhlükəsizliyini qoruduğu kimi multikultural təhlükəsizliyini də təmin etməlidir.

Multikultural təhlükəsizliyin ümumi mahiyyəti etnik, dini, irqi, mədəni mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqların, etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunması deməkdir. Cəmiyyətin multikultural təhlükəsizliyinin təmin olunması qarşısında yaranan problemlər inkişaf edərsə, bu, etnik, dini, irqi zəmində qarşıdurmalara, münaqişələrə səbəb olar. Son dövrdə Avropanın bir sıra ölkələrində etnik və

dini radikalizm, ksenofobiya, antisemitizm, islamofobiya meyillərinin artması qeyd olunanların bariz nümunəsidir.

Multikultural təhlükəsizlik bir sıra *prinsiplərdən* ibarətdir. Bu prinsiplər dövlətin özünü inamlı, ədalətli, keyfiyyətə daim yeniləşən bir mahiyyətə malik orqanizm kimi hiss etməsini şərtləndirir.

Multikultural təhlükəsizliyin prinsipləri aşağıdakılardır:

1. *Cəmiyyət daxilindəki bütün konfessiyalara və onun nümayəndələrinə dövlət tərəfindən siyasi münasibətin bərabər şəkildə yönəlməsi.*

Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarının birində qeyd etdi ki, ondan xarici ölkələrdə tez-tez təəccüblə soruşurlar: Azərbaycanda müxtəlif konfessiya rəhbərlərinin və üzvlərinin bir-birinə belə tolerant, dostluq münasibətinin əsasında nə durur? Bunun səbəbi nədir?

Bu sualın özü bir azərbaycanlı üçün qəribə səslənir. Çünki müasir azərbaycanlı bu münasibətin mahiyyətini ruhu ilə, mənəviyyəti ilə hiss edir. O, bunun səbəbini bilməyə bilər. Udduğumuz hava, içdiyimiz su kimi bu münasibət də bizim həyatımız üçün son dərəcə vacibdir. Amma bu sualın, əlbəttə ki, ciddi cavabı da yox deyil. Azərbaycanda belə bir mühitin olması onunla bağlıdır ki, ölkə başçısı, bütövlükdə dövlət müxtəlif konfessiyalara eyni siyasi münasibət bəsləyir. Birini digərindən fərqləndirmir. Bərabər siyasi münasibət də öz növbəsində konfessiyaların bir-birinə və hər birinin ayrılıqda dövlətə tolerant münasibətini şərtləndirir. Beləliklə: Multikultural təhlükəsizliyin əsas və ən vacib prinsiplərindən biri məhz ölkə daxilindəki müxtəlif konfessiyalara siyasi münasibətin bərabər şəkildə yönəlməsi mexanizmini qurmaqdan doğur.

2. *Multikultural təhlükəsizliyin başqa bir prinsipi ölkədə mövcud olan milli müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş dövlət qayğısının formalaşdırılması ilə müəyyən edilir.*

Azərbaycan müxtəlif xalqların dinc, dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşadığı, sevinci və kədəri birgə bölüşdüyü məkandır. Bu məkanı qədim Qafqaz albanlarının bugünkü varisləri olan udilər, inqloylar, buduqlar, xınalıqlılar, qızlar, habelə yəhudilər, talışlar, ruslar, avarlar, ləzgilər, gürcülər, kürdlər, yaxın keçmişdə almanlar və digər xalqlar və etnik qruplar öz ortaq vətənlərinə çevirə biliblər. Bu gün Azərbaycana əsassız torpaq iddiası ilə çıxış edən separatçılarla eyni millətdən olan, ancaq bu separatçıların əsassız iddialarını qəbul etməyən Azərbaycan erməniləri də buranı öz vətənləri sayırlar. Bir kənd qədər sakin olan, dili və etnik kimliyi bu kənddən başqa heç bir yerdə təmsil

olunmayan xınalıqlılar və ceklilər də Azərbaycana məxsusdur. Bütün bu xalqların dil və mədəni zənginliklərini Azərbaycan dövləti öz zənginliyi, öz gücü sayır. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: **“Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir”**. Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların nümayəndələrini bu gün müstəqil Azərbaycanın hər bir sahəsində – siyasətdə, iqtisadi sferada, təhsildə, mədəni-mənəvi müstəvidə, bir sözlə, bütün sahələrdə görmək mümkündür. Ölkədə məskunlaşmış bütün xalqların və etnik qrupların nümayəndələrinə dövlət tərəfindən bərabər, eyni münasibətin göstərilməsi bu prinsipin əsasını təşkil edir.

Bu gün Azərbaycanda formalaşan yeni, demokratik cəmiyyət müstəqil dövlət quruculuğunda fəal iştirak edir. Hər bir kəsin milli kimliyi onun bu gün özünü azərbaycanlı kimi hiss etməyinə mane olmur. Hər bir kəs öz ana dilində danışa, yaza bilər və özünün digər vacib olan mədəni ehtiyaclarını ödəyə bilər. Konstitusiyamızın “Milli mənsubiyyət hüququ” adlı 44-cü maddəsində göstərilir: **“Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz”**.

Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların nümayəndələrini bu gün müstəqil Azərbaycanın hər bir sahəsində – siyasətdə, iqtisadiyyatda, təhsildə, idmanda, mənəvi həyatda, bir sözlə, bütün sahələrdə görmək mümkündür.

3. Multikultural təhlükəsizliyin bir vacib prinsipi də *ölkədə mövcud olan etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunmasına və inkişafına dövlət və cəmiyyət tərəfindən dəstək verilməsinin* təmin edilməsindən formalaşır.

Azərbaycanda bütün milli azlıqların dili, tarixi, ədəbiyyatı öz-özlüyündə öyrənilməsi üçün şərait vardır. Bunun nəticəsində milli azlıqlar ölkə daxilində özlərini yad elementlər kimi hiss etmirlər. Ümumazərbaycan mədəni konteksti onların hər biri üçün mənəvi məkana çevrilmişdir. Bu siyasi xətt bu gün Azərbaycan dövlətinin əsas hədəflərindən biridir.

Təhsil sahəsi ilə bağlı konkret olaraq onu qeyd etmək olar ki, müstəqilliyin ilk dövründən başlayaraq ölkəmizdə Azərbaycan dili ilə yanaşı rus və gürcü dillərində fəaliyyət göstərən orta məktəblər olmuşdur. Bundan başqa ölkəmizdə tədris ləzgi dilində olan 108 (I-IX siniflər) məktəb fəaliyyət göstərir. Milli azlıqların sıx yaşadıkları bəzi rayonların orta məktəblərinin ibtidai siniflərində ana dili (avar, kürd, ləzgi,

talış, saxur, tat, udi, xınalıq və s.) dərslərinin tədrisi həyata keçirilir. 2003-cü ildə Bakıda ivrit, yəhudi tarixini və mədəniyyətini tədris edən özəl yəhudi orta məktəbi açılmışdır. Bütün ali məktəblərdə rusdilli bölmələr fəaliyyət göstərir. Dövlət vəsaiti hesabına rus, avar, talış, kürd, ləzgi, saxur, tat, udi, xınalıq, ivrit dillərində əlifbalar, tədris proqramları və digər dərsliklər, məktəbli lüğətləri mütəmadi olaraq çap edilir.

Multikultural təhlükəsizliyin Azərbaycan nümunəsindəki təhlili göstərir ki, onun prinsiplərinə məqsədyönlü şəkildə riayət etdikdə ölkənin həm daxili potensialı öz zənginliklərini ən dərin qatlardan daha həvəslə üzə çıxarır, həm də ölkə öz beynəlxalq imicinə müsbət çalarlar əlavə edir. Bu sonuncu məqam 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində Bakıda keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun xarici iştirakçıları tərəfindən dəfələrlə vurğulandı. Bir çox xalqların hələ də ayrılı bilmədiyi bir qarşıdurma var: “öz-özgə” qarşıdurması. Amma “öz və özgə” qarşıdurması bizim həmvətənlərimiz üçün öz kəskin əhəmiyyətini hələ orta əsrlərdə itirmişdir. Bu gün bu qarşıdurma özünün ən “yumşaq” formasını yaşayır.

2.2. Azərbaycançılıq və multikulturalizm

Azərbaycançılıq ideyası – Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni yüksəlməsinə yönələn bir ideyadır. Bu ideyanın əsasında Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsi durur. Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsi tarixi Azərbaycançılıq ideyasının formalaşması prosesi ilə bağlıdır. Bu proses XIX əsrin ikinci yarısında başlamışdır. Məlum olduğu kimi, o vaxt Azərbaycan Çar Rusiyasının bir əyaləti idi. Çar Rusiyasının millətlərarası münasibətlər siyasəti milli azlıqların ruslaşdırılması, diskriminasiyası və istismarına əsaslanırdı. Qeyd olunan vaxt Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsi Azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi idi.

Tanınmış türk sosioloqu Ziya Göyälpa və Qərb politoloqu Royd Cavana görə, *Şərq xalqlarının milli hərəkəti ardıcıl olaraq üç mərhələdən keçir: mədəni, siyasi və iqtisadi. Şərq xalqlarının milli hərəkəti onların mədəni oyanışından başlayaraq, siyasi hərəkət formasını qəbul edir və daha sonra iqtisadi proqramların tərtib olunması mərhələ-*

sinə daxil olur. Bu müəlliflərin qeyd etdikləri xüsusiyyətə uyğun olaraq Azərbaycançılıq özünü ilkin olaraq mədəni hərəkət kimi göstərdi.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının, incəsənətinin və maarifçilik hərəkətinin görkəmli xadimləri “*mədəni Azərbaycançılıq*” hərəkətinə başçılıq edirdilər. Onlar Mirzə Fətəli Axundzadənin başladığı ənənəni davam etdirərək dini fanatizmi, xalqın inkişafına mane olan köhnə adət-ənənələri tənqid edir, xalqı elmə və təhsilə yiyələnməyə çağırırdılar. Bu səylər nəticəsində yeni tədris metodlarını tətbiq edən (Üsul-i Cədid) milli məktəblər açıldı, ədəbi Azərbaycan dili və yeni əlifba uğrunda mübarizə başladı, milli kitabxanalar və oxu zalları açıldı, milli qəzet və jurnallar təsis olundu. Mədəni Azərbaycançılıq hərəkətinin görkəmli nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan xalqının milli şüuru formalaşmağa başladı. Bu proses xalqın öz mədəni və etnik birliyini dərk etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycançılıq ideyasının mədəni sahədən *siyasi sahəyə* keçməsi Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əlimərdan Topçubaşov, Məmmədəmin Rəsulzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlərin nəzəri və siyasi fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Siyasi Azərbaycançılığın nümayəndələri ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının siyasi hüquqlarını müdafiə etməyə başladılar. Bu məqsəd üçün onlar hər bir leqal vasitədən istifadə edirdilər. Məsələn, rus çarına petisiya yazır, yüksək rütbəli hökumət nümayəndələri ilə görüşlər keçirir, Rusiya müsəlmanlarının qurultaylarını keçirir, Dövlət Dumasının işində fəal iştirak edirdilər.

Siyasi Azərbaycançılığın nümayəndələrinin bu fəaliyyətlərinin sırasında onların Dövlət Dumasında iştirakını xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1905-ci ilin aprel ayında Dumanın Azərbaycan deputatları Əlimərdan Topçubaşovun tərtib etdiyi «Rusiyanın müsəlman əhalisinin nümayəndələrindən» adlı petisiyanı Dumaya təqdim etdilər. Petisiyada Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlarının qorunması, ölkədə feodal qalıqlarının aradan qaldırılması tələb olunurdu. Düzdür, petisiya çar hökuməti tərəfindən qəbul olunmadı, lakin onun tərtib və təqdim olunması siyasi Azərbaycançılığın yüksək inkişaf səviyyəsindən xəbər verirdi.

Siyasi Azərbaycançılıq ideyasının nümayəndələri fəaliyyətlərinin ilkin mərhələsində öz ideyalarını açıq şəkildə təbliğ edə bilmirdilər, çünki o vaxt Azərbaycan xalqı öz kimliyini dini əsasda müəyyən edirdi. Onların etnik türk kimlikləri qəbul edilmirdi. Siyasi Azərbaycançı-

lıq ideyasının nümayəndələri panislamizmi Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin qarşısında duran böyük bir maneə hesab edirdilər. Bununla əlaqədar Məmmədəmin Rəsulzadə yazırdı: ***“Tarixi təcrübə göstərir ki, pan-islamizm, bir tərəfdən, teokratik və klerikal-mürtəce hərəkətin formalaşmasına səbəb olmaqla, digər tərəfdən isə müsəlman dünyasında milli ideologiyanın formalaşmasına mane olmaqla, müsəlman xalqlarının müstəqilliyinə əngəl yaradır. Biz bütün müsəlman dünyasında milli şüurun inkişafı prosesini möhkəmlətməlik, çünki milli kimliyin formalaşması sosial tərəqqinin real səbəbidir, milli müstəqilliyin isə əsasıdır”***.

O zamankı Azərbaycançılıq ideyasının nəzəri əsasını üç inkişaf istiqamətinin birliyi təşkil edirdi: – türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək. Bu ideyanı ilk dəfə olaraq Əli bəy Hüseynzadə «Həyat» jurnalında 1905-ci ildə irəli sürmüşdür. Sonradan bu ideya Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəsmi doktrinasına çevrildi və öz əksini onun üçrəngli bayrağında tapdı. Siyasi Azərbaycançılıq ideyası mühüm transformasiyaya uğradı. Belə ki, 1918-ci ilədək bu ideyanın tərəfdarları federativizm mövqeyində durur və Azərbaycan ilə Rusiya arasında siyasi münasibətlərin federativizm prinsiplərinə əsaslanmasını istəyirdilər. Lakin 1918-ci il mart qırğınlarından sonra onlar federativizm mövqeyindən imtina etdilər: Azərbaycançılıq ideyasını Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin əldə olunmasına yönəltdilər.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması siyasi Azərbaycançılıq ideyasının inkişafında keyfiyyətə yeni bir mərhələ idi. Bu mərhələ Azərbaycançılıq ideyasının *iqtisadi mərhələyə* keçməsi üçün lazımı şərait yaratdı. Lakin 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunması səbəbindən bu keçid baş tutmadı. Azərbaycançılıq ideyasının inkişafının qarşısı müvəqqəti olaraq alındı. Azərbaycan xalqının tarixinin yeni mərhələsi – sovet dövrü başladı.

Sovet dövrü ərzində Azərbaycan xalqı müvafiq iqtisadi, elmi-texniki, sosial-mədəni inkişaf yolu keçsə də, onun milli mədəniyyəti mərkəz tərəfindən sıxışdırılırdı. Bolşeviklər cəmiyyətin bütün sahələrində ruslaşdırma siyasəti aparırdılar. Onlar bəzi demokratik və beynəlmiləl şüarlara, həmçinin milli regionlarda özünüidarəetmə və mədəni muxtariyyətə üstünlük verməklə aparılan siyasətin mahiyyətini ört-basdır etməyə müvəffəq olsalar da, bu siyasət gerçəklikdə totalitar dövlətin təşəkkül tapmasına xidmət edirdi.

Sovet İttifaqının milli siyasətinin əsas vəzifələrindən biri bütün müttəfiq respublikaların siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrində quruculuq işlərinin aparılması idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasətin nəticəsində əvvəllər geridə qalmış qeyri-rus regionları bütün sahələrdə mühüm nailiyyətlər əldə etdilər. Həyata keçirilən islahatlar, bir tərəfdən, sovet hakimiyyətinin bu regionlarda mövqeyini möhkəmləndirirdi, ruslaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsini asanlaşdırırdı, digər tərəfdən isə, milli azadlıq hərəkatının baş qaldırmasının qarşısını alırdı. Sovet İttifaqında olan totalitar sistem siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə ruslaşdırma siyasəti üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Sovet hökumətinin ruslaşdırma siyasəti rus şovinizminin dirçəlməsinə səbəb olmaqla qeyri-rus xalqlarının milli mədəniyyətlərinin dəyərlərini sıxışdırırdı. Kommunist sivilizasiyasının dəyərləri ilə milli mədəniyyətlərin dəyərləri arasında ziddiyyət getdikcə artırdı. Bu ziddiyyət yeni tarixi şəraitdə Azərbaycanda bir çox qeyri-rus respublikalarda olduğu kimi özünü milli azadlıq hərəkatında büruzə verdi. Lakin Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsinin qarşısında rus şovinizminin əsasını təşkil edən sovet totalitar sistemi dururdu.

1980-ci ilin sonlarında sovet totalitar sisteminin çökməsi prosesi başladı. Bu, ilk növbədə Sovet İttifaqının əsas makro-iqtisadi göstəricilərə görə inkişaf etmiş ölkələrdən geridə qalmasında, milli məsələdəki boşluqda özünü biruzə verirdi. Mixail Qorbaçovun başladığı Yenidənqurma siyasəti sovet totalitar sisteminin çökməsi prosesini sürətləndirərək müttəfiq respublikaların çoxunda, o cümlədən Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının oyanışı üçün əlverişli şərait yaratdı. Respublikalar öz potensiallarından zəif istifadə olunması, onların sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində maraqlarının azalması, ətraf mühitin çirklənməsi və bu kimi digər faktlara əsaslanaraq Kremldən özləri üçün geniş səlahiyyətlər tələb edirdilər. İttifaq respublikalarının əksəriyyəti Yenidənqurma siyasətinin yaratdığı şəraitdən öz suverenliklərinin qorunması məqsədilə istifadə etdiyi halda bəzi respublikalar bu şəraiti qonşu dövlətlərin ərazilərini zəbt etmək üçün istifadə edirdi. Məsələn, Ermənistan SSR ölkəmizə qarşı torpaq iddialarını qaldıraraq Azərbaycanın əzəli hissəsi olan Dağlıq Qarabağı öz tərkibinə qatmaq tələbi ilə Kremlə müraciət etdi. Ermənilərin bu hərəkatı təkcə Azərbaycana qarşı yönəlməmişdi. O, iki səbəbə görə digər respublikalarda başlayan milli azadlıq hərəkatlarının inkişafında ciddi maneə idi. Birincisi, Ermənistan SSR-in Azərbaycan SSR-ə qarşı torpaq iddiaları

ermənilərin milli hərəkatını təcavüzkar bir qüvvəyə çevirdi. İkincisi, bu, qeyri-rus respublikalarda başlayan milli azadlıq hərəkatlarını yatırmaq üçün Kremlə yaxşı bir imkan verirdi.

Beləliklə, 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının üzləşdiyi Ermənistanın ərazi iddiaları bu hərəkatın qarşısında duran ən böyük maneə idi. Ermənistanın ərazi iddiaları Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanmasına səbəb oldu. Azərbaycan xalqının öz ərazisinin müdafiəsinə qalxması ölkədə başlayan milli azadlıq hərəkatını kütləvi etdi. Lakin Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı o qədər də əlverişli vəziyyətdə deyildi. Belə ki, onun qarşısında iki çətin məsələ dururdu. Birincisi, Ermənistanın hərbi təcavüzündən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qorumaq; ikincisi, Sovet imperiyasına qarşı mübarizədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etmək. Bu iki mühüm məsələni həll etmək üçün elə bir siyasi qüvvə tələb olunurdu ki, o, yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına başçılıq etməyə, onu lazımı istiqamətə yönəltməyə qadir olsun. Bu tarixi zərurətə cavab olaraq 1988-ci ilin sonlarında Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) yaradılır.

AXC-nin meydana gəlməsi siyasi Azərbaycançılığın inkişafında mühüm bir hadisə idi. Fəaliyyətinin ilkin aylarında xalq tərəfindən dəstəklənən AXC bəzi obyektiv (xarici ölkələrin kəşfiyyat xidmətlərinin müdaxiləsi, Rusiyanın Ermənistana hərbi yardımı) və subyektiv səbəblərə görə (AXC liderlərinin Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmək iqtidarında olmamaları, onlar arasında fikir ayrılığı, parçalanma) tarixi missiyanı yerinə yetirə bilmədi. Azərbaycana düşmən olan qüvvələr AXC-nin bu səriştəsizliyindən məharətlə istifadə etdilər. Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatını yatırmaq məqsədilə Kreml onu aqressiv bir hərəkat kimi qələmə verərək 1990-cı il yanvarın 20-də Sovet ordu hissələrini Bakıya yeridərək çoxlu sayda dinc əhalini qətlə yetirdi. Ordunun dinc əhaliyə qarşı yönəldilməsi vəziyyətə artıq nəzarət olunmadığından xəbər verirdi. Lakin sovet rəhbərliyinin bu hərəkatı Azərbaycan xalqının milli azadlıq ruhunu qıra bilmədi. Əksinə ona yeni impuls verdi.

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Bu hadisə Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixinin *üçüncü mərhələsinin* başlanğıcı idi. Lakin dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması Dağlıq Qarabağ problemini həll etmədi. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın 20% ərazisi işğal olun-

du. Bu işğalın və paralel olaraq Ermənistan SSR-də aparılan etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsində hazırda Azərbaycan Respublikasında bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün vardır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının bir kütləvi hərəkat kimi meydana çıxmasında Dağlıq Qarabağ problemi müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan xalqı böyük milli azadlıq hərəkatının əsas məqsədini Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunmasında görürdü. Abdurəhman Vəzirovun, Ayaz Mütəllibovun və Əbülfəz Elçibəyin xalqın təkidi ilə hakimiyyətədən getmələrinin əsas səbəblərindən biri məhz onların Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruya bilmədikləri olmuşdur. Azərbaycan xalqı ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin edə biləcək və ümumiyyətlə müasir dövrdə Azərbaycanı bu durumdan çıxara biləcək yeganə şəxs kimi Ümummillə lider Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etdi.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycançılıq ideyası tarixində tamamilə *yeni bir mərhələ* başlandı. Bu mərhələ Azərbaycançılıq ideyasının bütün tarixi inkişafının zirvəsini təşkil edir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyir: *“1993-2003-cü illər inkişaf, sabitlik illəri oldu. Məhz o illərdə dövlətçiliyimizin əsasları qoyuldu, milli ideologiya – Azərbaycançılıq ideologiyası xalq tərəfindən dəstəkləndi”*. Azərbaycançılıq məfkurəsinin parlaq daşıyıcısı kimi Heydər Əliyev öz müdrik siyasəti, dönməz əqidəsi və tarixi uzaqgörənliyi sayəsində milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsinə, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulmasına və xalqımızın müstəqillik arzusuna çatmasına nail olmuşdur.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycançılıq ideyasının inkişafına, Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsinə güclü təsir göstərdi. Belə ki, Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycançılıq ideyasını əsas tutaraq onun bütün sahələrdə inkişafını təmin etdi. Ümummillə lider Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq *multikulturalizmi* Azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etdi.

Akademik Ramiz Mehdiyev *“Qlobal transformasiyalar dövründə Azərbaycanın milli ideyası”* adlı kitabında 1828-ci ildən müasir dövrədək Azərbaycanın milli ideyasının meydana gəlməsinin və formalaşmasının tarixində səkkiz mərhələnin olduğunu göstərir. Hər bir mərhələnin başlanğıcını mühüm bir tarixi hadisə təşkil edir. Azərbaycanın milli ideyasının formalaşması tarixinin yeddinci mərhələsi

1993-2003-cü illəri – Ümummillî lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərini – əhatə edir. Ümummillî lider Heydər Əliyevin Azərbaycan millî ideyasının formalaşması sahəsində gördüyü işi yüksək qiymətləndirən akademik Ramiz Mehdiyev yazır: “Bu mərhələdə millî ideya dövlət və millî müstəqillik ideyasında öz əksini tapır. Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində “millət” məfhumunun strukturuna özünüidentifikasiyanın bütün kollektiv formaları daxil edilmişdir: etnik, dini, sosio-mədəni, iqtisadi, siyasi və s.. Azərbaycan ideyası Azərbaycanda yaşayan və Azərbaycanı öz Vətəni hesab edən bütün etnik qrupların ideyasına çevrilir”.

Multikulturalizm siyasəti Azərbaycançılığın tərkib hissəsi kimi onun cəmiyyətdə geniş yayılmasını təmin edir, daha da möhkəmləndirir. Əvvəlki yarımfəsildə biz qeyd etdik ki, sözün dar mənasında multikulturalizm məhfumu cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti bu müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunmasını əks etdirir. Cəmiyyətdə məskunlaşmış millî azlıqların nümayəndələrinin etnik-mədəni dəyərlərini qorumaqla multikulturalizm siyasəti Azərbaycançılığın sosial bazasını daha da möhkəmləndirir, bu ideologiyanın ölkədə yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların ideologiyasına çevirir. Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni yüksəlişini təmin etməkdə Azərbaycançılıq ideologiyası multikulturalizm siyasətindən mühüm bir vasitə kimi geniş istifadə edir. Akademik Ramiz Mehdiyev “*Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində millî ideyanın təəcəssümü kimi*” adlı məqaləsində Azərbaycanda güclü dövlətin əlamətləri sırasında Azərbaycanda yaşayan bütün etnosların dövlət ideologiyası olan tolerantlıq və multikulturalizm kimi dövlət səviyyəsində möhkəmləndirilən elementlərə sahib güclü millî “Azərbaycançılıq” ideologiyasının olmasını qeyd edir.

Ulu öndər Heydər Əliyev multikulturalizmi Azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etdi. O, siyasi və hüquqi sahələrdə multikulturalizmin dil və millî xüsusiyyətlərini sənədlərlə təsdiq etdi. Buna görə də o, Azərbaycan multikulturalizminin *siyasi banisi* hesab olunur.

2.3. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi kimi

Multikulturalizm Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda ictimai-bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi, xüsusilə sovet ideologiyasının hökmranlıq etdiyi illərdə kifayət qədər sistemsiz və spontan mahiyyətə malik idi. Onun sanki bütün vacib özəllikləri mövcud idi. Tolerantlıq və mənəvi potensial, dini loyallıq və milli özünəməxsusluq, psixoloji səbat və bəşəri dəyərlərə açıqlıq Azərbaycan insanını multikultural bir rejimin içinə daxil etməyə hazır idi. Bu və buna bənzər xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncə müstəvisində həm tarixən, həm də bu gün kifayət qədər görümlü və təsiredicidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızdan keçən bariz nümunələr uzaq keçmişdən bugünümədək multikultural ənənələrin mövcudluğunu aşkar şəkildə sübut edir. Bunun fonunda müasir dövrdə həllini tapası yalnız bir əsas məsələ qalırdı: hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini müəyyən etmək. Və bunu Ulu öndər Heydər Əliyev etdi. O, Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Bu mərhələ siyasi mərhələ idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev bununla ilk növbədə multikulturalizm siyasi modelinin *assimilyasiya və izolyasiya* kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Akademik Ramiz Mehdiyev qeyd etdiyi kimi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vahid Azərbaycan dövlətinə mənsub olmalarının əsasında birlik hissi aşılmağa başladı. **"Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətəndiririk və qoruyub saxlayacağıq"** deyən Ulu Öndər bütün sonrakı siyasi fəaliyyətini bu sərvətin əbədi olması istiqamətinə yönəltdi.

Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən vacib olanı Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında* əks olunmasıdır. Belə ki, multikultura-

lizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq (dözümlülük) prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilmişdir: *“Din və dövlət”* (Maddə 18, bənd 1); *“Dövlət dili”* (Maddə 21, bənd 2); *“Bərabərlik hüququ”* (Maddə 25, bənd 3); *“Milli mənsubiyyət hüququ”* (Maddə 44, bəndlər 1, 2); *“Ana dilindən istifadə hüququ”* (Maddə 45, bəndlər 1, 2); *“Fikir və söz azadlığı”* (Maddə 47, bəndlər 1, 2, 3); *“Vidən azadlığı”* (Maddə 48, bəndlər 1, 2); *“Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri”* (Maddə 127, bənd 10).

Ulu öndər haqlı olaraq *multikulturalizm siyasətini* ölkənin demokratik inkişafının tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən etnik-mədəni, dini dəyərlərinin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan əsas insan hüquq və azadlıqları kontekstində görürdü. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə, nəhayət ki, dönüşü olmayan demokratik inkişaf yoluna çıxmış Azərbaycan Respublikası, onun qeyd etdiyi kimi ***“dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının eyni hüquqlara malik”*** olmalarını təmin etməli idi.

Təbii olaraq, Ulu öndər etnik millətçiliyə alternativ kimi bütövlükdə Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin yüksəlişini şərtləndirən və *multikulturalizmin* əsas mədəni bazası olan *Azərbaycançılıq* prinsipini milli ideologiya kimi irəli sürdü. O, qeyd etdi ki, etnik millətçilik, nəhayət etibarilə, etnik separatizmə, xalqlar arasında münəfiyyətə gətirib çıxarır. Azərbaycançılıq ideologiyası isə dinindən, dilindən, irqindən asılı olmadan ölkədə yaşayan bütün vətəndaşları birləşdirir. Ulu öndərin dediyi kimi, həqiqətən də ***“Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumık da, başqası da – bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır”***. Bu sözlər bu gün də son dərəcə əhəmiyyətlidir və belə bir aydın siyasi həqiqəti aktuallaşdırır: biz, yəni Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar məhz bir yerdə, məhz azərbaycanlı olaraq dünya üçün maraqlı kəsb edə bilərik. Biz ayrı-ayrılıqda heç kim üçün maraqlı deyilik!

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi kimi Ümummillə lider Heydər Əliyev multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi

əhəmiyyət verirdi. Ulu öndər daima Azərbaycanın yuxarıda adları sadalanan təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı konvensiyalara qoşulmasının vacibliyini qeyd edirdi. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan hökuməti insan haqları, o cümlədən milli azlıqların müdafiəsi sahəsində bu təşkilatlarla işgüzar əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasına müvəffəq olmuşdur. Ölkəmiz insan haqları və milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Belə konvensiyalardan *Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası"* nı göstərmək olar. Bu konvensiya Azərbaycan hökuməti tərəfindən 1995-ci il fevralın 1-də imzalanmış və 2000-ci il 16 iyun tarixli Qanunla ratifikasiya edilmişdir. Azərbaycan Respublikası hər beş ildən bir "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası" üzrə üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı Avropa Şurasına hesabat təqdim edir.

Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyev multikulturalizmi Azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etməklə ölkəmizdə *multikulturalizm siyasətinin əsasını* qoymuş və Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi olmuşdur. Ulu öndərin multikulturalizm sahəsində həyata keçirdiyi bu böyük iş müasir dövrdə onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

2.4. Prezident İlham Əliyev müasir dövrdə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qarantıdır

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi Ulu öndərin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, müasir dövrdə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi dayağı kimi olduqca əhəmiyyətli işlər həyata keçirir.

XXI əsrin əvvəllərində bir sıra Qərb ölkələri müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində ciddi problemlərlə üzləşdi. Akademik Rəhim Mehdiyev qeyd etdiyi kimi, Avropanın aparıcı ölkələrinin (Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya) başçıları multikulturalizmə inamlarını itirərək bəyan etdilər ki, bu layihə özünü doğrultmadı və uğursuzluğa düşər oldu. Onlar multikulturalizm siyasətinin müasir dövrdə səmərə-

siz olması səbəbindən iflasa uğradığını rəsmi olaraq bəyan etdilər. Onlar bu siyasətin səmərəsizliyini ölkələrində məskunlaşmış etnik və dini azlıqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmaq istəmədikləri ilə əsaslandırdılar. Bu dövlətlərin ümumi mövqelərini 5 fevral 2011-ci ildə 47-ci Münxen Təhlükəsizlik Konfransdakı çıxışında Böyük Britaniyanın sabiq Baş naziri Devid Kameron belə ifadə etmişdir: **“Dövlət multikulturalizmi” doktrinası müxtəlif mədəniyyətlərə öz adət-ənənələri ilə yaşamalarına dəstək verməklə cəmiyyətdə inteqrasiya proseslərinin qarşısını alır. Bunun nəticəsində müxtəlif icmalar, xüsusilə də, müsəlman icması cəmiyyətdəki liberal dəyərləri inkar edərək demokratik cəmiyyətimizin dəyərlərinə zidd olan dəyərləri təbliğ edirlər. Bu, isə dini ekstremizmin baş qaldırması üçün şərait yaradır.**” Multikulturalizmə dair Qərb dövlətləri başçılarının fikirləri elmi ədəbiyyatda da dəstək tapdı. Məsələn, britaniyalı tədqiqatçı Trevor Filips qeyd edir ki, **multi-kulturalizmin xoşagəlməz təsiri altında Britaniya yata-yata seqreqasiyaya (latın dilində – “ayrılma”) inteqrasiyaya əks proses) yuvarlanır.**

Həqiqətən, Qərb dövlətlərində “Dövlət multikulturalizmi” doktrinasının aparılması cəmiyyətdə bəzi icmaların, xüsusən müsəlman icmasının özünə qapanması üçün şərait yaradır. Nəticədə müsəlman icmasının nümayəndələri öz adət-ənənələrinə, etnik-mədəni dəyərlərinə sığınaraq yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olmurlar, buradakı liberal dəyərlərə müqavimət göstərilir. Hətta onlardan bəziləri ingilis dilini belə öyrənmirlər. Kameron baş nazir olduğu dövrdə ingilis dilinin miqrantlar tərəfindən məcburi öyrənilməsi ilə bağlı kəskin şəkildə bir tələb qoydu: **“Britaniyada yaşadığı iki il yarım ərzində ingilis dilini öyrənməyən miqrant ölkədən deportasiya olunacaqdır”**.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müasir dünyada multikulturalizm siyasətinə ikili baxış, iki qütb formalaşmışdır – bədbin və nikbin. Bədbin qütbü Kameron, nikbin qütbü isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev formalaşdırmışdır. Prezident İlham Əliyev Kameronun bədbin nəticəsinə qarşı duran optimist baxışı və siyasi iradəni nümayiş etdirir. O, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik multikultural dəyərlərə malik olması ideyasına arxalanaraq belə bir siyasi bəyanatla çıxış edir: **“Bu gün multikulturalizmin dünyada alternativini yoxdur.”**

Müasir dövrdə Qərb ölkələrində multikulturalizm siyasətinin iflasa uğraması və bununla yanaşı, Azərbaycanda bu siyasətin yaşaması hansı səbəblərdən irəli gəlir?

Bizə belə gəlir ki, bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblər hansılardır?

Bəzi ölkələr tarixən ən qədim zamanlardan bəri hər hansı müxtəlifliklərlə üzləşmədən digər mədəniyyətlərlə təmas nöqtəsinə mono-etnik bir birlik kimi gəlib çıxmışdır. Buradakı müxtəlif mədəniyyətliliyi *sonrakı müxtəliflik* kimi ayıra bilərik. Bəzi ölkələrdə isə müxtəliflik *ilkin* xarakterli olmuşdur. Birinci hal ilə bağlı real sosial nəticə odur ki, gəlmə multikultural dəyərlər dəyərləri formalaşmış ölkədə özünə asanlıqla yer eləmir. Belə bir ölkədə yeni dəyərlərin calağı istər-istəməz süni alınır. Onun üçün də bəzi Avropa ölkələrində bu modelin iflasa uğramasının obyektiv səbəbləri yox deyil. Bəzi ölkələrdə isə xalqın tarixində müxtəliflik ilkin çağdan başlayır və müxtəlif xalqlar ən qədim zamanlardan etibarən bir-birini formalaşdırma-formalaşdırma müasir dövrə qədəm qoyurlar. “İlkin müxtəliflik” və “sonrakı müxtəlifliyi” bir-birindən ayırmasaq bu günkü dünyada hansısa ölkədə multikulturalizmin iflasının, hansında isə təntənəsinin sirrini öyrənə bilmərik.

Azərbaycanda normal multikultural əhvalın olması – müxtəlif konfessiyaların, etnik birliklərin dostluq və mehribançılıq şəraitində yaşaması yenə də tarixin qədim dövrlərindən qidalanır. “İlkin müxtəliflik” Azərbaycan ərazisində özünü göstərən nadir xüsusiyyətlərdəndir və bu hal “sonrakı müxtəliflikdən” kəskin şəkildə fərqlənir. Məhz “ilkin müxtəliflik” bu gün Azərbaycan ərazisində özünü qoruyub saxlamış sistemli münasibət modeli formalaşdırmışdır. Nəticədə isə əsrlərdən bəri şair, yazıçı və alimlərin bədii ədəbiyyatda, elmi traktatlarda özünü göstərən müxtəlifliyə loyallıq münasibəti məhz Azərbaycanda, özü də müstəqillik dövründə yeni bir siyasi ahəng qazana bildi. Ona görə də təəccüblü deyil ki, bir sıra Qərb ölkələrində multikulturalizmin iflasa uğramasının bəyan edildiyi dövrdə Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm dövlət siyasəti kimi ortaya çıxır və Azərbaycan Prezidenti bu siyasətin davamlı olması üçün real və optimal fəaliyyət göstərir.

Şübhəsiz, Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanın demokratik inkişaf sahəsində real təcrübəsi azdır. Amma mənəvi təcrübəsi böyükdür. Dastanlarımızdan, nağıllarımızdan, klassik ədəbi nümunələrimizdən qədim demokratik prinsiplərlə bağlı yetərincə misal və nümunələr göstərmək olar. Tarix boyu Azərbaycan mənəvi həyatında tolerantlıqdan xeyli danışmaq mümkündür. Bunlar, təbii ki, mul-

tikultural tərzin Azərbaycan cəmiyyətinə öncədən xas olmasına bir sübutdur.

Baxın, multikultural dəyərlər harada iflasa uğradı? O ölkələrdə bu belə oldu ki, mənəvi baxımdan formalaşma prosesini başa çatdıran sonra oraya miqrasiyaların yeni dalğası ilə bu çağa qədər tanış olmayan multikultural dəyərlər, yad baxışlar gəlməyə başladı. Və artıq formalaşmış orqanizm bu süni calağı qəbul etmədi. Sonrakı müxtəlifliyin mahiyyəti budur.

Azərbaycanda isə əvvəlcədən bu dəyərlər süni deyildi. Çünki onlar təbii halda, başlanğıcdan bir yerdə idi. Əsas məsələ budur. Buna görə də biz metodoloji olaraq, “ilkın müxtəliflik”, “sonrakı müxtəliflik” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməliyik. İlkın müxtəliflik, əslində, özündə miqrasiya elementi saxlamır. O, hər hansı müxtəlifliyin ilk başlanğıcdan bir yerdə, yanaşı mövcudluğu kimi özünü göstərir.

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinin subyektiv səbəblərinə gəldikdə, ilk növbədə ölkə rəhbərliyinin bu sahədə gördüyü böyük işləri göstərmək lazımdır. Prezident İlham Əliyev ölkədəki multikultural durumu daha da möhkəmlətmək məqsədilə bir sıra mühüm işlər həyata keçirir. O, ölkədəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində multikulturalizm siyasətinə böyük önəm verir. Bunun bariz nümunəsi kimi ilk növbədə onun 28 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərəarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi xidmətinin, 7 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun, 15 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasını, həmçinin Prezidentin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı ilin Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsini və 11 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsini göstərmək olar. Qeyd olunan təsisatların və Sərəncamların hər biri Azərbaycanın multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Qısaca bu təsisatların və sərəncamların Azərbaycan multikulturalizminin inkişafında rolunu nəzərdən keçirək.

Azərbaycan Respublikasının millətlərəarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi xidmətinin əsas məqsədi ölkəmizdə mövcud olan milli müxtəlifliyin qorunub saxlanması, ölkəmiz-

dəki milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının dövlət təminatının, milli azlıqlarla bağlı dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkəmizdəki multikultural mühitin öyrənilməsi və dünyada təbliği işinin aparılması, dövlətin din siyasətinin tənzimlənməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq istiqamətində həyata keçirilən işlər sırasında Dövlət müşavirliyi xidmətinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi ilə əməkdaşlığı xüsusi yer tutur.

Bilik Fondunun əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının əhalisini maarifləndirmək, dövlətin daxili və xarici siyasətinin, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətini ictimaiyyətə çatdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün Fondun qarşısında duran vəzifələrdən biri azərbaycançılıq məfkurəsinin mahiyyətini, milli-mənəvi və dini dəyərləri təbliğ etməkdir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) əsas məqsədi Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmək və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etməkdən ibarətdir. BBMM-in qarşısında duran bütün vəzifələr Azərbaycan multikulturalizminin inkişafına yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. Bu Sərəncamla sıx bağlı olan, onun bir növ davamı olan 11 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir.

“Tədbirlər Planı” üç əsas istiqaməti əhatə edir: Azərbaycan multikulturalizmi modeli ilə bağlı ölkədaxili tədbirləri, Azərbaycan multikulturalizmi modeli ilə bağlı beynəlxalq tədbirləri və Azərbaycan multikulturalizmi modelinin təbliğinin informasiya təminatı ilə bağlı tədbirləri. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan multikulturalizmi modelinin elmi cəhətdən öyrənilməsinə, təkmilləşdirilməsinə və ölkə əhalisi, xüsusilə də gənclər arasında yayılmasına, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların, etnik qrupların və dini konfessiyaların nümayəndələri arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da gücləndirilməsinə, onların yaşadıkları cəmiyyətə inteqrasiya olunmalarına, ölkəmizdəki etnik, dini və mədəni müxtəlifliyi, onların əsasını

təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunmasına, ölkəmizdəki multikultural mühitin dünyada təbliğ olunmasına, Azərbaycanın dünyanın əsas multikulturalizm mərkəzlərindən biri kimi tanındılmasına və müxtəlif ölkələrdə mövcud olan müxtəlif multikulturalizm modellərinin ölkəmizdə tətbiq və təşviq edilməsinə yönəlmişdir.

Prezident İlham Əliyevin multikulturalizm siyasətinə yüksək önəm verməsi ölkənin daxili siyasəti ilə yanaşı xarici siyasətində də özünü büruzə verir*. Mütəmadi olaraq ölkəmiz dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviq olunmasına həsr olunmuş bir çox beynəlxalq forumlara, konfranslara ev sahibliyi edir. 2011-ci ildən indiyədək Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoqun dörd Forumu, 2010-cu ilin 26-27 aprel tarixlərində Dünya Dini Liderlərinin Sammiti, 2011-ci, 2012-ci, 2013-cü, 2014-cü və 2016-cı illərdə Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumları və 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu keçirilmişdir.

Beləliklə, multikulturalizm siyasətinin meydana gəldiyi bir sıra Avropa dövlətlərinin (Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa) başçıları bu siyasətin ölkələrində iflasa uğradığını bəyan etdikləri bir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizm siyasətinin müasir dövrdə cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində ən müxtəlif və optimal siyasət olduğunu qeyd edir və onun təbliği, təşviqi istiqamətində çox böyük işlər həyata keçirir. Avropada multikulturalizmə münasibətdə artan inamsızlığa təəssüf hissi ilə yanaşan ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyev deyir: ***“...bəzi bəyanatlar bizi məyus edir ki, multikulturalizm iflasa uğradı, multikulturalizmin gələcəyi yoxdur. Bu, çox təhlükəli bəyanatlardır. Qeyd etməliyəm ki, multikulturalizmin müasir dünyada alternativini yoxdur. Çünki dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyəti çoxmillətli ölkələrdir. Əgər multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda bunun alternativini nə ola bilər? Bu da çox aydındır. Bu, ayrı-seçkilikdir, irqçilikdir, ksenofobiya, islamofobiya, antisemitizmdir”***.

---

* Qeyd: Multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində rolu haqqında 6.1. yarımfəsildə ətraflı danışılacaqdır.

Fəslə aid suallar

1. Multikultural təhlükəsizlik nədir?
2. Multikultural təhlükəsizliyin prinsipləri?
3. Azərbaycançılıq ideyasının əsas məqsədi nədir?
4. Azərbaycançılıq və Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi?
5. Mədəni Azərbaycançılığın tarixi və əsas göstəriciləri?
6. Siyasi Azərbaycançılığın əsas məqsədi nədir?
7. Siyasi Azərbaycançılığın görkəmli nümayəndələri?
8. Azərbaycançılıq və multikulturalizmin münasibəti?
9. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında rolu?
10. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi kimi xidmətləri nədən ibarətdir?
11. Bir sıra Qərb ölkələrinin başçıları multikulturalizm siyasətinin müasir dövrdə səmərəsiz olmasının səbəbini nə ilə əlaqələndirirlər?
12. Multikulturalizmin inkişafında “İlkin” və “sonrakı” müxtəlifliyin əhəmiyyəti.
13. Azərbaycan multikulturalizminin inkişafında Prezident İlham Əliyevin rolu?
14. Prezident İlham Əliyev cəmiyyətdə etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin hansı optimal yollarını göstərir?

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev, “Müstəqillik yolu”, Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/azbooks/independ.pdf>
2. İlham Əliyev. İlham Əliyev Respublika Günü münasibətilə rəsmi qəbulda iştirak edib. <http://www.president.az/articles/19987>
3. İlham Əliyev. IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun rəsmi açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi. <http://www.president.az/articles/13038>
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995, <http://www.e-qanun.az/?internal=view&docid=897&doctype=0>

5. Abdullayev K.M. Azərbaycanın müstəqilliyi illərində multikulturalizm və tolerantlıq. Müstəqillik yollarında. Bakı, 2016, ss.504-517.
6. Mehdiyev R. “Tarixi idrakın elmiyi problemlərinə dair, Bakı, 2015, ss.3-82.
7. Mehdiyev Ramiz “Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində milli ideyanın təcəssümü kimi” 04.06.2016, Xalq Qəzeti. <http://xalqqazeti.com/az/news/politics/72080>
8. Мехтиев Р. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. (Книга II), Москва, 2017, сс.52-88, сс.136-186.
9. Расулзаде М. О пантуркизме. Баку, 1985, с. 58.
10. Сеидзаде Д., Азербайджанские депутаты в государственной Думе России. Баку, 1991, с.12.
11. Cameron D. My war on multiculturalism. // The Independent. February 5, 2011
12. Chandran K., Theoretical Foundations of Multiculturalism. http://econfaculty.gmu.edu/pboettke/workshop/fall04/theoretical_foundations.pdf
13. Chavan R.S. Nationalism in Asia, (New Dehli, Sterling publishers, 1973), p. 448
14. Fautre W. Azerbaijan. Ethnic diversity. Peaceful co-existence and state management. Brussels, 2014
15. Gokalp Z. Historical Materialism and Sociological Idealism in N. Berkes ed. Turkish nationalism and western civilization, (New York: Columbia University Press, 1959), p.65.;
16. Phillips, Trevor, 2005, ‘After 7/7: Sleepwalking to Segregation’ (London: Commission for Racial Equality: www.cre.gov.uk)

III Fəsil.

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCANDA TARİXİ TƏKAMÜLÜ

3.1. Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri

Əvvəlki fəsildə bir sıra Qərb ölkələrinin müəyyən səbəblər üzündən cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində ciddi problemlərlə üzləşdiyini göstərdik. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin bir mümkün siyasət modeli kimi ilk dəfə Qərb ölkələrində tətbiq olunan multikulturalizm siyasəti həmin ölkələrin bəzi dövlət başçıları tərəfindən səmərəsiz bir siyasət modeli kimi iflasa uğramasına dair artıq bəyanatlar səslənib. Belə bir mürəkkəb vəziyyətdə Azərbaycanda multikulturalizm həm dövlət, həm xalq tərəfindən hər-tərəfli dəstək alır. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən nadir dövlətlərdəndir. Əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və yeni tarixi şəraitdə Ulu öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla aparılan multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasına səbəb olmuşdur. Bunun əsas göstəricisi kimi ilk növbədə cəmiyyətdə dərinləşən inteqrasiya proseslərini qeyd etmək olar. Yaşadıqları cəmiyyət daxilində müxtəlif etnik qrupların və dini icmaların birləşmələrinin, inteqrasiya olmalarının olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu, etnik və dini zəmində baş verəcək münaqişələrin qarşısını alır.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə dünyanın bir sıra dövlətlərində etnik və dini zəmində münaqişələr baş verir. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər onun beynəlxalq münasibətlər sistemində uğurlu xa-

rici siyasət fəaliyyətinin əsas səbəblərindən biridir*. Azərbaycan Respublikası multikulturalizm siyasəti sahəsində əldə etdiyi böyük nailiyyətlərə görə dünyanın əsas multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. “Azərbaycan multikulturalizmi”, “multikulturalizmin Azərbaycan modeli” terminləri siyasi leksikonda geniş istifadə olunmaqdadır. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, **siyasi sahədə, beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində, ölkədaxili proseslərin inkişafında, multikulturalizmlə bağlı bizim təcrübəmiz öyrənilir.**

Sual olunur. Azərbaycan multikulturalizmi necə meydana gəlmişdir, onun formalaşması və inkişafı hansı səbəblərin təsiri altında baş verdi?

Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsinin obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Onun obyektiv səbəbləri dedikdə ilk növbədə *tarixi və coğrafi faktorlar* nəzərdə tutulur.

Tarixi faktor

Tarixən Azərbaycan çoxmədəniyyətli bir dövlət olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, **“leksikonumuzda nisbətən yeni söz olan multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olub. Sadəcə, müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyyəti dəyişməyib”**. Azərbaycanın tarixinin bütün mərhələlərində onun ərazisində müxtəlif xalqların nümayəndələri birgə əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Burada məskunlaşmış milli azlıqlar etnik, dini, irqi mənsubiyyətlərinə, etnik-mədəni dəyərlərinə görə əhalinin çoxluğunu təşkil edən (*titul etnos olan*) Azərbaycan türkləri tərəfindən təqib olunmamış və diskriminasiyaya məruz qalmamışlar. Beləliklə, tarixi faktor Azərbaycanda multikultural cəmiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Coğrafi faktor

Azərbaycan olduqca əlverişli bir coğrafi məkanda yerləşir. Bura müxtəlif mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qovuşduğu ərazidir. Müxtəlif xalqların tarixi təcrübəsinə əsasən, belə ərazilərdə yerləşən ölkələrin xalqları müxtəlif etnik, irqi, dini və mədəni qrupların nümayəndələri ilə qarşılaşaraq onlarla iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrini

---

* *Qeyd: Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin onun xarici siyasətinə təsiri haqqında 6.1. yarımfəsildə bəhs olunacaqdır.*

inkişaf etdirmişlər. Bu isə öz növbəsində belə ərazilərdə multikultural mühitin formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, ölkəmizin ərazisi müxtəlif sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin və dinlərin kəsişməsində yerləşir. Buradan qədim İpək Yolu keçmiş, ölkəmizin bu əlverişli coğrafi yerləşməsi onun etnik-mədəni müxtəlifliyə malik olan bir cəmiyyət kimi formalaşmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Beləliklə, mahiyyətə obyektiv xarakter daşıyan tarixi və coğrafi faktorlar Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsi və formalaşması prosesində həlledici rol oynamışlar. Lakin Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsində və formalaşmasında qeyd olunan *obyektiv səbəblərlə* bərabər *subyektiv səbəblər* də mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsinin və formalaşmasının subyektiv səbəbləri dedikdə *ölkəni idarə edən dövlət xadimləri və Azərbaycan xalqı nəzərdə* tutulur.

Azərbaycanın tarixinin müxtəlif mərhələlərində ölkə başçıları cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəliflikləri elə tənzimləmişdilər ki, burada etnik və dini zəmində ciddi münaqişələr baş verməmişdir. Məhz bu səbəbdən, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tarixən Azərbaycanda məskunlaşmış milli azlıqlar etnik, dini və mədəni mənsubiyyətlərinə, etnik-mədəni dəyərlərinə görə burada əhalinin çoxluğunu təşkil edən Azərbaycan türkləri tərəfindən təqib olunmamış və birgə əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar. Azərbaycanda multikultural mühit ölkənin müstəqil olduğu zamanda daha da güclənmişdir. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı dünyanın ən çoxmədəniyyətli şəhərlərindən biri olmaqla bərabər burada etnik, dini və mədəni zəmində əhali arasında qarşıdurma, münaqişə müşahidə olunmamışdır. Parlamentdə ölkədə yaşayan bir neçə xalqın nümayəndələri deputat kimi fəaliyyət göstərirdilər. Burada bəzi milli azlıqların siyasi təşkilatları da təmsil olunmuşdu. Bundan başqa hökumətin tərkibində milli azlıqların nümayəndələri yüksək vəzifələr tuturdular. Onlardan bəziləri hətta nazir vəzifəsinə təyin olunmuşdular.

Azərbaycanda əlverişli multikultural mühitin olması tarixin müxtəlif mərhələlərində təqib olunan xalqların nümayəndələrin kütləvi şəkildə bura köçməsinə səbəb olmuşdur. Hələ təxminən 2600 il bundan əvvəl yəhudilər İudeyadan (indiki İsrail) Azərbaycana pənah gətirmişdilər. E.ə. 586-cı ildə yeni Babil hökmdarı II Navuhudanosor İudey üsyanını qan içində boğaraq, Qüdsü dağıdır və onların baş mə-

bədini yerlə-yeksən edir. Bütün bu hadisələrin nəticəsində yəhudilərin böyük əksəriyyəti ölkədən çıxarılır. Onların böyük bir hissəsi İsraili tərk edərək Azərbaycana pənah gətirir. Tarixin sonrakı mərhələlərində yəhudilərin Azərbaycana köçmələri ilə bağlı Moisey Bekker öz dissertasiya işində göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya İmperiyasının qərb quberniyalarından ilk aşkenazi yəhudiləri (Avropa yəhudiləri) 1810-cu ildə bura köçməyə başladılar. Daha sonra 1864-cü ildə qonşu Gürcüstandan da Azərbaycana yəhudilər gəldilər. Şübhəsiz, təqib olunan xalqların Azərbaycanda sığınacaq tapmaları o vaxt burada münasib tolerant mühitin olmasından xəbər verirdi. Moisey Bekkerin fikrincə, Azərbaycana köçmüş xristian xalqlarının bəzilərində müşahidə olunan antisemit stereotiplər Azərbaycanda yerli xalqın yəhudilərə bəslədikləri xoş münasibətin təsiri altında yox olurdu. Nəticədə əvvəllər yaşadıkları ölkələrdə antisemit ruhda tərbiyə olunan xristian xalqlarının bəzi nümayəndələri ölkəmizə köçəndən bir müddət sonra antisemit stereotiplərdən azad olaraq azərbaycanlılar kimi tolerant olurdular.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycandakı multikultural mühit ölkənin müstəqillik illərində daha da yaxşılaşdı. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması, xüsusilə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının istəyi ilə hakimiyyətə gəlişi ölkədə multikultural mühiti əsaslı şəkildə yaxşılaşdırdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışının nəticəsində ölkədə olan tarixi tolerantlıq ənənələrinin qorunması və inkişafı üçün real şərait yaradıldı, etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunması istiqamətində mühüm işlər görüldü. Müasir dövrdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizm siyasətini uğurla həyata keçirir.

Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsi prosesinin subyektiv səbəblərindən, bu prosesdə subyektiv faktorun rolundan danışarkən Azərbaycan xalqının rolunu da qeyd etmək vacibdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi, başqa xalqların, etnik qrupların, dini icmaların nümayəndələrinə tolerant münasibət onun milli xüsusiyyətlərindəndir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış milli azlıqlar etnik, dini, irqi mənsubiyyətlərinə, etnik-mədəni dəyərlərinə görə ölkənin avtohton əhalisi olan Azərbaycan türkləri tərəfindən təqib olunmamış və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamışlar. Bu, multikulturalizmin Azərbaycanda xalqın həyat tərzini olmasından xəbər verir.

Multikulturalizmin xalqın həyat tərzinə çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsini təşkil edir.

Azərbaycanda digər ölkələrdə olduğu kimi bir sosial hadisə kimi meydana gələn multikulturalizm özünün sonrakı inkişaf mərhələlərində dövlət siyasəti müstəvisinə yerləşdirilmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən nadir dövlətlərdəndir. Bu mərhələlərin reallaşmasında əsas rol dövlətə məxsus olsa da, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətindən irəli gələn cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliyə xalqın tolerant münasibəti burada multikulturalizmin dövlət siyasəti kimi bərqərar olmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Multikulturalizmin Azərbaycanda dövlət siyasəti olması isə öz növbəsində onun xalqın həyat təzi kimi möhkəmlənməsinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasətinə və xalqın həyat tərzinə çevrilməsi bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Hər ikisi Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsinin, formalaşmasının və inkişafının subyektiv səbəbləri olaraq bir-birilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, tarixi və coğrafi faktorlar Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsi prosesinin obyektiv səbəblərini, dövlət başçılarının və Azərbaycan xalqının cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin qorunmasına və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərə göstərdikləri tolerant münasibət isə subyektiv səbəblərini təşkil edir.

Obyektiv və subyektiv səbəblərin təsiri ilə meydana gələn Azərbaycan multikulturalizmi uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Tolerantlıq və multikulturalizm ideyaları Azərbaycanın ictimai şüurun müxtəlif formalarında öz əksini tapmışdır.

3.2. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli identiklik işığında

Belə bir fikir var ki, multikulturalizmin mütərəqqi əhəmiyyəti onun cəmiyyətdə ölkənin bütün mədəniyyətlərinin və xalqlarının qarşılıqlı tanınması, tolerantlığı və bərabərliyi ilə birgə daimi inteqrasiya başlanğıcı axtarışlarından irəli gəlir. Cəmiyyət tərəfindən inteqrasiyaya olan bu canatımının dərk edilməsi, öz növbəsində, sosial sabitlik və rifah yaradır və bununla da inkişafın dayanıqlı olmasını təmin edir.

Bununla belə, üç aparıcı Avropa ölkəsinin – Almaniyanın, Böyük Britaniyanın və Fransanın liderləri bir dövətdə müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin sülh şəraitində birgəyaşayışı zərurətini şübhə altına almasalar da, multikulturalizmin iflasa uğradığını bəyan etdilər və onun «ziddiyyətliliyini» qabartdılar. Ekspert rəylərinə görə, Qərbi Avropada multikulturalizmin iflası ilk növbədə vahid bir ölkədə etnik, irqi, dini və mədəni icmaların qarşılıqlı əməkdaşlığının təşkili üzrə qeyri-adekvat dövlət paradiqmasına söykənmiş və multikultural dezintegrasiyaya gətirib çıxarmış səhv siyasi strategiyanın nəticəsində olmuşdur.

İntegrasiyanın uğuru çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərlə müəyyən olunur ki, həmin amillərdən də daha vacib olanları sosial-iqtisadi amillərdir. Deməli, söhbət baş tutmamış multikulturalizmdən daha çox immiqrasiya ilə bağlı problemlərin həllindən, multikultural ritorika hesabına mədəniyyət müstəvisinə «keçirilmiş» problemlərdən yox, sosial səciyyəli problemlərin həllindən gedirdi.

Qloballaşma şəraitində müasir milli dövlət öz sosial sabitliyi üçün bir tərəfdən özünü müdafiə etməklə suverenliyini təmin etməli, digər tərəfdən isə qüvvələr tarazlığını təmin etməklə, ardıcıl şəkildə fərqlilik prinsiplərini möhkəmləndirməlidir. Multikultural ideologiyanın həyata keçirilməsinə olan bu zərurət tarixi milli dövətlərdə xüsusilə vacibdir və həm hüquqlarının məhdudlaşdırılması siyasətinin etnik millətçiliyi stimullaşdıracağı milli azlıqların, həm də onları qəbul eldən cəmiyyətdə etnomədəni plüralizm tərəfdarı kimi çıxış edən immiqrantlardan ibarət etnik qrupların mövcud olmasının mümkünlüyü ilə şərtlənir. Bu prinsiplərdən ən başlıcası bütün sosial münasibətlər və münaqişələr müxtəlifliyinin dövlətin fəal vasitəçilik və konkret nəticələrə gətirib çıxaran funksiyaları vasitəsi ilə hüquq müstəvisinə keçirilməsi prinsipidir. Bununla da müasir millətin sabitliyi və onun etnik qrupdan fərqliliyi dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqələnilir.

Multikultural inkişafın parلاق nümunəsi müasir Azərbaycanıdır

Azərbaycan rəhbərliyinin müasir multikultural cəmiyyətin formalaşdırılması iradəsinə söykənən siyasi qərarlar və Azərbaycan xalqının əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan tolerantlıq ənənələri elə bir durum yaratdı ki, həmin durumda «multikulturalizmin alternativı yoxdur». Doğrudan da, «multikulturalizmin alternativı yoxdur», çünki, Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə desək, alternativ – «**ksenofobiya-**

dır, ayrı-seçkilikdir, irqçilikdir, islamofobiya, antisemitizmdir...», dəhşətli fəlakətlərə aparıb çıxaran və mütərəqqi bəşəriyyət üçün qəbuledilməz sayılan «olduqca təhlükəli təmayüllərdir». «Multikulturalizmin dünyada ünvanları çoxdur, onlardan biri də Azərbaycan-dır». Azərbaycanın multikultural inkişafın mərkəzinə çevrilməsi, Azərbaycan multikulturalizmi modelinin bir çox müasir cəmiyyətlər üçün nümunəvi model olması ümumilikdə qəbul edilmiş faktdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın multikulturalizm modelinin olduqca dəqiq və qısa tərifini vermişdir: «... **hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir... Əlbəttə, bunun üçün ənənələr lazımdır, eyni zamanda, dövlət siyasəti də lazımı səviyyədə aparılmalıdır. Azərbaycanda hər iki amil mövcuddur**».

Həqiqətən, Azərbaycanın multikultural siyasətində iki amil – ölkə rəhbərliyinin multikultural təhlükəsizliklə əsaslandırılmış siyasi qərarları və Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tolerant ənənələri – üzvi şəkildə birləşir. Azərbaycanın multikultural modeli çərçivəsində mədəni müxtəlifliyi dəstəkləyən dövlət qərarları bu halda mədəni fraqmentləşməyə imkan vermir və ictimai inteqrasiyanın universal dəyərlərinə zidd deyil. Kompromisə nail olunur, çünki tərəflərin maraqları bir-birinə zidd deyil və bu, sıfır nəticəli oyun yox, çoxtərəfli qarşılıqlı fəaliyyətin və əməkdaşlığın, kooperasiyanın və ümumdövlət maraqlarının hamıya fayda verdiyi koalisiyalı bir oyundur.

Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinə gəlincə isə, multikulturalizmin immiqrantların onları qəbul edən cəmiyyətə inteqrasiyası zərurətinin nəticəsi olduğu Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda multikulturalizm bu qədim torpağın bütün sakinlərinin tarixən dəstəklədikləri həyat tərzidir. Azərbaycan millətinə respublikamızda yaşayan bütün xalqlar daxildir və onların hamısı azərbaycanlıdır. Etnik tolerantlıq və dini dözümlülük həm keçmiş, həm də indiki sakinlərin inanclarının uzun müddət yanaşı mövcud olmalarının nəticəsidir. Minilliklər boyu Azərbaycan türkləri dövlət əmələ gətirən etnos, Azərbaycan dili isə yüz illər boyu etnoslararası ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan türklərinin özləri də etnik baxımdan üstünlük təşkil edən türk toplumu və ona qarışıq olan digər etnik toplumlar – Qafqaz və İran toplumları bazasında formalaşmışdır. Bu layların mədəni normalarını və dəyərlərini özünə hopdurmuş unikal bir etnik aləm yaranmış, yüzillər boyu indi multikulturalizm adlandırılan mədəni özünəməxsusluğun qorunmasının inteqrativ vəhdət kapitalı toplan-

mişdir. Bu, bizim həm sərvətimiz, həm də böyük üstünlüyümüzdür. Bir sözlə, ənənələr elə bir keçmişdir ki, onlarsız nə indi, nə də gələcək mümkün deyil. Azərbaycan xalqının belə ənənələrindən biri də Azərbaycanın dövlət siyasətinin diqqətində olan, məharətlə idarə olunan əzəli multikulturalizm ənənəsidir.

İdentiklik və onun formaları

Multikultural inkişafın inteqrasiya meyllərini qiymətləndirmək üçün indikatorlara, beynəlxalq planda bu indikatorları bütövlükdə və ayrı-ayrı ölkələr üzrə tədqiq etməyə imkan verən göstəricilərə maliklik.

Zəruri indikatorlardan biri identiklikdir, identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və bağlılığı, eləcə də onların dinamikasıdır. Burada, ilk növbədə, vətəndaş-millî identikliyinə onun başqa formaları ilə tutuşdurulması vacibdir, çünki Hucbner və Richter-in (Hukbner və Rixter) dəqiq göstərdikləri kimi, «millət, dövləti-siyasi birləşmənin mövcudluq forması kimi, multikultural inkişaf baxımından bundan sonra da əhəmiyyətini saxlayacaq». Bununla bağlı «dövlət», «millət», «milli cəmiyyət» və «identiklik» terminləri prinsiplə əhəmiyyət kəsb edir. Fərdin identikliyi və ya özünüidentikləşdirmə hüququ insana xas olan özünü hansısa bir mədəni birləşməyə aid təsəvvür etmək xüsusiyyətidir. Bu cür birlik kimi vətəndaş-millî, etnik, dini, ümumsivilizasiya birlikləri və s. çıxış edə bilər.

Amerikalı psixoloq E.Eriksonun əsərləri sayəsində sosial-humanitar elmlərdə geniş istifadə olunan «identiklik» termini XX əsrin 70-ci illərindən mədəniyyətşünaslıqda da yer aldı. Öz kateqorial aydınlığına malik olmasa da, bu termin insana sosial-mədəni mühitdə yerini müəyyənləşdirməyə və bununla da ətraf aləmdə səmmlənməyə imkan verən istənilən şəxsiyyətin özülü kimi qəbul edilir.

Beləliklə, identiklik insana xas olan özünün bu və ya başqa birliklərə mənsub olduğunu ümumiləşdirilmiş şəkildə təsəvvür etmək xüsusiyyətidir. İdentiklik mürəkkəb və iyerarxik səciyyəyə daşıyır, öz komponentləri kimi isə özünüidentikləşdirməni, öz qrupu haqqında təsəvvürü («biz» surəti), öz dili, mədəniyyəti, ərazisi, keçmişi, «dövlətçiliyi» haqqında təsəvvürləri əhatə edir. Mədəni identiklik (etnik, milli, dini, sivilizasiya) dövlətin-millətin bazisidir. Nə qədər ki, insanın milli identikliyi sinfi, konfessional və ya regional fərqlərdən üstün tutulur, məhz bütün birlik üçün ümumi keçmiş, tarixi tale haqqında təsəvvürlər ona öz «əlahiddəliyi»ni qoruyub saxlamağa imkan verir, bunun sayəsində də millət mövcud olur.

İdentiklik həm neqativ, həm də pozitiv sxem üzrə qurula bilər.

Neqativ identikliyi rəhbər tutanlar onların «özgə» kimi qəbul etdikləri birliklərə qarşı adətən çox aqressiv olurlar. Pozitiv identikliyə gəlincə isə, ona əməl edənlər ətraflarına apriori olaraq düşmən kimi baxmırlar, fərqli yox, oxşar cəhətləri, ümumi olanları vurğulamaqla, öz maraqlarını başqalarına zorla qəbul etdirməməklə, qruplararası münasibətlərdə kompromis tapmağa və konsensusa nail olmağa çalışırlar. Buna Azərbaycan xalqının tolerant ənənələri misal ola bilər.

Mühacir problemi ilə bağlı Qərbdə vahid «milli identikliyə» çağırışlar səslənir və onu da xatırlatmaq artıq olmazdı ki, istifadə olunan konsepsiyalarda multikulturalizm reduksionizmə bağlanır, buna görə də identikliklərdən biri o birilərindən üstün olmalı və cəmiyyətin dəqiq fərqlərə malik qruplar şəklində təşkili üçün meyar kimi çıxış etməlidir. Bəlkə bu da doğrudur ki, dominant identiklik olmadan milli dövlətin etnomədəni diasporlar dövlətinə mimikriyası baş verəcək. Lakin məhz qrupun (azlığın) identikliyin daşıyıcısına çevrildiyi şəraitdə onun ayrılması, əgər sistemli təhlilə müraciət etsək, icmaların təcrid olunması baş verir, identikliyin təyini, fərdlər üçün özünəməxsusluğun qorunub saxlanması könüllü şəkildə yox, icmanın təzyiqi altında həyata keçir. Bu isə artıq insan haqları, bərabərlik prinsipi ilə ziddiyyətə gətirib çıxarır. Qeyd olunan hal artıq multikulturalizm yox, daha çox mütəxəssislər tərəfindən Avropada dirçəlişinin göstərildiyi kommunitarizmdir. Belə hallarda hələ 1930-cu illərdə ifadə olunmuş «Hansen qanunu»nun təzahür etməsi də tamamilə gözləniləndir. Adı çəkilən qanuna görə «üçüncü nəsil mühacirlər birinci və ikinci nəsil mühacirlərin unutmaya çalışdıqlarını xatırlayırlar». Deyilənlərlə əlaqədar mədəni siyasət strategiyalarının bu gün həyata keçirilən nəzəri axtarışları da təsadüfi deyil.

Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, müasir dövrdə etnik identiklik adətən milli identiklik kimi başa düşülür və onlar sinonimik anlayışlar kimi işlədilir. Bu, qismən doğrudur, çünki «etnos», «etniklik» anlayışları etnik təsnifatlandırma üçün baza anlayışlardır, millət isə çox vaxt insanların etnik birliyinin dövlət forması kimi başa düşülür. Lakin etnosdan fərqli olaraq, millət anadan olma faktı ilə verilmir, şəxsiyyətin səyləri və seçimi ilə müəyyənləşir. Bununla da millət – fərdin dövləti, sosial və mədəni mənsubluğudur, heç də onun etnik və antropoloji müəyyənliyi deyil. Ədalət naminə qeyd edək ki, tarixən etnik mənsubiyyətin seçilməsi, etnonimlərin və etnik birliklərin sərhəd-

lərinin dəyişməsi, yoxa çıxması və yenidən etnosların meydana gəlməsi halları məlumdur.

Etnik identikliyin özəl halı müxtəlif səviyyələrə malik – şəhər, region, iri ərazi qurumu – ərazi birlikləri vasitəsi ilə seçilən regional etniklikdir. Özü də regionlar həm formal, həm də qeyri-formal struktura malik rola bilirlər. Özünüidentikləşdirmə ilə bağlı və müvafiq sorğular zamanı aşkarlanmış vacib bir qanunauyğunluğu qeyd edək. Güclü mərkəzdənqaçma qüvvələri mövcud olduqda identikləşdirmə ilk növbədə lokal, yəni regional və ya etnik, sonra isə vətəndaş-milli səciyyə daşıyır, mərkəzəqaçma qüvvələrin üstünlük təşkil etdiyi hallarda isə, əvvəl dövlət-milli, sonra isə regional mənsubiyyət gəlir.

Qeyd edək ki, bir qayda olaraq, mədəni birlik kimi millət tam şəkildə milli dövlətin sərhədləri daxilində meydana gəlir, yəni mədəni birlik siyasi təsdiqlənməyə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, zaman keçdikcə, milli-dövlət sərhədləri çərçivəsində onun bütün üzvləri üçün vahid mədəni identikliyin yaranması da mümkündür. İlk milli-dövləti birləşmənin mədəni birləşməyə gətirib çıxarması ilə bağlı misalları XX əsrin əvvəlləri üçün artıq yüksək milli homogenlik səviyyəsinə malik olmuş bəzi Qərbi və Şimali Avropa ölkələrinin milli və mədəni azlıqlarının tarixindən götürmək olar.

Lakin bu gün, Qərbi Avropa ölkələrinin və onların milli birliklərinin artıq postmilli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduqları bir vaxtda, Şərqi Avropa ölkələri öz milli birliklərinin etnikləşməsi dövrünü yaşayırlar və bununla bağlı etno-sosial orqanizm kimi millət anlayışı hakim anlayış olaraq qalır.

Bu regionlardakı yeni dövlətlərdə Avropanın qərb və şimal regionları üçün yad olan kəskin etnik konfliktlərin baş verməsi faktı da məhz bunun nəticəsidir.

Deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, birincisi, son vaxtlara qədər yayılmış modernləşmə və qloballaşma şəraitində etnik identikliyin milli identikliklə əvəz olunacağı fikri təsdiqlənmir: onların hər ikisi əvvəlki kimi mövcuddur, çox vaxt isə qrup identikliyinə iki forması kimi rəqabət aparırlar: onlardan biri üçün həlledici amil mədəni birlik, o birisi üçün isə siyasi (dövlət) birlikdir.

Qloballaşma dövründə milli dövlətlər səviyyəsində müəyyənlik tapmış identikliklər (lokal, regional, etnomilli, vətəndaş-milli, dini) kolliziyalarına konkret ölkənin insanların (vətəndaşlarının) özlərini «dünya vətəndaşı» hesab edən fərdlərlə ziddiyyət, yəni özlərini öz öl-

kələrinin, dinlərinin və etnososial birliklərinin vətənpərvərləri sayan fərdlərlə «dünya vətəndaşı» identikliyinə daşıyıcıları arasındakı ziddiyyətlər də əlavə olunur. Elmdə «dünya vətəndaşları» identikliyinə hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərif yoxdur. Eyni zamanda da ən ali prioriteti ümumsivilizasiya problemlərinin, bütün bəşəriyyətə və ya onun əksəriyyətinə aid məsələlərin həlli olan insan «dünya vətəndaşı» sayıla bilər. Məsələn, iqtisadi, ümumhumanitar, multikultural məsələlər də daxil olmaqla, insan haqlarının müdafiəsi, qloballaşma modelini dəyişdirilməsi və bir çox başqa məsələlər.

2009-cü ildə 45 ölkədə keçirilmiş sorğunun nəticələri, bu məlumatlara müəyyən qədər ehtiyatla yanaşmaq zərurətinə baxmayaraq, göstərir ki, orta hesabla insanların 60%-i özlərini ilk növbədə öz dövlətlərinin vətəndaşı sayırlar, 10%-i isə özlərini ilk növbədə dünya vətəndaşı hesab edirlər. 20% ümumbəşəri dəyərlərə bağlılığı milli identikliklə birləşdirirlər.

Identiklik multikultural inkişafın olduqca vacib indikatorudur və məşhur informasiya cəmiyyəti nəzəriyyəçisi M.Kastelsin hesab etdiyi kimi, «qloballaşma və identiklik müasirliyin iki rəmzi kimi çıxış edir...». Bununla əlaqədar identikliyin sosial ölçüləri məsələləri aktualıq qazanır.

Multikultural cəmiyyət və onun inkişaf konsepsiyası çərçivəsində deyilənlərdən bəzi nəticələrə gələrək, qeyd edirik:

1. Polietnik cəmiyyətlərin və milli-dövlətçilik qurumlarının dayanıqlılığı və sabitliyi baxımından (multikultural təhlükəsizlik) multikultural siyasətin və əhalinin identikliyinə sıx əlaqəsi vardır, milli (vətəndaş-milli) və lokal (etnik, regional) identikliklərin milli ideologiya sistemində bağlılığının təhlili onların məntiqi şəkildə ümummilli identikliyə daxil edilmələri üçün inkişaf meyillərini, əhalinin özünü-identikləşdirməsin üsullarını, mexanizmini, xarakterini və həcmələrini aşkarlamağa imkan verir;

2. Milli ideologiya sistemində identikliyin əlahiddə əhəmiyyəti təkcə cəmiyyətin sabitliyinin qorunması ilə (bütün xalqların qarşılıqlı tanınması, tolerantlığı və mədəniyyətlərinin bərabərliyindən çıxış etməklə) deyil, həm də dövlətin həyat qabiliyyətliliyi ilə bağlıdır və bu zaman multikultural təhlükəsizliyin, milli identikliyin arzu olunan səciyyəsinin və onların qarşılıqlı bağlılığının konfigurasiyasının təmin edilməsi üçün əhalinin ümumi etnikliyinin primordial (əzəli, aprior) mənzərəsi multikultural cəmiyyət ideyası ilə əlaqələndirilmir;

3. Multikultural cəmiyyətdə (ölkədə) lokal identiklik, o cümlədən də etnoidentiklik, bir qayda olaraq, vətəndaş-milli (milli-dövlət) identiklik tərəfindən sıxışdırılır və bununla da dövlətin düzgün multikultural siyasəti artan ümummilli identikliyə, azalan (hər halda artmayan) lokal, yəni regional identikliyə, hakimiyyətin qarşıya ümummilli maraqlarla yanaşı ümumsivilizasiya səciyyəli vəzifələrin də qoyduğu halda isə, həm də özlərini «dünya insanı» hesab edən vətəndaşların artan payına malik olur;

4. İdentikliklərin – vətəndaş-milli (qısaca, «ölkə») və ümumsivilizasiya (qısaca, «dünya») – ölçülmüş qiymətləri nə qədər böyük, lokal (qısaca, «icma») identikliklərin qiymətləri isə nə qədər kiçik olarsa, multikultural mövqedən vəziyyət daha arzuolunandır. Bu nəticə təkcə müvafiq identikliklərin mütləq qiymətləri baxımından yox, daha çox onların orta ümumdünya qiymətləri ilə müqayisəsi baxımından vacibdir.

Sonuncu nəticə yuxarıda verilmiş nəticələrlə qarşılıqlı əlaqədədir, belə ki, identikliyin kiçik qiyməti – «lokal (icma)» – bir qayda olaraq, identikliyinə görə daha vacib anlayış olan «ölkə» anlayışına nisbətdə zəif əhəmiyyətsiz mərkəzdənqaçma qüvvələrinin mövcudluğuna dəlalət edir (xüsusən də, əgər identikliyin qiyməti orta ümumdünya qiymətindən yüksəkdirsə), «ölkə» identikliyin böyük qiyməti isə güclü mərkəzəqaçma meyillərinin mövcudluğunu göstərir, yəni, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, lokal identiklik kiçik identiklik olaraq, vətəndaş-milli identiklik tərəfindən üstələnir. Deyilənlərin polietnik ölkələr üçün mənası vardır, monoetnik, lokal (məsələn, etnik identiklik) və vətəndaş-milli identikliklər arasında ziddiyyətin olmadığı ölkələr üçün bu məna itir;

5. Multikultural baxımdan mühüm rol oynayan identikliklər bağlılığında və ya qarşılıqlı nisbətində «ölkə» vətəndaş-milli identikliyin əhəmiyyəti, onun lokal («icma») və ümumsivilizasiya («dünya») identikliklərinə münasibəti, bu identikliklərin əhəmiyyəti ilə müqayisədə yayınmaları (modul) həddindən artıq simptomatikdir, yəni «ölkə/icma» kəsri və «ölkə – icma» fərqi nə qədər böyükdürsə, vətəndaşlar mərkəz ətrafında bir o qədər möhkəm birləşmişdir, yəni, millət kimi öz dövlət qurumlarına inteqrasiya etmişdir, onların lokal, o cümlədən etnik qruplarla bağlılığı (polietnik qurumda) daha azdır və ölkədə multikultural inkişaf inteqrasiyaları bir o qədər güclüdür. Analoji şəkildə, «ölkə/ icma» kəsri və «ölkə – icma» fərqi nə qədər kiçikdirsə,

bir o qədər çox vətəndaş vətəndaş-millî identikliklikləri ilə özlərini «dünya vətəndaşı» və ya ümumsivilizasiya dəyərlərinin daşıyıcıları kimi dərk etmələri arasında ziddiyyət görmürlər. Bir qayda olaraq, bu ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ölkə vətəndaşlarının əksəriyyəti prinsipcə hakimiyyətdə olan qüvvələrin siyasəti ilə razıdır, bu siyasəti həm qlobal ümumsivilizasiya problemlərinin həlli maraqlarına, həm də milli-dövlət maraqlarına cavab verən siyasət sayırlar ki, bu da müəyyən dərəcədə multikultural inkişafın göstəricisidir.

İdentiklik indikatorları və onların “World Values” layihəsi çərçivəsində bağlılığı

“World Values” ümumdünya layihəsinin məlumatlarından istifadə edəcəyimiz bu yekun hissədə biz identiklikləri, onların bağlılığını təhlil edəcək, multikultural siyasətdə onların rolunu göstərməyə çalışacağıq.

Məlumatlarından faydalanacağımız bu layihə bir neçə il ərzində dünyanın 76 ölkəsində həyata keçirilmişdir və onun əsas vəzifəsi sorğu yolu ilə respondentlərin – bu ölkələrin sakinlərinin identikləşdirməyə görə özlərini hansı coğrafi qrupa aid etdiklərini aşkarlamaq olmuşdur. Sorğuya cəlb olunan hər kəs öz cavabları ilə üç qrup üzrə özünü indentikləşdirə bilərdi: «lokal» (icma, region, etnik), «ölkə» (milli-vətəndaş) və «dünya» (ümumsivilizasiya).

Sual aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdu: «*Sizcə, təklif olunan coğrafi qruplardan hansına ilk növbədə mənsubsunuz – lokal qrupa (icmaya), ölkəyə və ya dünyaya?*» Tədqiqatlar təsdiqlədi ki, dünyanın bir çox ölkələrində insanlar özlərinin çoxluqlu identikliyinə qeyd edirlər. Şübhəsiz, identikliklərin çoxluqlu olması onların müəyyən toqquşmalarına, müəyyən gərginliyin yaranmasına səbəb ola bilər, lakin təhlildən göründüyü kimi, məhz bu keyfiyyət yeni, sosial yekdilliyin onun mədəni komponentləri müxtəlifliyinin inteqrasiyası kimi başa düşülməsinə əsaslanan milli birliklər üçün hərəkətverici qüvvə də ola bilər.

Araşdırmanın nəticələrini «ölkə» və «dünya» identiklikləri qiymətlərinin artması, «icma» identikliyi qiymətlərinin azalması ardıcılığı ilə yerləşdirməklə, bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmək olar.

Bütövlükdə 76 ölkədən yalnız 38-də «icma» (lokal) identiklik səviyyəsi onun 49%-ə bərabər orta qiymətindən aşağıdır. Qərbi Avropa ölkələrində yüksək (50%-dən yuxarı) «icma» identikliyi iki amillə izah oluna bilər. Birincisi, konfederativ qurum olan Avropa İttifaqı

ona etnik dövlət qurumları kimi daxil olan ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşlarının təqdim olunmasını mümkün sayır, bununla da lokal (etnik) identiklik, ola bilər, üstünlük qazanır. İkincisi, «multikultural siyasətin iflası» ilə bağlı problemlər bu ölkələrdə, görünür, lokal (etnik) identikliyin seçimini daha qabarıqlaşdırıblar, həm də Qərbi Avropa dövlətləri müasir mərhələyə etnotəmərküzləşdirici başlanğıc vasitəsi ilə gəlirlər. İsveçrə, ABŞ və Kanada kimi inkişaf etmiş çoxmədəniyyətli ölkələrdə «icma» identikliyi bir qədər aşağı olsa da (müvafiq olaraq 38%, 38% və 39%), yenə yetərincə yüksək olaraq qalır. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan üçün bu göstərici dünya üzrə ən aşağı göstəricilərdəndir – 24%, Ermənistanda isə bu rəqəm 38%-dir.

Bu, Azərbaycanın multikultural inkişafının birinci sübutudur.

76 ölkədən yalnız 35-i «ölkə» (vətəndaş-milli) identikliyinə 41%-ə bərabər olan orta səviyyəsindən daha yüksək səviyyəyə malikdir. Bu zaman 76 ölkədən yalnız 15-də «ölkə» identikliyinə 55%-ə bərabər və ya bundan yüksəkdir. Müqayisə üçün göstərək ki, Kanada, ABŞ, İsveçrə kimi çoxmədəniyyətli ölkələrdə bu göstərici müvafiq olaraq 46%, 40% və 41% təşkil edir. Azərbaycanda isə həmin göstərici MDB ölkələri arasında ən yüksək olmaqla, 55%-ə bərabərdir. Ermənistanda bu rəqəm 51%-dir.

Bu, Azərbaycanın multikulturallığının növbəti sübutudur.

«İcma» – «ölkə» identiklik göstəricilərinin Azərbaycanda və Ermənistanda müştərək qiyməti (müvafiq olaraq 24%, 55% və 38%, 51%) göstərir ki, Azərbaycanda multikultural təmayül Ermənistanın müvafiq göstəricilərindən müqayisə olunmaz dərəcədə güclüdür, məhz bizim ölkəmizdə lokal identikliyin tanınması və qorunub saxlanması şərti ilə əhəmiyyətli inteqrasiyaya nail olunmuşdur.

76 ölkədən 33-də «dünya» identikliyinə 8%-ə bərabər olan orta göstəricidən yüksəkdir. Yalnız 5 ölkədə bu göstərici 21%-dən az deyil: o cümlədən İsveçrədə 21%, ABŞ-da 22%, Kanadada 15%.

«Ölkə» identikliyi göstəricisinin yüksək olduğu halda «dünya» identikliyinə də yüksək səviyyəsi ona dəlalət edir ki, ölkə hakimiyyəti multikultural siyasət həyata keçirməklə yanaşı, qarşısına həm də ölkə əhalisinin razılaşdığı ümumsivilizasiya səviyyəli məqsədlər də qoyur. Deyilənə bariz nümunə Azərbaycandır ki, bu da ölkəmizin multikulturallığının növbəti sübutudur.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın multikultural ənənələrinin bir sübutu da «icma» identikliyinə təxminən eyni olan aşağı (24%) və

«ölkə» identiklik göstəricisinin yüksək səviyyəsinin (55%) qeyd olunması ilə bərabər, «dünya» identiklik göstəricisinin də yüksək rəqəmlə (21%) ifadə olunmasıdır. Bu nəticə identikliklərin bağlılığının sonrakı təhlili ilə də təsdiqlənir.

Tədqiq olunmuş ölkələrdən yalnız 17-si «icma» identiklik göstəriciləri üzrə orta səviyyədən aşağı, «ölkə» və «dünya» göstəriciləri üzrə isə orta səviyyədən yuxarı göstəricilərə malikdir, yəni multikultural ənənələrin öyrənilməsi üçün qəbul edilmiş üç meyarla eyni zamanda cavab verir. Bu ölkələr Azərbaycan, Avstraliya, Meksika, Niderland, Türkiyə, Cənubi Afrika, Gürcüstan, Uruqvay və bir sıra başqalarıdır.

Sadalanmış göstəriciləri «ölkə-icma» sistemində identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və qiymətləri arasındakı fərqlər baxımından təhlil edərkən məlum olur ki, müvafiq göstəriciləri olan ölkələr ən böyük qiymətlərə malikdirlər – Azərbaycan (2, 29; +31), Uruqvay (2, 14; +32), Uqanda (1, 88; +28), Yeni Zelandiya (1, 84; +27) və Gürcüstan (1, 83; +26).

«Ölkə – dünya» sistemində analoji təhlil göstərir ki, identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və qiymətləri arasındakı fərqlər baxımından ən böyük qiymətlər müvafiq göstəricilərə malik ölkələr beşliyinə aiddir: Azərbaycan (2, 29; +31), Uruqvay (2, 14; +32), Uqanda (1, 88; +28), Yeni Zelandiya (1, 84; +27) və Gürcüstan (1, 83; +26).

«Ölkə-dünya» sistemində analoji təhlil göstərir ki, identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və qiymətləri arasındakı fərqlər baxımından ən kiçik qiymətlər aşağıdakı ölkələrə aiddir: Meksika (2, 33; +24), Azərbaycan (2, 62; +34), Kanada (3, 07; +31) i Venesuela (3, 50; +35).

Beləliklə, bu iki cədvəlin müqayisəsindən görüldüyü kimi, hər iki siyahıda rast gəlinən, özü də lider göstəriciləri olan yeganə ölkə Azərbaycandır («ölkə-icma» bağlılığı sistemində qarşılıqlı nisbətə və fərqə görə Uruqvayla, «ölkə-dünya» bağlılığı sistemində isə Meksika ilə I-II yerləri bölüşdürür). Bu zaman Azərbaycanın göstəriciləri təkcə lider göstəricilər deyil, həm də ən balanslanmış göstəricilərdir. İdentikliklərin qarşılıqlı nisbətinin (bağlılığının) verilmiş təhlili Azərbaycanın uğurlu multikultural ənənələri haqqında əvvəllər mütləq və orta dünya göstəriciləri ilə müqayisə nəticəsində əldə edilmiş qənaəti bir daha təsdiqləyir.

3.3. Azərbaycan multikulturalizminin XIX əsrə qədərki tarixi

Əzəldən Azərbaycan çoxlaylı, rəngarəng çalarlı mədəni qatları ilə Qafqaz bölgəsində özünəməxsus yer tutmuş, ölkənin qədim sakinləri polietnik və polikonfessional struktura malik olmuş, qonşu ərazilərdə yaşayan müxtəlif köklü insan qrupları ilə qarşılıqlı mədəniyyətlərarası ünsiyyət meydana gəlmiş və bu özünəməxsusluq müasir Azərbaycan multikulturalizminin yaranması üçün münbit şərait yaratmışdır. Əcdadlarımız qədim dövrdə ibtidai dinlərə, zərdüştlüyə ibadət etməyə başlamış sonra isə monoteizmə - təkallahlığa keçmişdir.

Azərbaycan multikulturalizminin monoteizmə qədərki tarixində Zərdüştlük özünəməxsus yer tutur. Bu təlimə görə Xeyirlə Şər arasında gedən mübarizə nəticəsində Xeyir qalib gəlir. Bu mübarizədə mühüm yer tutan insan Xeyirin Şər üzərində qələbə çalması üçün fəal səy göstərməlidir. İnsan Şər üzərində qələbəsinə ayin və dualarla deyil, daha çox özünün həyat təzi ilə nail olmalıdır. Bu təlimin ayinlərində oda sitayiş əsas yer tuturdu., Zərdüştin ölümündən sonra bir-neçə əsr ərzində bu təlim müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, yeni din təşəkkül tapmağa başlamış və Qərbi İranda, Azərbaycanın Arazdan cənubda olan torpaqlarında daha geniş şəkildə yayılmağa başlamışdı.

Zərdüştlüyün müqəddəs kanonu * Avesta olmuşdur. Avesta – Qatalardan təşkil olunmuşdur və bunlar Zərdüştin Tanrıya – Hörmüzdə müraciətlə dediyi kəlamlardır. Avesta Midiya, sonralar isə Əhəməni kahinlərinin müqəddəs kitabı olmuşdu. Sasanilər dövründə Avesta mətnlərinin yeni kodifikasiyasından sonra Zərdüştlük dövlət dininə çevrilmişdi. Lakin müsəlman dünyasında "əhli-kitab" təlimi olaraq qəbul edilməmiş və xilafət tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdı.

Azərbaycan multikulturalizminin tarixində xristianlıq yeni bir mərhələ olmuşdur. Xristianlığın Qafqaz Albaniyasında yayılması apostol Faddey və Varfəomeyin adı ilə bağlı olmuşdur. IV əsrin əvvəllərində Alban çarı Urnayr xristianlığı dövlət dini elan etdikdən sonra Alban Apostol kilsəsi Azərbaycan torpaqlarını sıx şəbəkə ilə örtür. V əsrin əvvəllərindən etibarən xristian dünyasında yaranmış yeni təlimlər xristian kilsəsini bir sıra məzhəblərə böldüyündən, V

---

* **kanon** - qanun

əsrin sonuna qədər diofizitlik* mövqeyindən çıxış edən Alban Apostol kilsəsi Sasani şahənşahlarının bölgədə apardığı dini siyasət ilə uyğunlaşmaq məcburiyyəti qarşısında qalaraq, diofizitlikdən uzaqlaşmış, bir əsrdən çox məzhəblərə mubarizə aparmışdır. VII əsrin birinci rübünün sonlarında ölkədə Sasani təsiri sosial-ideoloji sahədə zəifləməyə başlasa da zərdüştlüyün, büt-pərəstliyin** maniliyin*** tərəfdarları qalmaqda davam edirdi. Bu reallıq Azərbaycan multikulturalizm tarixinin ilkin səhifələrindən birini təşkil edirdi.

VII əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan cəmiyyətinə təkallahlılığın təkmilləşmiş ideologiyası – İslam dini daxil olmuşdu. Ərəb xilafəti dövründə İslam dininin yayılması Azərbaycan multikulturalizm tarixinin yeni bir səhifəsi olmuşdur. İslam dininin yayılması ölkənin bütün bölgələrində eyni zaman ölçüsündə baş verməmişdi. Zərdüştlüyün və büt-pərəstliyin geniş yayıldığı ərazidə, Azərbaycanın cənub torpaqlarında, daha sonra Mildə, Muğanda, Kaspı sahillərində, Kür və Araz çayları boyunca əhatə edən ərazilərdə islam dini sürətlə yayılmışdı. Lakin Arsax, Uti, Kambisena vilayətlərində yaşayan xristian – albanlar xristianlıqdan imtina etməmişdilər. Bu məkanın əhalisi xristian kitab əhli olduğu üçün ərəblər onların dini etiqadına dözümlə yanaşsalar da, bölgədə Bizansın mövqeyini zəiflətmək məqsədi ilə xristianlığın monofizit**** məzhəbinə üstünlük vermiş və VII əsrin sonlarında bölgədə yaranmış sosial-siyasi şərait Alban Apostol kilsəsinin monofizitliyə keçməsi ilə nəticələnmişdi.

VIII əsrin əvvəllərində Ərəb xilafətinin hökmranlığından qurtulmaq yolunu Bizans imperiyasında görən Alban Apostol kilsəsi

---

* **Diofizitlik** və ya pravoslavlıq xristianlığın istiqamətlərindən biri olub IV əsrdə meydana gəlmişdir. Diofizitlərə görə, İsa Peyğəmbər ikili "təbiət" malikdir: ilahi və insani. Tanrının üçlük əsasını qəbul edir: Tanrı-Ata, Tanrı-Oğul (İsa Peyğəmbər) və Tanrı-Müqəddəs Ruh.

** **Büt-pərəstlik**—uzaq keçmişdə yaranmış və müxtəlif cisimlər - bitkilər və heyvanların ilahiləşdirilməsi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir.

*** **Manilik** – eramızın III əsridə Sasani imperiyasında yaranan təriqətdir. Bu təriqətin əsasını Mani /216-277/ qoymuşdu. O, öyrədirdi ki, dünyaya iki əsas üzərində mövcuddur: Xeyir və Şər və ya İcraq və Qaranlıq. Mani Zərdüştlüyə qarşı çaxaraq, xalqı şahənşahlarla, feodallarla, məmurlarla mubarizəyə çağırırdı. Maniçilik müxtəlif forma və adlarla Çindən İspaniyaya qədər geniş ərazidə yayılmışdı.

**** **Monofizitlik** — V əsrdə yaranmışdır. Yunanca mono - "bir", fizio-"təbiət" deməkdir. İsa Peyğəmbərin tək "təbiətini" — ilahiliyini qəbul edir və bununla da diofizitlərdən fərqlənir.

yenidən diofizitliyə qayıtmaq istəmiş və erməni-qriqorian kilsəsinin məkri ilə üzleşmişdir. Belə ki, erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu İlya 704-cü ildə Alban Apostol kilsəsində baş verən proseslər haqda xəlifə Əbd-əl-Malikə məktub yazır, Alban katolikosu Nerses Bakuru Xilafətə qarşı xəyanətdə suçlayır. Nəticədə, Alban Apostol kilsəsi özünün avtokefallığını itirir, erməni katolikosunun başçılığı altında bərabər hüquqlu uniya (ittifaq) əsasında fəaliyyət göstərməyə başlayır. 704-cü il hadisələrindən sonra Qafqaz Albaniyasının Arsax, Uti bölgəsinin əhalisi dini-mədəni assimilyasiyaya – qriqoryanlaşmaya məruz qalır. Ölkənin şimal-qərb bölgəsinin, Ereti - Kambisena əyalətinin əhalisi ingiloylar isə İberiya ilə həmsərhəd olduğu üçün gürcü pravoslav kilsəsinə üz tutur və gürcüləşirlər. Beləliklə, tarixin faciəvi dönüşü eyni soya, kökə, tarixə malik əhalini dini amil əsasında bir-birinə yadlaşdırmış və “din ayrı qardaş” aforizmi söz lüğətimizə daxil olmuşdur. Sonrakı dövrdə bir tərəfdən erməni-qriqorian kilsəsi ilə, o biri tərəfdən gürcü pravoslav kilsəsi ilə mübarizə aparən Alban Apostol kilsəsi XIII əsrin ortalarında avtokefallığını bərpa etmiş, Qanzasar monastırı* Alban Apostol avtokefal kilsəsinin iqamətgahına çevrilmişdir. Məbəd Mehranilər sülaləsinin nümayəndəsi, Aşağı Xaçın hakimlərindən olan knyaz Həsən Cəlalın** əmrilə 1216-1238-ci illərdə inşa edilmişdir.

Alban Apostol kilsəsinin fəaliyyəti ilə barışa bilməyən erməni-qriqorian kilsəsi Rusiyanın Qafqaz siyasətinin istiqamətlərindən yararlanmaq niyyəti ilə XVIII əsrin sonlarından etibarən Romanovlar Rusiyasının sarayına daxil ola bilməmişdir. XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası “erməni kartına” önəm verərək Alban Apostol kilsəsini erməni-qriqorian kilsəsinin idarəçiliyinə verməyi qərara almış, beləliklə Azərbaycanın tarixi irsinə və yaddaşına ağır zərbə endirilmişdir.

Ölkədə İslam dini bərqərar olduğundan sonra, xristianlığın mövqeyi bu dövrdən başlayaraq zəifləsə də xristianlıq uzun əsrlər yerli əhalinin mənəviyyatının daşıyıcısı olmuş və alban salnaməçisi Mxitar Qoşun verdiyi məlumata görə XII əsrdə də ölkənin alban əhalisinin bir hissəsi xristianlığa itaət etməkdə davam etmiş, bu da Azərbaycan

---

***Qanzasar monastırı** — hazırda Dağlıq Qarabağda, Ağdərə rayonunun Vəngli kəndində yerləşən Qanzasar monastır kompleksi orta əsr Anban memarlığının incisidir.

** **Həsən Cəlal** — Mehranilərdən olan Qriqor Hammamın nəslindəndir, 1261-ci ildə Hülakü xanın dövründə monqollar tərəfindən öldürülmüşdür.

multikulturalizm tarixinin özünəməxsus mədəni laylara malik olmasını göstərir.

Azərbaycan multikulturalizm tarixinin ənənələrini qorumaq məqsədi ilə ölkə ərazisində zərdüştlük, xristian, islam abidələri qorunub saxlanılır. Əcdadlarımızın yaşadığı tarixi yol multikultural ənənələrin yaranması üçün zəmin olub, Azərbaycan xalqında tarixən müxtəlif dirlərə olan tolerantlıq mədəniyyətini formalaşdırmışdır.

Azərbaycan multikulturalizminin tarixi onun əhalisinin rəng-rəngliyi ilə də bağlıdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində görkəmli etnoqraf, Vəliyev (Baharlı) bildirmişdir ki, Azərbaycan etnoqrafik muzeydir. Azərbaycan əhalisinin etno-dini tərkibinə azərbaycanlılarla bərabər azsaylı xalqlar daxildir ki, onların sırasında udiləri, ingiloyları, xınalıqları, qırızları, buduqları, tatları, talışları, rusları, ləzgiləri, yəhudiləri və digərlərini göstərmək olar. Bu azsaylı xalqlar qafqazdilli, irandilli, türkdilli qruplara daxildirlər. Onların bir hissəsi Azərbaycanın köklü əhalisi olub, başqa bir hissəsi isə tarixin müxtəlif mərhələlərində baş verən sosial-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq ölkə torpaqlarında məskunlaşmışlar.

2009-cu ilin siyahıyaalınmasına görə Azərbaycan Respublikası əhalisinin 8,4 faizini azsaylı xalqların nümayəndələri təşkil edir. Azərbaycanın köklü - avtohton əhali təsnifatına daxil olan, azsaylı xalqlardan biri, alban soylarından olan **udilərdir**. Qafqaz dillərinin **Nax-Dağıstan dil** qrupuna aid olan udilər haqqında e.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan müəllifi Herodot (e.ə.484-422) özünün “Tarix” əsərində məlumat vermişdir. E.ə. I əsrdə yaşamış Strabon da “Coğrafiya” əsərində Qafqaz Albaniyasında yaşamış 26 dildə danışan yerli alban soyunun arasında udilərin adını göstərmişdir. Udilər əsasən Qafqaz Albaniyasının Uti və Arsax vilayətlərində yaşamışlar. Udilər haqda maraqlı məlumatı XIX əsrin ortalarında Azərbaycana səyahət edən məşhur Fransa yazıçısı Aleksandr Düma da özünün “Qafqaz səfəri”ndə göstərmişdir. Tarixin mürəkkəb mərhələlərini yaşayan udilər XIX əsrin ikinci yarısında Yelizavetpol quberniyasında qeydə alınmış, öz etnik özünüdərkini qoruyub saxlaya bilsələr də udilərin süni şəkildə erməniləşməyə məruz qalmaları prosesi Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələri bağlandıqdan sonra sürətlə getmişdir. Rusiya imperatoru I Nikolayın 11 mart 1836-cı il tarixli Senata verdiyi fərmanı və 10 aprel 1836-cı ildə “Rusiyadakı erməni-qriqorian kilsələrinin işlərinin idarə edilməsi haqqında Əsasnamə”nin Senat tərəfindən təsdiqi bu prosesi sürət-

ləndirmişdi. “Böyük Ermənistan” əfsanəsini məqsədyönlü şəkildə həyata keçirməyə çalışan erməni-qriqorian kilsəsi udiləri assimilyasiyaya məruz qoyaraq, Qafqaz Albaniyasını maddi-mədəni irsinə yiyələnmə bilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında yaşayan udilərin erməniləşdirilməsi XX əsrin əvvəllərində daha sürətlə getmişdir ki, bu da bölgədə baş verən sosial-siyasi proseslərlə bağlı olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Gəncə torpaqlarında yaşayan udilərin bir qismi keçmiş SSRİ-nin müxtəlif yerlərinə səpələnmiş, Ermənistan SSR ərazisində qalan udilər isə digər milli azlıqlar kimi, assimilyasiyaya uğrayaraq erməniləşmişlər.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Oğuz şəhərində, həmçinin Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yaşayan udilərin sayı **4000-ə** yaxındır və dilləri iki dialektə – Nic və Vartaşen dialektinə bölünür. Azərbaycanın tarixi yaddaşının daşıyıcıları olan udilər ölkə tarixinin mədəni təbəqələr təkamülü prosesinin bütün mərhələlərini yaşamış, politeist dinlərdən keçərək, erkən orta əsrlərdə xristianlıq dinini qəbul etmiş, Qafqazda, eləcə də bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən olan Alban Apostol Avtokefal kilsəsinə itaət etmişlər.

Alban soylarından olan **ingiloylar** Qafqaz Albaniyasının Kam-bisena vilayətində yuxarıda qeyd edilən 26 dildə danışan tayfalardan biri olmuşlar. İngiloyların qədim əcdadı olan gel tayfaları haqqında məlumatı yunan müəllifləri vermiş və onların yaşadıkları etnik əraziləri də göstərmişlər. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan Respublikasının Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında yaşayan ingiloyların dili fonetik baxımdan zamanımıza qədər tədqiq edilmədiyindən, bu dil haqda qəti bir fikir söyləmək mümkün olmasa da ingiloy və gürcü dillərini müqayisə etmiş məşhur akademik N.Y.Marringöstərmişdir ki, "...İngiloylar barədə hələlik onların özlərinin deyil, gürcülərin fikri məlumdur". Erkən orta əsrlərdə xristianlıq Qafqaz Albaniyasında yayılarkən ingiloylar da udilər kimi xristianlığı qəbul etmişlər. Müasir dövrümüzdə udilərdən fərqli olaraq, ingiloylar dini baxımdan həm xristian, həm də islam dininə itaət etmişlər. Belə ki, I Şah Abbas Kartli-Kaxetiya ərazisi ilə həmsərhəd olan Azərbaycan torpaqlarında islam dininin dayaqlarını möhkəmləndirmiş, bu bölgənin xristian əhalisinə islam dinini qəbul etdirmişdi. XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyasının tərkibinə qatdığı müsəlman ölkəsində öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədi ilə xristianlaşdırma siyasəti aparmış və XIX əsrin 50-ci illərində, Zaqatala dairəsində yaşayan ingiloylar arasında xristianlıq sürətli

şəkildə zorla yaymağa başlamışdı. İngiloylar Rusiya imperiyasının apardığı xristianlaşdırma siyasətini etirazla qarşılamiş və bu amil 1863-cü il Zaqatala üsyanının başlanmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdu. Nəticədə, Rusiya imperiyası, ingiloyların xristianlaşdırmasını dayandırmış və arzu edənlərin yenidən islam dininə qayıtmalarında azad olduqlarını elan etmişdi. Beləliklə, Zaqatala dairəsində yaradılmış doqquz prixoddan cəmi ikisi qalmışdı. Bu proseslər əsasında ingiloylar dini təsnifata görə müsəlman və xristianlara bölünmüş və sonuncular XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, gürcüləşmə siyasətinə məruz qalsalar da, ümumən ingiloylar Azərbaycan tarixinin, onun sosial-mədəni irsinin tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının azsaylı xalqlarından olan irandilli **talışlar**, müasir Azərbaycan tarixşünaslığında kadusilərin xələfləri olaraq qəbul edilmişlər. Azsaylı xalqların təsnifatında avtoxton qrupa aiddirlər. Talış dili Hind-Avropa dillərinin Hind-İran qoluna daxildir. Talışlar islam dininə itaət edirlər. Müasir zamanımızda Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində, əsasən Lənkəran, Astara və qismən Masallı, Lerik rayonlarında yaşayırlar. 2009-cu il siyahıyaalınmasına görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olan talışların sayı **111.996 nəfərdir**

Azsaylı xalqların təsnifatında irandilli **tatlar**, alloxton (gəlmə əhali) qrupa aiddirlər. Onların Azərbaycanda məskunlaşması tarixi erkən orta əsrlərdə baş vermişdi. Belə ki, Sasani hökmdarları III-VI əsrlərdə Qafqaz Albaniyasını özlərinə tabe etmək məqsədi ilə köçürmə siyasəti aparmışlar.

A.A.Bakıxanov özünün "Gülüstani – İrəm" əsərində göstəriridi ki, Sasani şahları ölkənin strateji əhəmiyyəti olan yerlərində irandilli tayfaları yerləşdirmişdilər və onlar Abşeron yarımadasından Dərbəndə kimi uzanan dəniz sahili boyunca ərazidə məskunlaşdırılmışdılar. Bu tayfalar tatlar adı ilə tarixə məlum olub, Sasani hökmdarları üçün sosial baza rolunu oynamışlar.

Rus qafqazşünasları İ.Berezinin və P.Zeydlisin fikrincə tatların məskunlaşması I Xosrov Ənuşirəvanın hakimiyyəti illərində də davam etmiş və ölkənin strateji əhəmiyyəti olan yerlərində irandilli tayfaları yerləşdirmişdi.

Abşeron yarımadasında məskunlaşmış tatlarla bağlı XX əsrin əvvəllərinə aid olan mənbələr məlumat verirlər ki, inqilaba qədərki Bakının 37 kəndindən 34-ü tat kəndləri olmuşlar.

Dini təsnifata görə tatlar islam dininə, xristianlığın erməni-qriqorian məzhəbinə və iudaizmə itaət edirlər. Hal-hazırda müsəlman tatlar Abşeron yarımadasında, Quba və Dəvəçi rayonlarında, iudey-tatlar isə Quba rayonunun Qırmızı qəsəbə, Oğuz rayonunun Vartaşen kəndində, Bakı şəhərində və habelə Dağıstanda yaşayırlar. Erməni-qriqorian tatlar Şamaxının Mədrəsə, Kərkənc, Dərə-Kərkənc, Kələhana, Məsəri, Saqiyan kəndlərində, Göyçayda, İsmayılıda və Abşeron rayonunda, Dəvəçi rayonunun Gilvar kəndində yaşamış, öz dillərində danışıqlar. Müsəlman tatların maddi və mənəvi mədəniyyətləri azərbaycanlılarla oxşalıq təşkil edir. Tatlar irandilli olub, Hind-Avropa dil ailəsinin İran qrupuna aiddir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında tatların sayı **10 min** nəfərdir.

Azərbaycanın əzsaylı xalqları sırasına alloxton qrupa aid olan **yəhudilər** də daxildir. Yəhudilər həm etnik, həm də linqvistik cəhətcə böyük maraq doğururlar. Hazırda yəhidlərin Azərbaycan Respublikasında üç icması qeydə alınmışdır. Dağ yəhudiləri, Avropa yəhudiləri (aşkenazlar) və Gürcüstan yəhudiləri. Bu icmalardan ən qədimi dağ yəhudiləridir ki, onlar Azərbaycanda qədim dövrlərdə məskunlaşaraq, əsas etibarlı ilə Quba və Dərbənd ərazilərində yerləşmişlər. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Avropa yəhudiləri (aşkenazlar) Bakıda məskunlaşmış və 1913-cü il siyahıyaalınmasına görə, onların sayı Bakıda 9.690 nəfər olmuşdur. Gürcü yəhudiləri də Azərbaycana sonradan gəlmişlər. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında 700 gürcü yəhudişi yaşayır. Ümumən isə yəhudilərin sayı Azərbaycan Respublikasında 9.100 nəfərdir. Dağ yəhudələri tat dilinin dialektində danışırlar. Aşkenazlar isə Hind-Avropa dil qrupunun alman qanadına daxil olan İdiş dilində danışırlar.

Alloxton əhali olan **kürdlər** də Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə aiddir. İrandilli kürdlər uzaq dövrlərdə Orta Asiyadan keçərək, Ön Asiyada məskunlaşmış maday tayfalarından olub, .Azərbaycanda orta əsrlərdə məskunlaşmağa başlamışlar. XIX əsrin əvəllərində kürdlər əsasən İrəvan xanlığı ərazisində yaşamış və bu dövrdə onların sayı 10.737 nəfər olmuşdur. Dini təsnifata görə kürdlər – müsəlman, yezidi, nestorianlığa bölünmüş və Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində onların sayı Azərbaycanın Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında 114 mindən çox olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Ararat Respublikasının apardığı soyqırımı siyasəti nəticəsində daşnaklar İrəvan torpaqlarında 43 min kürd-müsəlmanı və 7 min yezidi kürdünü qətlə

yetirmişlər.1988-ci ildə erməni millətçiləri qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin növbəti mərhələsinə başlayaraq, Ermənistan SSR-də “etnik təmizləmə” siyasəti aparmış, azərbaycanlılarla birgə kürdləri də qovmuş, 18 min kürd Azərbaycan SSR-ə pənah gətirmişlər.

Beləliklə, Azərbaycanın yaşadığı XIX əsrə qədərki tarixi dövr Azərbaycan multikulturalizminin çoxçalarlı mədəniyyətini yaratmış, ölkə əhalisinin çoxlaylı etno-dini tərkibini formalaşdırmışdır.

3.4. Azərbaycan multikulturalizmi yeni dövrdə (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycan multikulturalizmi XIX əsrdən başlayaraq özünün yeni mərhələsinə daxil olmuş, XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycanın şimal xanlıqlarını işğal edən Rusiya imperiyası XIX - XX əsrin əvvəllərində ölkədə köçürmə siyasəti aparmışdır. Məqsəd ölkənin köklü əhalisini – azərbaycanlıları assimilyasiyaya uğratmaq, bu müsəlman torpaqları imperiya daxilində “əritmək” idi. Bu məqsədlə Rusiya imperiyası, qeyri-köklü xristian etnosları ölkəyə köçürməyə başlamış və ölkə əhalisinin tərkibinə yeni etnosları - almanları və rusları daxil etmiş, ermənilərin sayı kütləvi köçürmə nəticəsində kəskin şəkildə artmış, nəticədə ölkə əhalisinin tərkibindədemoqrafik dəyişikliklər baş vermişdi.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan multikulturalizmi tarixində almanlar yer tutmuşlar. Almanları Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarına köçürərkən Rusiya imperiyasının əsas məqsədi xristian elementin müsəlman ölkəsinə daxil etmək olmuşdu.

Bölgəyə köçürülən almanların ilk dalğasını Almaniyanın Vürtemberq krallığında yaşayan təriqətçilər təşkil etmişdilər. Cənubi Qafqaza köç edən almanların bir hissəsi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış və 1818-1819-cu illərdə ölkədə dörd alman koloniyası yaranmışdı. Yelenedorf və Annenfeld –Gəncə torpaqlarında, Yekaterinenfeld və Aleksandergilf – Borçalı ərazisində* .

Şimali Azərbaycanda məskunlaşan almanlar Rusiya imperiyasının apardığı müstəmləkə siyasətinin tələblərinə cavab verməsələr də

---

* Nadir şah Qarabağ bəylərbəyi Ziyadaoğlunu sosial-iqtisadi baxımdan zəiflətmək məqsədi ilə II Şirvan üsyanının rəhbəri II Sam Mirzəni Əfşarlara təhvil verdiyini əsas götürərək, Borçalını 1743-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarı Teymuraza bağışlamışdı.

ölkənin sosial-iqtisadi sahəsinə Qərb elementlərini daxil edə bilmiş, kənd təsərrüfatında üzümçülük, şərabçılıq, tütünçülük kimi sahələr, süni mineral suların hazırlanması onların adı ilə bağlı olmuşdur. Ölkə əhalisinin tərkibinə qatılan almanların sayı Birinci dünya müharibəsi illərində 15.990 nəfərə çatmış, Azərbaycan tarixində özünəməxsus iz qoymuşlar. Ölkədə multikultural mühitin inkişafına təsir göstərən almanlar XX əsrin birinci yarısında baş verən sosial-siyasi təlatümləri yaşamış və Böyük Vətən müharibəsi başladıqdan sonra SSRİ-də arzuolunmaz etnik qrup kimi göstərilərək, ölkənin şərqi – Orta Asiya və Sibirə sürgün edilmişdilər.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası azsaylı xalqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olduğunu götürmüş, ölkədə yaşayan alman icması bu siyasətdən bəhrələnmişdir. Bu dövrdən başlayaraq, almanların maddi-mədəni abidələri bərpa edilmiş və Azərbaycan irsinin tərkib hissəsi olaraq qorunur. Azərbaycan tarixinin alman səhifələrini işıqlandırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev “Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında” 30 avqust 2016-cı il tarixində Sərəncam imzalamışdır.

XIX əsrin birinci otuzilliyində Romanovlar Rusiyası imperiyasının mərkəzi quberniyalarından Azərbaycan torpaqlarına dilləri Hind-Avropa dil ailəsinin slavyan dilləri qrupunun Şərq qoluna aid olan rusları köçürmüşdür. Azərbaycan əhalisinin tərkibinə daxil olan ruslar xristian-təriqətçi – molokan, duxobor, subbotnik, skopslar, pıriqunlar olmuşlar. Belə ki, Rusiya imperiyası, işğalın ilk dövründə ölkəyə Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından təriqətçi rus kənlilərinin köçürülməsini məqsədəuyğun sayırdısa və rus pravoslav kilsəsinə qarşı yönəlmiş imperiyanın sosial təbəqəsini zəiflətmək məqsədini güdürdüsa də, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, mütləqiyyət Şimali Azərbaycana rus pravoslav-xristianların köçürülməsinə üstünlük vermişdi. Rusların ölkəyə köçürülməsi nəticəsində Azərbaycanın üç quberniyasında – Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarında 1886-cı il statistika göstəricilərinə görə 86.356 rus qeydə alınır. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalınmasına görə rusların sayı 119.236 nəfərə çatır. XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası pravoslav rusların köçürülməsinə üstünlük verir, nəticədə 1912-ci il üçün Bakı quberniyasında 60, Yelizavetpol quberniyasında isə 29 rus pravoslav ya-

sayış məskənləri salınır. Beləliklə, Romanovlar sülaləsinin devrilməsi ərafəsində Şimali Azərbaycanda rusların sayı 249.835 nəfərə çatır.

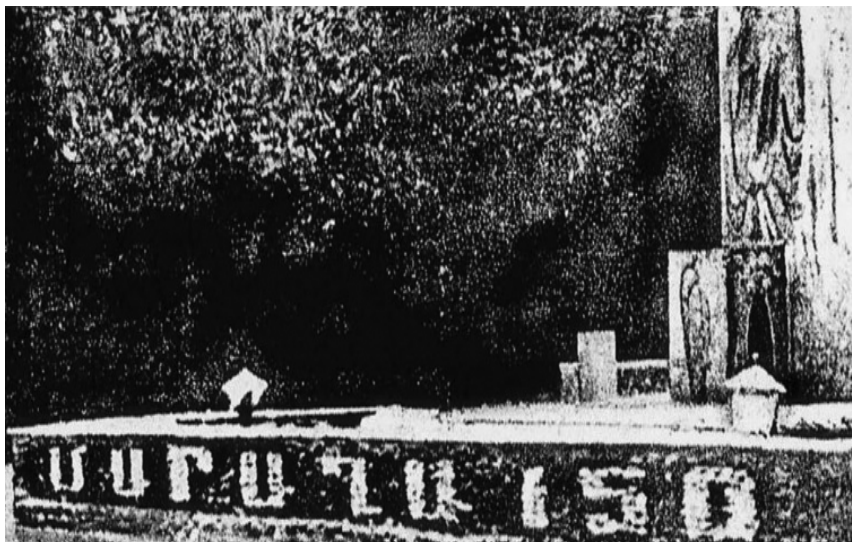
XX əsrin 20-30-cu illərində mexaniki hərəkət nəticəsində Azərbaycan SSR-də rusların sayı artmaqda davam edir və XX əsrin 80-ci illəri üçün onların sayı **500 mini** ötsə də SSRİ-nin süqutundan sonra, “tarixi vətənə” qayıtmaq dalğası nəticəsində Azərbaycan Respublikasında rusların sayı azalmış və 2009-cu il siyahıyaalınmasına görə respublikada **119.307** rus qeydə alınmışdı.

Uzaq keçmişdə ermənilərin əcdadları – Frakiya tayfaları Kiçik Asiyanın Frigiya vilayətində məskunlaşmış, e.ə.II əsrin əvvəllərində Fərat çayının sahillərində yaradılmış Ərməniyyə dövləti 387-ci ildə tarix səhnəsindən çıxdıqdan sonra ermənilər dünyaya səpələnmişlər. Tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan əhalisinin tərkibinə qatılan azsaylı xalqlardan olan alloxton **ermənilərin** sayı XIX əsrin birinci otuzilliyində Rusiya imperiyasının apardığı kütləvi köçürmə nəticəsində kəskin şəkildə artmışdı. 1828-1830-cu illər ərzində İran və Osmanlı dövlətlərindən 120 minə yaxın erməni Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş və onlar əsasən İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ torpaqlarında yerləşdirilmişdilər.

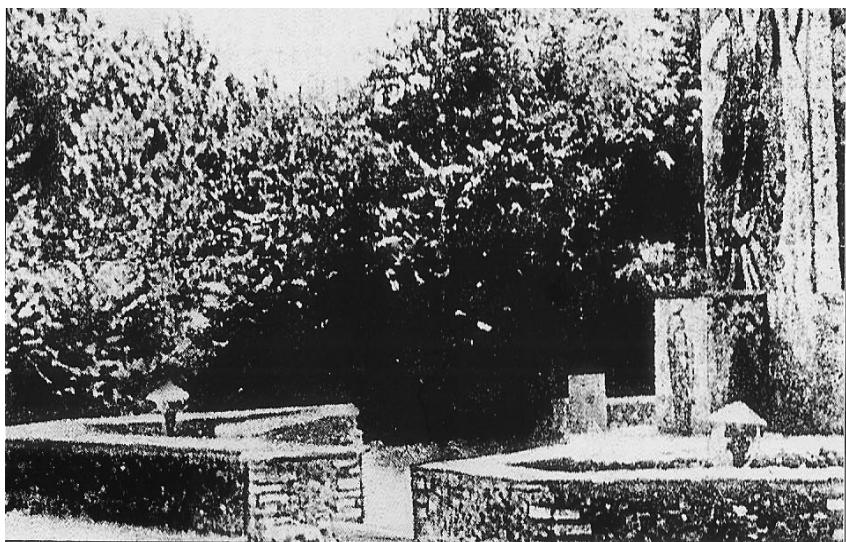
Akademik Ramiz Mehdiyev ermənilərin Arazdan şimalda olan torpaqlara kütləvi köçürülmələri məsələsinə toxunarkən belə bir dəlili diqqətə çatdırır ki, 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Ağdərə rayonunun Marquşevan (tarixi adı Şıxarx) kəndində ermənilər 1828-ci ildə Marağadan bu əraziyə 200 erməni ailəsinin köçürülməsinin 150 illiyi münasibəti ilə abidə qoymuşdular*. Azərbaycan tarixinin sonrakı mərhələlərində də ermənilərin ölkəyə köçmələri davam etmiş və XX əsrin əvvəlləri üçün onların çəki yükü ölkə əhalisinin etnik nomenklaturasında 32, 65%-ə çatmışdı, halbuki XIX əsrin birinci otuzilliyində ermənil-qriqorianların çəki yükü Şimali Azərbaycan əhalisinin 9%-ni təşkil edirdi ki, onların da əksəriyyəti qriqoryanlaşmış albanlar idi. XX əsrin əvvəllərində ermənilər, tarixən onlara aid olmayan tarixi Azərbaycan torpaqları – İrəvan ərazisində uydurma dövlətlərini yaratmış, torpaqlarımıza əsassız iddialarla çıxış etmiş, qondarma “Qarabağ problemini” tariximizə gətirmişdir.

---

* Qarabağ müharibəsi (1992-1994) illərində tarixi həqiqətlərin izini itirmək məqsədi ilə erməni millətçiləri bu abidəni dağıtmışdılar.

İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələrinin 150 illiyi münasibəti ilə ermənilərin 1978-ci ildə Ağdərədə ucaldıqları abidə(abidənin üzərində erməni dilində "Marağa-150" yazılmışdır.

Erməni yaraqlılarının dağıtdığı "Marağa-150" abidəsinin hazırkı görünüşü

Dini təsnifata görə ermənilər erməni-qriqorian, erməni-katolik, erməni-pravoslavlara bölünmüşlər.

Beləliklə, XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycan torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası, ölkədə siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək üçün köçürmə siyasəti apararaq, əhalinin tərkibinə yeni xristian elementləri – almanları və rusları gətirsə də, Azərbaycan xalqı özünün tarixi torpaqlarında yaşamaqda davam etmiş, özünün mentalitetini, maddi-mənəvi mədəniyyətini, etnik özünüdərkinə, konfessional tolerantlığını qoruyub saxlamış, Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin sintezi prosesində özünəməxsus rol oynamış, tarixən mövcud olmuş multikultural dəyərləri qorumuşdu.

1828-1830-cu illərdə Osmanlı imperiyasından Şimali Azərbaycana ermənilərin köçürülməsi*

<i>Hansı şəhər və əyalətlərdən köçürülmüşlər</i>	<i>Ailələrin sayı</i>	<i>Yerləşmə məkanı</i>
Ərzərum	7.298	Borçalı distansiyası, Şərur, Sürməli, Əlincəçay, Məvazin mahalları
Ərdəhan	67	Bəmbək və Şoragəl distansiyaları
Qars	2.264	Bəmbək və Şoragəl distansiyaları
Qars	200	Erməni vilayəti və Talış mahalı
Bəyazıt	4.215	Erməni vilayəti
Ümumi:	14 044 ailə, və ya 84 min nəfərdən çox	

XIX-XX əsrin əvvəllərində ölkə milli özünüdərək oyanışını yaşayır və Azərbaycan multikulturalizmi özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Milli özünüdərək intibahının ilhamverici qüvvəsi Azərbaycan maarifpərvərləri və milli burjuaziyanın nümayəndələri olurlar. Bu xeyriyyəçilərin əsas məqsədi Rusiya imperiyasının müstəmləkə

* Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане*. Баку, 2016. Сəh.157 (II издание, с изменениями, дополнениями)

siyasətinin mahiyyətini göstərmək və xalqı oyatmaq idi. Bu məqsədlə xeyriyyəçilər mədəniyyətin, ədəbiyyatın, elmin, mətbuatın, maarifin inkişafına ciddi fikir verirdilər. Görkəmli maarifçi-demokrat, pedaqoq və ilk Azərbaycan xeyriyyəçilərindən olan Həsən bəy Zərdabi xalqın milli şüurunun oyanmasında dünyəvi məktəblərin açılmasının zəruriliyini bildirir və bu ideyanın təbliği üçün bir vasitə olan milli mətbuatın əsasını qoyur. Onun 1875-ci ildə təsis etdiyi "Əkinçi" qəzeti demokratik və maarifpərvər ideyaların təbliğat alətinə çevrilir. Bu qəzetin mənəvi varisləri "Ziya", "Ziyayi Qafqaziyyə" və "Kəşkül" qəzetləri olur. Azərbaycan milli burjuaziyasının görkəmli nümayəndəsi, 1873-cü ildə Bakı nefti ilə milyonlara sahib olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz xeyriyyəçiliyi ilə seçilmiş, qızlar məktəbini açmışdır. Məktəbin memarı polyak Y.V.Qoslavski (1865-1904) olur. Bina 1898-ci ildən indiki İstiqlal (inqilaba qədər Nikolayevski) küçəsində tikilməyə başlayır və 1900-cü ildə hazır olur. Bu binada hal-hazırda AMEA-nın Əlyazmalar fondu yerləşir. H.Z.Tağıyev qızlar məktəbinin açılması məsələsində qaragüruhçu ruhanilərin ciddi müqaviməti ilə üzləşir və Təzəpir məscidində keçirilən məclisdə tanınmış iki din xadiminə: Bakı quberniya qazisi Mir Məhəmməd Kərimə və Mirzə Abuturab Axunda "Quran" ayələrini oxutdurub tərcümə etdirərək bildirir ki, "müslüm (müsəlman kişiləri) kimi müsliyələr də bütün biliklərə yiyələnməyə borcludur". Hacınin söyləri öz nəticəsini verir. Qızlar məktəbində ilk dərslər 1901-ci ilin sentyabrın 7-də başlanır. 58 şagirddən 35-i kasıb ailədən olduğu üçün böyük xeyriyyəçi onları öz hesabına oxutdurmuşdu.

Azərbaycanda ilk milli teatr binasının tikilməsi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adı ilə bağlıdır. Teatr binası 1883-cü ildə Hacınin pulu ilə memar Koqnovitskinin layihəsi əsasında tikilmişdir. Kapitalist Bakısı Qərb mədəniyyətinin komponentlərindən olan teatrı qəbul etsə də öz milli mentalitetindən imtina etməmişdi. Belə ki, tamaşaya baxa bilmələri üçün qadınlar xüsusi salınmış lojalarda yerləşdirilir, xalqın milli davranış qaydaları qorunurdu. Bu teatrdə 1908-ci ildə "Leyli və Məcnun" operası oynanılmışdı.

Kapitalizmin inkişaf mərhələsinə qədər qoymuş Şərq sivilizasiyanın daşıyıcısı olan ölkə, Qərb mədəniyyətinin dəyərləri ilə tanış olur, multikultural dünyaya yaxınlaşır. Məhz bu dövrdə Rusiya və Avropa mədəni-ictimai cərəyanların təsiri nəticəsində yeni dövr rəs-

samliq sənəti, realist rəsmlər yaranır. Azərbaycanın karikatura, şarj məktəbinin banisi isə Əzim Əzimzadə olur.

Kapitalist Bakısında gedən tikililər Qərb memarlığı üslubunda salınır. Bu memarlığın formalaşmasında alman memarlarının da yeri olmuş, N.A.fon der Nonne, F.A.Lemkul, İ.V.Edel, A.Eyxler Bakının yeni memar üslublu şəhərə çevrilməsində xüsusi xidmət göstərmişlər. 1899-cu ildə alman memarı İ.Eyxlerin layihəsi ilə alman qotika üslubunda tikilmiş Kırxa kapitalist Bakısına qərb memarlığı mədəniyyətini gətirərək Şərqi-Qərb dünyalarını yaxınlaşdırmışdır.

1909-cu ildə Bakının incisi olan **bulvarın** salınması, istedadlı mühəndis, vətənpərvər Məhəmməd Həsən Hacınskinin rəhbərliyi ilə başlanılır və multikultural əsər olan Bakı bulvarının layihəsində alman memarlarından A.Eyxler öz aktivliyi ilə seçilir.

Azərbaycan xeyriyyəçiləri qəzalarda da fəaliyyət göstərir, Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarında apardığı xristianlaşdırma siyasətinə qarşı mübarizəni, yeni məscidlər salmaqda görür, islam dəyərlərinin xalqın mənəviyyatında qorunmasına xüsusi önəm verirdilər. Bunların sırasında 1870-ci ildə Şamaxı şəhərində memar Kazım bəy Hacıbabayevin layihəsi əsasında salınmış Təzə məscidi göstərmək olar. Bu illərdə əyalət xeyriyyəçiləri başqa qəzalarda da məscidlər tikdirirdilər.1854-cü ildə Quba qəzasında Səkinə xanım məscid tikdirir.1877-1878-ci illərdə İsrail bəy Yadıgərzadə Gəncədə məşhur orta əsr "İmamzadə" kompleksini bərpa etdirir. 1899-cu ildə İsrail ağa Qazax qəzasında məscid saldırır.

Yuxarıda göstərilənlər belə bir reallığı əks etdirir ki, əgər qəzalarda tarixi tolerantlıq ənənələrini və xalqın tarixi yaddaşını qoruyan Azərbaycan xeyriyyəçiləri islam ənənələrini inkişaf etdirməyə daha çox meyilli idilərsə, kapitalist Bakısının Azərbaycan xeyriyyəçiləri, islam dəyərlərini qoruyaraq, eyni zamanda, Qərb mədəniyyətini köhnə Bakıya aşılırdılar. Belə ki, 1907-ci ildə H.Z.Tağıyevin tikdirdiyi "Jon Mironosets" kilsəsi buna bariz nümunədir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan multikulturalizminin yüksələn xətlə inkişafı Oktyabr çevrilişindən sonra da davam edirdi.1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın "İstiqlaliyyəti haqqında Aktı" nı qəbul edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövlətin ərazisində yaşayan bütün insanlara hüquq bərabərliyi verdi. Yarandığı zamandan etibarən ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparan AXC, Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrindən imtina etməyərək, döv-

lətin qanunverici orqanı, parlamenti formalaşdırarkən, ölkənin sosial-siyasi həyatında xidməti olan azsaylı xalqlara yer ayırmışdı. Belə ki, etnik proporsiyaya görə parlamentdə nəzərdə tutulan 120 deputat yerdən 80-i müsəlmanlara, 21-i ermənilərə, 10-u Bakı Rus Milli Şurasına, 1-i – Alman Milli Təşkilatına, 1-i –Yəhudi Milli Şurasına, 1-i Gürcü Milli Şurasına, 1-i Polyak Milli Komitəsinə verilmişdi. Qeyri-müsəlman etnosların tarixinə və mədəniyyətinə hörmətlə yanaşan AXC, multikultural mühitin formalaşmasının demokratiyanın inkişafına müsbət təsir edəcəyini nəzərə alaraq, ölkədə alman koloniyalarının salınmasının 100 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsi üçün şərait yaratmış və bu yubiley 1919-cu ilin iyunun 9-da təntənəli şəkildə Yelenendorf koloniyasında keçirilmişdi.

Azərbaycan xalqının almanlara olan xoş münasibətini belə bir fakt da təsdiqləyir. Birinci Dünya müharibəsi illərində mütləqiyyət alman-kolonistlərə qarşı məhdudlaşdırma qanunlarını elan etdikdə, bir qrup Gəncə ağsaqqalı Yelizavetpol quberniyasının qubernatoru Q.S.Kovalyovdan Azərbaycanda məskunlaşan kolonistlərə bu qanunların tətbiq edilməməsini xahiş etmişdilər. Bu fakt Azərbaycan xalqının öz kökündən, dilindən, dinindən olmayan xalqlara, multikultural baxışdan yanaşdığını, bəşəri dəyərlərə əsaslandığını bir daha sübut edir.

Beləliklə, XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan multikulturalizmi yeni laylarla dolmuş, ölkə əhalisinin tərkibinə yeni etnoslar – almanlar və ruslar daxil olmuş, öz mədəniyyətlərini, dillərini, dinlərini, adət-ənənələrini ölkənin sosial həyatına gətirmiş, Şərq köklü Azərbaycan multikulturalizmini Qərb rəngləri ilə zənginləşdirmiş, unudulmaz incəsənət, memarlıq nümunələri yaratmışlar.

3.5. Sovet dövründə millətlərarası münasibətlər siyasətinin xüsusiyyətləri

Aprel çevrilişindən sonra (28 aprel 1920-ci il) hakimiyyəti ələ keçirən Bolşeviklər, Şərqdə ilk dünyəvi demokratik dövlət olan, 23 ay ölkəni idarə edən AXC-ni devirdilər. Bolşeviklər Azərbaycan SSR-də milli-mədəni və dini (əslində anti-dini) fəaliyyətini avtoritar-totalitar rejim əsasında qursa da, Azərbaycanda tarixən təşəkkül tapmış multi-

kultural mühit və tolerantlıq sovet dövründə də özünü qoruyub saxlaya bildi.

Hakimiyyəti ələ keçirdikdən dərhal sonra xalqın mübarizə ruhunu qırmaq üçün bolşevik diktaturası onun milli ruhuna zərbə vurmağa qərar verir və 1920-ci il mayın 15-də Hərbi İnqilab Komitəsinin qərarı ilə Dini Etiqad Nazirliyi, Zaqafqaziya Müsəlmanları İdarəsi və şeyxülislamıq təsisatı ləğv edilir. 1921-ci il mayın 19-da I Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında təsdiq edilmiş Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Konstitusiyasına görə bütün vətəndaşların dini ayinləri icra etmək və din əleyhinə təbliğat aparmaq azadlığı tanınır. Lakin Ali Qanunun qəbul etdiyi maddələr kağız üzərində qalır və proletar diktaturası dinə qarşı mübarizəyə başlayır. Nəticədə, 1929-cu ildə Azərbaycan SSR-in rayonlarında 120 məscid, 1930-cu ildə isə Azərbaycan SSR-də 400 məscid bağlanmışdı. Dinə qarşı ardıcıl mübarizə aparan sovet hakimiyyəti vandalizm aktlarından imtina etməmiş və 1936-cı ildə Bibi-Heybət məscidi partladılmışdı. 1920-1944-cü illərdə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi faktiki olaraq dondurulmuş bir vəziyyətdə qalmışdı.

Dinə qarşı mübarizə aparan bolşeviklər Azərbaycan SSR-də xristian kilsələrini də bağlayır, dağıdırdı. Belə ki, Bakıda “Qızıl kilsə” kimi tanınan Aleksandr Nevski məbədi 1936-cı ildə partladılmışdı.

Böyük Vətən müharibəsi başladıqdan sonra SSRİ-də islam dininə münasibət dəyişməyə başlayır. Bu vəziyyətin yaranmasına təsir edən amillərdən biri, Şimali Qafqazı ələ keçirən alman ordusunun generallarından islam dinini qəbul etmələri, məsciddə namaz qılmaları olmuşdu. Yaranmış sosial-siyasi durumu nəzərə alan sovet rəhbərliyi əhalini ümumi düşməinə qarşı mübarizəyə yönəltmək üçün dinə qarşı apardığı radikal mövqedən uzaqlaşır və 1944-cü il aprelin 14-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul edir.

SSRİ-də millətlərarası münasibətlər məsələsindən danışarkən bolşevizmin “bütün ölkələrin proletarları birləşin” şüarına diqqət yetirmək lazımdır. Milli məsələni bolşevik-proletar ideologiyası prinsipləri əsasında həll etməyə çalışan sovetlər, süni tarixi kateqoriya sovet xalqı yaratmağı əsas götürərək, xalqlara formal müstəqillik verərək, SSRİ-in xəritəsini “qayçılama” prinsipi əsasında qurur, yaradılmış inzibati-ərazi qurumlarında birləşən xalqların tarixi torpaqlarını nəzərə almırdı. Azərbaycan SSR- də milli məsələnin əsas istiqamətləri avtoritar rejimin tələbləri əsasında qurulmuş, süni “beynəlmiləçilik” prin-

sipləri əsasında aparılmış, Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını unutturmaq üçün iki dəfə onun əlifbası dəyişdirilmiş, “torpaq”, “vətən” deyənlər “pantürkist” adlandırılmış, Azərbaycan mühacirləri xalqa “düşmən” obrazında tanıtılmışdı. Bu siyasi-mənəvi təzyiqləri Azərbaycan xalqı ilə birgə, Azərbaycana ikinci “vətənləri” kimi baxan almanlar da yaşamış, onlar Böyük Vətən müharibəsi başladıqdan sonra 001487 sayılı qərarla 1941-ci ilin oktyabrında Orta Asiya və Sibirə sürgün edilmişlər. Milli məsələdə göstərilən amirlik və zor prinsipləri SSRİ-nin dağılması ərəfəsində milli zəmində bir sıra konfliktlərin başlanmasına gətirib çıxarmışdı. Bu da özünü M.S.Qorbaçovun Sov.İKP MK-nin Baş katibi olduğu dövrdə (1985-1991) qabarıq şəkildə göstərmiş, SSRİ məkanında qanlı faciələr baş vermişdi. Bu sırada qondarma “Dağlıq Qarabağ” problemi xüsusi ilə seçilirdi.

3.6. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycan multikulturalizmi

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan multikulturalizminin inkişafına erməni millətçilərinin törətdiyi cinayətlər – terror və soyqırımı sipər çəkilmiş, multikulturalizm qarşısında başlıca qanlı maneə kimi durmuşdu. Belə ki, Birinci dünya müharibəsi illərində Kayzer Almaniyasının apardığı dağıdıcı anti-Rusiya siyasəti Romanovlar sülaləsinin devrilməsi ilə nəticələnir və 1917-ci ilin payızında Rusiyada hakimiyyət bolşeviklər tərəfindən zəbt edilir. Bu zaman Şərqi Anadoluda “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırma bilməyən erməni separatçıları, “erməni məsələsi” ni Azərbaycan torpaqları hesabına həll etməyə qərar verirlər. Öz mənfur məqsədlərinə nail olmaq üçün erməni millətçiləri Birinci dünya müharibəsi gedişində, 1917-ci ilin sonlarında, Azərbaycan torpaqlarında qırğınlar törədir, təkcə Qarabağda 157 kəndi qismən dağıdırlar. Cəzasızlıqdan ruhlanan ermənilik* ona tarixən yad olan torpaqlarda “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq üçün Azərbaycan torpaqlarında “etnik təmizləmə” siyasətinə önəm verirlər. Belə ki, 1918-ci ilin əvvəllərində erməniliyin mahiyyətini bolşevizm ideologiyası ilə pərdələyən Stepan Şaumyan və onun quldur

---

* *ermənilik* – erməni-qriqorian kilsəsi, erməni siyasi partiyaları və erməni lobbisi birliyi

dəstələri Bakı quberniyasında on minlərlə dinc türk-müsəlman əhalisini məhv edir və daşnakların qarşıya qoyulan məqsədi –“etnik təmizləmə” istiqamətində hərəkət edir. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan olunması, gənctürklərin və milli hərbi qüvvələrin Bakı istiqamətində hərəkət etməsi Şaumyan və onun quldur dəstələrinin məkrli planlarını pozur. Lakin ermənilik nəzər-diqqətini Qarabağ torpaqlarına yönəldir, Azərbaycan tarixinə “Qarabağ məsələsi” ni gətirir, Tarixən, özünə yad torpaqlarda “vətən” axtaran, Azərbaycanın tarixi torpaqları – İrəvan bölgəsində qondarma qurumunu yaradan ermənilik sakitləşə bilmir, gözünü Şuşa qəzasına dikir. «Daşnaksutyün» partiyasının göstərişi ilə hərəkət edən Şuşa şəhərinin erməni icması 1918-ci ilin yayında «Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyin etmək» şüarını irəli sürür. Beləliklə, tarixə təhrif olunmuş bir məfhum daxil olur – Dağlıq Qarabağ. 1918-ci il oktyabrın 30-da bağlanmış Mudros sazişinin şərtlərindən ruhlanan erməni millətçiləri Zəngəzurdə qırğınlar törədir və bu qəzanın Tat kəndinin əhalisini fiziki cəhətdən məhv edir, ümumən isə Zəngəzurun 115 müsəlman kəndini dağıdır, 10.068 nəfər azərbaycanlıni öldürüb və ya şikəst edirlər. Zəngəzur qırğınları 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilmiş AXC-nin fəvqəladə iclasında müzakirə olunmuş və hökumət üzvləri göstərmişlər ki, “Andranikin planı – Zəngəzuru və Şuşanı müsəlman əhalisindən “təmizləmək” və bu parçanı Azərbaycandan ayırmaqdır”.

Öz məkrli siyasətindən əl çəkmək istəməyən erməni millətçiləri, unudurdular ki, onlar Azərbaycan torpaqlarında, Qarabağda gəlmə elementdirlər. Belə ki, Türkənçay və Ədirnə müqavilələri bağlandıqdan sonra, Rusiya imperiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarının ayrı-ayrı bölgələrinə, o cümlədən Qarabağa köçürülən ermənilər, tarixin sonrakı mərhələlərində, Qarabağda məskunlaşsalar da, 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalınmasına görə 415.721 nəfərlik Qarabağ əhalisinin 172.872 nəfəri erməni idi, bu da Qarabağ əhalisinin 41,3% təşkil edirdi. Halbuki, azərbaycanlıların sayı 235.304 nəfər idi (Qarabağ əhalisinin 56,6%). Bu statistik göstəricilər bir daha sübut edir ki, XIX əsr boyu Azərbaycan torpaqlarına kütləvi və mütəmadi köçmələrinə baxmayaraq, ermənilər Qarabağda dominant etnos ola bilməmiş, Azərbaycan torpağına gəlmə əhali olmuşlar.

1919-cu ilin qış-yaz aylarında Qarabağda yenə də erməni yaraqlıları tüğyan edir, Erməni Milli Şurası* Zəngəzurdə, Gorusda, Şuşada erməniləri silahlandırır, AXC hakimiyyətini tanımamağa çağırır və fəaliyyətini Qarabağ general-qubernatorluğuna qarşı yönəldirdi. Erməni millətçilərinin törətdiyi zorakılığa, terrora son qoymaq, məqsədi ilə AXC hökumətinin rəhbərliyi ilə Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanov Qarabağ Erməni Milli Şurasının fəaliyyətini dayandırır. 1919-cu il iyunun 5-də separatçı qurumun üzvləri Şuşadan çıxarılır. 1919-cu il iyunun 10-da daşnakların və Qarabağ yepiskopunun iştirakı ilə iclas keçirilir və qərara alınır ki, Qarabağın erməni icması AXC hökumətini tanımalıdır. 1919-cu ilin avqustunda Qarabağın erməni icmasınının VII qurultayı AXC hakimiyyətini tanıması barədə aktı qəbul edir. Lakin bölgədə cərəyan edən sonrakı sosial-siyasi proseslər və bolşeviklərin həyata keçirdiyi aprel çevrilişi qondarma “Qarabağ məsələsi” ni yənidən Azərbaycan tarixinə qaytarır.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən öz məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-ə daxil etməyə nail oldular. Bu məsələni araşdıran akademik Ramiz Mehdiyev Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı arxivlərində mühafizə olunan sənədlərə əsaslanaraq göstərir ki, 7.989.105 desyatin əraziyə malik olan sovet Azərbaycanı 1920-ci ilin sonlarında “Zəngəzur qəzasından sovet Ermənistanına 405.000 desyatin torpaq vermişdi”. Akademik Ramiz Mehdiyev belə bir reallığı da diqqətə çatdırır ki, bu proses sonrakı dövrdə də davam etmiş, Zaqafqaziya MİK-in qəbul etdiyi 18 fevral 1929-cu il qətnaməsinə əsasən “Cəbrayıl qəzasından “Nüvədi, Ernəzir, Tuğut kəndləri, Ordubad qəzasından Kərkivan və Kilid kəndinin bir hissəsi” Azərbaycan SSR-dən qopardılmış və Ermənistan SSR-in tərkibində Meğri qəzası yaradılmışdı. Bununla Naxçıvanın Azərbaycandan ayrı salınması və quru əlaqələrin kəsilməsi baş vermişdir”.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə XIX əsrdə köçürülən ermənilərə 1923-cü il iyulun 7-də muxtar vilayət statusu (Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti – DQMV) verildi. DQMV yaradılan zaman Azərbaycanın 1923-cü ilə qədərki inzibati-ərazi bölgüsü ko-

---

* 1918-ci il iyul ayından 1920-ci ilin aprelinə kimi erməni separatçıları Qarabağda doqquz qurultaylarını keçirmişdilər. İkinci qurultaydan etibarən (1918-ci il 15 sentyabr) erməni separatçılarının yaratdıqları hökumət «Erməni Milli şurası» adlanmağa başlayır.

budcasına pozulmuş və qəbul edilən qərara görə, Cavanşir, Qubadlı, Şuşa qəzalarının əraziləri bölünmüş, DQMV-ya verilmişdi. “Əsasnamə”yə görə, Şuşa qəzasından Şuşa, Xankəndi və 115 kənd, Cavanşir qəzasından 52 kənd, Qaryagin qəzasından 30 kənd, Qubadlı qəzasından isə Qaladərəsi DQMV-yə verilmişdir.

Bu hadisə təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünün pozulması deyil, həm də ermənilərin ölkəmizə qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün bir vasitə olmuş və elə o vaxtdan da Dağlıq Qarabağ termini meydana çıxmışdır. Muxtariyyətin yaradılması haqqında qəbul edilən dekretdə vilayət mərkəzinin Xankəndi olması göstərilə də, az sonra 1923-cü il sentyabrın 18-də Dağlıq Qarabağ vilayət partiya komitəsinin qərarı ilə Xankəndinin adı dəyişdirilib S.Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırıldı. Bununla da, Qarabağda Azərbaycanın tarixi yerlərinin, mahal, rayon və kənd adlarının dəyişdirilməsinin təməli qoyuldu.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər sovet dövründə bütün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni məsələləri əhatə edən muxtariyyətə malik olsalar da, erməni millətçiləri bu bölgəyə qarşı öz ərazi iddialarını bir neçə dəfə ortaya atmışdılar. Belə ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra erməni millətçiləri sovet rəhbərliyinin göstərişi ilə Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, ancaq buna nail ola bilməmişlər. Daha sonra isə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş, eləcə də xaricdən ermənilərin Ermənistana köçürülməsini yenidən tələb etmişdilər. Azərbaycandan Dağlıq Qarabağı ala bilməyən Ermənistan SSR rəhbərliyi xarici ölkələrdən ermənilərin repatriasiyası məsələsini sovet hökuməti qarşısında yenidən qaldırdı və həmin təklif bəyənilmədi. Ancaq repatriasiya edilən ermənilərin yerləşdirilməsi üçün guya Ermənistanda lazımı şərait mövcud deyildi. Bunu bəhanə edərək Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin əhalisi az olan pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsi, eləcə də boşalan torpaqlar və mənzillərdən xarici ölkələrdən Ermənistan SSR-ə gələn ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üçün istifadə edilməsi təklifi irəli sürüldü.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də və 1948-ci il martın 10-da qəbul etdiyi “Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərarlarına əsasən, 1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından, xüsusilə də İrəvan və onun ətraf rayonlarından kütləvi şəkildə deportasiya olunması nəticəsində 150

minə yaxın soydaşımız zorakılıqla Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdür.

Bununla yanaşı, Ermənistan SSR öz ərazi iddialarını və təcavüzkar siyasətini davam etdirərək yenidən Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsi məsələsini qaldırmış, 1948-ci ilin mart ayında DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri N.Şvernikin imzası ilə qərar layihəsi tərtib edilmişdi. Bu sənədə Azərbaycanın sərhədlərinin dəyişdirilmiş xəritəsi əlavə olunmuşdu. Ancaq bu cəhdin qarşısı da qəti şəkildə alınmışdı.

XX əsrin 60-cı illərində də Dağlıq Qarabağ məsələsi bir neçə dəfə ortaya atılmışdı. 1960-cı ilin noyabrında A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə verilməsi haqqında hazırlanmış sənəd Sov.İKP MK Rəyasət Heyətinin iclasında müzakirə edilməli idi. Ermənilərin bu məsələ ilə əlaqədar çox ciddi hazırlıq işi aparmalarına baxmayaraq, iclasdan əvvəl keçirilən müşavirədə o zaman Azərbaycan KP MK katibi işləyən N.Hacıyevin məruzəsindən sonra hazırlanmış qərar layihəsi rədd edilmişdi. A.Mikoyan 1964-cü ilin əvvəlində də DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini N.Xruşşova təklif etdi. N.Xruşşov onun təklifinə çox maraqlı bir cavab vermişdi: “Mən Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Ermənistana bir sutka ərzində köçürülməsini təmin etmək üçün 12 min hərbi yük maşını ayrılmasını təqdim etməyə hazırım”. Dəfələrlə məqsədlərinə nail olmayan Ermənistan Respublikasının rəhbərliyi və erməni lobbisi bir məqam gözləyirdilər və bu şərait 1980-ci illərin ikinci yarısında yetišdi. SSRİ-də yaranmış aşkarlıq və demokratiya şəraitindən istifadə edərək, erməni millətçiləri yenidən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə dair ərazi iddiaları irəli sürdülər və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə dair ərazi iddiaları irəli sürdülər.

1988-ci il hadisələri başlayanda “Böyük Ermənistan” ideyası ilə yaşayan erməni millətçiləri və onların mərkəzi ittifaqdakı himayədarları tərəfindən Xankəndində və İrəvanda kütləvi mitinqlər təşkil edildi. Artıq ilin ikinci yarısında vəziyyət o qədər mürəkkəbləşdi ki, DQMV-nin azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı təcavüz oldu. Belə ki, avqustun axırı və sentyabrın əvvəllərində Kərkicahan və Xocalı üzərinə ermənilərin kütləvi hücumu baş verdi. Sentyabrın 18-də ermənilər Xankəndində tarixən yaşayan 15 minə qədər azərbaycanlıni şəhərdən zorakılıqla çıxardılar, Şuşa və ətraf rayonlara köçməyə məcbur etdilər.

1989-cu ilin yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti fərman qəbul etdi. Həmin fərmanla DQMV-də bilavasitə SSRİ-nin ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarına tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı. Xüsusi İdarə Komitəsi “millətlərarası münasibətlərin daha da kəskinləşməsinin qarşısını almaq və bu regionda vəziyyəti sabitləşdirmək” adı altında yaradılrsa da, fərmanda göstərilənlərin əksinə olaraq bu komitənin fəaliyyətdə olduğu müddətdə DQMV-də vəziyyət daha da ağırlaşdı. Dağlıq Qarabağda vəziyyətin belə bir gərgin anında Ermənistan SSR Ali Soveti 1989-cu il dekabrın 1-də Azərbaycanın suverenliyini kobud surətdə pozaraq DQMV-nin Ermənistan SSR-lə birləşdirilməsi haqqında Konstitusiyaya zidd qərar qəbul etdi.

Sovet rəhbərliyinin çox ciddi və bağışlanılmaz səhvləri və ermənipərəst siyasəti 1990-cı ilin sonu – 1991-ci ilin əvvəllərində vəziyyətin getdikcə kəskinləşməsinə gətirib çıxardı, DQMV və Azərbaycan SSR-in Ermənistan SSR ilə həmsərhəd bölgələrində erməni təcavüzü daha geniş miqyas aldı. Bu illərdə Moskva-Bakı sərnəşin qatarlarında, Tbilisi-Bakı, Tbilisi-Ağdam, Ağdam-Şuşa, Ağdam-Xocalı marşrutları üzrə avtomobillərdə törədilən terror aktları nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlının həyatına son qoyuldu.

1991-ci ildə Qarabağın dağlıq hissəsində baş verən hadisələrin gərginliyi get-gedə artırdı. Həmin ilin iyun-dekabr aylarında erməni silahlı qüvvələrinin Xocavəndin Qaradağlı və Əsgəran rayonunun Meşəli kəndinə hücumu nəticəsində 12 nəfər öldürüldü, 15 nəfər isə yaralandı. 1991-ci il oktyabrın sonunda və noyabr ayı ərzində Qarabağın dağlıq hissəsindəki 30-dan çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Tuğ, İmarət-Qərvənd, Sırxavənd, Meşəli, Cəmilli, Umudlu, Qaradağlı, Kərkicahan və s. bu kimi digər strateji əhəmiyyətə malik kəndlərimiz ermənilər tərəfindən yandırıldı, dağıdıldı və talan edildi.

Ümumiyyətlə, 1988-1991-ci illərdə, yəni hadisələrin başlanğıcından SSRİ-nin süqutuna qədər olan dövrdə İttifaqın hakim dairələri tərəfindən himayə edilən Ermənistan SSR rəhbərliyi Azərbaycan SSR-ə qarşı açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasəti yeritmiş, nəticədə Dağlıq Qarabağdan 50 min azərbaycanlıyı soyqırımına və təcavüzə məruz qoyub didərgin salmış, 514 nəfər həlak olmuş, 1318 nəfər yaralanmışdır. Bu dövrdə etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan SSR-də 185 azərbaycanlı kənddən 250 min nəfərə qədər azərbaycanlı təcavüzə məruz qalaraq zorakılıqla doğma yurdlarından qovulmuşdu. Nəticədə, Ermənistan SSR-ni azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyası həyata ke-

çirilərək 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur.

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan Respublikasının ordusu bir-birinin ardınca yuxarı Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdi. Belə ki, fevral ayının 12-də Şuşanın Malibəyli və Quşçular kəndləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. Fevralın 13-dən 17-dək Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı hücum zamanı 118 nəfər (uşaq, qadın, qoca) əsir götürülmüş, 33 nəfər ermənilər tərəfindən güllələnmiş, eyni zamanda, öldürülən və yaralı halda olanları bir yerdə təsərrüfat quyusuna tökərək basdırmışlar. Əsir götürülənlərdən 68 nəfəri amansızlıqla öldürülmüş, 50 nəfəri isə böyük çətinliklə əsirlikdən azad edilmişdir. Azad olunanların 18 nəfəri aldıkları sağalmaz yaralardan sonra vəfat etmişdir. Qaradağlı kəndində 2 ailənin hər birindən 4 nəfər öldürülmüş, 42 ailə öz başçısını itirmiş, 140-a yaxın uşaq yetim qalmışdır. Qaradağlı faciəsini tədqiq edən akademik Ramiz Mehdiyev qeyd edir ki, Qaradağlı faciəsi terrorçu Monte Melkonyanın rəsmi olaraq komandirlik etdiyi ilk əməliyyat idi. Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə hücum edən ASALA terrorçu təşkilatının aktiv üzvü olmuş Monte Melkonyan özünün cinayətkar təbiətini gizlətməmiş, məhz onun rəhbərliyi ilə keçən bu əməliyyat xüsusi qəddarlığı ilə seçilmiş və Qaradağlıdan başlayaraq erməni yaraqlıları dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı amansızlıq göstərmişdilər.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri Xankəndində yerləşən sovet ordusundan qalmış 366-cı motoatıcı alayın 180 nəfər hərbi mütəxəssisi və ağır texnikasının iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək şəhəri yerlə-yeksan etdilər. Çoxsaylı ağır texnika ilə şəhər tamamilə dağıdıldı, yandırıldı və insanlar xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi. Bu soyqırımı nəticəsində rəsmi rəqəmlərə görə, 613 nəfər öldürülmüşdü ki, onlardan 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qoca idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdi. 487 nəfər şikəst olmuşdu ki, onlardan da 76-sı uşaqdır. Bundan əlavə, 1275 nəfər əsir götürülmüş, eləcə də 150 nəfər taleyi haqqında bu günə kimi heç bir məlumat yoxdur.

1992-ci il mayın 8-də İranın təşəbbüsü ilə Tehranda Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri arasında üçtərəfli görüşün keçirildiyi gün Şuşa işğal edildi. Sonralar aydın oldu ki, görüş zamanı Azərbaycan-

Ermənistan sərhədi boyu və Qarabağın dağlıq hissəsində atəşin dayan-
dırılmasından erməni tərəfi, əslində, başqa məqsəd güdürmüş. Məhz
bu görüş Ermənistana beynəlxalq ictimaiyyətdən öz niyyətlərini giz-
lətmək üçün lazım idi. Şübhəsiz ki, Ermənistan rəhbərliyi hazırlanmış
hücum əməliyyatından əvvəlcədən xəbərdar olmuşdur. Çünki Şuşanın
işğalı Ermənistan rəhbərliyinin Tehranda danışıqlar apardığı vaxtla
üst-üstə düşür və bağlanan sülh müqaviləsi mürəkkəbin qurduğu ana
qədər qüvvədə qalmışdır. Bununla yanaşı, ermənilər, həmişə olduğu
kimi, hücum ərəfəsində bütün dünyaya Şuşadan Xankəndiyə güclü
hücumlar edilməsi barədə dezinformasiya yaymışdılar. Beləliklə, ən
müasir texnika hesabına 289 kvadrat kilometr ərazisi, 24. 000 nəfər
əhalisi, 1 şəhər və 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonu Ermənistan si-
lahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

Şuşa şəhərinin işğalından sonra, erməni hərbi qüvvələri Şuşa-
Laçın yolunu bağlayaraq birbaşa Ermənistan Respublikası ərazisindən
Laçın şəhərini güclü top atəşinə tutdular və mayın 18-də qədim Azər-
baycan şəhəri Laçını da zəbt etdilər. Beləliklə, Laçının işğalı mühari-
bənin Dağlıq Qarabağ hüdudlarından çıxdığını və Ermənistanın hərbi
işğalçılıq niyyətinin böyük olduğunu göstərdi. 1993-cü ildə Ermə-
nistanda silahlı qüvvələri ona himayədarlıq edən dövlətlərin köməyindən
istifadə edərək, Dağlıq Qarabağ bölgəsinin hüdudlarından kənar
yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Laçın, Kəlbəcər, Ağ-
dam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan bölgələrini işğal etdilər və
bu ərazilərdə “etnik təmizləmə” apardılar. Hazırda Azərbaycan Res-
publikasının ərazisinin 20 faizi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı
altındadır. İşğal nəticəsində 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, 22 muzey
Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərəvəti – çox qiymətli əşyalar,
nadir eksponatlar talan olunmuş və oğurlanmışdır. Belə ki, postsovet
məkanında yeganə olan Ağdam Çörək Muzeyi bütövlüklə dağıdılmış-
dır. Kəlbəcər muzeyinin 13 min, Laçın Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi-
nin isə 45 min qiymətli eksponatı Ermənistan Respublikasına aparıl-
mışdır. Eyni zamanda, Şuşa Tarix Muzeyinin 500 eksponatı, Azər-
baycan Dövlət Xalçaçılıq və Xalq Yaradıcılığı Muzeyinin Şuşa filia-
lının eksponatları, Qarabağ Tarix Muzeyinin 1000, dahi Azərbaycan
bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyinin 300, vokal sənətinin
görməli nümayəndəsi Bülbülün ev-muzeyinin 400, görməli musiqi-
çi və rəssam Mir Möhsün Nəvvabın ev-muzeyinin 100, Ağdam Tarix-
Diyarşünaslıq Muzeyinin 2000, Qubadlı Tarix Diyarşünaslıq Muze-

yinin 3000, Zəngilan Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin 6000 eksponatı qarət edilmişdir. Eyni zamanda 4 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyəti olan 9 saray, 44 Alban məbədi və 9 məscid dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Bundan əlavə, 927 kitabxanada 4, 6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Şuşanın işğalından dərhal sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə və dünya dövlətlərinə müraciət edərək Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün qarşısını almaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çağırırdı. Lakin BMT Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistanla qarşı heç bir əməli tədbir görmədilər. Cəzasız qalan Ermənistan təkcə Qarabağın dağlıq hissəsini tutmaqla kifayətlənmədi və təcavüzkarlığını daha da genişləndirdi.

1993-cü il martın 27-dən aprelin 3-dək Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu işğal edildi. 1993-cü il aprelin 30-da BMT TŞ Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair 822 sayılı qətnamə qəbul edildi. Qətnamədə Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin pislənməsi ilə əlaqədar Təhlükəsizlik Şurasının ciddi narahatlıq keçirdiyi bildirilir, bununla da Ermənistan Respublikasının münaqişədə bu və ya başqa formada iştirakı etiraf olunurdu. Bundan əlavə, sənəddə bölgədəki bütün dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət, eləcə də sərhədlərin toxunulmazlığı və ərazi əldə etmək üçün qüvvə tətbiq etməyin yol verilməzliyi bir daha təsdiq olunurdu.

1993-cü il iyulun 23-də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonu işğal edildi. Ağdam rayonuna erməni təcavüzü başlayandan dərhal sonra Azərbaycan Respublikası bölgədə yaranmış vəziyyətlə əlaqədar BMT-nin Baş Katibinə və Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə müraciət etdi. Ağdamın işğalından sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasının iyulun 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycanın Ağdam rayonunun işğal edilməsi ilə bağlı 853 sayılı qətnamə qəbul etdi. Bu qətnamədə də Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında gərginliyin olduğu göstərilir; beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığı və ərazilərin zor gücünə ələ keçirilməsinin yolverilməzliyi bir daha təsdiq olunur; hərbi əməliyyatların təxirə salınmadan dayandırılması və münaqişədə iştirak edən işğalçı qüvvələrin Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonundan və digər işğal olunmuş bütün digər rayonlarından dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu.

1993-cü ilin yayında Ermənistan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə məhəl qoymayaraq Azərbaycan Respublikasının digər yeni ərazilərinin işğalını davam etdirir. Belə ki, 1993-cü il avqust ayının 23-də Azərbaycan Respublikasının Füzuli və Cəbrayıl rayonları, avqustun 31-də isə Qubadlı rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. 1993-cü il oktyabrın 14-də BMT Təhlükəsizlik Şurası özünün 3292-ci iclasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair 874 sayılı qətnamə qəbul etdi. Lakin cəzasız qaldığından istifadə edən Ermənistan Respublikası təcavüzkarlığını daha da genişləndirərək BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 sayılı qətnamələrinə məhəl qoymayaraq Azərbaycanın digər yeni ərazilərini işğal etdi.

Münaqişənin genişlənməsi və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Zəngilan rayonunun işğalı ilə əlaqədar Azərbaycan dövlətinin xahişi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü il noyabrın 12-də 884 sayılı qətnamə qəbul etdi. Lakin Ermənistan Respublikası bu qətnaməyə də məhəl qoymadı.

Ümumiyyətlə, 1993-cü il ərzində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlığının artması ilə əlaqədar BMT TŞ-nin və dünyanın aparıcı ölkələrinin qəbul etdikləri bütün sənədlərdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü, suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığının zəruriliyi bildirilirdi. Lakin Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri olan böyük dövlətlər Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına razılıq vermədilər.

ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1992-ci il martın 24-də keçirilən birinci əlavə görüşündə ATƏM-in Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. 1996-cı ilin dekabr ayında keçirilən ATƏT-in Lissabon Zirvə görüşündən sonra Rusiya ilə yanaşı, Fransa və ABŞ nümayəndələri də Minsk qrupunun həmsədrləri təyin olundu. 1997-1998-ci illərdə Minsk qrupunun həmsədrləri Lissabon prinsiplərinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət —yəni Dağlıq Qarabağın hüduqlarından kənarında yerləşən işğal olunmuş 7 rayonun azad edilməsi və Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar 3 təkliflə çıxış etmişlər. Azərbaycan Respublikası həmin planlarla tam razı olmasa da, həmsədrlərin bu iki təklifini qəbul etdiyi halda Ermənistan tərəfi qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək həmin təkliflərlə razılaşmadı. 1998-ci ilin noyabrın 9-da həmsədrlər beynəlxalq hüquq normalarına zidd, həmçinin Azərbaycan

üçün qətiyyəən qəbulədilməz olan və danışıqların davam etdirilməsinə imkan yaratmayan üçüncü təklifi irəli sürdülər. Ancaq süni “ümumi dövlət” təklifi Azərbaycanın mənafeyinə zidd olmaqla yanaşı, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon Zirvə toplantılarında qəbul edilən sənədlərə də etinasız yanaşılması demək idi. Həmsədrələr tərəfindən irəli sürülən və sonuncu olan “ümumi dövlət” ideyası iflasa uğradıqdan sonra Minsk qrupu praktik olaraq dalana dayandı.

2001-ci ilin əvvəli iki dövlətin prezidentləri arasında keçirilən danışıqların intensivliyi ilə müşahidə olundu. 2001-ci ilin yanvarın 26-da Parisdə əvvəlcə Marini sarayında, martın 5-də isə Yelisey sarayında aparılan danışıqlar daha sonra aprelin 4-6-da ABŞ-ın Florida ştatının Ki-Vest şəhərində Minsk qrupunun həmsədrələrinin iştirakı ilə davam etdirildi.

Sonradan “Paris prinsipləri” adını almış bu variantda əvvəllər irəli sürülmüş 3 təklifin (“paket”, “mərhələli” və “ümumi dövlət”) tərəfləri qane edən məqamlarının ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. 2004-cü il aprelin 16-dan başlayaraq “Praqa prosesi” adını almış danışıqların bu mərhələsində münaqişənin nizama salınmasına dair sülh planının yeni variantının detalları müzakirə edildi və münaqişənin nizamlanmanın “mərhələli həll” variantının detalları müzakirə obyektinə çevrildi.

Yeni sülh planının əsas prinsiplərini aşağıdakılar təşkil edirdi:

1. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin hüdudları boyunca olan işğal olunmuş ərazilərdən (Ağdam, Fizuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) Ermənistan öz qoşunlarını mərhələli şəkildə çıxardır;
2. Azərbaycan ilə Ermənistan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələr bərpa olunur;
3. Laçın və Kəlbəcər bölgələri istisna olmaqla işğaldan azad olunmuş ərazilərə beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin müdafiəsi altında Azərbaycan əhalisi qayıdır;
4. Dağlıq Qarabağın statusu məsələsi həll olunur. Bu məqsədlə orada referendum keçirilir.

Bu görüşlər zamanı danışıqların mahiyyəti haqqında verilən məlumatlarda bildirilirdi ki, “Praqa prosesi” çərçivəsində işlənməsi başlanılan və Madrid sənədinə çevrilən baza prinsipləri mövcuddur. Bu prinsiplərin bəziləri üzrə müəyyən razılaşma əldə edilmişdir. Hazırda prezidentlər səviyyəsində müzakirə olunan bir neçə prinsip üzrə

anlaşmanın müəyyən cizgiləri hiss olunur. Bu kontekstdə bütün məsələlərə dair ümumi razılıq əldə olunduqdan sonra yekun hər hansı bir sənədin qəbul ediləcəyi nəzərdə tutulur.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması prosesini sürətləndirmək üçün Baza prinsipləri 2007-ci il noyabrın sonunda Madriddə tərəflərə təqdim olundu. Bu Baza prinsipləri ilə bağlı 2008-ci ilin iyunundan indiyədək Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin 21 görüşü keçirilmişdir. Bu görüşlər zamanı danışıqların mahiyyəti haqqında verilən məlumatlarda bildirilir ki, son beş ildə “Praqa prosesi” çərçivəsində işlənilməsi başlanılan və Madrid sənədinə çevrilən baza prinsipləri mövcuddur. Bu prinsiplərin bəziləri üzrə müəyyən razılaşma əldə edilmişdir. Lakin hazırda prezidentlər səviyyəsində müzakirə olunan bir neçə prinsip üzrə anlaşmanın müəyyən cizgiləri hiss olunur. Bu kontekstdə bütün məsələlərə dair ümumi razılıq əldə olunduqdan sonra yekun hər hansı bir sənədin qəbul ediləcəyi bildirilir.

Ümumiyyətlə, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində aparılan danışıqların tarixinə nəzər salsaq, qeyd edə bilərik ki, 1992-ci ildən beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin vasitəçilik səyləri ilə yanaşı, 1999-cu ilin apreldən başlayaraq yeni formada da addımlar atılmışdır. Bu, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqunun aparılması olmuşdur. Həmin vaxtdan indiyə qədər iki respublikanın prezidentləri arasında 50-dən çox görüş keçirilmişdir.

Ancaq çox ağır və çətin keçən danışıqlar zamanı Azərbaycan tərəfi öz haqlı mövqeyini müdafiə edərkən bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Çünki münaqişə başlayandan keçən dövr ərzində aparılan danışıqlarda təcavüzkar Ermənistan qeyri-konstruktiv mövqedən çıxış edərək işğalçılıq siyasətindən əl çəkmir. Digər tərəfdən isə, dünya birliyinin “ikili standartlar” prinsipindən çıxış etməsi, BMT və ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların öz təklif və qətnamələrini həyata keçirmək üçün konkret fəaliyyət göstərməməsi danışıqlar prosesində irəliləyişin əldə olunmasına maneə törədir. Eyni zamanda, təcavüzkar Ermənistan qarşı heç bir əməli tədbirin görülməməsi ATƏT-in nüfuzuna xələl gətirməklə bərabər, onun tərkibində yaradılan Minsk qrupuna olan ümidləri də heçə endirmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dövləti beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də münaqişəni dinc vasitələrlə nizama

salmaq üçün fəaliyyət göstərən ATƏT-in sülhyaratma təkliflərinə hörmətlə yanaşaraq onun işində müntəzəm və əməli şəkildə iştirak edir.

Ölkəmizin diplomatik sahədə əldə etdiyi uğurların nəticəsi kimi, 2004-cü il oktyabrın 29-da BMT Baş Məclisinin sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin təşəbbüsü ilə “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı məsələ iclasın gündəliyinə salınmışdır. Daha sonra BMT Baş Məclisinin 2006-cı il sentyabrın 7-də keçirilən 60-cı sessiyasının 98-ci və 2008-ci il martın 14-də keçirilən 62-ci sessiyanın 86-cı plenar iclaslarında “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı qətnamələr qəbul edilmişdir. Həmin sənədlərdə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində ermənilərin məskunlaşdırılması, həmin ərazilərdə yanğınların törədilməsi pislənir, Təhlükəsizlik Şurasının məlum 4 qətnaməsinə istinad edilməklə erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Bununla yanaşı, qətnamələrdə Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyünə hörmət ifadə olunur, eləcə də öz torpaqlarından qovulmuş azərbaycanlıların doğma yurdlarına qayıtmaq hüququ bir daha təsdiqlənirdi.

Paralel olaraq, bir sıra beynəlxalq təşkilatlar qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin həlli üçün pozitiv istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Belə ki, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və onun üzvü olan dövlətlər Azərbaycanın haqq işinin tərəfdarı kimi beynəlxalq səviyyədə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətlə, yəni sərhədlərin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü prinsipləri əsasında həll edilməsinə dəstək verməklə təşkilatın Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş İslam həmrəylik ideyasına sadıqdır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, **İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ermənistanı təcavüzkar, Xocalı faciəsini isə soyqırımı aktı kimi tanıyan ilk beynəlxalq təşkilatdır.**

Son zamanlar Avropa Parlamenti və NATO-nun Zirvə toplantılarında qəbul olunan qərarlarda birmənalı şəkildə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü dəstəklənir və işğala son qoyulması bildirilir. NATO-nun 1994-cü il Brüsseldə, 2006-cı ildə Riqada, 2008-ci ildə Buxarestdə, 2009-cu ildə Strasburq və Kehlde, 2010-cu ildə Lissabonda keçirilən Zirvə toplantılarında qəbul edilən Yekun Bəyannamələrdə bu təşkilat Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyini tanıdığını bir daha təsdiq etmişdir. Bundan başqa 2016-cı ilin noyabr ayında İstanbulda keçirilən NATO Parlament Assambleyasının 62-ci sessiya-

sında suveren ölkələrin ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsi ilə bağlı qətnamə qəbul olunmuşdur.

Münaqişənin dinc vasitələrlə nizama salınması istiqamətində bütün beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlər Azərbaycanın mövqeyinin bir daha gücləndirilməsi və məsələnin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həllinin təsdiqlənməsi deməkdir. Münaqişənin nizama salınmasında Azərbaycanın tutduğu mövqe birmənalıdır. Problem yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və ölkəmizin beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri çərçivəsində həllini tapmalıdır. Bu mövqe beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri, BMT Nizamnaməsi, Helsinki Yekun Aktı və münaqişənin nizamlanması istiqamətində qəbul edilmiş çoxsaylı beynəlxalq sənədlərə əsaslanır. Ona görə də böyük dövlətlər müasir beynəlxalq münasibətlər üçün təhlükəli olan təcavüzkarın qarşısını almaq istəyirlərsə, BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq surətdə qəti praktik addımlar atmalı və Ermənistanı beynəlxalq birliyin iradəsinə tabe etdirməlidirlər.

Ermənistan Respublikası beynəlxalq təşkilatların münaqişənin dinc yolla həlli istiqamətində qəbul etdiyi sənədlərə məhəl qoymur, mütəmadi olaraq atəşkəs rejimini pozur, sərhədyanı ərazilərdə yerləşən Azərbaycan kəndlərini atəşə tutur, yeni hərbi əməliyyatların başlanması üçün təxribatlar törədir. Son dövrdə belə təxribatlardan biri 2016-cı il aprelin əvvəllərində baş vermiş və çağdaş tariximizə “dördgünlük müharibə” kimi daxil olmuşdur. 2016-cı il aprelin 2-dən 5-dək davam edən Azərbaycan ordusunun uğurlu əks-hücum əməliyyatları ölkəmizə hərbi-strateji nöqtəyi-nəzərdən çox böyük üstünlüklər verdi. İlk növbədə Azərbaycan çox mühüm psixoloji qələbə qazandı. Azərbaycan ordusu düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirdi və Qarabağın şimal və cənub hissələrində çox böyük strateji əhəmiyyətə malik yüksəklikləri azad etdi. Bununla da, Azərbaycan öz torpaqlarını azad etmək bacarığını, potensialını, döyüş əzmini nümayiş etdirdi. Nəticədə, dördgünlük döyüşlərin beynəlxalq əks-sədası da dərhal eşidildi və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal altında saxlaması bir daha bütün dünyaya xatırladıldı.

Bu siyasətin məntiqi davamı olaraq 2017-ci il yanvarın 24-də Azərbaycan Prezidenti "İşğaldan azad edilmiş Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpası ilə bağlı tədbirlər haqqında" sərəncam imzalamışdır. Sənəddə bildirilir ki, ötən ilin aprel ayında Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi uğurlu əks-hücum hərbi əməliyyatları nəticəsində Cəbrayıl rayonu bərpası üçün zəruri şərtlər yaradılmışdır.

yatı nəticəsində erməni işğalından azad edilmiş Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndində insanların təhlükəsiz yaşaması mümkün olmuşdur. Bununla da, tarixən burada yaşamış dinc əhəlinin öz doğma yurdlarına qayıtması üçün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tam nəzarətinə keçmiş həmin ərazilərdə əsaslı yenidənqurma işlərinin başlanmasına şərait yaranmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, aprel döyüşləri ilə mühüm hərbi qələbənin, Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpası ilə böyük qayıdışın başlanğıcı qoyuldu.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dəfələrlə və birmənalı olaraq **“Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqların mövzusu ola bilməz”** fikrini irəli sürməsi ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin olunmaqla münafişənin ədalətli şəkildə həll olunacağı ilə bağlı ümidləri daha da artırmışdır. Bununla yanaşı, dövlət başçısı İlham Əliyev torpaqlarımızı azad etmək üçün əsasımızın olduğunu və bunun beynəlxalq hüquq normaları ilə təsdiq edildiyini vurğulamışdır: **“Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir. Biz heç vaxt Azərbaycan ərazisində ikinci qondarma erməni dövlətinin yaranmasına icazə verməyəcəyik. Heç vaxt Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməyəcək. Əgər kimsə bunu gözləyirsə, qoy, əbəs yerə gözləməsin. Bu, olmayacaq!”**

Eyni zamanda, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ermənistanın xarici yardımsız yaşaya bilmədiyini diqqətə çəkərək demişdir: **“Əgər aprel döyüşlərinə qədər onlar öz mifoloji fəaliyyətlərində müəyyən dərəcədə uğurlar qazana biliblərsə, aprel döyüşləri onların təbliğatına ciddi zərbə vurub, erməni cəmiyyətini sarsıdıb. O sarsıntının fəsadları bu günə qədər orada hiss olunur. Aprel hadisələri orada dərin hərbi və siyasi böhrana gətirib çıxarıb”**. Bunun, hələ qısamüddətli döyüşlər olduğunu bildiren dövlət başçısı, təcavüzkar Ermənistan rəhbərliyinin bu hadisədən düzgün nəticə çıxarmasının vacibliyini qeyd edərək demişdir ki, biz torpaqlarımızın işğal altında qalması ilə heç vaxt barışmayacaq və nəyin bahasına olursa-olsun ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik: **“...Azərbaycan bayrağı bu gün Lələtəpədə və Ağdərədə dalğalanır, Şuşada da, Xankəndində də dalğalanacaq”**.

Müasir dünyamızın pozitiv institutlarından olan multikulturalizm müasir dünyamızda “qara zolaq” olan erməni terrorizmi ilə qarşıdurmada olaraq, bəşəriyyətin tarix boyu əldə etdiyi nailiyyətləri qorumaq, tolerantlıq prinsiplərini əsas götürərək polietnik – polikon-

fessional tərkibli cəmiyyətlərin birgəyaşayış qaydalarını nizamlamağa, insanlığın maddi-mədəni irsinin qorunması istiqamətində əməli tədbirlər görməsini məqsəd olaraq qarşıya qoyur. Bu məqsədin yerinə yetirilməi vəzifələrindən biri də qondarma “Dağlıq Qarabağ” probleminin əməli həllidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin əsas və vacib şərtlərindən biri beynəlxalq münasibətlər sistemində kök salmış ikili standartlardan imtina etmək, erməni lobbisinin siyasi texnologiyalarının məhsulu olan uydurma əfsanələrə son qoymaqdır. Göstərilən vəzifə yerinə yetirilərsə, multikulturalizm münbit köklü müstəvidə özünün yeni inkişaf mərhələsinə daxil olacaq.

Fəslə aid suallar

1. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının dünyanın əsas multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsi nə ilə bağlıdır?
2. Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsində tarixi faktorun rolu nədən ibarətdir?
3. Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsində coğrafi faktorun rolu nədən ibarətdir?
4. Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsində və formalaşmasında Azərbaycan xalqının rolu özünü nədə göstərir?
5. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda multikultural mühitin güclənməsi hansı amillərlə izah edilə bilər?
6. Hansı səbəblərə görə identikliyin ölçüsü multikultural inkişafı xarakterizə edir?
7. İdentikliyin formaları hansılardır və onların qarşılıqlı bağlılığı nədən ibarətdir?
8. “World value” layihəsinin əsas nəticələri nədən bəhs edir?
9. Azərbaycan Respublikasının azsaylı xalqları ölkə əhalisinin neçə faizini təşkil edir?
10. Azərbaycan Respublikasının avtohton azsaylı xalqları haqqında nə deyə bilərsiniz?
11. Azərbaycan Respublikasının allohton azsaylı xalqları haqqında nə deyə bilərsiniz?
12. XIX əsrin birinci otuzilliyində hansı etnoslar Azərbaycan əhalisinin tərkibinə daxil edilmişdi?

13. Azərbaycan Respublikasının əhalisinin etnik tərkibi XIX əsrin əvvəllərində.
14. XIX əsrdə Rusiya imperiyasının Azərbaycanda apardığı köçürmə siyasətinin əsas məqsədi nə idi?
15. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağda əhalinin etnik tərkibi haqqında nə deyə bilərsiniz?
16. Kapitalist Bakısı Azərbaycan multikultural mühitinin yeni səhifəsidir.
17. Akademik Ramiz Mehdiyev ermənilərin Arazdan şimalda olan torpaqlara kütləvi köçürülmələri məsələsini göstərəkən hansı dəlili diqqətə çatdırır?
18. Azərbaycan xeyriyyəçiləri Azərbaycan multikultural mühitinə hansı töhfələri vermişlər?
19. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan multikultural mühitində nə kimi dəyişikliklər baş vermişdir?
20. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan multikulturalizmi hansı laylarla dolmuşdur?
21. Aprel çevrilişindən sonra bolşeviklərin ölkədə apardığı anti-dini siyasət hansı dinlərə qarşı yönəlmişdi?
22. Bolşeviklərin Azərbaycan SSR-də apardığı anti-dini siyasəti dövründə hansı memarlıq abidələri məhv edilmişdi?
23. SSRİ dövlətinin xəritəsi nəyə görə "qayçılama" prinsipi əsasında çəkilmişdi?
24. Azərbaycan SSR-də milli məsələnin əsas istiqamətləri hansı prinsiplər əsasında qurulmuşdu?
25. Milli məsələdə göstərilən amirlik və zor prinsipləri hansı acı nəticələrə gətirib çıxardı?
26. Qondarma "Dağlıq Qarabağ" probleminin tarixi kökləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
27. Erməni millətçilərinin yaratdıqları Erməni Milli Şurasının fəaliyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
28. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarında erməni millətçilərinin apardığı soyqırım siyasətinin acı nəticələri haqda nə deyə bilərsiniz?
29. Nə üçün Naxçıvanın quru yol əlaqələri Azərbaycan torpaqları ilə kəsilmişdir?

30. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması və onun nəticələri.
31. Sovet dövründə ermənilərin Azərbaycan SSR-ə qarşı ərazi iddiaları.
32. XX əsrin sonlarında qondarma “Dağlıq Qarabağ” problemini yeni mərhələyə gətirən erməni separatçıları hansı tələblərlə çıxış etmişlər?
33. XX əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində erməni hərbi birləşmələrinin Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü.
34. Xocalı soyqırımını və onun nəticələri.
35. Erməni millətçilərinin Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan Respublikasına vurduğu maddi-mənəvi ziyan haqqında nə deyə bilərsiniz?
36. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT-nin qəbul etdiyi sənədlər hansıdır?
37. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində ATƏT hansı addımları atmışdır?
38. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının mövqeyi nədən ibarətdir?
39. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Madrid sənədi haqqında nə deyə bilərsiniz?
40. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı NATO-nun mövqeyi nədən ibarətdir?
41. “Dördgünlük müharibə”nin (Aprel döyüşləri) çağdaş Azərbaycan tarixində yeri

Ədəbiyyat

1. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin doqquz ayının sosial iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclası keçirilib. <http://www.president.az/articles/16373>
2. Prezident İlham Əliyev noyabrın 28-də Ümumrusiya Dövlət Teleradio Verilişləri Yayım Şirkətinin “Rossiya-24” informasiya telekanalına müsahibə verib. <http://president.az/mobile/articles/13559>

3. Aqasiyev İkrəm. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. «Təhsil». Bakı, 2009.
4. Aqasiyev İkrəm. Qafqazın alman koloniyaları. «Bakı Biznes Universiteti», Bakı, 2012.
5. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001, 280 s.
6. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş.- “Azərbaycan“, 21 fevral 2001-ci il
7. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi. Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş.- “Azərbaycan“, 21 fevral 2001-ci il
8. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi. Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında – “Azərbaycan“, 21 fevral 2001-ci il
9. Azərbaycan demoqrafik göstəriciləri. Bakı, 2014. S.52
10. Azərbaycan Tarixi, I cild, (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı, "Azər nəşr", 1994, səh. 166-168.
11. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996 (872s.), səh. 295-296
12. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı: Ay-Ulduz, 1998, 378 s.
13. Baykara Hüseyn. Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
14. Cavadov Qəmərsah, Hüseynov Rauf.Udilər.Bakı, 1999.
15. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün şeyxülislamı. Bakı, 2011.
16. Dövlət başçılarının Helsinki görüşü. Helsinki, 8-10 iyul 1992: Sənədlər və materiallar, Bakı, 1992, 40 s.
17. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998, 138 s.
18. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011).Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2012, 912 s.
19. Əhmədov E.İ. Azərbaycanın xarici siyasəti: beynəlxalq təhlükəsizlik və əməkdaşlıq institutları ilə münasibətlər. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2013, 452 s.
20. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Etnik təmizləmə, soyqırım, terror, işğal. II kitab. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2013, 408 s.
21. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasəti. III kitab. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2013, 368 s.
22. Əhmədov E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Sənədlər və materiallar. I kitab. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2015, 324 s.
23. Əliyev E. Azərbaycanda Zərdüştilik. Bakı, Çəşoğlu, 2002, s. 8-28

24. Əliyev R. Nəsimi və Klassik dini üslubun təşəkkülü (Qazi Bürhanəddin və Nəsimi divanları əsasında). Bakı, “Nafta-Press”, 2006, 39-41
25. Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı – XVII əsrin I yarısı). Bakı: Turxan NPB, 2014. səh.41-49
26. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005, 192 s.
27. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005, s.752.
28. Həsənov Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri. (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində). Bakı, 2016, 80 s.
29. Quliyeva N. Azərbaycan tatlarının ailə məişəti və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2005
30. Qurani Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z. Büniyadov və V. Məmmədəliyev. Bakı, Əl – Qiraət mağazasının sifarişli ilə, 2000, 789 s.
31. Məmmədov Ənvər. Şimal-Qərbi Azərbaycan. Zaqatala dairəsi. Bakı, 2001.
32. Məmmədov R. Zərdüştilikdə insan hüquqları məsələsi. Azərbaycanca gender tədqiqatları. Gender və İnsan Hüquqları Araşdırma Birliyi (GİHAB), Bakı, 2002, s. 104-116
33. Mövsümova L. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. Elmi red. və ilahiy. məs. üzrə məs. Ə. Əmirəhmədovdur. Azərb. dilində B.: 2003. 374 s.
34. Nadiroğlu Etibar. Həyatımızda Simens izləri. Bakı, 2011. 192 c.
35. Paşayeva Məhəbbət Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr. Bakı, 2008.
36. Süleymanlı M. Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamıyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar. Bakı, 2008, (148 s.) s. 56-58.
37. Zeynalova T.M. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920 -30-cu illər) Bakı, 2004.
38. Zərdüş t peyğəmbər “Avesta” Parçalar. 1995-ci il nəşr (kiril qrafikalı əlifba) Fars dilindən tərcümə: İsmayıl Şəms Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına çevirən: Firudin Həsənov. http://kitabxana.net/files/books/file/14498_56361.pdf
39. Бартольд В. Сочинения, т. II, ч. I. – М., 1963. с. 672-673
40. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979, (504 с.), s.334-335.
41. Бежанов М. Евреи в селе Варташене. СМОМПК вып. XVIII, Тифлис, 1894 с.III
42. Беккер М. Евреи Азербайджана: история и современность. Баку, Озан, 2000, с. 14-22

43. Беккер М.В. Толерантность и мультикультурализм в Азербайджане на примере участия еврейской общины в общественно-политической жизни страны. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии по политическим наукам. Баку, 2016
44. Беккер М.В. Толерантность и мультикультурализм в Азербайджане на примере участия еврейской общины в общественно-политической жизни страны. Баку, 2016.
45. Бенхабиб С. «Притязания культуры». М., 2002.
46. Бенхабиб С. «Притязания культуры: равенство и разнообразие в глобальную эпоху». Перевод с англ. под ред. В.Л.Иноземцева, М.: Логос, 350 с., 2003 г.
47. Берзин Э.О. Чему учил Заратустра? Атеистические чтения. Выпуск № 14, М., 1978, с. 48-64
48. Вердиева Х. Немцы в Северном Азербайджане. Баку, 2009. 208 с.
49. Вердиева Хаджар, Гусейн-заде Рауф. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Издание второе, исправленное. Баку, 2013.
50. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (II издание, с изменениями, дополнениями). Баку, 2016. 420 с.
51. Вевьерка М. Формирование различий; пер. с англ. Н. Н. Могутновой // Социологические исследования. № 8, 2005 г.
52. Горские евреи. История, этнография, культура. Составление В.Дымшица. Йерусалим-Москва. ДААТ// «Знание», 1999, с. 18-24
53. Грибоедов А. Записка о переселении армян из Персии в наши области. – История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, с. 56-59.
54. Гумбатова Тамара . «Баку и немцы». Баку, 2008
55. Гусейн-заде Рауф. Кавказ и армяне. Баку, 2014.
56. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М., 1980, с. 312-318
57. Декреты Азревкома (1920 -1921). Сборник документов. Баку, Азербай-джанское Государственное Издательство, 1988.
58. Зейналова Судаба. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 годы). Баку, 2002, с.87.
59. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы истории Азербайджана. Баку, 1995, с.48
60. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку, 1989, 334 с.

61. Кимлика У. Многокультурное гражданство: либеральная теория прав меньшинств. Oxford: Oxford University Press, 1995 г.
62. Кимлика У. Иммиграция, мультикультурализм и государство всеобщего благосостояния. Этика по международным делам, том 2, 3, 2006 г.
63. Маммадов И.М., Мусаев Т.Ф. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. Баку, 2008, 192 с.
64. Мехтиев Рамиз. ГОРИС - 2010:Сезон театра абсурда. Тбилиси, 2010.185 с.
65. Мехтиев Рамиз. Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам. Москва, 2014. 280 с.
66. Мэри Бойс. Зороастрийцы. Вера и обычаи. М., Наука, 1988, 303 с.
67. Мустафаев Р. Марши смерти. Преступления армянства против еврейского народа. Москва, 2008, 69 с.
68. Назарли Азиза. Народное образование в Азербайджанской Республике. Баку, 2008.
69. ОБСЕ. Девятая встреча Совета министров. Бухарест, 3-4 декабря 2001 года . Решения 2. Заявление Совета министров (5).
70. ОБСЕ. Десятая встреча Совета министров. Порто, 6-7 декабря 2002 года. Заявление Совета министров (4); Приложение 3. Дополнение 3. Интерпретирующее заявление Азербайджана.
71. ОБСЕ. Одиннадцатая встреча Совета министров. Маастрихт, 1-2 декабря 2003 года. Заявление о понимании председателя; Заявление делегации Азербайджана.
72. ОБСЕ. Двенадцатая встреча Совета министров. София, 6-7 декабря 2004 года. Заявление Совета министров о Нагорно-Карабахском конфликте.
73. ОБСЕ. Тринадцатая встреча Совета министров. Любляна, 5-6 декабря 2005 года. Заявление Совета министров о конфликте, являющемся предметом рассмотрения в Минской группе ОБСЕ.
74. ОБСЕ. Четырнадцатая встреча Совета министров. Брюссель, 4-5 декабря 2006 года. Заявление о Нагорном Карабаху.
75. ОБСЕ. Пятнадцатая встреча Совета министров. Мадрид, 29-30 ноября 2007 года . Заявление Министров.
76. Памятники армянской агиографии. Вып.1. Перев. с древнеармянского К.С.Тер-Давтяна. Ереван, 1973, с.254-255
77. Постановление Совета Министров СССР № 4083 от 23 декабря 1947 года “О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР” . Архив ЦСИ МИД АР.

78. Постановление Совета Министров СССР № 754 от 10 марта 1948 года “О мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР” . Архив ЦСИ МИД АР.
79. Поло Марко. "Книга Марко Поло". Перевод со старофранцузского текста И.П.Минаева. Москва.: Географгиз, 1956, (376 с.), с. 25-26
80. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992, 208 с.
81. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Баку, 2002, 395с.
82. Путешественники об Азербайджане. Том 1, Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1961, с. 25.
83. Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: «Маариф», 1969, с. 134-135.
84. Рустамова-Тогиди Солмаз. Баку. Март 1918г. Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2013.
85. Рустамова-Тогиди Солмаз. Куба. Апрель-Май 1918г. Мусульманские погромы в документах. Баку, 2013. 328 с.
86. Рустамова-Тогиди Солмаз. Азербайджанские погромы в Шемахе 1918 год. На основе документов Чрезвычайной Следственной Комиссии Азербайджанской Демократической Республики. Москва, 2016.416 с.
87. Семенов И.Г. О ранних контактах восточно кавказских евреев и хазар. Материалы Международного научного симпозиума «Горские Евреи Кавказа». Баку, Елм, 2002, с. 39-41.
88. Семенова Л.А. Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран (по материалам "Хроники кармелитов"). // Ближний и Средний Восток. Сборник статей. М.: Наука, 1962, с.94-109.
89. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). – Баку, 1989, 92 с.
90. Сумбатзаде А.А. Азербайджанцы –этногенез и формирование народа. Баку, 1990.
91. Трагедия виновников который невозможно оправдать /Доклад Московского правозащитного центра Мемориал о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжалы с 25 на 26 февраля 1992 г. вооруженными формированиями/. Баку, 1992, 16 с.
92. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. М.: Рольф, 2002 (592 с.) с.133.

93. Фатуллаев Ш.С. «Градостроительство Баку XIX – начала XX веков» Ленинград, 1978.
94. ХабермасЮ. В поисках национальной идентичности: Философские и политические статьи. — Донецк: Донбасс, — 123 с., 1999 г.
95. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // Социологические исследования. № 1, 2006 г.
96. Хабермас Ю. Религия, право и политика. Политическая справедливость в мультикультурном Мир-Обществе // Полис. Политические исследования. № 2, с. 7—21, 2010 г.
97. Хобсбаум Ю. Нации и национализм после 1780 года. СПб.: Алетей, 1998 г.
98. Эшби У.Р. Введение в кибернетику. Перевод с английского Д.Г.Лахути под редакцией В.А. Успенского с предисловием А.Н. Колмогорова. Москва: Издательство иностранной литературы. Редакция литературы по математическим наукам, 1959 г.
99. Ходжалы. Хроника геноцида. Баку, 1993, 144 с.
- 100.Шавров Н.Н.Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа в Мугани инорадцам. Баку, 1990, 156 с.
- 101.Adjusted Timetable of Urgent Steps to Implement U.N. Security Council Resolutions 822, 853 and 874. November 12, 1993.
- 102.Agression of the Republic of Armenia against the Azerbaijani Republic, Baku, 1994, 28 p.
- 103.CSCE. Lisbon Document 1996. Lisbon, 1996, p.6
- 104.CSCE. Seventh meeting of the Committee of Senior Officials. Prague, 27-28 February, 1992, CSO. Journal N 2, p.1-4
- 105.CSCE. Seventh meeting of the Committee of Senior Officials. Prague, 27-28 February, 1992, CSO. Journal N 2, p.1-4
- 106.CSCE. Budapest Document 1994. Towards a Genuine pormership in a new era. Budapest, 1994, p. 4-5
- 107.CSCE. First Additional meeting of the Council. Helsinki, 24 March, 1992, CSO. Journal, N 3, p.1-3
- 108.Erikson E. Identity and the Life Cycle. Selected Papers, 1959.
- 109.Huntington S.The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, 1996.
- 110.Kukathas Ch. The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom. Oxord, U.K.: Oxford University, 2003.
- 111.Maresca J.J. Agony of Indifference in Nagorno-Karabakh. “The Christian Science Monitor“. Boston. June 27, 1994, p.19.
- 112.OSCE. Istanbul Summit Declaration. Istanbul, 1999, p.8

113. Rau J. The Nagorno Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan. A brief Historical Outline. Berlin, 2008, 96 p.
114. Report of the Second CSCE Mission on Nagorno Karabakh. CSCE. Helsinki, 24 March, 1992.
115. Schimmel Annamarie, DinlerTarihine Giriş, Ankara, 1999, s.96-97
116. The Khojaly Genocide. Heydar Aliyev Foundation presents. The series of “The true facts about Garabagh” . Baku, 2005, 12 p.

IV Fəsil.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİNİN QAYNAQLARI

4.1. Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları dörd istiqamətdə

Azərbaycan xalqının ictimai-fəlsəfi fikir tarixində multikultural əhvalın, tolerant durumun əsrlər boyu formalaşan və konkret nümunələrdə yaşayan təzahürü çoxşaxəli olmuşdur.

Bəşəriyyəti bütöv kimi dərk etmək istəyi, ayrı-ayrı xalqları mə-nəvi xətlərlə birləşdirən amilləri aramaq ehtiyacı, dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə eyni ehtiram, insanlara dininə görə deyil, dəyərinə görə qiymət vermə əxlaqı, hər kəsi mərhəmətə, şəfqətə, başqasının dərdinə acımağa dəvət, eşqin ən yüksək, ən ali hiss kimi dilindən, dinindən asılı olmadan bütün xalqlar üçün əsas həyat prinsipi olmasının tərənnümü və bir sıra digər bu kimi dəyərlər ictimai fikir tariximizin dərin qatda pərvaz edən ruhunun göstəriciləridir.

Qədim tarixə malik ədəbiyyatımızın, fəlsəfəmizin, publisistikamızın və ümumiyyətlə ictimai fikir tariximizin hər bir nümayəndəsi bu dəyərləri nəinki qəbul etmiş, hətta onları öz dünyagörüşünə çevirmiş və hər elmi-fəlsəfi, ədəbi yaradıcılığın arxasından öz dövrünə xas ictimai-siyasi mühitin nəfəsini, ritmini, nəbzini hiss etməmək mümkün deyil. Bu elmi-fəlsəfi, ədəbi nümunələr bizə Azərbaycan cəmiyyətində müxtəlif dövrlərdə multikultural əhval və tolerant münasibətlərin necə “hakimi-mütləq” olmasından xəbər verir. Bu nümunələr tarixi keçmişdə qalan və artıq bizim görə bilmədiyimiz real həyat mənzərələrinin bədii “kardioqramı” nı dəqiqliklə çəkir. Bunun nəticəsində biz yazıçı-larımızın, şairlərimizin, filosoflarımızın yaratdıqları əsərlərdən aydın şəkildə görürük ki, xalqımız, onun öncül yaradıcı şəxsləri özündə milli, dini təəssübkeşlik hisləri ilə yanaşı, bəşəri dəyərləri də yaşatma-ğı bacarmış və “özününkü” saydığını “özgəninki” olandan çox zaman

fərqləndirməmişdir. “Öz–özgə” qarşıdurması xalqımızın formalaşma tarixi boyunca özünün ən yumşaq halında təzahür etmişdir.

“Eşqdir mehrabı uca göylərin” ideyasını yaradıcılığının cövhəri bəyan edən Nizamidən başlayaraq, “mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” etirafında bulunan Cavidə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı eşq üstündə köklənmişdir. Bu ədəbiyyat yaşadığı bütün ictimai-siyasi dönəmlərdə irqindən, rəngindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən asılı olmadan bütün bəşəriyyəti sevib. Eyni zamanda bu ədəbiyyatın sahibi olan Azərbaycan xalqı öz əvəzsiz mənəvi-əxlaqi, ədəbi-bədii töhfəsini də ümumbəşər dəyərlər xəzinəsinə səxavətlə təqdim və daxil edib.

Abdulla Şaiq “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz!” deyirdi.

Məhəmməd Hadi “Qardaşız, qardaşız, ey insanlar” deyə insanlığa xitab edirdi.

Hüseyn Cavid Gülbahar adlı balaca bir qızcığaza dünyanın bütün insanlarını sevdirdirdi.

Mirzə Cəlil kamançanın dili ilə qəlbi köz olan yüzbaşını ancaq nifrətlə yaşayan aciz və vəhşi düşməne qarşı mərhəmətə, başqa sözlə, özünün öz üzərində qələbəsinə səsləyirdi.

Seyid Əzim Şirvani “insan olmaq bir şəxsın müsəlman olub olmamasından asılı deyil” həqiqətinə inanırdı.

Füzuli bəşərin dərđini-qəmini Məcnunun, yəni, özünün dili-həzininə, ürəyinə cəm edib bütün dünyanı dərddən xilas eləməyi arzulayırdı.

Nəhayət, Nizami “Yeddi gözəl” kimi xalqlar dostluğunu tərənnüm edən bədii şedevr yaratmaqla yanaşı, ona hədiyyə göndərilmiş dili və məzhəbi ayrı olan bir kənizə vurulub evlənməsiylə şəxsi həyatı ilə də nəsilərə nümunə olurdu.

Bu fəsildə Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, publisistik, siyasi-hüquqi qaynaqları ilə yanaşı onun incəsənət və mədəniyyət sahəsində də, o cümlədən musiqi, memarlıq, teatr, kino, hətta mətbəx sahəsində də qaynaqları təqdim olunacaqdır. Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqlarının bu müxtəlifliyi və zənginliyi onun xalqımıza əsrlərdən bəri xas olduğunu sübut edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: **“Leksikonumuzda nisbətən yeni söz olan multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olub. Sadəcə, müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyyəti dəyişməyib”**. Azərbaycan multikulturalizminin

belə qədim və zəngin qaynaqlarının bu dərslərdə təqdim olunması nəticəsində oxucu klassik ədəbiyyatımızın, fəlsəfəmizin, publisistikamızın, incəsənətimizin və mədəniyyətimizin görkəmli nümayəndələrini yeni bir rəkursda görəcəkdir.

Ədəbiyyatımıza, fəlsəfəmizə, publisistikamıza, incəsənətimizə və mədəniyyətimizə multikultural dəyərlər istiqamətindən baxış onun əzəmətini müəyyənləşdirən təməl meyarlarından biridir. Bu, bizə ictimai-fəlsəfə tariximizi daha rəngarəng, daha çoxmənalı paradigmalarda görmək imkanı verir. Biz onun ayrı-ayrı dövrlərinin bir-birilə mükəllimlərinin səsinə eşidirik. Xaqaninin “Həbsiyyə” sındakı suallara Cavidin Şeyx Sənan vasitəsilə cavabları səslənir. “Erməni” rədifli qəzəl yazan Nəsimiyə Süsən adlı erməni qızına şeir həsr edən Vazeh “cavab verir”. Biz anlayırıq ki, haqqında danışdığımız dəyərlər ulduz göy üzünə səpələndiyi kimi ədəbi-mədəni asimanımıza səpələnməyəydi, bəşəriyyətin ümumi mənəvi xəzinəsinə doğru gedən yol bizim üçün maneələrlə dolu və keçilməz olardı. Reallıqda isə biz bu yolu uğurla keçib gedirik. Çünki:

– Ayrı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara qarşı hörmət duymaq və bu xalqların adını ehtiramla çəkmək, onlara səmimi dostluq və sevgi münasibəti sərgiləmək ilk klassiklərimizin, orta əsrlər və İntibah dövrü şairlərimizin, maarifçi-demokrat yazarlarımızın yaradıcılığında xüsusi və önəmli yer tutur;

– Poeziyamızda müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə – İbrahimə, Musaya, Süleymana, Yəquba, İsa Məsihə, Məryəmə dərin hörmətlə müraciət edilməsi, onların həyat və əməlləri ilə bağlı Şərq poetikasının sehirlə və füsunkar cığırlarında uyğun təşbeh və bənzətmələr qurulması, istər müqayisəli, istər müqayisəsiz bədii fiqurlar yaradılması artıq öz-özlüyündə multikultural və tolerant əhvalın bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir;

– Başqa xalqlara məxsus alimlərə (Sokrata, Platona, Aristotela, Evklidə, Hippokrata...), yazarlara (Götəyə, Şillərə, Şekspirə, Hüqoya, Volterə, Russoya...) sonsuz ehtiramın təsviri də bir qədər yuxarıda qeyd edilən eyni əhvalın göstəricisidir;

– Ayrı dinə və millətə mənsub olan gözəllərin vəsfi, onlara saf, coşqun məhəbbət izharı, bu yoldakı məhrumiyyətlər və cəfalar Qanaturalı, Kərəm, Şeyx Sənan, Bahadır, Əli kimi aşıqların həyatını, əslin-

də, gözəlləşdirmiş, hətta bəzən bədii faciəvi sonluqlar olsa belə, bu möhtəşəm sevgi simfoniyaalarının əzəmətinə kölgə sala bilməmişdir;

– Ədəbiyyatımızda başqa dillərə və məkanlara (ölkələrə, vilayətlərə, şəhərlərə) içdən gələn, səmimi münasibət hissini təsviri öz dövrünün ictimai fikrinin bədii ifadəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda, öz dövrünün ictimai fikrini yönləndirmək cəhdinin təzahürüdür.

Bütün bu sadalanan ilkin ümumiləşdirmələr xalqımızın psixologiyasında, dünyagörüşündə tarixən yer alan milli və bəşəri dəyərlərin bir-birilə necə çulğalaşmış və doğmalaşdığını göstərir. Bu nəhəng mənəvi xəzinə bu gün də eyni şəkildə yaşamaqdadır. Azərbaycanlı qəlbini həssas, incə qatları bu gün də yer üzündə bir çoxlarını təəccübləndirir.

Biz doğru olaraq belə düşünürük və belə deyirik ki, bu gün xalqımıza xas olan tolerant, multikultural dəyərlər əsrlər boyu əcdadlarımızın canında, qanında yaşayıb. Dərsliyin bu fəslində “həmin dəyərləri kimlər və necə yaşadı?” sualına təkzibedilməz cavablarla qarşılaşacağıq.

Azərbaycan ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, publisistik təfəkkürünün tarix boyu ortaya qoyduğu nümunələr dünya tolerantlıq və multikulturalizm xəzinəsinə əsl töhfədir. Bunu hamının bilməsində fayda var. Eyni zamanda tarix boyu siyasi sülalələr, dövlətlər bir-birini əvəz etdikcə Azərbaycan siyasi müstəvisində baş verən multikultural reflekslər bu dəyərləri layiqincə qiymətləndirib öyrənmək üçün münbit şərait yaradır. Əsasən, pərakəndə şəkildə bu günümüzdə gəlib çıxan multikultural siyasi dəyərlərin mövcudluğu zaman-zaman onların sistemli və bütöv olması ideyasının reallaşmasını da qaçılmaz edir. Bu baxımdan, tarixi zərurət ona gətirdi ki, Qafqaz Albaniyası dövründən və qədim Azərbaycan sülalələrindən – Atabəylərdən, Səfəvilərdən, Əfşarlardan, Qacarlardan, eləcə də, ilk Xalq Cümhuriyyətindən zərrə-zərrə işıq kimi axıb gələn möhtəşəm siyasi estafeti qüdrətli bir şəxs qəbul etdi.

Azərbaycan əsl müstəqilliyini XX əsrin sonlarında, nəhayət, əldə edəndən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəni qorumaq, onu canlı orqanizm kimi geridönməz inkişaf yoluna qoymaq tarixi missiyasını yerinə yetirən əvəzsiz şəxsiyyət oldu. Multikultural və tolerant dəyərlərin Azərbaycan kimi kiçik, amma dərin tarixə, milli-mənəvi ənənələrə malik qürurlu bir ölkə üçün son dərəcə vacib həyati şərtlər olduğunu Ulu Öndər yaxşı bilirdi. Və o, bu dəyərləri yaşatmaq

naminə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsaslarını sistemli şəkildə, əzmlə qurdu və qəbul edilmiş siyasi bəyanat və sənədlərdə, fərman və sərəncamlarda, Konstitusiya bəndlərində bunu addım-addım, geridönməz şəkildə həyata keçirməyə başladı. Zəngin mənəvi xəzinənin sistemli, özündə aydın perspektivlər ehtiva edən siyasi bünövrəsi belə yarandı.

Bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edərkən məhz xalqımızın tarixi kökündə formalaşan və bu gün də yaşayan möhtəşəm mənəvi, elmi və siyasi qaynaqlara əsaslanır. Bu qaynaqlar xalqımızın daxili aləmini, ruhunu, mənəvi zənginliyini adekvat göstərən zəngin mənbədir.

Bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev öz ulu siyasi sələfinin yolunu ləyaqətlə davam etdirərək bütün dünyaya bəyan edir: “Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətidir və onun alternativi yoxdur!”

Bu, həqiqətən, belədir. Nizaminin, Miyanəçinin, Urməvinin, Füzulinin, Nəsiminin, Axundzadənin, Seyid Əzimin, Mirzə Cəlilin, Zərdabının, Cavidin, Abdulla Şaiqin və yüzlərlə, minlərlə Azərbaycan ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi və publisistik söz müqtədininin, dövlətimizin taleyində misilsiz xidməti olmuş tarixi-siyasi şəxsiyyətin mənsub olduğu xalqın canından, qanından doğan duyğular dünyasına, söz və fikir aləminə, siyasi iradəsinə alternativ yoxdur!

4.2. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları

Azərbaycanda ən qədim zamanlardan bəri müxtəlif dinlərə və etiqadlara inanan, fərqli dillərdə danışan çoxsaylı xalqlar və etnik qruplar sülh və əmin-amanlıq, dinclik və bərabərlik şəraitində yaşamışlar. Bu cür tolerant mühit və multikultural tarixi şərait təbii olaraq azərbaycanlıların bədii təfəkküründə də: şifahi və yazılı ədəbiyyatında özünün poetik təcəssümünü, obrazlı ifadəsini tapmışdır.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural düşüncələr ümumilikdə götürdükdə aşağıdakı bir neçə şəkildə özünü göstərir:

1. Müxtəlif dinləri təmsil edən xalqların adları ehtiramla çəkilir və onlara qarşı hörmət və dostluq duyğuları ifadə edilir;

2. Digər dinləri təmsil edən müqəddəs şəxsiyyətlərə böyük sayğı və ehtiram duyğuları dilə gətirilir və onların yüksək əxlaq tərzii və davranışları nümunə olaraq təqdim və təbliğ edilir;
3. Müxtəlif dinləri və xalqları təmsil edən gözəllərə sonsuz və səmimi sevgi duyğuları qələmə alınır və onlara qovuşma yollarında çəkilən əzab-iztirablar, ağrı-acılar bədii şəkildə ifadə olunur.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən şair və yazıçıların çoxu bu mənəvi dəyərlərə əsərlərində geniş yer vermiş və onları yaymış, oxucularına təlqin etmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural düşüncə tərzinin yer aldığı ilkin qədim və dəyərli bədii nümunələrindən biri **“Avesta”** dini-bədii abidəsi sayıla bilər. Azərbaycanlılarla yanaşı vaxtilə atəşpərəst olmuş bir sıra Yaxın Şərq xalqlarının ortaq abidəsi sayılan **“Avesta”** da multikulturalizm dəyərlərinə söykənən maraqlı fikirlər yer almışdır. Məsələn, **“Avesta”** nın **“Qatlar”** adlanan ən qədim hissəsində Zərdüştüzünü baş Allaha – Məzdaya tutaraq deyir: **“Ey Məzda, əllərimi dua-ya qaldıraraq... bütün insanların doğru yola gəlməsi üçün sənin köməyini istəyirəm”**.

“Avesta” nın Zərdüştün müəllifi olduğu şübhə doğurmayan bu hissəsindən aydın olur ki, qədim Manna ərazisində – indiki Azərbaycan torpaqlarında etnik münaqişələr mövcud olmamış və bu yurdun sakinləri olan insanlar sülh, əmin-amanlıq şəraitində həyat sürmüşlər.

“Avesta” da yer alan aşağıdakı nümunələrdə də multikulturalizm dəyərlərini qabarıq şəkildə özündə əks etdirən fikirlər diqqəti çəkir: **“Bütün güc və bacarığımla çalışacağam ki, insanlar doğru din yolu ilə getsinlər. Bu doğru din onları birləşdirəcək, xeyirxahlığa yol açacaqdır”**. **“Dünyada düşmənçiliyin olmaması xoşbəxtlik deməkdir”**. **“İnsanların azadlığına toxunmayın, çünki azadlıq dostluq və məhəbbətə yol açır”**.

**“Qoy arxlarda sularınız
Manəsiz axıb getsin.
İnsanların arasında
Dostluq, düzlük olsun”**.

Eramızın VII əsrinə aid edilən, bir sıra epizodları ilə kökləri daha qədimlərə gedib çıxan Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı **“Kitabi-Dədə Qorqud”** da da multikulturalizm dəyərləri ilə səsleşən bir sıra

maraqlı məqamlara rast gəlirik. Məsələn, eposun bir boyunda Bayburt xristian bəyliyinə başçısının qızı atası tərəfindən əsir götürülmüş müsəlman oğuz igidinə – Beyrəyə vurulur və eşqi xatirinə onu əsirlikdən azad edir. Beyrək bu yaxşılığın əvəzində xristian qızı ilə evlənəcəyinə and içsə də, vədinə xilaf çıxır və bunun nəticəsi olaraq sonda xaincəsinə öldürülür ki, bu da əsərdə güclü bir asosiasiya yaradır: Vədə xilaf çıxanın cəzası belə olmalıdır.

Dədə Qorqud dastanlarında digər bir oğuz igidi – Qanturalı isə başqa dindən olan Trabzon təkurunun qızı ilə evlənir ki, bu fakt oğuzların əski çağlardan bəri digər dinlərin daşıyıcılarına olan isti münasibətdən xəbər verir.

Dastanın baş qəhrəmanı Salur Qazanın və onun oğlu Aruzun davranışlarında da digər xalqlara qarşı mərhəmət və ehtiram duyğuları özünü göstərir.

Azərbaycanın digər folklor nümunələrində də, məsələn, “**Əsli və Kərəm**” dastanında, “**Şeyx Sənan**” əfsanəsində xristian qızı ilə müsəlman gəncinin yüksək ülvə məhəbbətindən bəhs olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şeyx Sənan əfsanəsini XVII yüzillikdə Molla Camal Rənci adlı az tanınan bir Azərbaycan şairi məsnəvi şəklində nəzmə çəkmişdir. Kiçik həcmli bu əsərin bir neçə əlyazması yalnız Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Həmin məsnəvi-poemada ömrünün ixtiyar çağlarını yaşayan və 50 nəfər müridə başçılıq edən Şeyx Sənanın yuxuda gördüyü xristian qızına olan məhəbbəti qələmə alınmış və bununla da müxtəlif dinlərdən olan insanlar arasında bərabərlik və sevgi duyğuları sərgilənmişdir. Şeyx Sənan eşqi yolunda öz dinindən dönsə də, xristian qızını ona ərə verməkdən boyun qaçırırlar. Maraqlıdır ki, əsərin sonunda xristian qızı Şeyx Sənana aşiq olur, onun dinini qəbul edir və sevgililər bir yerdə özlərini qayadan atırlar.

Qeyd edək ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nümayəndələri öz həyatlarında multikultural dəyərləri yaşamış qələm əhli olmuşlar. Belə ki, XII əsrin məşhur şairi **Əfzələddin Xaqani Şirvaninin** anası islamı qəbul etmiş nəsturi qızı olmuşdur. Xaqaninin əsərlərindən açıq-aşkar görünür ki, böyük şair xristian dininin qanunlarına da yetərincə bələd olmuş və onlara ehtiramla yanaşmışdır. Xaqanın şagirdi olmuş **Mücirəddin Beyləqaninin** anası isə həbəş qızı olmuşdur. Dahi Azərbaycan şairi **Nizami Gəncəvinin** qulluqçu olaraq ona hədiy-

yə edilən Afaqla ailə həyatı qurması faktı da bu böyük söz ustasının multikultural dünyagörüşündən xəbər verir.

Məlum olduğu kimi, klassik Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı nümunələri islamin qəbulundan sonra mövcud ənənəyə görə üç dildə: ərəbcə, farsca və türkcə yaranmış və bu ənənə XX yüzilliyə qədər davam etmişdir. IX əsrdə yaşamış bir sıra Azərbaycan şairləri əsərlərini ərəbcə yazmışlar. Onlar sırasında məvali şair **Xüreyminin** ərəb dilində qələmə aldığı qəsidələrində müxtəlif xalqların bərabərliyi ideyası qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, Xüreymi şeirlərindən birində yazır:

***Mən həyatda insanları bərabər görürəm,
Bu səbəbdən də bir qəbiri digərindən seçmirəm.***

Xüreymidən üç əsr sonra yaşamış Azərbaycan filosof-şairi **Eynülqəzat Həmədaninin** (1098-1131) əsərlərində də multikultural dəyərlərin açıq-aşkar şəkildə yer aldığı şahidi oluruq. Bir sıra fəlsəfi fikirlərinə görə dar ağacından asılmış Həmədani “Təmhidat” (“Başlanğıc”) adlı əsərinin bir yerində yazır:

***Ey can, gəl aləmdə bir atəş çataq,
Küfrü, müsəlman bir yerə qataq.
Vüsəlin nurundan biz bir olalım,
Hümmətlə aləmdə Adəm bulalım.***

Göründüyü kimi, filosof-şair insanlara dininə, inancına görə fərq qoymur, onların hamısını insan adını uca tutmağa dəvət edir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri olan dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi yaradıcılığında multikultural düşüncələr daha konkret şəkildə və geniş planda, həm də əlvan boyalarla öz əksini tapmışdır. Dünya şöhrətli bu dahi söz ustasının bütün əsərlərinin ana xəttini ictimai ədalət və xeyirxahlıq, bərabərlik və bütün insanlara sevgi və məhəbbət kimi humanist düşüncələr təşkil edir:

***Bacarsan, hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir kömək...
Elə bir ixtiyar olsaydı məndə,
Qoymazdım bəndəyə möhtac bir bəndə...
Hər kəs ki İsa kimi duyub sevib insanı,
İnsafı sayəsində tutub cümlə cahanı.***

Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” poemalarında bir sıra xalqların nümayəndələrinin parlaq surətlərini yaratmışdır ki, bu da qüdrətli sənətkarın böyük ideallar çarçısı və yüksək multikultural düşüncə sahibi olmasını açıq-aşkar şəkildə ortaya qoyur. Belə ki,

şairin “Yeddi gözəl” poemasının baş qəhrəmanı İran əsilli Bəhrəmin ətrafındakı qadın surətləri yeddi iqlimdən olan fərqli inanc sahibləridir. Bunlar hind, rum, slavyan, Məqrib (Qərb), Xarəzm, Çin və türk gözəlləridir. Bəhrəmin bir şəxsiyyət kimi kamilləşməsi prosesi də məhz belə bir multikultural mühitdə baş tutur ki, bu da, təbii ki, Nizami dühasının məhsuludur. Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının baş qəhrəmanı isə qərblidir – Makedoniyalı İskəndərdir. Dahi şair bu poemasında Feyləqus (Filip), Niqamuş, Ərəstu (Aristotel), Sokrat, Əflatun (Platon), Hermes, Bəlinas, Forfiriyus, Arşimedis kimi qərblilə surətlərini, elm və hikmət sahiblərini böyük məhəbbətlə qələmə almışdır. Nizamının bədii təxəyyülünün məhsulu olan İskəndər əsərin əvvəlində bir fəth kimi Şərqə və Qərbə, Şimala və Cənuba hərbi yürüşlər etdikdən sonra alimlər mühitində yetkinləşir və dünyanı qılıncı ilə yox, yalnız elmi biliklərlə fəth etməyin mümkün olduğunu dərk edir. Birinci yürüşündən fərqli olaraq, İskəndərin dünyaya ikinci səfərindən məqsədi bütün xalqları haqqa, ədalətə səsləmək və ağılın, biliyin gücünü onlara çatdırmaqdır. İskəndər bu səfərində Şimalda elə bir ölkəyə gəlib çatır ki, gördükləri onu heyrətə gətirir. Bol nemətli bu ölkənin bütün vətəndaşları bərabər hüquqludur. Burada ağa və qul, varlı və yoxsul anlayışları yoxdur. Hamının azad və xoşbəxt yaşadığı bu ölkəni ağsaqqallar idarə edir. Nizami bu cür xoşbəxt həyatın səbəbini də açıqlayır: buradakı insanların əsas şüarı ədalət və humanizm, vəfa və sədaqət, ən başlıcası isə uca Allaha böyük inam və sonsuz sevgidir. Bütün bunları gören İskəndər deyir:

Belə bir dünyanı o Pərvərdigar

Bu mərd insanlarçün etmiş bərqərar.

Bunlar şövkət vermiş aləmə yəqin,

Sütunu bunlardır bütün aləmin.

Dahi söz ustası Nizami Gəncəvinin digər əsərlərində də Azərbaycan multikulturalizminin əsas dəyərləri və başlıca müddəaları ilə səsləşən çoxlu sayda nümunələrə, diqqətçəkici məqamlara rast gəlirik. Məsələn:

Zülm ilə dünyanı almaq deyildir mümkün,

Ancaq ədalət ilə alarsan hər bir mülkü...

İnsana arxadır onun kamalı,

Ağıldır hər kəsin dövləti, malı...

Ruhlara dərs öyrət sən İsa kimi,

Eşqdən şam yandır o Musa kimi.

Görkəmli Azərbaycan filosofu, şairi **Şeyx Mahmud Şəbüstəri** də təsəvvüfə dair yazdığı “Gülşəni-raz” adlı dəyərli əsərində uca Tanrının yaratdığı bütün insanlara eyni gözlə baxdığını dilə gətirir. Şair bu fikrini Qurani-Kərimin Mülk surəsinin 3-cü ayəti ilə əsaslandıraraq yazır:

***Bunu mən demirəm, Qurandan eşit,
Allahın yaratdığında fərq yoxdur.***

Əsərin başqa bir yerində isə filosof-şair yazır:

***Bil ki, bütü yaradan ulu Tanrıdır,
Yaxşının (Allahın) yaratdığı hər şey yaxşıdır.***

XIV-XV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan **İmadəddin Nəsimi** yaradıcılığında da multikulturalizm dəyərlərinin aşkar izlərinə rast gəlirik. Bu qüdrətli söz ustasının da şeirlərinin mərkəzində insan amili, insana böyük dəyər verilməsi, şəxsiyyət azadlığı, insan adının uca tutulması kimi yüksək bəşəri amallar dayanır. Şair üzünü bütün insanlığa tutaraq yazır ki, insan gövhərdən də, cavahirdən də, qoynunda sərvətlər gizlədən torpaqdan da daha qiymətlidir:

***Ey daşə və türabə deyən qiymətli gövhər
İnsan bu hüsnü lütf ilə gövhər deyilmidir?***

Şair başqa bir beytində də şeirlərinin baş qəhrəmanı olan kamil insanı tərənnüm edərək, ona yüksək dəyər verir:

***Səni bu hüsnü-camal ilə, bu lütf ilə görən
Qorxdular Haq deməyə, döndülər insan dedilər.***

Nəsiminin fikrincə dindar və mömin insan, Allahın hər yedə olduğuna inanan kəs dinlərə, firqələrə eyni gözlə baxmalı, hər cür ayırı-seçkilikdən uzaq olmalıdır:

***Ey Haqqi hər yerdə hazırdır deyən əgrinəzər,
Bəs nə mənidən seçərsən Kəbədən bütxaneyi?***

Nəsimi lirik şeirlərində İsa peyğəmbərin də adını tez-tez çəkir və onun nəfəsi ilə ölümləri diriltməsinə xatırladır. Şairin fikrincə onun sözləri də bu cür dəyərli və qiymətlidir, lakin Haqqa – Allaha inamı olmayan insanlara təsir etmir:

***Nəsiminin sözü gərçi dəmi-İsadır, ey münkir,
Sənə kar eyləməz, niçün ki yoxdur Haqqə iqrarın.***

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının digər bir böyük söz ustadı, “qəlb şairi” (ingilis şərqşünası E.F.Gibb) **Məhəmməd Füzuli** də yaradıcılığında multikultural düşüncələrə geniş yer vermişdir. Təkcə belə

bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, dahi sənətkar həcmcə ən böyük əsəri olan “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağı”) adlı dini məzmunlu kitabında İsa peyğəmbərə də ayrıca yer ayırmışdır. Qeyd edək ki, Füzulinin bu əsərinin farsca qaynağı olan Hüseyn Vaiz Kaşifinin farsca yazdığı “Rövzətüş-şühəda” (“Şəhidlər bağçası”) adlı kitabında bu hissə yoxdur. Deməli, Füzuli İsa peyğəmbərə xüsusi rəğbət bəsləmiş, məhz buna görə də kitabına onun haqqında olan ayrıca bir hissəni də artırmışdır. Dahi şair yaradıcılığının zirvəsi olan “Leyli və Məcnun” poemasında da baş qəhrəmanını – Məcnunu kamillikdə Günəşə və İsa peyğəmbərə bənzədərək, onun uşaqlığı haqqında belə yazır:

***Xurşid kimi kəmalə qabil,
İsa kimi tifflikdə kamil.***

Füzuli bu misralarında Məcnunun hələ körpəlikdən yüksək ağıl sahibi olduğunu diqqətə çatdırır və onun bu yüksək keyfiyyəti ilə İsa peyğəmbərin doğulan kimi danışması arasında bir paralellik, bənzərlik olmasına işarə edir. Poemanın əvvəlində Məcnun haqqında verilən aşağıdakı beytlərdə də Məcnunla İsa peyğəmbərin yüksək humanist missiyası arasında bir oxşarlıq olmasını görmək mümkündür. Belə ki, Məcnun üzünü cəfaçı dünyaya tutaraq deyir: Mən dünyaya ona görə gəlmişəm ki, qəm yükünü çəkməkdə sənə yoldaş olum. Mənə həm qəm ver, həm onu çəkməyin yolunu göstər, həm də dünyanı qəmdən azad et:

***Hər qanda qəm ola, qılma ehmal,
Cəm eylə, dili-həzinimə sal.
Həm ver mənə qəm yemək kəmalı,
Həm aləmi qəmdən eylə xali.***

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Füzulinin bu cür humanist-bəşəri düşüncələri XX yüzilin böyük Azərbaycan şairi, dramaturqu **Hüseyn Cavidin** əsərlərində də qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, dramaturqun “İblis” faciəsinin baş qəhrəmanı Arif üzünü Allaha tutaraq yer üzündə tökülən qanlara, insanların bir-birini qətlə yetirməsinə dözə bilmədiyini dilə gətirərək deyir:

Qaldır bəni ta görməyim insandakı zülmü...

Maraqlıdır ki, Füzuli öz bənzərsiz lirikasının zirvəsi olan qəzəllərində də Şərq klassik ədəbiyyatında bəşərin xilaskarı rəmzi kimi tərənnüm edilən İsa-Məsih obrazını yada salır və lirik qəhrəmanın öz sevgilisi yolunda can verməsini asan sayır, çünki o, öz dövrünün İsası-

Məsihidir. Füzuliyə görə, çarmıxa çəkilmiş İsa müqəddəs Ataya necə qovuşmuşsa, aşıq də məşuquna – Allaha beləcə qovuşur:

*Aşıqə şövqünlə can vermək iğən müşkil deyil,
Çün Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana.*

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında da multikultural düşüncələrin yer aldığı məqamlar diqqəti çəkir. Məsələn XVIII əsrin böyük Azərbaycan şairi **Molla Pənah Vaqif** bir şeirini ayrıca olaraq Tiflis şəhərinə, digər bir şeirini isə kilsədən çıxan xristian gözəlinə həsr etmişdir. Vaqif gürcü qızının gözəlliyini vəsf edərkən Şeyx Sənan əfsanəsini də yada salaraq xristian qızına olan eşqinə görə dinindən dönmən Şeyx Sənana haqq qazandırır və eşqin dindən uca olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur: Şair “Naz ilə ta ol büti-ziba kəlisadan çıxar” mısrası ilə bağlanan müxəmməsinin son bəndində yazır:

*Vaqifəm ta ki, gözüm sataşdı onun qaşına,
İstədi mehrabü mənbərdən xəyalım daşına.
İndi bildim kim, nə gəlmiş Şeyx Sənan başın,
Ya budur kim, Tiflisi qərq eylərəm göz yaşına,
Ol sənəm vəsli mənimçün ya kəlisadan çıxar.*

Multikultural düşüncələrin Azərbaycan ədəbiyyatında daha geniş vüsət aldığı dövr isə, heç şübhəsiz, XIX əsr və sonrakı yüzilliyin ilk iki on illiyidir. Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycanın Şimal bölgələri rus imperiyasının tərkibinə daxil olur, beləliklə də, yerli müsəlman əhalisinin başqa bir dinin – xristianlığın daşıyıcıları olan ruslarla birbaşa əlaqələrinin əsası qoyulur. Bu dövrdə bir sıra Azərbaycan ziyalıları rus dilində təhsil alır, rus mədəniyyəti və onun vasitəsilə Avropa mədəniyyəti ilə də tanışlıq əldə edir və bütün bunların nəticəsi olaraq rus və Avropa ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə ilkin tərcümələr ortaya çıxır. Aydınır ki, bu cür multikultural mühit Azərbaycan bədii ədəbiyyatına da öz müsbət təsirini göstərir və bilavasitə bu global məsələni özündə ehtiva edən bir sıra dəyərli əsərlər ortaya çıxır. Məsələn, Çar Rusiyası hərbi dəftərxanasında çalışan və burada polkovnik rütbəsinə qədər yüksələn **Abbasqulu ağa Bakıxanov** Varşavaya səfərini, burada gördüklərini, rus ziyalıları ilə tanışlığını “Miratül-camal” (“Gözəlliyin aynası”) adlı poemasında bədii şəkildə təsvir edir. Eləcə də o, məşhur rus təmsilçisi A.Krılovun bir təmsilini doğma ana dilinə çevirir. A.Bakıxanovun müasiri olan **Mirzə Şəfi Vazehlə** alman alimi Fridrix fon Bodenştedtin dostluğu və ədəbi əlaqələri də bu dövrün multikultural mühitinin diqqətçəkici məqamları sıra-

sındadır. Məlum olduğu kimi, F.Bodenştedt 1844-cü ildə Tiflisə gələrək burada fransız və latın dillərini tədris etmişdir. O, Tiflisdə olarkən Vazehdən Azərbaycan və fars dillərini öyrənmiş, onu “Şərqli aqıl Mirzə Şəfi” adlandırmışdır. F.Bodenştedtin 1850-ci ildə Berlində nəşr olunmuş “Şərqdə min bir gün” kitabı alman elmi və ədəbi ictimaiyyəti Qafqazla, o cümlədən Azərbaycanla, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə birbaşa tanış edən ilkin mənbə kimi olduqca dəyərlidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, digər bir alman alimi Adolf Berjeinin tərtib etdiyi “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” adlı kitabı da 1867-ci ildə Leypsiqdə çap olunmuşdur. Hər iki kitab istər alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin, istərsə də Şərq-Qərb münasibətlərinin və multikultural dəyərlərin tarixini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

XIX əsr ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərbində dramaturgiyanın əsasını qoyan **Mirzə Fətəli Axundzadənin** yaradıcılığında multikultural fikirlər də istər bolluğu, istərsə də rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkir. Məsələn, böyük maarifçi sənətkar hələ 25 yaşında olarkən – 1837-ci ildə dahi rus şairi A.S.Puşkinin ölümünə bir elegiya həsr etmişdir. Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” adı ilə tanınan bu şeirində Puşkini “söz odusunun başçısı” adlandırmaqla yanaşı, burada rus elminin görkəmli nümayəndələri olmuş Lomonosov, Derjavin və Karamzinin də adlarını böyük ehtiramla çəkir. Bütün bunlar isə gənc M.F.Axundzadənin elmi dairəsinin genişliyindən və rus elminə, ədəbiyyatına olan böyük məhəbbətindən xəbər verir. M.F.Axundzadə “Hekayəti-Müsyö jordan və dərviş Məstəli Şah” adlı komediyasında isə maarifçi fransız obrazını (Müsyö Jordan) yaratmış, bununla da Qərb mədəniyyətinə olan rəğbətini açıq-aşkar şəkildə ifadə etmişdir. Yazıçının yeganə oğlu Rəşidi Avropada oxutması da bunu əyani sübut edən dəlillərdən biri sayıla bilər.

M.F.Axundzadənin komediyalarında rus, erməni və alman xalqlarının nümayəndələrinə də epizodik şəkildə rast gəlirik. Həm də bu surətlər milli koloritlərlə, realistsəsinə canlandırılır.

M.F.Axundzadənin müasiri Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığında da multikulturalizm dəyərlərini əks etdirən fikirlər kifayət qəddərdir. Qeyd edək ki, bu maarifçi şair müsəlman Şərqinin tanınmış dini mərkəzlərində ali ruhani təhsili almasına baxmayaraq, müəllimlik sənətinə üstünlük verərək pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Ana

dili və şəriət dərslərini tədris edən S.Ə.Şirvani şagirdlərinə özünün və Şərq klassiklərinin humanist fikirlərini təbliğ etmiş, onların sağlam ruhda böyüməsinə, əsl vətəndaş kimi yetişməsinə xüsusi qayğı və diqqət göstərmişdir. Maarifçi şair ətrafında baş verən bələlərin kökünü savadsızlıq və cəhalətdə, dini-məzhəbi ayrı-seçkilikdə, qaranlıq və nadanlıqda görmüş, çıxış yolunun elmə və biliklərə yiyələnmək olduğunu vurğulamışdır:

***Bu, bir bələdir dərdi-nadani
ki, onun elm olubdur dərmani.***

S.Ə.Şirvani bir sıra maarifçi şeirlərində özünü həmvətənlərinə tutaraq insanları dini mənsubiyyətinə görə deyil, əksinə elminə, biliyinə görə dəyərləndirməyin düzgün olduğunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir:

***Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o, insandır.***

Uzaqgörən müəllif öz dövrü üçün rus dilini bilməyin də vacibliyini dərk edərək gənc nəsə bu dili öyrənməyi tövsiyə etmişdir.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda mətbuatın inkişafı, xarici ölkələrlə mədəni-ədəbi sahələrdə əlaqələrin qurulması multikultural baxışların inkişafı üçün də geniş üfəqlər açmışdır. Bu dövrün məşhur ziyalılarında olan **Əhməd bəy Ağaoğlu** Avropanın mərkəzində – Fransanın məşhur Sorbon Universitetində islam dəyərləri mövzusunda məruzə etmiş və bu məruzə Avropa alimləri tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Məlum olduğu kimi, bu yüzilliyin əvvəlində Azərbaycanda erməni-müsəlman münaqişəsi baş vermiş və bu hadisə bir sıra ağır nəticələrə yol açmışdır. Dövrün məşhur şairlərindən **Mirzə Ələkbər Sabir** həmin münaqişə baş verən kimi – 1905-ci ildə “Beynəlmiləl” adlı şeir yazaraq iki milləti barışığa, sülhə çağırmışdır. Bu hadisədən bir qədər əvvəl isə məşhur ictimai xadim və yazıçı-dramaturq **Nəriman Nərimanov** “Bahadır və Sona” adlı roman yazaraq, dini ayrı-seçkiliyi pisləmiş və ayrı-ayrı dinlərin daşıyıcılarına olan fərqli baxışları “uçurum” adlandırmışdır. Elə bu zamanlarda böyük filosof şair **Hüseyn Cavid** də “Şeyx Sənan” adlı məşhur faciəsini yazaraq insanları ayrı-ayrı dinlərə bölənlərə qarşı öz etiraz səsini ucaltmışdır. “**Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir**” sözlərini özünün həyat devizi seçən bu qüdrətli sənətkar “Peyğəmbər” dramında yazırdı:

***Kəssə hər kəs tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.***

Qeyd edək ki, H.Cavid uzun müddət pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş və gənc nəsli dinindən, firqəsindən asılı olmayaraq bütün insanlara sevgi, məhəbbət ruhunda böyütməyə çalışmışdır. Bu fikirlər şairin məşhur “Qız məktəbində” şeirində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Şairlə Gülbahar adlı kiçik yaşlı bir məktəbli qızın dialoqu şəklində qurulmuş bu şeirdə:

Bu dünyada sənın ən çox sevdiyin

Kimdir, quzum söylərmisin?

- sualına Gülbaharın cavabı belə olur:

Ən çox sevdiyim ilkin

O Allah ki yeri-göyü insanları xəlv eylər.

Şeirin davamı isə bu şəkildədir:

- ***Sonra kimlər?***

- ***Sonra onun göndərdiyi elçilər.***

- ***Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?***

- ***Var...***

- ***Kimdir onlar?***

- ***Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar...***

H.Cavidin məsləkdaşı, qələm yoldaşı **Abdulla Şaiqin** 1910-cu ildə yazdığı “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz” şeiri də XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatında özünə möhkəm yer tutan multi-kultural düşüncənin nə dərəcədə yüksək səviyyədə olduğuna yaxşı bir nümunə ola bilər:

Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz,

Həpimiz bir yuva pərvərdəsiyiz.

Ayramaz bizləri təğyiri-lisan,

Ayramaz bizləri təbdili-məkan,

Ayramaz bizləri İncil, Quran,

Ayramaz bizləri sərhəddi-şahan...

Ayramaz Şərq, Cənub, Qərb, Şimal,

Yetişər kinü ədavət daşımaq!

Qeyd edək ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının 1995-ci ildə Azərbaycanda nümayəndəsi olmuş cənab Paolo Lembo bu şeiri “Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat-1995” kitabına epigraf kimi vermiş və həmin kitabı Abdulla Şaiqin Bakıdakı Mənzil Muzeyinə təqdim edərkən demişdir:

“Azərbaycanın görkəmli şairi Abdulla Şaiqin bu misralarında bütöv bir xalqın, Azərbaycan xalqının qardaşlıq və sülh arzuları, istək-

ləri özünün parlaq təzahürünü tapmışdır. Bu şeir öz məzmunu ilə, demək olar ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Proqramını əhatə edir”.

Beləliklə, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, xalqımızın bədii təfəkküründə multikultural dəyərlərin qədim tarixi və dərin kökləri vardır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi multikulturalizm Azərbaycan xalqına əsrlərdən bəri xas olmuş həyat tərzidir. Məhz buna görə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında multikultural dəyərlərə mühüm əhəmiyyət verilmiş və onlar geniş şəkildə təbliğ olunmuşdur.

4.3. Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi qaynaqları

Azərbaycan əraziləri tarixdən günümüzə kimi mədəniyyətlərin kəsişdiyi bir ərazi olmuşdur. Bu torpaqlar insanlıq tarixinin başlanğıcından bu yana bir çox mədəniyyətlərin yaranmasına şahidlik və hətta ev sahibliyi belə etmişdir. Tarixə ekskurs etdikdə görürük ki, Şumer mədəniyyətinə məxsus maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrindən başlayaraq aşağı-yuxarı bu coğrafi ərazilərdə yaşamış bütün mədəniyyətlərin izləri Azərbaycan ərazilərində mövcuddur.

Azərbaycanın mədəniyyətinin formalaşmasında qədim mədəniyyətlərin təsiri ilə yanaşı dinlərin də böyük rolu olmuşdur. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Türk oğuz xalqlarının mifik bədii təfəkkürü ilə yanaşı Zərdüştlüyün dini dünyagörüşü, daha sonra isə xalqımızın Xristianlıqla tanış olması milli-mənəvi dəyərlər toplumuzu daha da zənginləşdirmişdir. Azərbaycanın İslamla tanışlığından sonra isə İslam dəyərləri xalqımızın tarix boyu qazandığı milli-mənəvi dəyərləri ilə sintez olunaraq gözəl bir nümunə təşkil etmişdir. Məhz, bu hadisədən sonra Azərbaycan mədəniyyəti daha da inkişaf etmiş və İslam dünyasına öz töhfəsini vermişdir.

Zərdüştlük və onun müqəddəs kitabı Avestada da universal dəyərlər təbliğ edilməkdədir. Burada insanların sülh, əmin-amanlıq, qardaşlıq, dostluq, birlik və bərabərlik içində yaşamaları təlqin edilir. Hansı ki, bu tendensiyanı biz İslam və Xristianlıqda da müşahidə etməkdəyik.

Xristianlıq iudaizmdən fərqli olaraq qapısı bütün insanlara açıq olan bir dindir. Xristianlığın bu baxımdan integrativ xüsusiyyəti onun zamanla geniş coğrafiyada yayılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Xristianlıqla ilk tanış olan ölkələrdən biridir. Ona görə də, Xristian dini dünyagörüşünün Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Təbii ki, İslam Azərbaycanda yayıldıqdan sonra islami dəyərlər daha geniş yayılmağa başlamışdır. Ancaq, bu gün cəsarətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan mədəniyyətinin əsasını Zərdüştlük, Xristianlıq və İslam dinin elementləri təşkil edir. Təbii ki, bu Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verməkdədir.

Uzun inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan mədəniyyətinin kəsb etdiyi multikultural və tolerant dəyərlər sistemi Azərbaycan mədəniyyətinin sülhpərvər olduğunu və başqa mədəniyyətlərlə dialoqa açıq olduğunu nümayiş etdirmiş və tolerantlığın, eləcə də multikultural mentalitetin nümayiş etdirilməsi halı orta əsr Azərbaycanda da öz növbəti təzahürünü tapa bilmişdi.

Azərbaycan xalqının multikultural dəyərlərə sadıq olması onun həm bütövlükdə bir cəmiyyət, həm də bir xalq olaraq mənəvi dəyərlər, eləcə də dünyagörüşü və düşüncə sistemində, eyni zamanda xalqımızın bir çox görkəmli şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılıqlarında, o cümlədən orta əsrlərdə fəaliyyət göstərən, orta əsr ruhunda yazıb-yaradan şəxsiyyətlərində aşkar görünür.

Son dərəcə səciyyəvi haldır ki, multikultural dəyərlərə münasibətdə bu sadıqlığın nümunələrini biz Azərbaycanın dahi, görkəmli şəxsiyyətlərinin həm həyat tərzlərində, həm də onların yaradıcılığında aşkar bir şəkildə görə bilərik. Bu baxımdan Azərbaycan tarixində multikultural və tolerant tendensiyanı həyat təzi və düşüncə forması kimi mənimsəmiş bir çox görkəmli ədib və mütəfəkkirləri görə bilərik ki, onlardan biri də məhz, Azərbaycan mütəfəkkiri **Xaqani Şirvani** olmuşdur. Onun atası müsəlman, anası isə İslamı qəbul etmiş xristian olmuş, bu isə təbii ki onun həyat və yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri **Nizami Gəncəvi** də məhz multikultural və tolerant mühiti öz həyat və yaradıcılığının mərkəzinə almış bir mütəfəkkir olmuşdur. Belə ki, məhz onun xristian qıpçaq qızı Afaqla ailə qurması və bu nikahdan dünyaya dəyərli övladlar bəxş etmələri bunun bariz nümunəsidir.

Xaqani və Nizaminin multikultural dəyərlərə sadıqlığı özünü həm də onda göstərirdi ki, onlar öz əsərlərində təkcə Azərbaycan mə-

dəniyyətinə və İslam dininə deyil, bütün dünya mədəniyyətinə və dünyanın, demək olar ki bütün dinlərinə eyni münasibət və maraqla yanaşırdılar. Həm Xaqani öz seirlərində, həm də Nizami özünün möhtəşəm poemalarında Bibliya mövzularına tez-tez müraciət edir, Bibliya süjetlərinin bir çox personajlarını xatırlayır və onları özünəxsus şəkildə yenidən mənalandırırdılar.

Xaqaninin “*Bizans hökmdarına*” yazdığı qəsidəsindən bilmək olur ki, şair xristianlığı xristianların özündən də yaxşı bildiyini və bu dinin müxtəlif istiqamətləri haqqında dərin məlumata malik olduğunu bu əsərində sübut edir. Bu da təbii ki, onun əsl multikultural şəxsiyyətinə irəli gəldiyini göstərir.

Həm Xaqani, eləcə də Nizami islamaqədərki Şərq mədəniyyətini eyni ilhamla vəsf etmişlər. Xaqani bütün İslamın və bütün İslam dünyasının mərkəzi və o dövrün ən güclü imperiyalarından biri olan Ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdadda olarkən bu imperiyanın ərazisində vaxtilə mövcud olmuş və o zamanlar rəsmi ideologiyası İslamdan tamamilə fərqli bir din – zərdüştilik dini olan Sasanilərin qədim paytaxtı Mədain şəhərini şeirlə də vəsf etmişdi.

Təfəkkürü multikultural dəyərlər üzərində köklənən Xaqani Qərb dünyasının Ktesifon kimi tanıdığı Mədain şəhərinin möhtəşəmliyini Məkkənin möhtəşəmliyi qədər qiymətli hesab edir və bununla yanaşı, o həm də İslama göstərdiyi qədər Zərdüştiliyə də maraq göstərirdi.

Xaqani zərdüştiliklə yaxından tanış olmuş, onu həm atəşpərəstlərin özlərindən, həm atəşpərəstliyə dair aparılmış tədqiqatlardan, həm də atəşpərəstlərin müqəddəs saydığı “*Avesta*”nın orta əsrlərə qədər gəlib çatmış orijinal parçaları əsasında bu təlimi dərinədən öyrənmişdir.

Nizami Gəncəvi də İslam dininə, onun müqəddəs kitabı olan Qurana dərinədən bağlı olmuş və onun mənimsənilməsinə maraq göstərmişdir. Onun qədim dinlərə, xüsusən zərdüştiliyə və onun müqəddəs kitabı olan Avestaya, eləcə də Bibliyaya, müxtəlif xalqların – yunan, ərəb, fars, türk, gürcü, yəhudi, və rusların mədəniyyətlərinə demək olar ki, eyni dərəcədə maraq göstərməsi bu dahi şairimizin digər mədəniyyətlərə münasibətdə nə dərəcədə tolerant olduğundan və multikultural dəyərlərə nə dərəcədə bağlı olduğundan xəbər verir. Həmin halın daha bir parlaq nümunəsi olaraq göstərmək olar ki, Nizami pəhləvi yazılarından fərmanları oxuya bilməmiş, yəhudi yazılarında xristian hekayələrinin əsaslarını gördüyünü qələmə almışdı.

Nizaminin “*Xosrov və Şirin*” poemasında biz qədim fars hökmdarı Xosrov obrazı ilə rastlaşırıq. Eləcə də, onun “*Yeddi gözəl*” ində digər qədim fars hökmdarının – Bəhram şahın surəti ilə yaxından tanış oluruq. Eyni zamanda, Nizami özünün “*İsgəndərnamə*” poemasında Azərbaycan hökmdarı Nüşəbinin obrazı ilə yanaşı, həm də yunan hökmdarı Makedoniyalı İsgəndərin ideal hökümдар obrazını sevə-sevə yaratmışdır.

Nizami Gəncəvinin “*İsgəndərnamə*” poemasında İslamın banisi Məhəmməd Peyğəmbər, Azərbaycan mütəfəkkiri Zərdüşt ilə yanaşı, həm də yunan filosoflarına – Sokrata, Platona, Aristitelə eyni dərəcədə rəğbət göstərməsi və onların firirlərini özünəməxsus şəkildə qələmə alması şairin tolerantlığından xəbər verir.

Azərbaycan mütəfəkkirlərinin ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmələri və bu dillərdə möhtəşəm əsərlər ortaya qoymaları yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyəti, o cümlədən də Azərbaycan elmi üçün səciyyəvi idi. Dünya miqyaslı görkəmli alimimiz **Nəsirəddin Tusi** (1201-1274) ərəb və fars və yunan dillərini mükəmməl bilir və üstəlik ərəb və fars dillərində möhtəşəm əsərlər ortaya qoymuşdur.

Nəsirəddin Tusi multikultural yönümlü güclü fikir adamı olmaqla yanaşı, həm də multikultural yönümlü güclü əməl sahibi idi. O, islam mədəniyyətini ona tamamilə yad olan köçəri monqol mədəniyyəti ilə ortaq məxrəcə gətirə bilən nəhəng simalardan biri idi.

Siyasi fəaliyyəti ilə olmasa da, idraki fəaliyyəti ilə heç də Nəsirəddin Tusidən az əhəmiyyətli olmayan, bir sıra hallarda ondan da daha əhəmiyyətli olan, müsəlman aləmində onilliklər ərzində ürəklər və zəkalar hökmdarı olan dahi Azərbaycan şairi və filosofu **İmadəddin Nəsimi** (1369-1417) doğma dilindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilməsi və bu üç dilin hər birində divan bağlaması ilə təkə istedadını və intellektual qüdrətini deyil, həm də multikultural dəyərlər daşıyıcısı olduğunu nümayiş etdirmişdi. Nəsimi multikultural dəyərlər daşıyıcısı olduğunu özünün həm də islamın fəvqündə duran mistikası ilə nümayiş etdirmiş, o mistikası ilə ki, həqiqətən də nə İslamın daxilində, nə də kənarında deyildi, məhz İslamın fəvqündə idi. Nəsiminin multikultural dəyərlərə bağlılığından xəbər verən həmin bu ikinci faktın açıqlaması olaraq göstərmək olar ki, Nəsimi və onun müəllimi **Nəimi** dünyanın müxtəlif yerlərində intişar tapan dini-fəlsəfi təlimləri dərinədən öyrənərək yeni bir dini-fəlsəfi təlim – *hürufiliyi* yaratdılar.

Nəsimi Azərbaycanda meydana gələn bu təlimin bir çox dünya ölkələrində yayılmasına da nail oldu. Bu hal Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətindən qaynaqlandığını və öz növbəsində də dünyaya mədəniyyətinə töhvələr verdiyini bir daha təsdiq edir.

Nəsiminin özü ilə yanaşı onun Azərbaycanda və dünyada fəaliyyət göstərən bir çox ardıcilları, davamçıları və təəssübkeşləri də vardı ki, onlar hürufiliyi və bu təlimi də özündə ehtiva edən *sufizmi* dünyaya yayırdılar. Sufilər, əlbəttə ki, o cümlədən də hürufilik tərəfdarları bir çox Qərb alimləri tərəfindən İslam missionerləri kimi qiymətləndirilsələr də, sufilər əslində bir o qədər də müsəlman təəssübkeşi deyil, transsendent mahiyyətin qeyri-ənənəvi, ortodoksal İslamdan xeyli fərqli izahına, bütün dinləri ortaq məxrəcə gətirə biləcək şərhinə, müasir tərzdə ifadə olunarsa, multukultural izahına daha çox bağlı idilər. Onlar belə bir əqidədə idilər və bu əqidəni bütün Azərbaycana və dünyaya yayırdılar ki, xalqlar mədəniyyət xüsusiyyətlərinə və dillərinə görə fərqli olsalar da, müxtəlif dinlərə iman gətirənlər də bütün xalqların, bütün mədəniyyətlərin, bütün dinlərin kökü birdir, çünki bütün bəşəriyyət Tanrı tərəfindən yaradılmış və Tanrı bütün bəşəriyyət üçün eynidir və vahiddir. Müxtəlif xalqların dinlərində fərqlilik isə yalnız ondan qaynaqlanır ki, fərqli xalqlar hamının yaratıcısı olan, hamı üçün eyni olan, hamı üçün vahid olan Tanrını fərqli tərzlərdə qavrayır, fərqli tərzlərdə ifadə edir və ona fərqli tərzlərdə ibadət edirlər.

Ta qədimlərdən üzü bəri tolerantlıq meylləri orta əsrlərin sonrakı dövrlərində də Azərbaycan mentaliteti və Azərbaycan mədəniyyəti üçün səciyyəvi olaraq qalmışdı. Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, Nəsirəddin Tusinin ardınca digər görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri **Məhəmməd Füzuli** də özünün poetik və fəlsəfi əsərlərini öz doğma Azərbaycan dili ilə yanaşı, həm də fars və ərəb dillərində yazmış, eyni zamanda Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazılmış və Azərbaycan, fars və ərəb dillərinə tərcümə olunmuş bir çox əsərləri təhlil edərək, Azərbaycanın filosof alimləri içərisində ilk dəfə olaraq mükəmməl fəlsəfə tarixini yazmışdır. Görkəmli mütəfəkkirimizin "*Mətləül-Etiqad*" ("İnamın başlanğıcı") adlandırdığı bu əsər həm onun geniş elmi-fəlsəfi erudisiyasını, İslam aləminin filosofları və fəlsəfi-dini cərəyanları ilə yanaşı eyni zamanda Miletli Falesin, Heraklitin, Pifaqorun, Platonun, Aristotelin və digər filosofların əsərlərinə bələd olmasını, həm də xalqımızın multukultural ənənələrinə sadıq olduğunu nümayiş etdirir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərindən **Eynəlquzat Miyanəci** (1099-1131) öz əsərlərində açıq anladır ki, dini kitabları əsas gətirərək yaradılan məzhəblərin heç biri həmin dini kitabların tələblərinə cavab vermir və onların hamısında yanlışlıqlar vardır. Bu fikirdən isə o alınır ki, cəmiyyətdə məzhəblər əsasında qarşıdurma yarandıqda hansı məzhəbin daha doğru mövqedə olduğunu qəbul etmədən əvvəl, onların dediklərini, irəli sürdükləri tələblərin əsaslandığıları dini kitabların tələblərinə nə dərəcədə uyğun olduğunu yoxlamaq lazımdır. Bu prinsip multikultural mühitin yaradılmasında çox mühüm rol oynaya bilər. Dostu, qazi Kamalüddövləyə yazdığı məktubunda o, xurafata qarşı etirazını əks etdirir. Dini təlimlərin hansı vəziyyətdə olduğunu, bütün bunlardan bezdiyini, bu sahədə bildiklərini deyə bilmədiyini göstərir. Belə dolaşlıq içərisində yaşamaqdansa ölüb getməyi daha məqbul hesab edir. Bu məktub tarixin bütün dövrlərində dində cəhalətin güclənməsinin cəmiyyətdə gərginlik yaratdığını göstərir.

Miyanəciyə görə, ən əsas olan Allah nizamına uyğun cəmiyyətin özünün substional xüsusiyyətləridir. Müxtəlif qarşıdurmalar da bu substional prinsiplər əsasında həll edilməlidir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr bir başa cəmiyyətin öz xarakteri ilə bağlıdır. Cəmiyyətdəki münaqişələrin həll edilməsi mütləq həmin cəmiyyətin özəlliklərinin, əsas fəaliyyət prinsiplərinin nəzərə alınmasını tələb edir: *“Təqlidin ətəyindən bəsirət zirvəsinə yüksəlmək axtarışı ilə kəlam kitablarını mütailə etdim. Məqsədimə çatmadım. Məzhəblərin yanlışlığını gördüm”*.

Məşhur filosof, hüquqşünas və dövlət xadimi olan **Siracəddin Mahmud ibn Əbubəkr Urməviyə** (1198-1283) görə, cəmiyyət heç zaman özü-özünü tənzimləmir. Onun tənzimlənməyə, yəni cəmiyyətdə baş verən proseslərin idarə olunmasına ehtiyac vardır. Multikultural mühit də öz-özünə yarana bilməz. Bunun üçün ciddi elmi əsaslarla idarəetmə mexanizmi yaradılmalı və həyata keçirilməlidir. Burada müəllif Qurani-Kərimə, Məhəmməd Peyğəmbərə istinad edərək cəmiyyətdəki proseslərin idarə olunan olduğunu, insanların xarakterinin dəyişə bilməsinin mümkün olduğunu qeyd edir. Hər bir şəxsin xarakteri də müəyyən qədər dəyişə, cəmiyyətdəki proseslər də tənzimlənə bilər. Bu eyni zamanda “cəmiyyətin xarakterində multikulturalıq yoxdur, siviliziyalar, mədəniyyətlər, milli maraqlar toqquşmalıdır” kimi məkrli fikir sahiblərinə də cavabdır. O, aqlın, intellektin kainatın prinsiplərinə uyğun olaraq formalaşması zərurətini irəli sürür. Belə olduğu

halda belə ağıl cəmiyyətin mənafeləri ilə öz mənafeləri arasında bir ahəng axtaracaqdır.

Urməvinin idarəetmə baxımından fikirləri olduqca mühümdür. O, belə bir misal gətirir: baş bədəni tibbin qanunauyğunlaşına uyğun olaraq idarə etdikdə bədən daha sağlam olur və bu da öz növbəsində başın daha sağlam olub, daha düzgün qərarlar verməsinə səbəb olur. Burada ortaya qoyulan fəlsəfə odur ki, cəmiyyət idarəedici tərəfindən cəmiyyətin qanunauyğunlarına müvafiq olaraq idarə olunmalıdır. Multikultural mühit də bu prinsiplərlə qurulmalıdır. Bu da idarəedicinin daha uğurlu fəaliyyətinə səbəb olar. Bütün cəmiyyətin ahəngdar inkişafında, eləcə də multikultural mühitin yaranmasında ən mühüm şərtlərdən birinin də hər kəsin öz qabiliyyətinə, bacarığına, təcrübəsinə uyğun fəaliyyətlə təmin olunması cəmiyyətin əsas bir tələbi kimi irəli sürülür.

“Bil ki, adamın istər fərdin, istərsə də insani növün qalması da möhtac olduğu şey iki qismdir: onlardan biri heç vaxt heç kəsə məxsus olmayan su, bitki, çöl ovu, dəniz ovu və buna bənzər mülkiyyətdir, digəri isə odur ki, şəxslərdən kiməsə məxsusdur.”

“Xalq arasında təhrikedici (sövqedici) və qadağanedici gərəkdir ki, zülm və zorakılıq aradan qalxa və ya azala, bununla aləmin (cəmiyyətin) nizamı baqi (sabit) qala.”

“Belə demişlər: mülk yalnız adamlarla, adamlar yalnız sərvətlə, sərvət yalnız quruculuqla, quruculuq yalnız ədalət və siyasət (idarə etmə) ilə olur.”

“Əgər xasiyyətləri (əxlaqı) dəyişdirmək və başqası ilə əvəz etmək mümkün olmasaydı, xasiyyətləri (əxlaqı) yaxşılaşdırmağı buyurmaq qeyri-mümkün idi.”

Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi (1154-1191) isə belə hesab edir ki, cəmiyyətdə insanlar, sosial təbəqələr arasında fərqli münasibətlər, qarşılıqlar sonradan meydana gələn düşüncəli nəfsin hesabına üzə çıxır. Əslində isə bu kainatın təbii mahiyyətinə ziddir. Bütün dini mənbələr, şərq fəlsəfəsi, təsəvvüf, İslam hər zaman nəfsi kainat prinsiplərinə uyğun olaraq tərbiyə olunmasını zəruri hesab edir. Ona görə də kainatın əsas mövcudluq və fəaliyyət prinsipinə uyğun mədəni mühitin yaranması elə kainatın tələbidir.

Sührəverdi fəlsəfəsindən irəli gələrək, cəmiyyətin mahiyyəti ilə onun müxtəlif sosial təbəqələrdə inikas olunmuş təsəvvürləri arasında fərqi araşdırmaq mümkündür. Hər bir sosial təbəqədə cəmiyyət barədə təsəvvürlər müxtəlif olur. Bu təbəqələr arasında qarşılıqlı yarandığı

da, həmin münaqişə cəmiyyətin mahiyyəti nəzərə alınmaqla həll edilə bilər. Cəmiyyətin mahiyyətindəki mövcud ahəng – multikultural mahiyyətdən irəli gəlir. Onun görüşlərinə görə, hər bir şəxs daxilən təmizlənməli, kainat qanunlarına əsaslanaraq ondan enerji alması üçün qidalanmalı – maddi dəyərlərə diqqət etməli, israf etmədən ondan faydalanmalıdır. Bu ona dəlalət edir ki, cəmiyyətdə maddiyata aludəlik multikultural dəyərlərin formalaşmasına ciddi zərbə vurur. Cəmiyyətdə multikultural mühitin yaranması üçün hökmən mənəvi mühit daha çox inkişaf etməlidir. Çünki, belə olduqda cəmiyyət həm də kainatdan aldığı enerji ilə özü-özünü tənzimləyir.

Nəsirəddin Tusi, cəmiyyətlə bağlı əsərlərində hər zaman ahəngdar birgəyaşayış qanunlarının axtarılması ilə bağlı mülahizələr yürüdü. O, cəmiyyəti bir bədən təmsalında görür. Bütün orqanları məhəbbətlə biri birinə birləşən bədən- orqanizm. Onlar biri-biri ilə mübarizədə yox, qarşılıqlı ahəngdə fəaliyyət göstərməlidirlər ki, bədən daha sağlam olsun. Onun əsərlərində indi adına tolerantlıq dediyimiz münasibət barədə də baxışları aydın görünür. Tolerantlıq sözü indiki vaxtda daha çox “biri-birinə dözmək” mənasında işlənir. Bu, ən yaxşı halda ədalət hissidir. Ədalət hissi dözmək hissindən üstündür. Məhəbbət hissini ədalət hissindən daha üstün – təbii hesab edən Tusinin fikrincə, cəmiyyətin daha təbii hissi məhəbbət hissidir. Yəni cəmiyyətdə insanlar biri-birinə dözərək yox, biri birinə məhəbbət hissi ilə yaşaması daha təbii yoldur və daha düzgündür. Amma o, “*ədalət*” hissini insani fəzilətin ən kamili hesab edərək, onu insanlar arasında məhəbbət hissi olmadıqda, yaxud az olduqda, nizam-intizamı saxlamaq üçün zəruri hesab edir. Deməli, “*tolerantlıq*” sözünün “biri-birinə dözərək”, nizam-intizam yaradaraq yaşamaq mənası daha aşağı səviyyədir. Tusi, özündən əvvəl yaşamış qədim filosofların da fikirlərini nəzərə alaraq, biri-birinə dözməyin, məcburən bir yerdə yaşamağın inkişafa mane olduğu fikrindədir. Azərbaycanın bütün yer üzünə yaymaq istədiyi multikulturalizm siyasətinin kökündə şiddət, süni tənzimləmə yox, məhəbbət dayanır. Eyni bir cəmiyyətdə olan müxtəlif etnik, dini konfessiyaların, müxtəlif fərqli qurupların və ümumiyyətlə , bütün insanların bir-biri ilə məhəbbət hissi ilə ünsiyyətdə, münasibətdə olmalıdırlar. ***“Belə işlərin əsası qərarli olduğundan vəziyyətin dəyişməsindən, hakimlərin qələbəsindən, dövrənin çevrilişindən, millət və dövlətlərin müxtəlifliyindən asılı olaraq dəyişir.”*** Daha sonra davam edir: ***“... həkimin (filosofun) məqsədi elə ümumi işləri və əsli hökm-***

ləri tədqiq və təhlil etməkdən ibarətdir ki, onlar yox edilib aradan çıxarıla bilməsinlər, millətlərin məhv edilib, dövlətlərin yaradılması ilə köhnəlib başqaları ilə əvəz edilməsinlər, ümumiyyətlə küll halında əməli hikmətə daxil olsunlar” .“Dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər. Ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın.” *

Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixi vətəndaşçılıqda multikultural və tolerant mühitin inkişaf tendensiyasını XIX əsr Azərbaycan maarifçi mütəfəkkirlərinin həyat və yaradıcılıqlarında da ən əsas xətt kimi müşahidə etməkdəyik. **Abbasqulu Ağa Bakıxanov** (1794-1847) da məhz bu mütəfəkkirlərdən biridir. Onun fəlsəfəsinin əsas qayəsi maarifləndirmə yolu ilə kamil şəxsiyyət yetişdirmək, ədalətli cəmiyyət qurmaq olmuşdur. Bakıxanovun fəlsəfi və etik görüşləri, əsasən “*Əxlaqi kamilləşmə*” və “*Nəsihət kitabı*” əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov dövrünün ən tanınmış ensiklopedik biliyə sahib şəxslərindən biri kimi yaradıcılığında multikultural dəyərlərə geniş yer vermişdir. Bildiyimiz kimi Bakıxanovun elmi yaradıcılığı bir neçə istiqamətə şəxələnməkdədir. Bakıxanov Azərbaycan tarix elminin banilərindən biri olmaqla yanaşı, onun fəlsəfə, əxlaq və din sahələrinə aid əsərləri də vardır. Onun bütün yaradıcılığında humanist və universal dəyərlərə, multikulturallığa meylik müşahidə edilməkdədir. Bu tendensiya əsasən özünü Bakıxanovun ədəbi-bədi, fəlsəfi yaradıcılığında məhəbbət, dostluq, qardaşlıq, sülh, əmin-amanlıq və mötədillik kimi prinsiplərdə təzahür etdirir. Ümumiyyətlə, birgəyaşayış və ümumvəhdət anlayışlarının əsas istiqamətlərini Bakıxanovun elmi-fəlsəfi yaradıcılığında müşahidə edə bilərik.

Bu baxımdan Bakıxanov dünyada insanın ən əsas missiyası kimi “yaxşılığı” görməkdədir. Xeyir əməl hansı ki, dünyada sülhü və əmin-amanlığı, qardaşlıq və məhəbbət hissləri içərisində yaşamağı əks etdirməkdədir.

“Dünyada heç bir şey təbiətin ziddinə çıxa bilməz, Şeylər öz varlıqlarında gözlənilən vəzifəni yerinə yetirə bilməzlər. Lakin insan müstəsna, çünki o, bu işi görməyə və görməməyə muxtardır. Bu

---

* Qeyd: Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mahmud Şəbüstəri və s. şair-mütəfəkkirlərin tolerantlığa dair fikirlərinə daha ətraflı dərsləyin “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” yarımfəslində baxılmışdır.

baxımdan da o həm yaxşı, həm də pis iş görə bilər. Aləmdə əsl məqsəd və həqiqi məsləhət xeyrdən ibarət olduğu üçün aləmin ən şərəfli cüzi olan insan da gərək borclarını əda eləsin və öhdəsinə düşən vəzifələrini unutmasın. Həmişə yaxşılıq etməyə çalışsın və bilsin ki, əxlaqını təmizləyib islah etməkdən və maarif təhsil etməkdən məqsəd yaxşıdır. Çünki, onusuz əməl meyvəsiz ağac kimi təsirsiz olar”.

Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində **Mirzə Fətəli Axundzadənin** (1812-1878) bir filosof kimi nə qədər multikultural şəxsiyyət və yaradıcılığa sahib olduğu görünməkdədir. Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin banisi olan böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadə dini təlimlərdə plüralizm, dini ehkamlara qarşı ateist fikirlərin olduğunu da öz fəlsəfi əsərlərində qələmə almışdır. M.F.Axundzadənin cəmiyyətdə multikultural və tolerant fikirlərə münasibəti onun həm bədii, həm də fəlsəfi əsərlərində geniş yer tutmuşdur. Dahi mütəfəkkir M.F.Axundzadə yüksək dini məclislərdə dini mübahisələr zamanı söylənilən müxtəlif fikirlərə qarşı din alimlərinin tolerant yanaşmalarını nümunə kimi göstərirdi.

M.F.Axundzadə dünyanın məşhur yazıçı və şairlərinin yaradıcılığına həmişə hörmət və ehtiramla yanaşmaqla azərbaycanlıların multikultural düşüncəsini təcəssüm etdirmişdir. Belə ki, M.F.Axundzadə məktublarında müxtəlif millətlərə mənsub dünyada tanınmış şair və yazıçıları vurğulayaraq belələrinin bəşəri xarakter daşdığına işarə etmişdir.

M.F.Axundzadə İslam dininin İran (həm də Azərbaycan) ərazisində yayıldıqdan sonra İslam dini ilə bağlı olan bir çox məzhəblərin, təriqətlərin yayıldığını vurğulayaraq müxtəlif məzhəblərə qarşı olan tolerant münasibətini Kəmalüddövlənin Cəlalüddövləyə sual və müraciəti kimi şərh etmişdir.

Həsən Bəy Zərdabi (1837-1907) də Azərbaycanın fəlsəfi fikir tarixində özünün multikultural şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə seçilən mütəfəkkirlərindən biridir. Azərbaycanın tanınmış maarifçisi Həsən bəy Zərdabinin yaradıcılığı tolerantlıq və multikultural fikirlərlə zəngindir. Belə ki, onun 1905-ci il 25 noyabr tarixində “*Həyat*” qəzetinin 107-ci nömrəsində çap olunan “*Cəmiyyəti-xeyriyyə binası*” adlı məqaləsində Bakıda azad və maneəsiz şəkildə ermənilərin öz xeyriyyə cəmiyyətlərini yaratmasından bəhs etmişdir. Zərdabi “*Dil və din*” məqaləsində hər bir xalqın həyatında dil və din əqidəsinin mühüm rol oynadığını dəyərləndirmişdir. Bu da onun liberal, hüququn aliliyinə

inandığından, tolerant və multikultural dəyərlərə sahib insan olmasından xəbər verirdi.

“...Elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxtda hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın beli sınan kimidir. İkili də gedəndə tayfa qeyri tayfalara qarışır, mirur ilə yox olur” .

Azərbaycan maarifçilərindən biri **Firudin bəy Köçərlinin** (1863-1920) “Şərqi-Rus” qəzetinin 1904-cü il 16 iyul tarixli, 104 sayılı nömrəsində məşhur rus yazıçısı A.P.Çexovun ölümü münasibətilə ilə yazdığı məqalə multikultural dəyərlər və tolerantlıq baxımından müəyyən elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu da onun multikultural və tolerant dəyərlərə nə qədər bağlı olmasından xəbər verir. Məqalədə F.Köçərli məşhur rus yazıçısı Anton Çexov haqqında çox hörmət və ehtiramla danışır, onun istedadlı yazıçı olduğunu oxuculara bildirir. Eyni zamanda, gözəl komediyalar müəllifi olan Çexovun 12 cild əsər qoyub getdiyini qeyd edən Azərbaycan maarifçisi rus yazıçısının öz vətəninədən kənarında – Almaniyada vəfat etdiyini kədərli şəkildə və təəssüflə vurğulayır. Ümumiyyətlə, bu məqaləni Azərbaycan maarifçi filosoflarının multikultural dəyərlər və tolerantlıq duyğularını təcəssüm etdirən kiçik həcmli bir mənbə kimi dəyərləndirmək mümkündür.

“Rusiyanın ən məşhur ədibi və sevimli munşisi hesab olunan Anton Çexovun bu (1904-cü il) iyul ayının ikisində vəfat etməsi cəmi mərifət əhlinə bilim və rus üdəbə və şüərasına bilxüsus hüznəvər bir hadisə olduğu qəzetlərdə dərc olunan fəqərələrdən görünür. Çexov təbii, mətin, qələmi ötkün və dili şirin ədibi-binəzir idi. Onun əsərlərinin çoxusu Avropa dillərinə tərcümə olunubdur. Onun kitabları artıq şövq və həvəs ilə oxunur. Çexov müxtəsər və qısaca hekayələrdə rus millətinin hər bir sinfinə dair əhvalat yazıb, hər dairənin eyib və qüsurlarını istehza və kinayə təbirincə zərifənə ima və işarələr ilə göstərir. O cənab kəlamın ustadı hesab olunub, azacıq və lətif sözlər ilə dərin və böyük mənalər yetirməkdə bimişl bir vücud idi. Gödək və xırdaca rəvayətlərdə və nağıllarda məişətin ənvayi-tərzini və qisim-qisim övzalarını təhrir edib, demək olar ki, eyni ilə onun şəklini oxuculara göstərib, bir yandan onları dilşad və bir yandan məcmun, məhzun edir. Çexov özündən sonra 12 cild əsər qoyubdur. Yazdıqlarının əksəri nağıl və rəvayətlərdir. Gözəl komediyaları da çoxdur. Çexov ömrünün ən müqtədir və işə

yarayan çağında, yəni 44 sinnində vəfat etdi; vətəndən kənarında, nemsə diyarında...”.

Öz yaradıcılığında multikultural və tolerant ideyalara hörmətlə yanaşan mütəfəkkirlərdən biri də məhz **Əhməd Ağaoğludur** (1869-1939). Ə. Ağaoğlu milli tərəqqiyə, türk xalqlarının inkişafına, dünya mədəniyyətindən yararlanmağın zəruriliyi kimi çox önəmli məsələlərə diqqət yetirmişdir. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun multikultural dünyagörüşü özünü aşağıdakı kimi əks etdirməkdədir.

“Ümumiyyətlə, öz tarixi ənənəsi, çoxəsrlik tarixi, öz dini və ədəbiyyatı olan hər bir xalq başqa bir xalqla təmasda olduqda onun maddi və mənəvi təsirinə məruz qalır. Keçmiş ənənələr, qədim dinlərlə yeniləri arasında şiddətli mübarizə başlayır və bu ideyalar və ənənələr mübarizəsinin nəticəsində keçmişlə indi arasında orta bir səviyyə alınır, iki dinin bir növ birləşməsi yaranır. Burada müasirlik öz varlığını itirmədən keçmişlə uyğunlaşır və ondan götürə biləcəklərini götürür”.

Gördüyümüz kimi Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi qaynaqlarına nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan xalqı tarix boyu tolerant və multikultural dəyərlərə sahib olmuş, cəmiyyətdə yaşayan bütün etnos, din, konfesiya, təriqət və cərəyanlara dözümlü yanaşmışdır. Bu tendensiyanı xalqımızın böyük şair və mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında müşahidə etmək mümkündür. Bəhmənyardan Axundova, Nizamidən Füzuliyə, hətta Axundov və Zərdabidən Ə.Hüseynzadələr və Hacıbəylilərə qədər bütün Azərbaycan xalqının şair və mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında bu tendensiyanı görə bilərik. Belə ki, burada məhz Bəhmənyar, Miyanəci, Sührəvərdi, Nizami, Nəsrəddin Tusi, Məhəmməd Füzuli, M.F.Axundov, Zərdabi, Ağaoğlu və s. kimi Azərbaycan xalqının görkəmli mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında multikultural və tolerantlıqla əlaqədar fikirlərini verməyə çalışdıq. Təbii ki, burada bütün Azərbaycan mütəfəkkir və filosoflarının multikultural və tolerantlıqla əlaqədar düşüncə, yanaşma və həyat tərzlərini vermək mümkün olmadığından, onlardan ən mühümlərini burada əhatə etməyə çalışdıq.

4.4. Azərbaycan multikulturalizminin publisistik qaynaqları

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan publisistikasında maarifçilik məsələsi ilə yanaşı multikulturalizm, müxtəlif mədəniyyətlərin vəhdəti, tolerantlıq mövzuları da geniş yer alır. Xüsusilə “Əkinçi”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Füyuzat” və s. milli mətbuat orqanlarında davamlı çıxış edən din xadimləri, ziyalılar öz məqalələri, şeirləri və s. əsərləri ilə bu sahədə də geniş fəaliyyət göstərmişdirlər. Dövrün şeyxülislamı – Əhməd Hüseynzadə Səlyani, Əbdüssəlam Axundzadə, Mövlazadə Şəkəvi, Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Qayıbov, digər mütərəqqi din xadimləri – Əbu Turab Axundzadə, Molla Ruhulla, Axund Yusif Talıbzadə, Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakivi, dünyəvi ziyalılar – M.Kazımbəy, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, M.Şahtaxtılı, S.Ə.Şirvani, H.Cavid, Ü.Hacıbəyli, M.Hadi, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, C.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə kimi mütəfəkkirlər dövrün əsas problemləri olan məzhəbçilik, dünyəvi elm düşmənliyi, qadın təhsili problemi kimi, multikulturalizmin bir çox müddəaları ilə bağlı olan məsələlərdə öz cəsarətli yazıları ilə Azərbaycan xalqını qaranlıq çəhalət əsarətindən xilas etmək istəyirdilər.

Məsələn, şeyxülislam Əhməd Hüseynzadə Səlyani M.F.Axundzadə ilə birlikdə əlifba islahatı ideyasını dəstəkləyir, “Əkinçi” də nəşr olunan məqalələrində “elmi-ədyan” la (din elmləri) yanaşı “elmi-əbdan”, yəni dünyəvi elmlərin də məktəblərdə tədris edilməsinin vacibliyini vurğulayırdı.

Zaqafqaziya müftisi H.Qayıbov “İşıq” qəzetində yazdığı məqalələrdə qadınların da kişilərlə bərabərhüquqlu bir şəkildə təhsil alması ideyasını müdafiə edir, bu mövzuda hədislərdən nümunələr verərək, xristianlarla müsəlmanların sülh içində yaşamasının mümkünlüyü fikrini irəli sürürdü. Eyni mövqedən Əbdüssəlam Axundzadə də çıxış edirdi. O da müsəlmanların digər din mənsubları ilə xoş rəftar etməsi ideyasını ortaya qoyur, erməni-müsəlman münafişəsinin həllində hər iki din mənsubu ruhanilərə böyük vəzifələr düşdüyünü bildirirdi. Ə.Axundzadə də din elmləri qədər dünyəvi elmlərin də tədrisini davamlı dəstəkləyən ruhanilərdən idi.

“Kitabül-bəyan fi təfsirül-Qur`an” adlı azərbaycanca təfsir kitabının müəllifi olan şeyxülislam Mövlazadə Şəkəvi “Şərqi-Rus” qəzetində “Fəziləti-elm” başlıqlı silsilə məqalələrində ayə və hədislərdən

nümunələr verərək maarifçi fikirləri təbliğ edir, elm öyrənmək üçün hətta Çin kimi uzaq ölkədə təhsil almağın gərəkliliyini dini dəlillərlə dəstəkləyirdi.

Dövrün Əbu Turab Axundzadə kimi mütərəqqi din xadimi isə “İslamın təfriqəsi səbəbləri” və s. əsərlərində islam dünyasının əsas problemlərindən biri olan məzhəbçiliyə qarşı mübarizə aparır, Quranın vəhdət ideyasını, birlik şüarını nümunə göstərirdi. Onun “Həyat” qəzetində nəşr olunan “Bizə hansı elmlər lazımdır?” adlı məqaləsində isə dünyəvi elmlərin öyrənilməsinin vacibliyi qeyd edilirdi. İslam vəhdəti, dini və dünyəvi maarifçilik məsələləri Molla Ruhullanın “İrşad” qəzetində nəşr olunan “Halimizə dair” və s. məqalələrində də ortaya qoyulurdu. Adlarını qeyd etdiyimiz bu din xadimləri dünyəvi elmlərə sahib olmadan müsəlmanların tərəqqisini imkansız sayırdılar.

Dövrün demək olar ki, ən mütərəqqi din xadimlərindən biri, azərbaycanca ilk Quran təfsiri əsəri olan “Kəşfül-həqayiq” əsərini yazaraq islam maarifçiliyinin şah əsərini ortaya qoyan Bakı qazısı Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin həm ictimai fəaliyyəti, həm əsərləri, moizələri multikulturalizm baxımından da çox zəngindir. Erməni-müsəlman münaqişəsinin həllində aktiv rol oynayan əl-Bakivi 1906-cı ildə Bakıda yaradılmış xüsusi komissiyada Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu ilə birlikdə fəaliyyət göstərərək məzhəblərarası yaxınlaşmanı təmin etməyə çalışmışdı. Əl-Bakuvinin “Kəşfül-həqayiq” əsəri və “İrşad” qəzetində nəşr olunan moizələri islamda vəhdət ideyası və dünyəvi elmlərin öyrənilməsinin vacibliyi, bu problemin həllində müəllifin ortaya qoyduğu çıxış yolları, hətta digər din mənsubları ilə müsəlmanların birgəyaşama prinsiplərini ehtiva etməsi baxımından xeyli zəngindir.

Mütərəqqi din xadimləri ilə yanaşı dünyəvi mütəfəkkirlər, ziyalılar da öz yaradıcılıqlarında multikulturalizm, tolerantlıq, qeyri-islam dinlərinə və mədəniyyətlərə ehtiram mövzusunı işləmişdirlər. Məsələn, dövrün görkəmli şərqşünası M.Kazımbəyin yaradıcılığı Şərq fəlsəfəsi, ədəbiyyatı, din azadlığı məsələlərinə yönələrək, multikulturalizm baxımından xüsusi maraq doğurur. Onun bir sıra məqalələrində, məsələn, “Kazanskiy Vestnik” jurnalında çap olunan “Şeyx Sədi Müslihiddin Şirazinin “Gülüstan” ı, “Severnoe obozrenie” jurnalında çap olunan “Firdovsiyə görə fars mifologiyası”, “Russkoe slovo” jurnalında nəşr olunan “Müridizm və Şamil” və “İslam, Məhəmməd”, “Bab və babilər” və s. əsərlərində multikulturalizmlə bağlı qiymətli

məlumatlar vardır. Öncədən müsəlman olub sonradan xristian dinini qəbul edən M.Kazimbəy müqəddəs dini kitabların ruhən yaxınlığını ortaya qoymuş, islam dinini əsaslı təhlil edərək, məzhəbçiliyi ciddi tənqid etmişdi. O, sufi təriqətlərinin islam daxilində ən islahatçı cərəyanlar olduğunu göstərmiş və dövrün ən islahatçı dini hərəkatı olan babilik haqqında geniş tədqiqatlar apararaq, onun maarifçiliyini, fanatizmə qarşı mübarizəsini və XIX əsr azərbaycanlı bəhişairə Zərrintac Tahirə xanımın timsalında qadın azadlığına verdiyi əhəmiyyəti təbliğ etmişdir. Şərq ədəbiyyatını da yaxından araşdıran görkəmli şərqşünas fars və yunan ədəbiyyatları, Homer və Firdovsi arasında da maraqlı müqayisələr ortaya qoymuşdur.

Multikulturalizm baxımından böyük Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundzadənin yaradıcılığı da böyük maraq doğurur. “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində islam dinində islahatı arzu edən və dini fanatizmə qarşı mübarizədə Qərb mədəniyyətini nümunə göstərən filosof, “Əkinçi” qəzetində nəşr olunan və H.Zərdabiyə ünvanlanan məktublarında da müsəlmanların inkişaf edə bilmələri üçün məzhəb ixtilafından imtina etməyin zəruriliyini bildirir, dünyəvi təhsilə, xarici dillərə üstünlük verilməsinin vacibliyini ortaya qoyurdu. Dahi mütəfəkkir dünyəvi təhsilə söykənərək inkişaf edən Qərb millətlərini də müsəlmanlara nümunə göstərirdi. M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində, həmçinin “Babilik əqidələri” məqaləsində isə din azadlığı, dövrün dini hərəkatlarından biri olan babilinin insanları vəhdətə çağıran mütərəqqi ideyaları, bəhişairə Zərrintac Tahirə xanımın qadın azadlığı xüsusundakı fikirləri multikulturalizmin qaynaqlarından şərh olunurdu.

Görkəmli şair S.Ə.Şirvani də “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində tez-tez öz şeirləri ilə çıxış edərək bütün dillərin Allah qatında eyni olduğunu, o cümlədən rus dilini öyrənməyin də əhəmiyyətini qeyd edir, “aləmi-insaniyyətdə birdir hər millət mənə” deyərək bütün insanlığı bir gözdə görür, xristian, sünni, şiə bölgüləri aparmırdı.

Görkəmli Azərbaycan maarifçisi, Azərbaycan dilində ilk qəzet olan “Əkinçi”nin nəşiri H.Zərdabi “Həyat” qəzetindəki “Bakıda müsəlman teatrının binası” məqaləsində islamda ixtilaf yaradaraq təriqətçilik, sünni-şiə problemini qızıqsıdıranlara qarşı mübarizə aparır, Qurban bayramı, oruc və həccin məqsədini – müsəlmanları birləşdirmək olduğunu yazır, “Bizim nəğmələrimiz” məqaləsində “elmi-əbdan”,

yəni dünyəvi elmlərin öyrənməsinin müsəlmanların inkişafı üçün zəruri olduğunu qeyd edirdi.

XIX əsrin sonlarında Ünsizadə qardaşları tərəfindən nəşr olunan “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi mətbu orqanlarında multikulturalizm baxımından qiymətli məlumatlar var. Məsələn, Cəlal Ünsizadənin “Kəşkül” jurnalında nəşr olunan “Müqəddimə” başlıqlı məqaləsində Qafqazda yaşayan xristian millətlərin dünyəvi təhsilə əsaslanaraq inkişaf etdikləri qeyd olunur, müsəlmanların da onlardan nümunə alaraq inkişaf yoluna yönəlmələrinin zəruriliyi qeyd edilirdi.

Böyük Azərbaycan maarifçisi, XX əsrdə ilk azərbaycandilli qəzet olan “Şərqi-Rus” un naşiri M.Şahtaxtlı da “Dərdimiz və dərmanımız” və s. məqalələrində, “Türkiyəni necə xilas etməli?” kimi əsərlərində müsəlmanların inkişafı üçün Avropa mədəniyyətinin mənimsənilməsinin vacibliyini qeyd edir, öz qəzetində Axund Mövlazadə kimi müsəlman din xadimlərinin məqalələrinə də yer verərək islam və dünyəvi mədəniyyətin vəhdətini ortaya qoyurdu. “Şərqi-Rus” qəzetində müxtəlif din və mədəniyyət mənsublarının yazılarına yer verildiyindən qəzet daim müxtəlif dairələr dairələrdə təşviq olunurdu.

Daha öncədən “Şərqi-Rus” qəzeti ilə əməkdaşlıq edən C.Məmməd-quluzadənin redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Azərbaycan multikulturalizminin publisistik qaynaqlarına aid edilə bilər. Dinə baxışında ziddiyyətli mövqə tutmasına baxmayaraq C.Məmmədquluzadə dini maarifçilikdə çox əhəmiyyətli olan bir mövzu olan din və vicdan azadlığı məsələsində mütərəqqi fikirlər irəli sürmüş, dinlərarası münaqişə yaradanlara qarşı mübarizə apararaq, din azadlığını müdafiə etmişdi. Məsələn, o, “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr edilən “Babi” məqaləsində Quranın “Dində məcburiyyət yoxdur” ayəsini nümunə gətirərək insanların dinsiz, dindar və ya istənilən dini, məzhəbi seçmə hüququnun olması fikrini müdafiə edirdi. Göstərmək lazımdır ki, məqalədə qeyd edilən babilik və onların davamı olan bəhai dini icmalarının rəhbərlərinin, xüsusilə Əbdülbəhanın 1922-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Vəhdəti-kainat” haqqında nitq” əsərində də bütün insanların bir ailənin üzvü olduğu kimi multikultural ideyalar müdafiə edilirdi.

Görkəmli islamşünas olan Əhməd bəy “Kavkaz” qəzetində nəşr etdirdiyi “Şərqsünasların konqresində” məqaləsində qədim fars, hind mədəniyyətlərinin islama təsiri mövzusunı tədqiq edir, “Kaspi” qəzetində yazdığı “Müsəlman xalqlarının vəziyyəti” başlıqlı silsilə

məqalələrində müsəlman xalqlarının birliyi və ictimai tərəqqisi ideyasının qızgın tərəfdarı kimi çıxış edir, islam vəhdətinin milli inkişafa səbəb olacağını irəli sürürdü. Ə.Ağaoğlu “Həyat” qəzetinin ilk nömrəsindən etibarən yazdığı məqalələrində isə islamla türkçülüyun sintezini irəli sürürdü. Bu dövrün əsas problemlərindən biri də sünnişixə ixtilafı idi. Quranın “bütün möminlər qardaşdır” ayəsinin prinsipini öz əsərlərində müdafiə edən Ə.Ağaoğlu “İran və inqilabı” əsərində Nadir şahın məzhəbciliyə qarşı mübarizəsini, sünni və şixə məzhəblərini birləşdirməyə çalışmasını təqdir edir, “İrşad” qəzetindəki məqalələrində də müsəlmanlar arasındakı təriqət, məzhəb ixtilaflarını pisləyir, dini təfəkkürün vəhdəti ideyasına üstünlük verirdi. Əli bəy Hüseynzadənin “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası Ə.Ağaoğlu tərəfindən “İrşad” qəzetində təbliğ edilir, milli ideologiya kimi qəbul edilirdi. Bu ideya multikultural mahiyyətdə olub, özündə islam əxlaqı və mənəviyyatını, müasir Qərb elmi dünyagörüşünü və türk mədəniyyətini ehtiva edirdi. Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında azərbaycanlıların qonşu xalqlarla əlaqələri məsələsi də tədqiq edilmiş, “Sankt-Peterburqskie vedomosti” qəzetindəki “Bakı haqqında həqiqətlərə dair” başlıqlı məqaləsində erməni və azərbaycanlıların tarixən dost olduğu vurğulanaraq, bu iki xalq arasında münafişə yaradanlar pislənmişdi. Mütəfəkkirin “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri” adlı Türkiyədə “Cümhuriyyət” qəzetində nəşr olunan silsilə məqalələrində isə rus ədəbiyyatının keçdiyi tarixi mərhələlər, böyük rus klassikləri və əsərləri haqqında geniş məlumatlar Azərbaycan oxucusuna çatdırılırdı.

Dövrün digər görkəmli ziyalıları Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığı da multikulturalizmin tədqiqi, milli və dini vəhdətin öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. Ə.Hüseynzadə “Həyat” qəzetindəki “Nümunə məktəbi” kimi məqalələrində türk millətçiliyi prinsipini əsas götürsə də onu islamın ayrılmaz bir parçası kimi təqdim edir və müsəlmanlığı da ən az türklük kimi həyatının qayəsi sayırdı. Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çıxan “Füyuzat” jurnalında türkçülük ideologiyası, Qərb elmi metodologiyasının təbliği əsas yerlərdən birini tutsa da, Ə.Hüseynzadə dini maarifçiliyə də böyük önəm verirdi. O, “Tərəqqi” qəzetində çap olunan “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz”, “Füyuzat” jurnalında çap olunan “İntiqad edirik, intiqad olunuyoruz” kimi məqalələrində islam dünyasının xilas yolunu müsəlman etiqadlı, lakin Avropa elmini, texnologiyasını mənimsəmiş fədailərdə görürdü. O,

avropalılışmaq deyərkən müsəlmanların assimilyasiya olmasını yox, Avropanın elmi-texniki nailiyyətlərinin öyrənilməsini nəzərdə tuturdu. O, Nadir şahın öz hakimiyyəti dövründə sünnilərlə şiələri bir məzhəb altında birləşdirib bu ixtilafa son qoymaq istəməsini də öz yazılarında təqdir edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və onun davamı olan müstəqil respublikamızda üç rənglə (mavi, qırmızı, yaşıl) simvollaşan Azərbaycan bayrağının ideya-mənəvi dəyərləri Əli bəy Hüseynzadənin “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalılışmaq” tezisi ilə bağlıdır.

Dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəylinin publisistik məqalələri də multikultural mahiyyətlə çox zəngindir. O, “Tərəqqi” qəzetindəki yazılarında, “Ordan-burdan: Xəbərdarlıq” başlıqlı məqaləsində babi adı altında maarifçi ziyalıları təkfir edənləri, ümumiyyətlə, təkfir ittihamını şiddətlə tənqid edir, “Həqiqət” qəzetindəki “Şeyxülislam həzrətləri və maarif” kimi məqalələrində müsəlman din xadimlərinin həqiqi elm sahibi olması üçün Cənubi Qafqazda ali dini məktəblərin açılmasını tövsiyə edirdi. O, dünyəvi təhsilin də müsəlmanlar arasında geniş yayılmasını təşviq edirdi.

Onun qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin publisistik yaradıcılığı da xeyli zəngindir. Publisitikanın bütün sahələrində qələmini sımayan, maarifçiliyi, multikulturalizmi daim təşviq edən C.Hacıbəylinin (1891-1962) “Kaspi” qəzetindəki məqalələri xüsusilə maraqlıdır. C.Hacıbəyli 12 aprel 1912-ci ildə “Kaspi” qəzetində çap olunmuş “Quranın tərcüməsinə dair” məqaləsində dini ixtilafın səbəbi olaraq Quranın vahid şərhinin olmamasını göstərirdi. C.Hacıbəyli öz məqalələrində müsəlman həmrəyliyi ideyasını da irəli sürərək, müsəlmanların digər xalqlarla birgə azad yaşamaq istəyini qələmə alırdı. C.Hacıbəylinin fikrincə, əksər mollaların savadsızlığının səbəbi ali ruhani təhsili verən müəssisələrin olmamasıdır. Açılacaq seminariyanın sadəcə bir məzhəbə yox, bütün islam məzhəblərinə aid olmasını vacib sayan müəllif çıxış yolunu islamın vəhdət fəlsəfəsində görürdü.

Azərbaycanın böyük dramaturq-şairi, eyni zamanda mükəmməl mədrəsə təhsili alan və şəriət müəllimi olaraq da çalışmış H.Cavidin “Şərqi-Rus” qəzetində çap olunan “Urmiyədən”, “Həsbi-hal” və s. məqalələrində savadsız, məhdud dünyagörüşlü din xadimlərinin dinə, millətə vurduğu ziyan göstərilir. Dahi mütəfəkkir elmin öyrənməsində sərhədlərin olmadığını, təkəcə dini elmlərlə kifayətlənməyib, tarix, fəlsəfə kimi dünyəvi elmlərin öyrənilməsinin, bu sahədə xarici ölkələ-

rin elmindən də faydalanmanın vacibliyini bildirirdi. Mütəfəkkir peyğəmbərin “Elm Çində də olsa, tapıb öyrənin!”, “Beşikdən qəbrədək elm tələb edin!” hədislərini bu mövzuda müsəlmanlara nümunə göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sırf qadınlara xitab edən, onların qələm məhsulu olan, problemlərini dilə gətirən bir mətbu orqanına ehtiyac var idi. Bu şərəfli işi H. Z. Tağıyevin maddi himayəsi altında fəaliyyət göstərən “İşıq” qəzetinin redaktoru Xədicə xanım Əlibəyova (1884-1961) uğurla yerinə yetirdi. 1911-ci il yanvarın 22-dən 1912-ci ilin sonunadək qəzetin 68 nömrəsi işıq üzü gördü. Qəzetin dili əsasən azərbaycanca olsa da, bəzi nömrələrdə rus dilində də materiallar nəşr edilirdi. “İşıq” qəzeti öncəliklə evdarlığa yer verən həftəlik bir qəzet olsa da, şəriət qaydalarına, dünyəvi məsələlərə aid müxtəlif guşələr də ayırmışdı. Qəzetin birinci nömrəsindən etibarən müsəlman qadınların dini elmlərlə yanaşı dünyəvi elmlərin öyrənməsinin vacibliyi vurğulanır, müsəlman qadınlarının hüquqlarının qorumasında dünyəvi təhsilin vacibliyi önə çəkilirdi. “İşıq” qəzetini Zaqafqaziya müftisi müfti Hüseyn əfəndi Qayıbov, Molla Ruhulla kimi mütərəqqi din xadimləri də bəyənir, onun səhifələrində çıxış edirdilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının qonşu xalqlar ilə əlaqələri o dövrün mətbu orqanlarında işıqlandırılmış, qarşılıqlı mədəni münasibətlər tədqiq edilmişdir. Bu mətbu orqanlarında Azərbaycan multikulturalizminin qonşu xalqlara təsiri haqqında xeyli məlumat getmişdir. Məsələn, XIX əsrin II yarısından etibarən erməni dilində nəşr olunan “Mşak” (“Zəhmətkeş”), “Murc” (“Çəkic”), “Nordar” (“Yeni əsr”) kimi qəzetlərdə Azərbaycan ədəbi, ictimai mühiti haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Məsələn, Azərbaycanda yaşayıb yaradan erməni yazıçısı Aleksandr Şirvanzadə “Mşak” qəzetində “Əkinçi” qəzetinin nəşr olunmasını alqışlayırdı. “Əkinçi” qəzetinin redaktoru H.Zərdabi də “Mışak” qəzetinin redaktoru Arzuniyə məktubunda təşəkkür ifadə edərək, qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsini arzu edildi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri gürcü-Azərbaycan əlaqələri də multikulturalizm baxımından maraq doğurur. Gürcü dilində XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan “Saxalxo” qəzetində və “Teatri da sxovreba” (“Teatr və həyat”) jurnalında dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəylinin tamaşaya qoyulmuş operettaları haqqında məlumat

verilir, onun nə qədər rəğbətlə qarşılandığı ifadə olunurdu. "İsari" qəzetində isə Azərbaycan mədəniyyətinin ucalığı və xalqımızın istedadı yüksək qiymətləndirilirdi. Gürcü və Azərbaycan ədəbi əsərlərinin qarşılıqlı tərcüməsinin vacibliyini qeyd edən ədəbiyyatşünas Abdulla Tofiq Surun "Həyat" qəzetində nəşr olunan "Qafqaziyada qonşularımızdan gürcülərin maarif və ədəbiyyatına bir nəzər" adlı məqaləsində isə gürcü şairi Şota Rustaveli və yazıçı İlya Çavçavadze haqqında Azərbaycan oxucularına geniş məlumat verilmişdir. Qeyd edək ki, İlya Çavçavadze də "İveriya" qəzetinin səhifələrində – "Azərbaycanlılar... ürəyi açıq, sakit, təmkinli və vüqarlıdırlar" yazaraq xalqımızı müsbət səciyyələndirmişdi. F.Köçərlinin "İrsad" qəzetində dərc olunan "Qarabağda Cavanşir aləminin əhval və övzasına dair" məqaləsində isə ədəbin gürcü xalqı haqqındakı xoş təəssüratları yer almışdı. Azərbaycan-gürcü əlaqələri sovet hakimiyyəti dövründə S.Vurğun, S.Rüstəm və başqaları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş, bu gözəl ənənəni daha da zənginləşdirmişdirlər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbu orqanlarında erməni və gürcü yazıçıları ilə yanaşı qonşu Rusiyanın görkəmli yazıçıları da təbliğ edilir, əsərlərindən nümunələr verilir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində H.Vəzirovun nəşr etdirdiyi "İttifaq" qəzetində L.N.Tolstoy, N.V.Qoqol, A.Qriboyedov, N.Nekrasovun yaradıcılığı haqqında qəzetdə silsilə yazılar nəşr olunur, "Füyuzat", "Şərqi-Rus" qəzetlərində Lev Tolstoy haqqında məlumatlar verilir, əsərləri tərcümə edilərək çap edilirdi. "Kəşkül" mətbəəsində isə M.Y.Lermontovun "Hava gəmisini", A.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun "Vətən dili", "Kəlilə və Dimnə" kitabları nəşr olunmuşdu. Rus ədəblərinin əsərlərinin təbliği, xalqlar dostluğu baxımından əhəmiyyəti Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində də təşviq edilmişdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dövrün həm dini, həm də dünyəvi ziyalılarının publisistik yaradıcılığı dini və milli vəhdət, dünya mədəniyyətinə inteqrasiya və multikulturalizm ənənələrinə əsaslanaraq, müasir dövrün problemlərini həll etmək baxımından gənc nəsil üçün bir qaynaq, bir nümunədir.

4.5. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları qədim dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan tayfa ittifaqları və qədim dövlətlərlə bağlı olmuşdur.

Təbrizdən şimalda yerləşən Aratta dövlətinin dini-dünyəvi baxışları Cənubi Mesopotamiyada yerləşən şumer və akkad şəhər dövlətlərinin allahları ilə bağlı olmuş və bu Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının köklərini təşkil etmişdir. Belə ki, Aratta əhalisi olan kutilər və lullubelər şumerlərin sevgi və hərbi ilahəsi İnannaya, Ay tanrısı Nannaya, külək tanrısı Enlilə sitayiş etmişlər. Eyni zamanda arattalılar Akkad Ay tanrısı olan Sueni ölkələrinin ilahə və Ay tanrısı kimi qəbul etmiş, şimşək tanrısı Adada da səcdə etmişlər. Beləliklə, Aratta dövlətinin dini sistemi Qədim Şərqi sivilizasiyasının mərkəzlərindən olan Mesopotamiya qatlarına bağlı olmuş və bu da Azərbaycanın ilkin multikultural siyasi qaynaqlarını təşkil etmişdir.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində tarix səhnəsinə gələn Manna mədəniyyəti kuti və lullubelərin mədəni qaynaqları əsasında təşəkkül tapmışdır. Manna mədəniyyətinin təşəkkülündə lullubelərlə yanaşı digər tayfalar və tayfa qrupları – hurri qrupları, damehranlılar, nikimxilər, turukkilər, uruatrilər və başqaları da iştirak etmiş, e.ə. VII əsrin 70-ci illərində skif (işkuz, aşkuz) tayfaları da bu prosesə qoşularaq, Azərbaycanın ilkin multikultural qaynaqlarına öz mədəni laylarını gətirmişlər. Həsənlidə tapılan qızıl cam mənəvlilərin Misir və Ön Asiya teoloji dünyası ilə bağlılığını əks etdirmiş, camda təsvir edilmiş Külək, Günəş və Ay tanrılarının baş geyimində təsvir edilən qanadlar Ön Asiyada geniş yayılmış hurri ənənəsi ilə bağlı olmuşdur.

Əhəməni sivilizasiyası Azərbaycanın maddi-mənəvi mədəniyyətinə, ictimai-siyasi və teoloji həyatında öz izini qoymuş, Əhəməni cəmiyyətində geniş yayılan Zərdüştlük allahlarından olan Anahita və Mitra kultu kimi tanınan Ahura Mazdaya o dövrdə yalnız farslar deyil, onlarla bərabər digər tayfalar da sitayiş etmiş və bu tayfalar sırasında Azərbaycan əhalisi də olmuşdur. Belə ki, Avestada itə olan sitayiş eyni ilə Alban tayfalarında və Kaspilərdə də müşahidə olunmuş və ya meyitlər Baktriyada olduğu kimi kaspilərdə də qəburlərə yem olmuşdur.

Beləliklə, qədim Şərq dünyasının mədəni qatlarının elementləri Azərbaycan multikulturalizminin ilkin siyasi qaynaqlarında öz izini qoymuşdular.

Eramizin I əsrinin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarına dini-ideoloji baxışların yeni qatı daxil olur. Ölkə çoxallahlıqdan təkallahlılığa keçir, xristian apostol missionerləri Faddey, Varfolomey, Yelisey ölkədə xristianlığı yaymağa başlayırlar.

Bu yeni ideoloji qat Qafqaz Albaniyasının ilkin olaraq şimal hissəsində cəmiyyətin sosial həyatına daxil ola bilmiş və ölkənin cənub hissəsində politeizm inancları öz mövqelərini o dövrdə qorusa da Alban katolikosu Lazar (III əsrin sonu – IV əsrin ilk rübü) bu məkanda xristian dininin təbliğatını aparmışdı. Alban katolikosu Lazarın bu fəaliyyəti ölkədə bütərəst-xristian münasibətlərinin paralel şəkildə mövcud olmasını göstərir və Azərbaycan multikultural mühitin inkişafını göstərir.

IV əsrin birinci otuzilliyində elan edilmiş xristianlıq, Qafqaz Albaniyasında dövlət dini elan edildikdən sonra xristian hökmdarlar bütərəstliyə qarşı dözümlülük nümayiş etdirir, heç bir zorakı tədbirə yol vermirdilər. Arşakilər dövründə Qafqaz Albaniyası ərazisində bidətçi hesab edilməyən xarici missionerlərin fəaliyyəti üçün, demək olar ki, heç bir məhdudiyət qoyulmamışdı. Məsələn, təqribən 338-ci ildə Suriya rahibləri tərəfindən Qafqaz Albaniyasının Haku kəndində monastır (vəng) inşa edilmişdi.

Qafqazın ən qədim kilsəsi olan, 340-cı ildə avtokefal olmuş Alban Apostol kilsəsi V əsrdən başlayaraq, xristian dünyasında monofizit və dofizitlər arasında gedən ideya mübarizəsini yaşasa da, xristian ehkamları ilə bağlı müxtəlif mövqelərdə duran alban ruhaniləri kilsə strukturlarında hər hansı bir vəzifəni tuta bilirdilər.

Bu dövrdə ölkənin etnik əhalisində də bir sıra dəyişikliklər baş verir, münbit zəmində tolerantlıq mühiti öz inkişafını tapırdı. V əsrdə Qafqaz Albaniyasında yerli tayfalarla bərabər, gəlmə tayfalar da yaşayırdılar. Mingəçevirdə açılan qəbir abidələri belə bir reallığı göstərmişlər ki Qafqaz Albaniyasında monqoloid irqinə məxsus insan qrupları ölkədə məskunlaşmış və monqoloidlərin avropoidlərlə eyni qəbirlərdə dəfn olunmaları Qafqaz Albaniyasında irqi ayrı-seçkiliyin olmadığını təsdiqləmişdi. Bu dövrdə “şimal” xalqları olan xəzərlərlə qarışıq nikahlar tarixin sonrakı mərhələsində də davam etmiş,

dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün nikah diplomatiyasına yer verilmiş, Girdıman knyazı Cavanşir 664-cü ildə bütperəst Xəzər xaqanının qızı ilə evlənmişdi.

Erkən orta əsrlərdə ölkədə salınan şəhərlər də polietnik Qafqaz Albaniyasının müxtəlif çalarlılığını aydın şəkildə göstərirdi. Belə ki, III Mömin Vaçaqan dövründə Dərbənd şəhərində xristian albanlar, atəşperəst farslar, bütperəst xəzər-hun tayfaları ilə birgə yaşayı, tolerant mühitin inkişafı yüksələn xətlə gedirdi.

VII əsrin ortalarında Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibinə qatıldı və Azərbaycan multikulturalizminin siyasi-hüquqi qaynaqlarına yeni, mükəmməl ideologiya – islam dini qatıldı. İslam dininin ölkədə yayılması ölkə əhalisinin bu dinin dəyərlərini dərk etməsi istiqamətində gedir, kitab əhlinə – xristianlara məcburi olaraq islam dini qəbul etdirilmir və bu dini dözümlülük hüquqi qaynaqlarda öz əksini tapırdı. Xilafət qoşunları 639-cu ildə Azərbaycana yürüş etdikdən sonra Muğanı ələ keçirən ərəb sərkərdəsi Bükeyr ibn Abdullah muğanlılarla müqavilə bağlayaraq, fərman vermişdi. Fərmana görə Muğan əhalisi Ərəb xilafətini tanımalı, müsəlmanlara səmimi yanaşmalı və vergi ödəməli idilər. Bunların müqabilində ərəblər Muğan əhalisinin mülkiyyətini, etiqad etdikləri dini, qanunları qoruyurdular. 642-ci ildə Dərbənd əhalisi ilə də analoji müqavilə imzalanmışdı.

Ərəb xilafətinin Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı ərəb qoşunlarının sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmə yerli əhali ilə yeni müqavilə imzaladı və verdiyi fərmanda göstərdi ki, Naxçıvan şəhərinin əhalisinin, istər maq istərsə də iudey olsun, mülkiyyəti, kilsələri, məbədləri qorunur, təhlükəsizliyi təmin olunur və bunun müqabilində yerli əhali cizyə və xərac ödəyirdi. Beləliklə, islam mədəniyyəti Azərbaycan multikulturalizminin laylarına daxil olaraq, onu *hüquqi qaynaqlarla* zənginləşdirdi.

Eyni zamanda 687-ci ildə Ərəb xilafətinin bölgədə apardığı dini siyasətə uyğun olaraq, Alban Apostol kilsəsi monofizit kilsə olduğunu təsdiqləyir. Lakin Alban Apostol kilsəsi VIII əsrin əvvəllərində Ərəb vassallığından qurtulmaq və Bizansla yaxınlaşmaq siyasətini əsas götürür. Bu siyasəti alban katolikosu Nerses Bakur və Varaz-Trdatın xanımı knyaginya Sparama aparırdı. Yaranmış vəziyyətdən xəbər tutan erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu İlya bu vəziyyəti xəlifə Əbd-əl-Malikə çatdırır. Xəlifə Əbd-əl-Malik alban katolikosu Nerses Bakurun hərəkətini xəyanət və qiyam kimi qəbul edir, onu zindana atdırır və Nerses Bakur zindanda vəfat edir. Onu əvəz edən Simeon

erməni katolikosu İlyanın nəzarəti altında keçən Bərdə kilsə qurultayının tələblərinə əsasən "Nersesin bütün küfrlə dolu əsərlərini sandıqlara qoyub öz yay iqamətgahı Bərdəkür yaxınlığında Tərtər çayına atdırır". Beləliklə, VIII əsrin əvvəllərində Qafqazın ən qədim kilsəsi olan Alban Apostol kilsəsi öz avtokefallığını itirir, erməni-qriqorian kilsəsinin Azərbaycan tarixinə qarşı məkrli siyasətinin bütün ağırlığını yaşamaq məcburiyyətində qalır. 704-cü ildə Alban Apostol kilsəsi Bərdə şəhərində keçirilən kilsə məclisində erməni-qriqorian kilsəsi ilə ittifaq sazişi imzalayır və Bərdə kilsə qurultayında yeni seçilmiş alban katolikosu I Simeonun (704-706-cı illər) kilsə qanunnaməsi təsdiq olunur və müqəddəs havarilərin qanunları əsas götürülərək, qəbul olunmuş Bərdə qanunlarında cəmiyyətə mərhəmət, ədalət, xeyrxahlıq kimi bəşəri dəyərlər aşılır. Beləliklə, Bərdə kilsə qurultayında qəbul olunmuş *qanunlar Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları* olaraq, Alban xristian mədəniyyətinin qorunmasına təminat verir.

704-cü ildən başlayaraq, qədim erməni dili (qrabar) Qafqaz Albaniyasında kilsə dili statusunu qazanır. Lakin qrabarın ölkənin kilsə və məktəblərində tətbiqi albanların etnik assimilyasiyaya uğraması demək deyildi. Qrabar kilsə dili olaraq cəmiyyətin həyatına daxil olsa da ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatla görə hələ X əsrdə ölkədə alban (arran) dili qorunub saxlanılmış, Kirakos Qandzaketinin göstərdiyi kimi hətta XIII əsrin ortalarında belə alban kilsə xadimlərinin bir hissəsi qrabar dilini öyrənə bilməmişdi.

Tarixin sonrakı mərhələlərində Alban Apostol kilsəsi öz avtokefallığını qoruyub saxlaya bilsə də XVIII əsrin son rübündə baş verən kilsədaxili çəkişmələr bu kilsəni zəiflətməmişdi. Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarının işğalı və işğaldan sonrakı dövrdə erməni-qriqorian kilsəsinin apardığı məkrli siyasəti nəticəsində Alban Apostol kilsəsi imperator I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanı əsasında erməni-qriqorian kilsəsinin idarəçiliyinə verilmiş, kilsələr dağılmağa başlamışlar. XX əsrin əvvəllərində "Böyük Ermənistan" əfsanəsini reallaşdırmaq üçün Azərbaycan torpaqlarına əsassız iddialar irəli sürən erməni millətçilərinin tələblərini əsaslandırmaq, Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə sahib çıxmaq üçün Alban Apostol kilsəsinin arxivləri erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən məqsədyönlü şəkildə yandırılmış, kilsələr saxtalaşdırılmaya, dağıntılara məruz qalmışdır. Lakin Azərbaycan Respublikası özünün müstəqilliyini bərpa

etdikdən sonra Azərbaycanın maddi-mədəni irsinə aid olan alban abidələrinin mühafizəsi təmin edilir, bərpa-təmir işləri aparılır. Beləliklə, bu mədəni lay Azərbaycan Respublikası tərəfindən qorunub saxlanılır.

Beləliklə, VII əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan cəmiyyətinə təkallahlılığın təkmilləşmiş ideologiyası – İslam dini daxil olmuş, İslam dini Azərbaycanda yayılmaqda davam etmiş, bu din hakim dinə çevrilmiş, ölkə məkanının böyük hissəsində yayılmış, xristianlığın mövqeyi bu dövrdən başlayaraq zəifləsə də xristianlığın ölkədə artmış rişələri hələ uzun əsrlər yerli əhalinin mənəviyyatının daşıyıcısı olmuş və Alban salnaməçisi Mxitar Qoşun verdiyi məlumata görə, XII əsrdə də ölkənin alban əhalisinin bir hissəsi xristianlığa itaət etməkdə davam etmiş, bu dövrdə Gəncə şəhərinin əhalisinin 1/5 hissəsi xristian olaraq qalmışdı. Yaranmış sosial vəziyyəti onunla izah etmək olar ki, Ərəb xilafətinin hökmranlığı dövründə zərdüştiliyin və bütpərəstliyin sosial bazaya malik olan ərazidə, Azərbaycanın cənub torpaqlarında, daha sonra Mildə, Muğanda, Kaspi sahillərində, Kür və Araz çayları boyunca əhatə edən ərazilərdə islam dini sürətlə yayılsa da, lakin ölkənin dağlıq hissəsində, Arsax və Uti vilayətlərində yaşayan əhali xristian kitab əhli olduğu üçün ərəblər onların dini etiqadına dözümlə yanaşır, onlardan can vergisi – cizyə alaraq, xristian əhaliyə öz kilsələrində ibadət etməyə, dini mərasimlərini icra etməyə şərait yaradır, bu da Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqlarına yeni rəng verir, beləliklə özünəməxsus mədəni laylar yaranırdı. IX əsrin sonlarında, Moisey Kalankatulunun yazdığı kimi Qriqori Hamama tərəfindən bərpa edilmiş, ərazisi qərbdə Arsax, Utinin dağlıq hissəsi, şərqdə Kürün solsa hil məkanına aid olan Şəki və Ereti torpaqlarını əhatə edən Alban çarlığı bu multikultural laylara yeni rənglər vermiş, müxtəlif səmavi dinlərə mənsub dövlətlərin, icmaların – xristian və müsəlmanların birgəyaşayış yaşama sistemi zənginləşmiş, özünəməxsus bir mühit yaranmışdı. Bu dövrdə ölkəni idarə edən hökmdar sülalələri nikah diplomatiyasına önəm verir, qonşu hakim nəsiləri ilə izdivac bağlayırdılar. Belə ki, IX əsrdə Süni hakimləri Mehranilər sülaləsindən qız alaraq onlarla qohum olmuş, X əsrdə alban hökmdarı Qriqori Hamama öz oğlu Atrnersehə Gürcüstan hakimi Qurgenin bacısı Dinarı almış və həmin nikahdan gələcək Albaniya hökmdarı İşxani dünyaya gəlmiş, məhz bu dövrdə Alban Apostol kilsəsi 17 il (952-969-cu illər) diofizit mövqeyində qalmışdı. Bu müd-

dət ərzində Alban Apostol kilsəsi Partav uniyasından çıxmamış, ölkədə multikultural mühit inkişaf etmiş, IX-XII əsrlərdə ölkədə bir-birini əvəz edən müsəlman sülalələri tərəfindən idarə edilən feodal dövlətləri ilə paralel olaraq, XI əsrin sonlarında tarix səhnəsinə daxil olmuş **Xaçınçay və qismən də Tərtər çayının hövzələrini əhatə etmiş Arsax-Xaçın** xristian alban **knyazlığı** tarix səhnəsinə daxil olmuş və ölkədə yaranmış münbit multikultural mühit – Azərbaycanda İntibah dövrünün meydana gəlməsi, yeni ictimai-siyasi fəlsəfi fikirlərin, təlimlərin cəmiyyətə şamil edilməsi, Qərb və Şərq mədəniyyətlərində körpü salan memarlıq, incəsənət və musiqidə oxşar cəhətlərin meydana çıxmasına şərait yaratmış, Azərbaycan dünya mədəniyyətinə Nizami dühası, Xaqani dünyası, Əcəmi əzəmətini vermişdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətlərindən biri olan *Şirvanşahlar dövlətində* də multikultural mühit yüksələn xətlə gedirdi. IX əsrin ikinci yarısından Abbasilər xilafətinin zəifləməsi və parçalanmasının başlanması VIII əsrin əvvəllərində süqut etmiş Şirvanşahlar dövlətinin bərpasına gətirib çıxardı ki, bu dövlətin ərazisi Arran ərazisinin şimal bölgələrindən Böyük Qafqaza, Dağıstanın cənub vilayətləri, Tabasaran və Dərbənddən Movakana qədər, Şərqdə Gürcüstanla sərhəddə yerləşən Şərq vilayətləri də daxil olmaqla böyük bir məkanı əhatə edirdi. Dini baxımdan bu dövlət çoxçalarlılığı ilə seçilir, Azərbaycan multikulturalizminin ilkin siyasi qaynaqlarını qoruyub saxlayırdı. IX əsrdə artıq islam dini Şirvanda yayılsa da, lakin xristianlıq və politeist dinlər yerli əhali tərəfindən qorunmuşdu.

Bu dövlətin əhalisi də milli tərkibinə görə rəngarəngliyi ilə seçilmiş, bu məkanda türk, qafqazdilli, farsdilli və müxtəlif mənşəli etnoslar yaşamışlar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə türk tayfaları Şirvana erkən orta əsrlərdə gəlmiş, türk tayfalarının ayrı-ayrı qrupları cənuba, Şirvana keçmiş, Dərbənd keçidindən gəlmiş hunlarla və xəzərlərlə birlikdə yurd salmışdılar.

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq, sasanilərin ölkədə apardığı köçürmə siyasəti nəticəsində Şirvanda cərəyan edən etnik proseslərdə irandilli əhali də mühüm rol oynamış və XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətinin sərhədlərində: şimalda – Dərbənd, cənubda – Quştasfi vilayəti (Kür çayının sol sahili), şərqdə Xəzər dənizi və qərbdə – indiki İsmayılı, Göyçay, Ucar, Zərdab və Kürdəmir bölgələrinin əhalisi türkləşməmişdi.

Şirvanşahlar dövlətinin əhalisi dini cəhətdən də çoxçalarlı idi. Dini etiqadlarına görə gəlmə türk tayfaları, həmçinin irandilli maskutlar xristian idilər. Mənbələrin verdiyi məlumata görə maskut çarı Sanesanın oğlanları Moisey, Daniel və Yeliya adlarını daşıyır, hunlar isə xristianlığı qəbul edərək, “öz bayraqlarını “xaç təsviri ilə bəzəyirdilər”.

Orta əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətində yəhudilər də yaşamış və Şabranda məskunlaşmışdılar. Bu faktlar bir daha göstərir ki, Şirvanşahlar dövlətində müxtəlif dünyəvi dinlərə etiqad edən insanlar – mömin müsəlmanlarla birgə xristian və yəhudilər birgə yaşayış qaydalarını əsas götürmüşdülər. Beləliklə, Şirvanşahlar dövləti orta əsrlərdə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının müxtəlif laylarını qoruyub saxlayırdı.

Şirvanşahlar dövlətində yaşayan tatlar dini bölgüyə görə təkcə müsəlman deyil, iudey və qriqorian da olmuşlar. İudey tatlar orta əsrlərdə Şirvanın tərkibinə daxil olan Dərbənd zonasında, Qusarda (Qusarçay kəndində), Qubada (Qırmızı qəsəbə), Şamaxıda (Müci), Göyçayda (Müci-Həftəran), Qəbələdə və Şəki rayonlarında yaşamış, sonralar onların bir hissəsi Bakıya köçmüşdü.

Bu dövrdə Şirvanşahlar dövlətində qriqorian tatlar isə əsasən Şamaxıda (Mədrəsə, Kərkənc, Dərə-Kərkənc, Kələhana, Məsəri, Saqiyan kəndlərində), Göyçayda, İsmayılıda (Bank, Ruşanq) və Abşeron rayonunda məskunlaşmış, XVIII əsrin sonunda Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə Qubaya köçürülmüşdülər.

Orta əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin şəhərlərinin çoxdinliliyi o dövrün yazılı mənbələrində təsdiq edilmiş və göstərilmişdir ki, orta əsr şəhərlərində yerli əhali olan xristianlar, İslama ibadət edən ərəblər, İrandan gəlmələr, həmçinin yəhudilər xüsusi məhəllələrdə yaşamış və Azərbaycan multikultural mühitinə özünəməxsus rənglər vermişdilər.

Şirvanşahlar dövlətində multikultural mühiti eyni zamanda müxtəlif dilliliyi canlandırmış, fars dili rəsmi ədəbi dil, ərəb dili ilahiyyat və dini, danışıq dili isə Azərbaycan türkcəsi olaraq qəbul edilmiş, Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının zənginləşdirilməsinə təsir etmişdilər.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları Azərbaycan *Səfəvilər dövlətində* daha da zənginləşmiş, ölkədə multikultural mühit qorunmuş, xristian əhaliyə tolerant münasibət göstərilmiş və bu hüquqi sənədlərdə təsdiqlənmiş, Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları zənginləşmişdi. Bu siyasət *I Şah İsmayıl-*

dan başlayaraq davamlı olaraq getmiş, 908-ci il 12 şəvval tarixli (10 fevral 1503) *“Tatev monastırının yeparxial hüquqlarının müəyyən-ləşdirilməsi”* haqqında verilən fərmana əsasən Zəngəzur mahalında yerləşən və xristian albanlara məxsus Tatev monastırının vardapeti Simeonun yeparxial hüquqları təsdiq edilmiş, həmin monastırın ixtiyarında olan torpaqlar monastırın vəqf əmlakı elan edilmiş, və bu monastırın ruhaniləri dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərindən azad edilmişdilər. Şah I İsmayılın h. 911-ci il 25 rəbi tarixli (26 avqust 1505) *“Qızıl-Vəng monastırı və ruhanilərinin bəzi dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərindən azad edilməsi”* haqqında verilən fərmanında da bildirilirdi ki, indiki Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən Xudavəng alban monastırı və onun ruhaniləri 13 adda dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərindən azad edilmişlər.

Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə də (1524-1576) məmləkətin qeyri-müsəlman sivilizasiyasının təmsilçilərinə qarşı ədalətli siyasət davam etdirilmiş, digər sivilizasiya təmsilçilərinə qarşı məmur özbaşnalıqlarının qarşısı da qətiyyətlə alınmış, şah I Təhmasibin h.970 ci il rəbi ayında verilmiş (29 oktyabr-28 noyabr 1562) fərmanı ilə əvvəllər Divan-əs sədarət tərəfindən təsdiqlənmiş 16 kəndin Alban Apostol kilsəsinə aid olan Tatev monastırına məxsus olması bir daha təsbit olunmuşdu. Bu dövrdə xristian əhəlinin hüquqları dövlət səviyyəsində müdafiə olunur və şah I Təhmasibin h. 977-ci il 13 zikiad tarixli (19 aprel 1570) *“Gəncəsar katolikosu Qriqorun patriarx hüquqlarının təsdiqi”* haqqındakı fərmanı bu faktı göstərir.

Şah I Abbasın dövründə də xristian kilsələrinə məxsus olan daşınar və daşınmaz əmlak müsəlman dini idarələrinə məxsus olan əmlak kimi dövlət səviyyəsində müqəddəs və toxunulmaz elan edilmişdi. Şah I Abbasın h.1015-ci il rəbi tarixli (7iyul-5 avqust 1606) fərmanında Apostol Tovma və Əylis monastırlarına məxsus torpaqların həmin monastırların vəqf əmlakı olması, kilsə vergilərinin rahiblər tərəfindən toplanılması təsdiq edilmiş və dağların buna ciddi nəzarət etməsinə göstəriş verilmişdi. Səfəvilər dövründə dövlət səviyyəsində erməni din xadimlərinin hüquqları mütəmadi olaraq qorunmuş, onların arzu və istəkləri nəzərə alınmış, şikayət və müraciətlərinə əməl edilmiş və bu Şah I Abbasın h.1019-cu il səfər tarixli (25 aprel-23 may 1610) fərmanında öz əksini tapmışdı. Eyni zamanda, Səfəvilər dövlətində təkcə xristian kilsə və din xadimlərinin deyil, həmçinin mülki şəxslərin də hüquq və imtiyazları dövlət səviyyəsində qorunurdu. Şah I Abbasın

h.1029-cu il zikiad tarixli (28 sentyabr-27 oktyabr 1620) *Divan-əs Sədarətin qərarını* təsdiq edən fərmana görə alban məliki Aykazin Azərbaycan vilayətinə daxil olan Quştəsfı və Qafan mahallarında yerləşən mülkləri üzərində mülkiyyətçinin maliklik hüquqları təsdiq edilmiş, vilayət hakimlərinə onun hüquqlarının təmin edilməsi tapşırılmışdı.

II Şah Abbasın ölkə xristianlarının mülkiyyətini qoruyan qərarları diqqəti çəkmiş, 27 aprel-26 may 1645 fərmanı ilə o, erməni-qriqorian kilsəsinin katolikosu Filipposa dağılmış kilsələrin bərpasına icazə vermişdi. Beləliklə, Səfəvi hökmdarlarının verdikləri fərmanlar ölkədə multikultural mühitin inkişafına müsbət təsir edir, əhaliyə etiqad azadlığı verir, xristian mülkiyyət sahibliyi qorunur və Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları bəşəri prinsiplərə söykənmiş sənədlərlə dolurdu.

Xanlıqlar dövründə də Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları öz inkişafını tapmışdı. Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Quba, Lənkəran xanlıqları və Car-Balakən camaatlığı digər bölgələrdən dini müxtəlifliyi və etnik rəngarəngliyi ilə seçilir, eyni zamanda bu dövrdə Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etiqadlı əhalinin dini ibadətini sərbəst şəkildə yerinə yetirməsi üçün müxtəlif dini müəssisələr – məscidlər, kilsə və monastırlar fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanın önəmli geosiyasi mövqeyi ta qədimdən qonşu dövlətlərin diqqətini çəkmiş, müxtəlif zaman kəsiyində ölkəyə alloxton(qeyri-köklü) etnik elementlərin axını baş vermiş və bu proses XIX əsrin əvvəllərində də davam etmişdi. XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycan torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası ölkədə köçürmə siyasəti apararaq, ölkə əhalisinin etno-demografik tərkibinə yeni etnosları – almanları və rusları qaxıl etmiş, beləliklə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarına yen laylar daxil edilmişdi.

Eyni zamanda ölkədə müstəmləkə siyasətini yeridən Romanovlar Rusiyası müsəlmanların ümumi təbəəlik və dini – mədəni hüquqlarına təzyiq və məhdudiyət qoyduğundan, xristian missionerlərin təbliğatına şərait yaratdığından xalq belə bir vəziyyətlə barışa bilmir və Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanın mütərəqqi qüvvələri imperiyanın müsəlman əhalisinin rus xalqı ilə eyni olaraq, hüquq bərabərliyinin tanınması tələbi ilə çıxış edir, müsəlmanlar üçün mədəni təhsilin inkişafının labüdlüyünü göstərirlər. Bu tələblər Azərbaycan milli hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Ə.M. Topçubaşovun

sədrliyi ilə 1906-cı il avqustun 15-də Nijni-Novqorodda keçirilən Rusiya müsəlmanlarının III qurultayında müzakirəyə çıxarmışdı.

1905-ci il 17 oktyabr Manifesti Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarına və xüsusən Azərbaycan qadınının sosial durumuna öz müsbət təsirini göstərmiş, Azərbaycan qadınının sosial aktivliyi artmış, Azərbaycanın ziyalı qadınları müsəlman qadınlarının hüquqlarını qorumaq uğrunda mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış etməyə başlamışdılar. Bu dövrdə Azərbaycan qadını Birinci rus inqilabının nailiyyətlərindən bəhrələnərək, Bakı şəhər Dumasına keçirilən seçkilərdə iştirak etmək hüququnu əldə etmişdi. Bütün bu pozitiv yeniliklər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarında yeni səhifələr açmış və Rusiyada Oktyabr çevrilişi baş verdikdən sonra müstəqil dövlət – *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini* quran ölkə Azərbaycan tarixinə yeni multikultural çalarlar gətirmişdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın "*İstiqlal bəyannaməsi*" ni qəbul edən Azərbaycan Milli Şurası dövlətin ərazisində yaşayan bütün insanlara hüquq bərabərliyi verildiyini elan edərək, Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqlarını demokratik prinsiplərə əsaslanmış sənədlə zənginləşdirdi. Yarandığı zamandan etibarən ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrindən imtina etməyərək, dövlətin qanunverici orqanını, parlamenti formalaşdırarkən, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında xidməti olan azsaylı xalqlara, eyni zamanda Rusiya imperiyası dövründə əhalinin etno-konfessional tərkibində müəyyən çəki yükü əldə edə bilmiş rus və ermənilərə də yer ayırmış, azsaylı xalqların fraksiyası aqrar islahatlar proqramında yer almış, alman kolonistlərindən olan L.Kun parlamentin aqrar komissiyasının tərkibinə daxil edilmişdi.

Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları AXC-nin demokratik prinsiplərə əsaslanan qəbul etdiyi qanunlarla zənginləşirdi. 1919-cu il avqustun 11-də "*Azərbaycan təbəəliyi haqqında*" qəbul edilən qanun layihəsi bunun bariz nümunəsi idi.

Ölkədə demokratik prinsiplərin inkişafına xüsusi önəm verən Azərbaycan hökuməti milli kadrların yetişdirilməsinə, bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verir və 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı bunu təsdiqləyir. Tolerantlıq prinsiplərini əsas götürən Nazirlər kabineti tədris işini milliləşdirərək azsaylı xalqların uşaqlarının da mənafeyini nəzərə almış, bir orta təhsil

müəssisəsi olan şəhərlərdə paralel surətdə Xalq Maarifi Nazirliyinin icazəsi ilə yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq, rus bölməsinin də açılmasına icazə verilmişdi. Beləliklə, bu sənəd Azərbaycan multi-kulturalizminin hüquqi qaynaqlarında mövcud boşluqları doldurmuşdu.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarının zənginləşməsi cəmiyyətin başqa sahələri ilə bağlı məsələlərdə də özünü göstərirdi. Belə ki, AXC milliyyətindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq sosial vəziyyəti ağır olan bütün insanlara yardım göstərir, bu dövrdə hökumət 1919-cu ildə Müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti ilə yanaşı, Rus xeyriyyə cəmiyyətinə, Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə, Erməni və Yəhudi Milli Şuralarına və digər cəmiyyətlərə uşaqların, qocaların və başqa imkansız adamların saxlanması üçün xeyli vəsait ayırmışdı.

Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik nailiyyətlərinə ağır zərbə endirilsə də bir sıra demokratik prinsiplər, ilk növbədə azsaylı xalqların hüquqlarının qorunması istiqamətində əməli addımlar atılmış və bu 1937-ci il dekabrın 5-də qəbul edilən dövlətin Əsas Qanunu – Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdı. Konstitusiyanın 130-cu maddəsində göstərilmişdi ki, Azərbaycan SSR vətəndaşlarının hüquqca bərabərliyi sarsılmaz bir qanundur. İrqi və ya milli müstəsnalığın və ya nifrət, etinasızlığın hər hansı bir şəkildə təbliğ edilməsi – qanunla cəzalandırılır, beləliklə Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqları bu sənədlə də zənginləşirdi.

Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasının 50-ci maddəsi Azərbaycan SSR vətəndaşlarının vicdan azadlığını elan edərək, hər hansı dinə etiqad etmək və ya heç bir dinə etiqad etməmək, dini ayinləri icra etmək və ya ateizm təbliğatı aparmaq hüququnu təmin edirdi. 1978-ci il Ali qanununun 62-ci Maddəsi milli ləyaqətə hörmət etmək, çoxmillətli sovet dövlətinin millətləri və xalqları arasında dostluğu möhkəmlətmək prinsipini əsas götürürdü. Bu sənəddə dil məsələsinə – insanlararası ünsiyyət vasitəsinə ciddi önəm verilirdi. Konstitusiyanın 73-cü maddəsi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu elan edir və Azərbaycan SSR-də rus dilinin, habelə əhalinin danışdığı başqa dillərin bütün dövlət və ictimai orqanlarda və idarələrdə hüquq bərabərliyi əsasında azad surətdə işlədilməsini təmin edirdi. Beləliklə, bu hüquqi sənəddə göstərilən

müddəalar Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqlarını doldururdu.

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları daha da möhkəmlənmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı və 20 avqust 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu yeni şəraitdə Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi qaynaqlarının inkişafını özündə əks etdirirdi.

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarının əsaslı şəkildə inkişafı Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İkinci fəsildə qeyd olunduğu kimi, Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi missiyasının həyata keçirmişdir. Onun uzaqgörən və müdrik rəhbərliyi nəticəsində multikulturalizm Azərbaycan Respublikası dövlət siyasətinə çevrildi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan multikulturalizminin əsas hüquqi bazasını təşkil edir. Bu, Konstitusiyanın bir sıra maddələrində, xüsusilə “Din və dövlət” (Maddə 18, bənd 1), “Dövlət dili” (Maddə 21, bənd 2), “Bərabərlik hüququ” (Maddə 25, bənd 3), “Milli mənsubiyyət hüququ” (Maddə 44, bəndlər 1, 2), “Ana dilindən istifadə hüququ” (Maddə 45, bəndlər 1, 2), “Fikir və söz azadlığı” (Maddə 47, bəndlər 1, 2, 3), “Vidən azadlığı” (Maddə 48, bəndlər 1, 2), “Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri” (Maddə 127, bənd 10) əks olunmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasi və hüquqi qaynaqlarının inkişafı Ulu Öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev multikulturalizm siyasətini yeni tarixi şəraitdə inkişaf etdirərək onu ölkənin daxili siyasətinin mühüm istiqaməti kimi təqdim etmişdir. O, bir çox çıxışlarında multikulturalizmin dövlət siyasəti olmasını dəfələrlə qeyd etmişdir: **“Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir. Qeyd etməliyəm ki, artıq tarixi keçmişimiz də bunu diktə edir. Eyni zamanda, multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Biz**

gündəlik həyatımızda bu prinsiplər əsasında fəaliyyət göstəririk. Bu prinsiplər cəmiyyətin mütləq əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir, müdafiə edilir”.

Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş bir çox siyasi sənədlər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarının daha da inkişaf etdirilməsinə səbəb olmuşdur. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

– 28 dekabr 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;

– 27 dekabr 2011-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslində qeyd olunduğu kimi, bir sosial hadisə kimi meydana gələn multikulturalizmin inkişafının sonrakı mərhələləri onun dövlət ideologiyasına, dövlət siyasətinə və xalqın həyat tərzinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə təsis olunan Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirinin xidməti, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, həmçinin Prezidentin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı ilin Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsi və 11 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı müasir dövrdə multikulturalizmin Azərbaycan modelinin, onun siyasi və hüquqi qaynaqlarının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı, onun etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulması Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarının daha da inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Bununla bağlı müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan tərəfindən **BMT**-nin “Milli və yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə” sinə və “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün forma-

larının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya” sına qoşulmasını göstərmək olar.

İkinci fəsilə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası 1995-ci il fevralın 1-də Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası” nı imzalamış və 2000-ci il 16 iyun tarixli Qanunla ratifikasiya etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası 26 noyabr 2009-cu il tarixli Qanunla UNESKO-nun “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair” Konvensiyasına qoşulmuş, Konvensiya Azərbaycanda 2010-cu il may ayının 15-dən etibarən qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2008-ci ildə meydana gələn və mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan “Bakı prosesi” çərçivəsində Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi beynəlxalq tədbirlər və həmin tədbirlərdə qəbul olunan Bəyannamələr Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarını daha da möhkəmləndirmişdir. Belə tədbirlərdən 2010-cu ilin 26-27 aprel tarixlərində keçirilmiş Dünya Dini Liderlərinin Sammitini, 2011-ci, 2012-ci, 2013-cü, 2014-cü və 2016-cı illərdə keçirilmiş Beynəlxalq Humanitar Forumlarını, 2011-ci, 2013-cü və 2015-ci illərdə keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumlarını və 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunu göstərmək olar.

Beləliklə, Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları onun elmi-fəlsəfi, publisistik qaynaqları kimi qədim tarixə malikdir. Bu qaynaqların formalaşması qədim dövrə gedib çıxır. Ölkə ərazisində yaranan ilk tayfa birliklərində artıq Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqları özünü büruzə verirdi. Onun hüquqi qaynaqlarına isə tarixin sonrakı mərhələlərində rast gəlinir. Müəyyən obyektiv və subyektiv faktorların təsiri altında formalaşan Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları öz növbəsində ölkə daxilində insanların davranışlarını multikulturalizmə, tolerantlığa əsaslandıraraq, cəmiyyətdəki multikulturalizm ənənələrini daha da inkişaf etdirərək ölkədəki multikultural mühiti möhkəmlədir.

4.6. Azərbaycan incəsənəti və mədəniyyətində multikulturalizm

4.6.1. Musiqi

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti multikulturalizm ənənələri ilə zəngindir. Şifahi ənənəli musiqi irsində və bəstəkar yaradıcılığında bunun çoxcəhətli mənzərəsini izləyə bilərik.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi, “*Ölkə nə qədər çox xalq birləşdirsə, bir o qədər çox zəngin olar*”. Çoxmillətli və tolerant bir ölkə olan Azərbaycanın musiqi mədəniyyətində müxtəlif xalqların musiqi ənənələrinin təzahürü multikulturalizm ənənələrinin həyatiliyini bir daha təsdiq edir. Geniş mənada Azərbaycan musiqi folkloru azərbaycanlıların və Azərbaycanda yaşayan etnik və milli qrupların musiqi yaradıcılığını özündə ehtiva edir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ümumi mənzərəsində azsaylı xalqların və etnik qrupların musiqi folklorunun yanaşı yaşaması, yaxın fəaliyyət sahələri və qarşılıqlı təsiri göz qabağındadır. Əlbəttə ki, bu xalqların musiqi folklorunun ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, etnomusiqişünaslıq baxımından müqayisələrin aparılması çox böyük və global mövzudur. Bir sıra tədqiqatlarda azsaylı xalqların və etnik qrupların musiqi folkloru tədqiqat obyektinə çevrilsə də, onların Azərbaycan musiqi mədəniyyəti kontekstində qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi vacibdir.

Qədim dövrlərdən bu günə kimi şifahi olaraq nəsil-dən-nəslə ötürülən musiqi folkloru xalqın dünyagörüşünü, arzularını, həyat tərzini, mərasimlərini əks etdirir. Bütün xalqların musiqi folklorunda öz əksini tapmış janrların, təcəssüm olunan mövzuların ümumi olduğunu qeyd edə bilərik. Musiqi folklorunun ən qədim janrları sayılan laylalar, beşik mahnıları, yallı tipli rəqslər, əmək nəğmələri, ailə və mövsüm mərasimləri ilə bağlı mahnı və rəqslər demək olar ki, dünyanın bir çox xalqlarının musiqi folklorunun əsasını təşkil edir və ümumi janr xüsusiyyətlərinə malikdir.

Bununla yanaşı, hər bir xalqın musiqi folkloru özünəməxsus, unikal və təkrarolunmazdır. Müxtəlif millətlərdən olan insanların əmək prosesi, mərasimləri, məişəti, tarixi hadisələrlə bağlı yaratdıqları mahnı və rəqslər rəngarəng olmaqla, hər bir xalqın musiqi dilinin və təfəkkürünün özəlliklərini əks etdirir. Bütün bunlar azərbaycanlıların

musiqi folklorunda, həmçinin, Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların musiqi folklorunda təzahür edir.

Uzun əsrlər boyu Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşan və ölkənin əsas əhalisi olan azərbaycanlılarla qaynayıb-qarışan bir çox xalqların nümunəyəndələri yaşayır. Bunlar İslam, Xristianlıq, İudaizm və digər dinlərə sitayiş edir və müxtəlif dil qruplarının təmsilçiləridir: tatarlar, məsxəti türkləri (Altay ailəsinin türk qolu), tatlar, talışlar, dağ yəhudiləri, kürdlər (hind-avropa), udilər, ləzgilər, avarlar, saxurlar, buduqlar, ingiloylar, qızlar, xınalıqlar (qafqaz), ruslar, molokanlar, ukraynalılar (slavyan) və b.

Bütün bu xalqlar öz dinlərini, dillərini, inanclarını, milli-mədəni dəyərlərini qoruyub-saxlayaraq, özünəxas adət-ənənələrini, mərasim mədəniyyətini yaşadır və gələcək nəsillərə ötürürlər. Eyni zamanda onlar azərbaycanlıların musiqi folklorundan bəhrələnərək, qarşılıqlı olaraq, Azərbaycan ərazisində keçirilən dini və milli bayramlarda iştirak edirlər.

Xüsusilə, Azərbaycanda ən qədim mərasim kimi dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilən, YUNESKO-nun bəşəriyyətin qeyri-maddi və mədəni irsi siyahısına salınmış Novruz bayramında respublikamızda yaşayan bütün xalqların iştirak etməsi multikulturalizm ənənələrini bariz nümayiş etdirir.

Azərbaycan musiqi folklorunda multikulturalizm əlamətləri haqqında danışarkən, Qafqaz xalqlarının rəqslərindən istifadəni qeyd etməliyik. Musiqişünas-alim Bayram Hüseynlinin tədqiqatlarında göstərildiyi kimi, Azərbaycan rəqs musiqisində Qafqaz xalqlarının rəqsləri müəyyən yer tutur ki, bunların da ən geniş yayılmış nümunəsi “Ləzginka”dır, buna bəzən “Ləzgi-həngi” və ya “Ləzgi rəqsi” də deyirlər. Artıq adından ləzgi xalqının nişanəsi olduğu anlaşılan bu rəqs Azərbaycan musiqi folklorunda möhkəm yer tutmuşdur. Cəsur, məğrur, cəld xarakterli kişi rəqslərindən biri olan “Ləzginka” igidlər rəqsi kimi müxtəlif millətlərdən olan insanlar tərəfindən çox sevilir və xüsusi hərarətlə ifa olunur.

Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların musiqi folkloru musiqi ifaçılarının repertuarına daxil olaraq, daim xalq şənliklərində, konsertlərdə, festivallarda səsləndirilir. Musiqi ifaçıları hər xalqa məxsus musiqi nümunələrilə yanaşı, musiqi alətlərini də qoruyur, səsləndirir və onları geniş dinləyici kütləsinə tanıdırlar. Bu baxımdan xalq ifaçıları Azərbaycanda geniş yayılmış milli musiqi

alətlərindən tar, saz, kamança, balaban, ney, zurna, nağara kimi alətlərlə yanaşı, dütər, tənbur, qarmon, akkordeon və s. kimi alətlərdən istifadə edirlər.

Musiqi folklorunun yaşadılmasında peşəkar musiqi ifaçılarının və xalq musiqi kollektivlərinin böyük rolu vardır. Hal-hazırda Azərbaycanın rayonlarında və kəndlərində azsaylı xalqların və etnik qrupların məskunlaşdığı ərazilər üzrə onların mərasim mədəniyyətini və musiqi folklorunu yaşatmaq və təbliğ etmək məqsədilə bir çox mədəniyyət mərkəzləri, folklor ansamblları fəaliyyət göstərir. Məsələn, “Suvar” ləzgi xalq mahnı və rəqs ansambli (Bakı şəhəri), “Tuqan Tel” tatar mədəniyyət mərkəzinin ansambli (Bakı şəhəri), “Xınayaxdı” tat folklor ansambli (Şabran rayonu, Dağbilici kəndi), “Əvəsor” talış folklor ansambli (Astara rayonu, Kalakos kəndi) və s. kollektivləri qeyd edə bilərik.

Bu ansambllar müxtəlif konsertlərdə, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərdə, beynəlxalq festivallarda çıxış edərək, qədim adət-ənənələrini, mahnı və rəqslərini təcəssüm etdirən musiqi proqramları, musiqilətməyə şəkildə təqdim edirlər.

Azərbaycan şifahi ənənəli musiqi irsi ilə yanaşı, bu irsdən qidalanan bəstəkar yaradıcılığında da multikulturalizm ənənələri özünü büruzə verir. Bu baxımdan ilk növbədə, Azərbaycanın dahi bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığına nəzər salaq.

Ü.Hacıbəylinin, demək olar ki, bütün yaradıcılığı multikulturalizmin örnəyi ola bilər. Azərbaycan operasının və Şərqdə ilk operanın banisi olan Ü.Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” (1908), “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Söhrab” (1910), “Şah Abbas və Xurşidbanu” (1912), “Əsli və Kərəm” (1912), “Harun və Leyla” (1915), “Koroğlu” (1937) operalarında multikulturalizm ənənələrinin müxtəlif təzahürlərini görürük.

XVI əsrin dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin poeması əsasında bəstələnmiş “Leyli və Məcnun” operası qədim ərəb rəvayətinin Azərbaycan musiqi irsində milli ruhda təfsirini əks etdirir, yəni bu rəvayət ərəb qəbilələrinin həyatından bəhs etsə də, əsərin qəhrəmanları məhz Üzeyir bəyin musiqisi sayəsində gözümüz qarşısında azərbaycanlı kimi canlanır.

Ü.Hacıbəylinin “Rüstəm və Söhrab” operası da bu kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu opera X əsrin fars şairi Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin motivlərinə əsaslanır. Bu muğam operasında da bəstəkar milli musiqi vasitəsilə qəhrəmanların daxili aləmini xarakterizə etmişdir.

Ü.Hacıbəylinin “Şeyx Sənan”, “Əsli və Kərəm” operaları başqa bir cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərin məzmununda müxtəlif dinlərə və millətlərə mənsub qəhrəmanların bir-birinə səmimi qəlblə sevgisindən və faciəsindən danışılır. “Şeyx Sənan” da ərəb şeyxi ilə gürcü qızının, “Əsli və Kərəm” də azərbaycanlı şahzadə ilə erməni qızının faciəli məhəbbət hekayəti əsasında bəstəkar çox təsirli əsər yaratmışdır.

Lakin bu operaların taleyi müxtəlif olmuşdur. “Şeyx Sənan” operası bir dəfə səhnəyə qoyulmuşdur, uğursuz tamaşadan sonra bəstəkar əsərin əlyazmalarını məhv etmişdir. “Əsli və Kərəm” operası isə xalq arasında çox rəğbət qazanmışdır və bu gün də Opera və Balet Teatrının səhnəsində oynanılır.

Operanın süjet xətti iki gəncin – azərbaycanlı Kərəmin və erməni Əslinin məhəbbəti, Qara keşişin (Əslinin atasının) onların məhəbbətinə mane olması, onların qovuşa bilməyərək od tutub yanası üzərində qurulmuşdur. Əsərin faciəli sonluğu Azərbaycan cəmiyyətində çox həssas qarşılanmışdı. Bu əsər Ü.Hacıbəylinin cəmiyyətdə baş verən faciəli hadisələrə, dini və milli zəmində qarşıdurmalara, xalqlar arasındakı nifrət hissələrinə qarşı etirazı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ bu gün də aktualdır və insanları həyəcanlandırır.

“Koroğlu” operasında isə Ü.Hacıbəyli xalq qəhrəmanı Koroğlunun obrazını yaradarkən, onun Qafqaz xalqları arasında məşhur olmasını, onlara köməyini və xalqı zülmkarlardan xilas etməsini təsvir etmişdir. Operanın III pərdəsində – Çənlibel səhnəsində Koroğlunun tək-cə azərbaycanlılar üçün deyil, digər millətlərin nümayəndələri üçün də xilaskar timsalında olması, Koroğlunun adını tutub uzaq ellərdən gələn insanların ruh yüksəkliyi ilə qarşılanması və onun haqq işinə inamı öz əksini tapmışdır. Burada da multikulturalizm ənənələri özünü göstərir, azərbaycanlıların digər xalqlarla əmin-amanlıq şəraitində yaşamağa çalışması, onlara kömək göstərməsi, demək olar ki, milli-mənəvi irsimizdə tərənnüm olunmuşdur.

Bununla bağlı bir cəhəti də qeyd etmək ki, Ü.Hacıbəyli öz operalarında Azərbaycan klassik poeziyasından və Azərbaycan xalq dastanlarından bəhrələnmişdir və bu baxımdan həmin mənbələrdə multikulturalizm ənənələrinin təzahürləri diqqətəlayiqdir. Bəstəkarın yaradıcılığında bunların musiqi vasitəsilə daha qabarıq tərənnüm olunmasından və xalqın hissələrinə daha dərin təsir imkanlarından söhbət gədir.

Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığının digər sahələrində də multikulturalizm ənənələrinə rast gəlirik. Məsələn, onun ilk musiqili komediyası

olan və Azərbaycanda bu janrın əsasını qoymuş “Ər və arvad” (1910) musiqili komediyasının personajları arasında müxtəlif millətlərin nümayəndələri yer almışdır. Musiqili komediyanın librettosu bəstəkarə məxsusdur və ailə-məişət mövzusunda. “Ər və arvad” in musiqisi mahnı-rəqs xarakterli olmaqla, obrazların daha qabarıq açılmasına, canlı və şən səhnə əhvalatlarının yaradılmasına xidmət edir. Bəstəkar əsərin məzmununu zənginləşdirmək üçün sonuncu toy səhnəsinə müxtəlif xalqların mahnı və rəqslərini daxil etmişdir. Burada ləzgi, rus, gürcü və s. xalq mahnı və rəqsləri ifa olunur ki, bütün bunlar əsərin musiqi məzmununun zənginləşdirilməsinə yönəlmişdir və o dövün musiqi məişətini xarakterizə edir.

Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığı Azərbaycan cəmiyyətində baş verən proseslərin, bir növ, güzgüsü olmuşdur. Bu baxımdan, onun “O olmasın, bu olsun” (1911) musiqili komediyası gözəl nümunədir. Əsərin əsas qəhrəmanları – Məşədi İbad, Rüstəm bəy, Sərvər, Gülnaz, Sənəm obrazlarının fərdi musiqi xarakteristikaları ilə yanaşı, Bakı mühitinin təsviri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsərin məzmununda müxtəlif millətlərin təsirini özündə əks etdirən, müxtəlif dillərdə və ləhcələrdə danışan qəhrəmanlar: Qəzetçi Rza bəy – türk, İntelligent Həsən – fransız və rus, Hambal – iranlı, Həsənqulu bəy – milli danışq tərzilə diqqəti cəlb edir. Ü.Hacıbəyli bunları təsvir etməklə, əslində, Bakının çoxmillətli mühitində müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini göstərmiş, həmin insanların simasında bu kimi təsirlərin bəzən necə ifrat cəhətlər kəsb etdiyinə gülmüşdür. Lakin bəstəkar tərəfindən bu personajların musiqi xarakteristikası fərdiləşdirilməyərək, xor səhnələrində – hadisələrin gedişatına müdaxilə edən ümumi kütlə daxilində verilir.

Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” (1913) musiqili komediyası isə məzmununa görə dərin milli xüsusiyyətlərilə fərqlənərək və sevilərək, dünya musiqi arenasına çıxan və Azərbaycan musiqisini, Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığını dünya miqyasında tərənnüm edən ilk əsər olmuşdur. “Arşın mal alan” bir çox dillərə – türk, rus, gürcü, ingilis, fars, çin, polyak, bolqar və s. tərcümə olunaraq, Nyu-York, Paris, London, Pekin, Varşava, Qahirə, Ankara, Sofiya və s. onlarla digər şəhərlərdə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu əsər əsasında 1945-ci ildə çəkilməmiş “Arşın mal alan” filminin isə nümayiş coğrafiyası daha geniş olmuşdur. Baş rollarda dahiyənə sənətkarlarımız Rəşid Behbudovun və Leyla Bədirbəylinin çəkildiyi bu film dünya xalqlarının dillərinə dublyaj edilərək

130 ölkədə böyük uğurla nümayiş olunmuşdur. 100 ildən artıqdır ki, iki gəncin – Əsgərlə Gülçöhrənin romantik məhəbbət hekayətini təcəssüm etdirən “Arşın mal alan” musiqili komediyası və filmi Azərbaycan musiqisinin dünya miqyasında bir elçisinə çevrilərək, xalqlar arasında sülh, vəhdət yaradan bir missiyanı həyata keçirir.

Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığında müxtəlif xalqların musiqi irsinə müraciətlə bağlı olan nümunə kimi, “Azərbaycan” və “Dağıstan” adlı iki xoreoqrafik əsəri də qeyd etmək istədik. Bu musiqi əsərləri 1919-cu ildə bəstələnmiş və çox təəssüf ki, səsləndirilməmişdir. Lakin bəstəkarın yaradıcılığının tədqiqatçıları tərəfindən “Azərbaycan” əsərinin “Tərəkəmə”, “Dağıstan” ın isə “Ləzginka” rəqsi ruhunda bəstələndiyi göstərilir ki, bunlar da o dövrdə Azərbaycanda geniş yayılmış xalq rəqsləridir.

Göründüyü kimi, Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığı multikulturalizm ənənələrini müxtəlif cəhətlərdən əks etdirərək, musiqi irsində onların dolğun ifadəsini önə çəkmişdir. Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığından bəhrələnən Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələrinin də əsərlərində multikulturalizmin müxtəlif təzahür aspektləri ilə qarşılaşıyıq.

Böyük Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin yaradıcılığı bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Q.Qarayev Azərbaycan musiqi mədəniyyətində dünya xalqlarının ədəbiyyatına və musiqi irsinə müraciət edən ilk bəstəkardır. O, Azərbaycanın dahi şairi Nizaminin, həmçinin Səməd Vurğun, Rəsul Rza poeziyasından, dünya klassikləri Şekspir və Servantes, Puşkin və Ömər Xəyyamın, Lermontov və Lope de Vega-nın obrazlarından, müasirləri olan XX əsr sənətkarları Nazim Hikmət, Lenqston Hyuz, Vsevolod Vişnevski, Piter Abrahams, Rostan və Anri Barbüsün əsərlərindən ilhamlanmışdır. Afrikadan Vyetnama qədər müxtəlif xalqların musiqisi Q.Qarayevin yaradıcılıq süzgəcindən keçib yeni keyfiyyətlə dinləyicilərə təqdim olunmuşdur.

Əlbəttə ki, azərbaycanlı bəstəkarın dəst-xətti ilə dünyanın ən müxtəlif xalqlarının mədəniyyətinə müraciət olunması, Azərbaycan musiqi mədəniyyətində onların vəhdətini yaradaraq, ümumbəşəri mahiyyət kəsb edir. Bunun çox böyük əhəmiyyəti vardır və bütün bunların kökündə sənətkarların azadlıq arzuları durur. Məsələn, ən müxtəlif millətlərdən olan milyonlarla insanlar Cənubi Afrika yazıçısı Piter Abrahamsın irqi ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizəsini və azadlıq istəyini Qara Qarayevin “İldırımlı yollarla” baletinin musiqisi ilə qavramışlar. Orta əsrlər ispan yazıçısı Servantesin insan azadlığına yönəlmiş cəngavər-

lik ideyalarını Q.Qarayevin “Don Kixot” simfonik qravürlərindən mənimsəyirlər. Q.Qarayevin əsərlərinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, hər bir insan üçün ən önəmli olan şəxsiyyətin azadlığı problemi dinindən, dilindən asılı olmayaraq bütün insanları düşündürməyə vadar edir, onları birliyə çağırır ki, bu da incəsənətdə tolerantlığın və multikulturalizmin ən bariz nümunəsidir.

Q.Qarayevin bu fikirlərinin əks-sədasını Nizaminin ümumbəşəri əsərlərindən bəhrələnərək yazdığı əsərlərində də görürük: “Yeddi gözəl” baleti, “Leyli və Məcnun” simfonik poeması, “Payız” xoru bu qəbildəndir.

Q.Qarayev “Yeddi gözəl” (1952) baletində Nizaminin eyniadlı poemasının motivlərinə əsaslanmışdır, lakin onun ideyalarını özünəməxsus şəkildə təfsir etmişdir. Belə ki, Nizaminin poemasında dünyanın yeddi ölkəsini təmsil edən yeddi gözəlin – Bizans, Çin, Xarəzm, Məğrib, Hind, Slavyan, İran gözəllərinin nağılları verilir. Q.Qarayevin musiqisində yeddi gözəl – yeddi planet, yeddi rənglə müqayisə olunaraq, rəmzi mənada təcəssüm etdirilmişdir. Q.Qarayevin baletində yeddi gözəlin milli mənsubiyyəti musiqi vasitəsilə daha qabarıq təsvir olunmuşdur. Eyni zamanda, balet tamaşasında obrazların geyimi, rəng həlli də öz əksini tapır və bütün bu cəhətlər toplusu halında dinləyiciyə çox böyük təsir edir. Bu da baletin dünya səhnələrinə çıxmasını və müvəffəqiyyətini təmin etmişdir. Son illərdə baletin səhnə coğrafiyasına daha bir neçə ölkə əlavə olunmuşdur, əsər Amerikada, San-Dieqo şəhərində səhnəyə qoyulmuşdur. Nizami – Qara Qarayev dühasından yaranan “Yeddi gözəl” baleti müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən insanları dialoqa, vəhdətə çağırır.

Fikrət Əmirovun yaradıcılığında “Min bir gecə” baletinin təmsalında multikulturalizm ənənələrinin təzahürləri özünü əyani şəkildə göstərir. Qədim ərəb nağıllarını öz əsərində canlandıran F.Əmirov, onların musiqi təcəssümündə rəngarəng ifadə vasitələrindən istifadə edərək, azərbaycanlı ruhu ilə zənginləşdirmişdir. F.Əmirovun simfonik əsərlərində də bəstəkarın insanları tolerantlığa, birliyə çağırışını eşidirik. Bu baxımdan, F.Əmirovun “Gülüstan Bayatı-Şiraz” simfonik muğamında Şərq xalqlarının mədəni ənənələrinin vəhdətini tərənnüm etməsi diqqətəlayiqdir. Şərqin ümumi sənət abidəsi olan muğam hər xalqın özünəməxsus milli ruhunu əks etdirir, bununla yanaşı, muğam sənətini birləşdirən başlıca amil klassik şairlərin poeziyasıdır. F.Əmirov öz simfonik poemasında Azərbaycanın əsas muğam dəstgah-

larından biri olan “Bayatı-Şiraz”ı Şərq klassik şairləri Sədi və Hafiz Şirazinin poetik irsinə əsaslanaraq təfsir etmişdir. Sədinin “Gülüstan” əsərindən epiqrafla musiqi və poeziyanın dərin vəhdətini təcəssüm etdirən simfonik əsər yaratmışdır.

Niyazinin, Arif Məlikovun baletləri xalqlar arasındakı əlaqələrin bariz nümunəsidir. Niyazinin hind yazıçısı Rabindranat Taqorun əsərlərinin motivlərinə əsaslanan “Çitra” baleti, A.Məlikovun Türk şairi Nazim Hikmətin əsəri əsasında yazılmış “Məhəbbət əfsanəsi”, özbək şairi və filosofu Mirzə Əbdülqadir Bedilin əsərinə əsaslanan “İki qəlbin dastanı” baletləri birlik, tolerantlıq ideyalarının musiqi vasitəsilə təcəssümünü əks etdirir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin bütün nəsillərinə aid nümayəndələrinin yaradıcılığında müxtəlif xalqların həyatından bəhs edən əsərlər xüsusi bir mövzu dairəsi kimi formalaşmışdır. Bu əsərlərin hamısını birləşdirən cəhət – azərbaycanlı bəstəkarların görüşündə, duyumunda bəşər mədəniyyətinin ən ülvi humanizm ideyalarının tərənnüm edilməsidir.

Son dövrlərdə Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı timsalında multikulturalizm, tolerantlıq ənənələrinin yeni aspektlərdən şərhini qeyd edə bilərik. Bunun bir istiqaməti azərbaycanlı bəstəkarların dini mövzulara müraciət edərək, insanlara tolerantlıq, vəhdət ideyalarının aşılmasından ibarətdir. Bəstəkar əsərlərində İslam dini ilə bağlı motivlər qabarıq olub, müxtəlif cəhətlərdən təzahür edir. Eyni zamanda, bir sıra əsərlərdə xristianlığa aid olan rəmzlərin (mətnlərin və janrların) yanaşı işlənməsinə rast gəlirik.

Bu baxımdan bəstəkar Azər Dadaşovun yaradıcılığı gözəl nümunədir. A.Dadaşovun dini mövzulara müraciət edərək bəstələdiyi *a capella* xoru üçün əsərləri qeyd edək: “Şükürlər olsun sənə” – sözləri müəllifindir, “Ave Maria” – sözləri kanonik himndən ibarətdir, “Ey Tanrım”, “Alleluia” – sözləri katolik duası, “Kim Allahı sevər” – sözləri Məhəmməd Füzulinindir. Bu əsərlər ilk dəfə Bakıda, 2002-ci ildə Roma Papası II İoann Pavelin Messası çərçivəsində ifa olunmuşdur (ifaçılar, Azərbaycan Dövlət Xor Kapellası, dirijor G.İmanova, solist Ə.Əsgərov).

A.Dadaşovun kamera-instrumental əsərləri sırasında: “Fəza tərənəsi” – piano üçün novella, “Lütf” – violonçel və kamera orkestri üçün poema, “Daimi işiq” – violin və piano üçün kompozisiya, “Tanrı

qurbanı” – piano üçün kompozisiya kimi əsərlərində ruhani – dini mövzular öz əksini tapır.

Bir sıra Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında müxtəlif dinlərə aid dua mətnlərinə müraciət olunması tolerantlığın bariz nümunəsi kimi dəyərlidir. Bunlardan Qalib Məmmədovun metso-soprano, bas və kamera orkestri üçün “Davudun psalmları”, A capella xoru üçün 52 və 39 sayılı Psalmlar qeyd oluna bilər. Arif Mirzəyevin yaradıcılığında “Baxın xatirəsinə Orqan simfoniyası”, violin və orqan üçün “Kədər duaları” (Heydər Əliyevin xatirəsinə ithaf), kamera orkestri üçün “Nyu-York Passionları”, qiraətçi, xanəndə, kamança, xor və kamera orkestri üçün “Yanvar passionları” (və ya “Yanvar mərsiyələri” – İslam matəm messası, 1990-cı il 20 yanvar qurbanlarına həsr olunur), Almaniyadakı Yevangelist kilsələrində dini mərasimlər üçün nəzərdə tutulan orqan üçün pyes-improvizasiyalar silsiləsi və s. adını çəkə bilərik.

Cəlal Abbasovun müxtəlif alətlər üçün “Münacat I”, “Münacat II”, “Münacat III”, Sərdar Fərəcovun soprano, fleyta, violin, orqan və xor üçün “Psalm – 150”, Rüşad Ramazanovun orqan və xanəndə üçün “And” poeması, Ağadadaş Dadaşovun Cəlaləddin Rumiyyə həsr olunmuş “Mevlana” – vokal-instrumental kompozisiyası (sözləri Y.Solmazındır), Fərhad Bədəlbəylinin “İki qadının duası” (“Ave Maria”) da bu qəbildəndir və insanlarda yüksək duyğular, müxtəlif dinlərə dözümlülük, tolerantlıq hissləri aşılayır.

Firəngiz Əlizadənin əsərləri timsalında multikulturalizm ənənələrinin geniş surətdə təcəssümünü qeyd etməliyik. F.Əlizadənin Nəsiminin sözlərinə yazılmış “Dərviş” əsəri “İpək yolu” beynəlxalq musiqi layihəsində dünya şöhrətli musiqiçi Yo-Yo Manın rəhbərlik etdiyi orkestr tərəfindən ifa olunmuşdur. Bənzərsiz xanəndə Alim Qasımovun iştirakı ilə səslənən “Dərviş” əsəri dünya musiqisinin ən böyük uğurlarından biri kimi tanınır. Bu əsərdə xalq çalğı alətləri – tütək-ney, qanun, qoşa nağara, avropa alətləri – viola, skripka, violonçel ilə qovuşdurulmuşdur. F.Əlizadənin “Mərsiyə” – violonçel və simfonik orkestr üçün konserti Portuqaliyada, Lissabonda, “Zikir” (Nəsiminin sözlərinə) Avropa, Asiya və Cənubi Qafqaz xalqlarının musiqi alətlərindən ibarət “Alas” orkestri üçün yazılaraq Hollandiyada ifa olunmuşdur.

F.Əlizadənin alman şairi Y.V.Hötenin “Şərq-Qərb divanı” əsasında yazdığı “Gottes ist der Orient” kantatası (xor, orqan, arfa və zərb alətləri üçün) əlamətdardır. Höte öz poemasını İslam dininin müqəd-

dəs kitabı olan Qurandan və klassik Şərq poeziyasından, Sədi Şirazinin divanından bəhrələnərək qələmə almışdır. Bəstəkar Hötenin fikirlərinin davamı kimi, Azərbaycanın dahi şairləri Nizami, Şah İsmayıl Xətai, Mirzə Şəfi Vazehin qəzəllərinə müraciət edərək, öz yaradıcılıq ruhuna uyğun musiqilə ifadə edir.

F.Əlizadənin bu istiqamətdə maraqlı əsərlərindən biri “Mughflagamenco” adlanır. Artıq əsərin adında dünya musiqisinin iki nəhəng janrının – Azərbaycan muğamının və İspaniyanın flamenko sənətinin qovuşdurulmasını görürük. Bu qovuşma təkcə əsərin adında deyil, onun məzmununda bariz şəkildə özünü büruzə verir. Bəstəkar ilk baxışdan bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən və fərqli xarakterə malik iki xalqın ənənəvi musiqi sənəti arasında ortaq nöqtələr taparaq, onları bir müstəvidə birləşdirməyi bacarmışdır.

Azərbaycan musiqisində mədəniyyətlərin dialoqunu və multikulturalizmin təzahürlərini F.Əlizadənin son illərdə bəstələdiyi “Your name means the Sea” (“Sənin adın Dənizdir”) operasında qeyd etmək olar. Əsərin məzmunu bir muğam ifaçısının və amerikalı rəssam qızın məhəbbət hekayəsi ilə bağlıdır. Bu opera ABŞ-nin Xyuston şəhərində Böyük Opera Teatrında (Houston Grand Opera) 2011-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Operanın iştirakçıları azərbaycanlı muğam ifaçıları – Babək Niftəliyev, Mələkxanım Əyyubova (müsayiətçilər Möhlət Müslümov, Fəxrəddin Dadaşov) və amerikalı opera ifaçıları, Xyuston Opera Teatrının solistləri və simfonik orkestri olmuşdur.

Göründüyü kimi, F.Əlizadənin yaradıcılığında multikulturalizm və tolerantlıq ənənələri daha geniş mənada mədəniyyətlərin dialoqu səviyyəsində özünü göstərir.

Beləliklə, Azərbaycan musiqi folklorunun və bəstəkar yaradıcılığının timsalında nəzərdən keçirdiyimiz multikulturalizm ənənələrinin müxtəlif aspektlərdən təzahürləri üzə çıxır. Bütün musiqi əsərlərində özünü göstərən ən başlıca cəhət – bəstəkarların müxtəlif mədəniyyətləri qovuşdurmaq bacarığı və mədəniyyətlərin dialoquna nail olmasıdır. Bunlar Azərbaycan musiqisinin üzvi tərkib hissəsinə çevrilərək, insanların dinc-yanaşı yaşamasını təmin edən milli-mənəvi dəyərlərdir.

4.6.2. Mərasimlər

Mərasimlərin keçirilməsində ayrı-ayrı xalqlara məxsus müəyyən özəlliklərin olması təbiidir. Bununla yanaşı o da folklorşünaslıqda çoxdan təsdiqini tapmış bir həqiqətdir ki, şifahi ənənə əsasında ya-

ranan, yaşayan və şifahi şəkildə də nəsildən-nəslə ötürülən xalq mədəniyyətinin arxaik qolları və janrları dünya xalqlarının əksəriyyəti üçün ümumi olan orta qədim ibtidai təsəvvürləri və mifoloji görüşləri əks etdirir. Mərasimlər xalq mədəniyyətinin müxtəlif janrları əhatə edən arxaik qollarından biridir və bu qolun da digər qədim qollar kimi, orta qədim mənəvi dəyərləri əks etdirməsinin kökündə ətraf aləmlə bağlı ilkin təsəvvürlər, mifoloji görüşlər dayanır.

Ətraf aləmlə bağlı ilkin təsəvvürlər mövsüm mərasimlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Məlumdur ki, mövsüm mərasimlərinin başlıca mahiyyəti ilin ayrı-ayrı fəsilərində söz, musiqi və xüsusi hərəkətlər vasitəsilə təbiətə ovsunlayıcı təsir göstərmək və təbiəti insanın istəyinə uyğun “addım atmağa” sövq etməkdir. Belə mövsüm mərasimlərinin ən geniş yayılanlarından biri “Qodu-qodu” mərasimidir. Yağışlı, duman-çiskinli havaların uzun çəkdiyi vaxtlarda keçirilən “Qodu-qodu” mərasimi Günəşin çıxması məqsədi daşıyır. Uşaqlar boynuna kəhrəba boyunbağı salınmış bir gəlinciyi və yaxud müxtəlif şeylərlə bəzədilmiş bir çömçəni ev-ev gəzdirə-gəzdirə oxuyurlar. Bəzədilmiş gəlincik və yaxud çömçə məhz “Qodu” adlanır. “Qodu, doğrudan da, Günəşin süni surətdə bəzədilmiş, düzəldilmiş bir timsalı, surətidir. Bu, onun geyimindən, bəzəyindən də görünməkdədir. Onun başına mütləq Günəşin rənginə bənzəyən kəhrəba boyunbağı salınır. Alnına mütləq yenə də Günəşin – işığın rəmzi olan güzgü bağlanır. Əyninə Günəş – od, fəcr rəngini xatırladan müxtəlif əlvan rəngli parçalar salınır. Bütün bu bəzəklərlə o, rəngarəng, parlaq görkəmli, gözəl bir qadına oxşadılır. Bir sözlə, qədim azərbaycanlının Günəş haqqındakı düşüncəsinin insan şəkilli bir təsəvvürü yaradılır”. Qodunun məhz Günəşi təmsil etməsini oxunan nəğmələrdən də açıq-aydın görmək olur:

Qodu-qodu hay Qodu-qodu,

Qoduya salam verdinmi?

Qodu burdan ötəndə

Qurmızı günü gördünmü?

Yağ verin yağlamağa,

Bağ verin bağlamağa,

Qodu gülmək istəyir,

Qoymayın ağlamağa.

Azərbaycan türkləri ilə eyni coğrafi məkanda, eyni təbii şəraitdə yaşayan və yağıntılı günlərdə Günəşin işığına və istiliyinə eyni

ehtiyacı duyan azsaylı xalqlarda da “Qodu-qodu” oyunu və bu oyunla bağlı mərasim nəğməsinin müxtəlif variantları vardır. Məsələn, avarlarda “yağış həddən artıq çox yağanda günçixarma mərasimi keçirirlər. Bu mərasimi keçirərkən ...evlərdə xüsusi yemək – sac üstündə maxara – əriştə yeməyi bişirirlər. Bu yemək ...mütləq saçaqlı olmalıdır. Günəşin rəmzi kimi ...

Uşaqlar süpürgədən kukla düzəldib, onun üstünə yaylıq asıb belə nəğmə oxuyurlar:

***Qordi-qordi, qordina,
Qordi salam vardina.
Bu gün sizinçün gün çıxsın,
Sabah bizimçün yağ, maqaş (şor) olsun.
Yağ verənin oğlu olsun,
Maqaş verənin qızı olsun”***

İstər günçixarma niyyəti ilə bağlı olmasına, istər kukla bəzədilib gəzdirilməsinə, istər “Qordi-qordi” adının “Qodu-qodu” adı ilə yaxından səsleşməsinə, istərsə də pay-püş yığılmasına görə avarlardakı bu oyun-mərasimin “Qodu-qodu” oyun-mərasimini xatırlatması göz qabağındadır.

Azərbaycan türkləri arasında günçixarma mərasimləri ilə yanaşı, yağışyağdırma mərasimləri də keçirilib. “Çömçəxatun” adlı oyun həmin mərasimlərin izlərini yaşatmaqdadır. “Çömçəxatun” oyununun bir variantı belədir: “Uşaqlar bir yerə toplanır, bir-birindən yapışırlar, guya ki, quzudurlar. Taxta çömçə götürürlər, üstünə qara parça salırlar, bir-bir qapıları döyürlər. Kim qapıdan çıxarsa, ondan pay istəyib, həmin qapıda bu nəğməni oxuyurlar:

***Çömçəxatun nə istər?
Tanrıdan yağış istər.
Qoyunlara ot istər,
Quzulara süd istər, mə-ə-ə.***

Buna bənzər bir mərasim oyunu Azərbaycanda yaşayan avarlar arasında da qeydə alınıb. Oyunun qısa məzmunu belədir: “12-15 yaşlı bir oğlan uşağını yaşıl otlarla, ağac budaqları ilə bəzəyirlər. Bu uşaq “yağış eşşəyi” adlandırılır. Ayını icra edə-edə bu nəğməni oxuyurlar:

***Beş gün dayanmadan yağsın,
Yetim uşaqlar üçün yağsın.
Qaranlıq gecədə şiddətli yağsın,***

Yaşlı qadınlar üçün yağsın.

Amin, ay Allah!” .

Oğlan uşağının əsas icraçı olması, onun heyvan (quzu, eşşək) donuna girməsi və nəğmələr oxuyub məhz bu yolla təbiətə magik təsir göstərmək istəməsi nümunə gətirilən iki oyunun bir-biri ilə üst-üstə düşən səciyyəvi cəhətləridir.

Daha çox yazda keçirilən və qoyunçuluqda artım və məhsuldarlığa nail olmaq məqsədi daşıyan sayacı mərasimlərinə bənzər mərasimlərə Azərbaycandakı azsaylı xalqlar arasında rast gəlirik. Saxurların keçirdiyi “Quzu buraxma” mərasimi buna misal ola bilər. Quzuların göy ot yeməyə başladığı vaxt keçirilən həmin mərasimdə əsas məsələ pendir, qatıq, süzmə, şor, yağ və s. kimi qoyunçuluq məhsullarının pay kimi ayrı-ayrı adamlara göndərilməsidir. Göründüyü kimi, bir çox başqa mərasimlərdə müşahidə olunan bir cəhət bu mərasimdə də özünü göstərir: qurban vermə. Bəli, pay vermənin digər növlərində olduğu kimi, bu növündə də insanlar pay verməni məhz qurban vermə sayır və bu yolla hami ruhları razı salmaq, onlardan bərbəkət qazanmaq məqsədi güdürlər.

Yazda keçirilən mərasimlərdən danışarkən Novruz mərasimlərindən bəhs etməmək, əlbəttə, mümkün deyil. Çünki Novruz mərasimləri öz miqyasına görə daha geniş ərazini və daha çox xalqı əhatə edir. Azərbaycan türklərinin Novruzla bağlı adət-ənənələrini oxşar şəkildə talış, kürd, tat, həmçinin ləzgi, avar, saxur və s. xalqlarda da görmək çətin deyil. Novruz (həmçinin Ramazan, Qurban bayramı) adət – ənənələrinin oxşarlığında həmin xalqların islam etiqadına bağlı olmasının, heç şübhəsiz, öz rolu və təsiri vardır. Bu, öz yerində. Amma o da var ki, Novruz adət-ənənələri oxşar şəkildə xristian etiqadlı udilərdə də özünü göstərir. “Udilər yaz bayramı keçirirdilər ki, bu bayram mart ayının ortalarına təsadüf edir. Bu bayramda udilər özlərinə məxsus “hərsə” (buğda yarmasından bişirilən yemək) bişirir, yumurtanı qırmızı boyayırdılar. Uşaqlar boynuna çanta keçirib həyətləri gəzər, pay umardılar. Novruzgülü yığardılar.

“Novruz gülü, Novruz gülü,

Bir gətir, iki gətir, yumurta gətir!”

– şəkildə oxumaqla yazın gəlişini bayram edərdilər. Bayram günü axşamçağı həyətlərdə tonqal qalayıb üstündən tullanar, oxuyardılar:

***Ağrım-acım odda qalsın,
Ağrımı-acımı od aparsın!”*** .

Müsəlman həmvətənləri kimi, xristian udilərin də yaz gələndə doğuluş, törəniş, artım rəmzi olan yumurta boyamaları, tonqal qalayıb təmizlik rəmzi olan odun üstündən tullanmaları multikultural dəyərlərin mühüm göstəricilərindəndir.

Multikultural dəyərlər mövsüm mərasimlərində olduğu kimi, məişət mərasimlərində də qabarıq ifadəsini tapır. Məişət mərasimlərindən olan yas və toy mərasimlərinə ümumi nəzər salsaq, bu fikrin nə qədər əsaslı olduğuna bir daha inanmış olarıq.

Yas yerində ölünü ağlamaq dünyanın əksər xalqları, eləcə də Azərbaycanda yaşayan xalqlar üçün səciyyəvi bir haldır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, bu ölkədəki azsaylı xalqlar arasında da ağı demək adəti vardır. Təbii ki, Azərbaycanda toplanıb nəşr olunmuş ağı nümunələri bu ölkədə yaşayan bir yox, bir çox xalqlara məxsusdur. Müxtəlif xalqlara məxsus ağı nümunələri məhz ortaq dəyərlərdən xəbər verir. Bununla bərabər, yas mərasimlərindəki başqa bir ortaq dəyərdən də bəhs etmək lazım gəlir. Həmin dəyər şükranlıq düşüncəsindən doğan bir dəyərdir. Məlumdur ki, ölən adamdan ötrü hədsiz dərəcədə göz yaşı axıdıb, vaxt-bivaxt ağlamağı islam dini Allaha “xoş getməyən” bir əlamət sayır. Belə bir düşüncə tərzini Azərbaycanda yaşayan xristian etiqadlı xalqlar arasında da müşahidə olunur. Məsələn, udilərdə “qaş qaralıb çıraqqlar yandırılıandan sonra hər cür ağlaşmanı ölünün ruhunun təhqir olunması hesab edirlər. Bu tələb mərhumun üstünə özünü gec çatdıranlara da aiddir.

Əlbəttə, adamları ölü üstündə ağlamaqdan bir qədər çəkəndirməyin bir səbəbi vardı. Onların inamına görə, insan ölmür, müvəqqəti və fani dünyadan əbədi dünyaya köçür. Elə buna görə də ölü üstündə hədsiz ağlaşma salmaq lazım deyil” . Bu gün azərbaycanlılar arasında çox işlənən “dünyasını dəyişmək” ifadəsi ölən adamın məhz bir dünyadan başqa bir dünyaya köçməsi mənasını daşıyır və həmin mənaya uyğun olaraq belə hesab edilir ki, ölüm Allah əmridir, qocalığından, cavanlığından asılı olmayaraq, hər hansı əziz adamın ölümünü mümkün qədər səbirli qarşılamaq lazımdır.

Azərbaycanda müsəlmanlar “kilsə də Allahın bir evidir” deyib, xristian adətlərinə ehtiramla yanaşdıqları kimi, xristianlar da müsəlman adətlərinə eyni ehtiramla yanaşırlar. Xeyir-şəri islam dininə mənsub qonşu xalqlarla bir olan udilər “xeyir-şər mərasimlərində donuz

ətindən istifadə etmirlər. Hətta toy, nişan, xüsusilə ehsan üçün heyvanları Azərbaycan türklərinə, yaxud ləzgilərə kəsdirlər ki, ət yeməkləri ilə əlaqədar heç bir narahatlıq yaranmasın. Bu, xalqlar arasında birgə yaşayış və qarşılıqlı hörməti özündə ehtiva edən bir nümunədir” .

Qarşılıqlı hörmət və ehtiram şəraitində yaşayan xalqların toy adətlərinin xeyli dərəcədə üst-üstə düşməsi, müxtəlif xalqlara məxsus toy mərasimlərinin bir-biri ilə yaxından səsələşməsi də tamamilə təbiidir. Gəlin gedən qızın belinin qayını və yaxud qardaşı tərəfindən qırmızı parça ilə bağlanması, gəlinin üzünü qarşısında güzgü tutulması, gəlinin arxasınca su atılması, gəlinin ayağı altında qab sındırılması, gəlinin yanınca toyuq tutulub aparılması və s. kimi adətlər Azərbaycandakı müxtəlif xalqların toy mərasimlərində qarşılaşdığımız adətlərdəndir. Bu adətlərin hamısında nəzərdə tutulan başlıca niyyət gəlinin təzəbəylə birgə xoşbəxtliyə qovuşmasıdır. Xoşbəxtliyin başlıca şərtlərindən birini firavan yaşamaqda görən xalq arzu edir ki, gəlinin ayağı sayalı olsun, o, oğlan evinə özü ilə ruzi-bərəkət gətirsin. Ruzi-bərəkətin açıq-aşkar işarəsi olan hərəkətlər toylarda xüsusi yer tutur. Məsələn, ingiloylarda gəlin oğlan evinə gələndə “əlində xonça olan bir qadın onu qarşıladı. Adətə görə, xonçada bir neçə yandırılmış şam, çörək, yağ və bal olardı. Gəlin evə daxil olan kimi həmin xonça ona təqdim olunardı.... Evin yaşlı bir qadını bir qaşığı balı gəlinin ağzına qoyar, əlinə xəmir verər, başına bir neçə barama qoyardı. Bal gəlinin evə şirinlik gətirməsinə, xəmir gəlinin o gündən ailənin çörək bişirən bir üzvü olmasına (həm də ayağının ruzili olmasına) dəlalət edir, barama isə gəlinin evində xeyir-bərəkətin və həmişə ipək parçaların olmasına işarə idi”. Toy mərasimində bərəkət və bolluğun geniş yayılmış rəmzlərindən biri şax bəzəmədir. 1-1, 5 metr hündürlüyündə olan ağacın bahalı hədiyyələr, meyvələr, konfetlər, müxtəlif şirniyyat növləri ilə bəzədilməsindən ibarət olan bu adət Krım tatarlarında, qaqauzlarda, Anadolu türklərində, özbəklərdə, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, həmçinin Şirvanda lahicilər arasında qeydə alınıb.

Dünya ağacı inamına gedib çıxan şax bəzəmədə əsas elementlərdən biri almadır. Şax bəzəmə adətinin səciyyəvi olmadığı bölgələrdə belə, alma toy mərasiminin müxtəlif mərhələlərində xüsusi rəmzi mahiyyət daşıyan vasitə kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan nağıllarında tez-tez rast gəldiyimiz sehrli alma yeyib cavanlaşma, almadan övlad törəmə motivlərini xatırlasaq, toy mərasimlərində alma ünsürünün məhz həyatvericilik, nəsil artırma inamları ilə bağlı olmasına bir daha

inanmış olarıq. Həmin inamın bir əlaməti olaraq Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində gəlinə təzəbəyin alma atması, Şəki-Zaqatala bölgəsində elçilik zamanı qızın razılığının alma vasitəsilə alınması adətlərinə rast gəlirik: “Almanı bir boşqaba qoyub gələcək gəlinə göndərərtilər. O, adətən, almanı iki para bölüb yarısını yeyər, ikinci yarısını isə oğlana çatdırmaq üçün məclisə qaytarardı. Bu, razılıq əlaməti hesab olunurdu. Əksinə, qız almanı yemədən bütöv, əl vurmada geri qaytarardı, bu, sövdanın baş tutmaması hesab olunardı”. Başqa xalqlarla müqayisədə udilər üçün daha çox səciyyəvi olan bu adət alma ilə bağlı başqa bir adəti də yada salır. Bu, ingiloylar arasında qeydə alınan “almaya güllə atmaq” adətidir: “İngiloylarda qapının ağzına bir ağac basdırırlar. Ağacın başına alma keçirilmiş olur. Adətə görə, oğlan evindən gələn kişilərdən biri almanı tufənglə vurmali, bundan sonra qız həyətinə daxil olmaq hüququ qazanırdı”. Bu adətdə almanın güllə ilə vurulması, çox güman ki, almanın magik həyatvericilik gücünün qazanılması deməkdir.

Toy mərasimləri üçün səciyyəvi olan inamlardan biri də təzə ailə quran cavanları bədnəzərdən, bədxah qüvvələrdən gələ biləcək xətbələdan qorumaqdır. Bu niyyətlə icra olunan ayinlər sırasında, heç şübhəsiz, üzərlik yandırma daha geniş yer tutur. Bununla bərabər, o cəhət də qeyd olunmalıdır ki, azsaylı xalqlar arasında bədxah qüvvələrdən qorunmağın “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarına gedib çıxan xüsusi adətləri də vardır. Uca bir yerə bərkidilmiş heyvan kəlləsini nişangaha çevirmək belə adətlər sırasındadır: “Kənddəki cavanlar ətrafdakı ağaclardan birinin başından bir heyvan kəlləsi asırlar. İnama görə, nəhs ruhlar evlənen oğlana mane olmaq üçün əjdahadan istifadə edərək onun xeyir işini pozmaq istəyirlər. Həmin kəllə də əjdahanın rəmzidir və elə “əjdaha” da adlanır... “Əjdahaya” növbə ilə atəş açırlar. Kəlləni sərrast atəş ilə yerə salan, yaxud dağıdıb tökən qalib hesab olunur...”

Maraqlıdır ki, 1951-ci ilin fevral ayında böyük şair Səməd Vurğun kənddəki (Qəbələnin Nic kəndindəki – M.K.) toyların birində iştirak etmiş, sərrast atəşi ilə ağacdan kəlləni tikə-parça etmişdir. Toyun bu məqamı şairin xüsusilə xoşuna gəlmiş, mərasimi Bamsı Beyrəyin toyuna bənzətmiş, qədim ənənələri qoruyub saxladıqlarına görə udilərə təşəkkürünü bildirmişdir”. “Bamsı Beyrək” boyunda oxatma yarışı ilə yaxından səsleşməsi udilərdəki “əjdahaya” atəşəçmə adətinin təsadüfi olmadığını və orta Azərbaycan dayerlərindən xəbər verdiyini göstərir.

Beləliklə, faktlar sübut edir ki, həm mövsüm, həm də məişət mərasimlərimiz Azərbaycan tolerantlığı və multikulturalizminin mühüm qaynaqlarındandır.

4.6.3. Təsviri incəsənət

Müasir Azərbaycan təsviri sənəti miniatür rəngkarlığının, Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü rəsmlərinin, qədim türk daş heykəlləri olan balbalların çoxəsrlik ənənələri ilə yaşayır. O, həm də klassik rus və Qərbi Avropa incəsənətinin nailiyyətlərini əxz etmiş, modernizm və postmodernizm cərəyanlarının təsirinə məruz qalmışdır. Müasir Azərbaycan incəsənətində xalq yaradıcılığının sosial-mədəni cəhətləri ilə peşəkar incəsənətin cilalanmış üslub xüsusiyyətləri birləşərək vəhdət təşkil edir.

Azərbaycan təsviri sənətində multikulturalizm ənənələri qədim tarixi köklərə malikdir. Öz coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycan daim müxtəlif bədii ənənələrin, bədii üslub və estetik proqramların kəsişməsində yerləşmişdir. Bu baxımdan orta əsrlər dövrü Azərbaycan miniatür rəngkarlığının inkişaf yolları olduqca ibrətamizdir. Öz təşəkkülünün erkən mərhələsində o, uyğur rəssamlarının və Bağdad miniatür məktəbi vasitəsilə ərəb-Mesopotamiya bədii üslubunun təsirinə məruz qalmışdır. XV əsrin sonu – XVI əsr Azərbaycan miniatür sənətinin inkişafında klassik mərhələ təşkil edir. Həmin dövrdə Heratda, Qəzvinə, İsfahanda lokal miniatür məktəbləri təşəkkül tapır, kitab miniatürü sənətində süjet və üslub ümumiliyi müşahidə edilirdi. Özbək hakimi Şeybani xanın Heratı zəbt etməsindən sonra başda Kəmaləddin Behzad olmaqla burada çalışan görkəmli miniatürçü rəssamlar demək olar ki, tam heyətdə Buxaraya köçdülər. Məhz buna görə də görkəmli sənətkar olan Behzadın yaradıcılığı eyni dərəcədə həm Azərbaycan, həm də özbək xalqının mədəniyyət tarixinə məxsusdur. Sonralar Herat Səfəvi imperiyasının tərkibinə daxil edildi, Təbrizdə yeni miniatür məktəbi yarandı, onun aparıcı sənətkarı isə Azərbaycan rəssamı Sultan Məhəmməd oldu. Təbriz miniatür məktəbinin təsiri bütün Yaxın və Orta Şərqi yayıldı. Bu təsir Böyük Moğollar dövrü hind miniatür məktəbinin formalaşmasında da özünü büruzə verirdi.

Azərbaycanda realist, yaxud indi deyildiyi kimi, fiqurativ incəsənətin meydana gəlməsi XIX əsrin ortaları – XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu proses M.Q.İrəvani, M.M.Nəvvab, A.Hüseyn, Ə.Hüseynzadə kimi rəssamların fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Onların içərisində ən parlaq sima

Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940) olmuşdur. O, dəzgah rəngkarlığının, teatr-dekor sənətinin, sənətsünaslığın əsasını qoymaqla yanaşı, həm də gələcək müstəqil Azərbaycanın milli ideologiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamış, ölkəmizin Dövlət bayrağının rəng simvolikasını müəyyən etmişdir. Ə.Hüseynzadə türkoloq-alim, parlaq zəkaya malik publisist və ictimai xadim kimi də məşhur idi. Məhz Ə.Hüseynzadənin rəngkarlığında Avropa təsvir metodunun və ənənəvi mədəni təfəkkürün üzvi sintezi özünü büruzə vermişdir. “Qafqazın şeyxülislamı Əhməd Səlyaninin portreti” (1900) və “Bakı yaxınlığında Bibi Heybət məscidi” (1907) kimi əsərlər bunu sübut edir.

Azərbaycan rəngkarlığında multikulturalizm salnaməsinin ən parlaq səhifələrdən birini yazan sənətkarlardan biri də XX əsrin ikinci yarısının görkəmli rəssamı Mikayıl Abdullayevdir (1921-2000). 1956-cı ildə o, İtaliyaya özünün ilk səfərinə çıxmış, Venetsiyada 28-ci Beynəlxalq Biennalenin iştirakçısı olmuşdur. Bu səfər çərçivəsində rəssam Venetsiyadan başqa Roma, Florensiya və Milana da getmişdi. Səfər materialları əsasında M.Abdullayev “Bakılının gözü ilə” adlı quaşla işlənmiş əsərlər seriyası yaratmışdı. Həmin seriyaya “Venetsiya günəşi altında”, “İspan məhəlləsi” (Venetsiyadakı ispan məhəlləsi nəzərdə tutulur – Ə.S.), “Roma. Ata”, “Florensiya. Ana” və digər əsərlər daxil idi. N.Həbibovun yazdığı kimi, “Öz Florensiya rəsmlərində Abdullayev şəhərin çoxlu fayton olan səs-küylü küçələrini –dəbli motorollərdə sürətlə şütüyüb ötən monaxları, qarpız satışı səhnəsini, üzgün dəfn mərasimini, demək olar ki, lap “köhnə Bakıda olduğu kimi” (M.Abdullayevin öz ifadəsidir – Ə.S.) – əks etdirmişdir.

Multikulturalizm ideyaları kontekstində M.Abdullayev fenomenini bundan ibarətdir ki, italyan seriyasından başqa o, həm də hind, macar, Polşa rəngkarlıq işləri seriyalarının müəllifidir. Ümumiyyətlə, M.Abdullayevin səyahət etmək mənasında həyatda bəxti gətirmişdir. Növbəti, 1957-ci ildə o, Hindistana üç aylıq səyahətə yola düşdü. Burada o, Dehlidən başqa Kəlkətə, Caypur və Aqrada da oldu. Səfər yaradıcılıq mənasında o dərəcədə zəngin təəssüratlı və məhsuldar idi ki, onun nəticələri üzərində rəssam tam dörd il çalışdı. Nəticədə Mikayıl Abdullayevin rəngkarlıq işlərindən ibarət “Hindistan seriyası” yaranı. “Kəlkətəli tələbə qız”, “Benqal qızları”, “Nipa qardaşı ilə”, “Körpəsini əmizdirən ana”, “Caypur qadınları”, “Racəstxan qadınları” və bir çox başqa əsərlər rəssamın naturadan işlədiyi yüzdən artıq etüd əsasında yaradılmışdır. Onların hamısı özünəməxsus hind koloriti,

milli xarakterin incə hissiyyatı ilə seçilir. Qeyri-adi, lakin Hindistan üçün olduqca xarakterik kolorit dəst-xətti nümayiş etdirən “qadın geyimləri xüsusi gözəlliyi və dekorativ effekti ilə fərqlənirlər”.

M.Abdullayevin macar mədəniyyəti ilə tanışlığı da az məzmunlu olmayıb. Burada o, yaradıcı ziyalıların nümayəndələri ilə görüşmüş, muzey və teatrlara getmiş, Macarıstanın bir neçə şəhərində olmuşdur. “Macar seriyası” na bir tərəfdən “Heykəltəraş J.Kişfaludi-Ştrobl”, “İlona”, “Aktrisa Ştefani Moldavan” kimi gözəl portretlər, digər tərəfdənsə çoxsaylı mənzərələr və janr səhnələri daxildir. Bunlardan “Dunayda səhər”, “Hellert dağından görünüşü”, “Balaton gölündə dalğaçıran”, “Koşut küçəsində”, “Rəssam ailəsində”, “Dunay” kafesində” və s. işlərin adını çəkmək olar.

Yəqin ki, XX əsrin ikinci yarısının bütün məşhur fırça ustaları rəngkarlıqda bu və digər xarici seriyanın müəllifi olmuşlar. Hər halda Azərbaycanın görkəmli rəssamları Böyükağa Mirzəzadə, Salam Salamzadə, Toğrul Nərimanbəyov və Tahir Salahov bu sahədə unudulmaz iz qoyublar.

Böyükağa Mirzəzadə (1921-2007) Azərbaycanın təsviri sənət tarixinə mahir portretçi kimi daxil olmuşdur. Lakin nəzərdən keçirilən mövzu çərçivəsində B.Mirzəzadə şəhər mənzərəsinin istedadlı ustadı kimi nəzərimizdə canlanır. O, tamamilə mənzərə kompozisiyalarından ibarət olan Çexoslovakiya şəkillər seriyasının müəllifidir. “Praqa”, “Praqa küçəsi”, “Praqanın görünüşü”, “Praqa mənzərəsi”, “Vltavanın sahilboyu”, “Vatslav küçəsi”, “Karl körpüsü” (hamısı 1959) kimi tablolarla baş qəhrəman qismində Praqa şəhərinin özü çıxış edir, rəssam isə qotika memarlığından, kilsə qüllələrindən, küçə və meydanların perspektivindən aşkar zövq alır.

Azərbaycan tamaşaçısı üçün ərəb dünyasını açan ilk rəssamlardan biri Salam Salamzadə (1908-1997) olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, o, Nasir adına Beynəlxalq mükafata layiq görülmüşdür. Rəssamın yaratdığı “Ərəb ölkələri boyunca” əsərlər seriyası Bakı, Moskva, Sankt-Peterburq, Tbilisi, Düşənbə və Tripolidə keçirilən sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir. Seriya rəssamın 1960-1961-ci illərdə Misir, İraq, Suriya və Livana etdiyi səfərlərin materialları əsasında işlənmişdir. Əsərlər içərisində “Məlikə Hatşepsutun məbədi” (1967) və “Bağdad. Rəşidiyyə küçəsi” (1961) kimi memarlıq abidələrinin təsviri, “Asuanın tikintisi” (1967) və “Sovet mütəxəssisləri Fəthdə” (1969) kimi sənaye mənzərələri, “Banan satıcısı”, “Yolda”, “Ərəb uşaqları” (hamısı 1961)

kimi janr kompozisiyaları vardır. Seriyada ərəb mədəniyyəti xadimlərinin – şair Məhəmməd əl-Cavahiri (1961), heykəltəraş Camal əs-Saqini (1969) və yazıçı Əbdürrəhman əl-Xamisinin (1969) portretləri xüsusi yer tutur.

Azərbaycan təsviri sənətində multikulturalizmin bir çox vacib aspektləri Tahir Salahovun (təv. 1928) şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə əlaqədardır. Tahir Salahov başqa mədəniyyətləri qavramağa daim açıq olmuş və olaraq qalan bir insandır. O, həyatı boyu çox xarici səfərlərdə olmuşdur, lakin yəqin ki, İtaliya və Fransaya olan ilk səfərləri daha çox və qüvvətli təəssüratlar yaratmışlar. Rəngkarlıqda sərt üslub adlanan üslubun yaradıcısı olmuş Tahir Salahov italyan və fransız mənzərələrini işlərkən özünə olan inamını itirməmişdir. “Bu mənzərələr sərt və ciddidir: memarlıq formaları böyük ölçüdə götürülüb, detallaşdırılmayıb, burada düzgün formalarda işlənmiş boz və qəhvəyi rəngli müstəvilər çoxdur”.

Uzun müddət SSRİ Rəssamlar İttifaqında və Rəssamlıq Akademiyasında işləmiş hələ sovetlər dönəmində tamaşaçıların Pikasso, Bekon, Tomayo, Yukker, Tenqli, Mansu, Mur, Cakometti, Rozenkvist, Rauşenberq, Morandi, Fumo, Dali kimi rəssamların yaradıcılığı ilə tanış ola bilməsi üçün çox iş görmüşdür. Bir sənətsünasın dediyi kimi, Tahir Salahov “dünya mədəni məkanının tanış fiqurudur”. Onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı həm də Azərbaycan təsviri sənətində dərin multikultural proseslərlə əlaqədardır. “Salahov Avropa rəngkarlığının manera və üslubi təfəkkürünə ustalıqla yiyələnərək böyük sənətə dərhəl, aktiv surətdə daxil olmuşdur, lakin hər halda o, olduqca dərin, milli Azərbaycan rəssamıdır və bu onun təsvir dilinin əsasını təşkil edir”. Taleyin onu hara atmasından asılı olmayaraq o, yay vaxtı mütləq öz yaradıcılıq laboratoriyasına – Xəzər sahilində yerləşən kiçik Abşeron qəsəbəsi Nardarana gəlir.

Tahir Salahovun tükənməz yaradıcılıq enerjisi onu müstəqillik illərində yeni xarici seriyaya yaratmağa sövq etmişdir. O, qrafik və rəngkarlıq seriyası olan “Çin boyunca” (1994), “İspaniya boyunca” (2005) əsərlərini işləmiş, dünya incəsənətinin nüfuzlu sənətkarları olan R.Rauşenberqin və Maksimilian Şellin portretlərini, həmçinin “R.Rauşenberqlə görüş” triptixini yaratmışdır. Lakin ən maraqlısı odur ki, görkəmli rəssam yenidən italyan mövzusunda qayıdır. O, diqqətini üç yüz illik tarixə malik olan bir obyekt üzərində cəmləşdirir. “Roma. Qreko kafesi” (1986, 2002) – bir onillik yarım zaman fərqi ilə işlən-

miş eskiz və rəsm belə adlanır. Dünya mədəniyyətinin bir çox görkəmli xadimləri burada stol arxasında oturaraq vaxt keçirməyi xoşlayırdılar, elə burada da azərbaycanlı rəssam öz əksini güzgüdə təsvir etməklə avtoqrafını qoyur.

Azərbaycan rəssamlarının xarici işlər seriyası – istər təbiət, şəhər mənzərəsi, maraqlı insanların portretləri, istərsə də janr işləmələri olsun, – təkcə görünənlərin bilavasitə canlı təəssüratlarını əks etdirmir. Azərbaycan rəngkarlarının bir sıra əsərləri Avropa, Asiya, Afrika mədəniyyətinin ana dəyərlərinə böyük maraq nümayiş etdirir. Bu, bir tərəfdən, mürəkkəb simvolik obrazlarda başqa mədəniyyətlərin dəyərlərini əks etdirən əsərlərdir, digər tərəfdənsə həmin dəyərlərin daşıyıcılarını birbaşa təsvir edən tablolarıdır.

Birinci tendensiya Toğrul Nərimanbəyovun (1930-2013) yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Hindistana səfər edən, Şərqi mifologemasını yenidən mənalandıran rəssam öz tablolarında monumental tutumlu obraz – inkişafın nəhəng spiralını yaradır. Bu görünüşdə ağac-şar və ilkin kainat suları Kukla teatrının “Xalq nağılları” divar rəsminə (1975-78), həmçinin “F.Əmirovun “Min bir gecə” (1980) və “Nəsimi dastanı” (1973) baletlərinin səhnə tərtibatında təcəssüm olunur”.

İkinci tendensiya Asəf Cəfərovun (1927-2000) italyan seriyasından olan işlərində daha dolğun əks olunmuşdur. Bunlar “Romada körpü”, “Assizi”, “Kilsə xadimləri”, “Santa-Mariya dela Kroçe kilsəsi” (hamısı-1972) tablolarıdır. Birinci üç tabloda şəhər mənzərəsinin müxtəlif görünüşləri fonunda katolik kilsəsinin nümayəndələri, sonuncuda isə katolik məbədi təsvir olunur. Kompozisiya quruluşuna görə “Romada körpü” əsəri xüsusilə maraqlıdır. Körpünün perspektivinin dərinliyindən mərkəzi xətt boyunca düz tamaşaçıya sarı üç katolik rahibəsinin fiquru irəliləyir. Bu tablo xüsusi nikbinliyə malik ruh yüksəkliyini, təntənəli əhvali-ruhiyyəni əks etdirir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan cəmiyyətinin italyan mədəniyyətinə olan həmişəki marağı nəinki azalmayıb, əksinə, nəzərə çarpacaq dərəcədə artıb. Bu sahədə də portret janrı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Sakit Məmmədov (təv. 1958) portretin klassik ənənələrinin qoruyucusudur. O, həm Avropa, həm də rus rəngkarlıq məktəbinin nailiyyətlərini mənimsəmiş, eyni zamanda təkrar olunmaz fərdi işləmə manerasını inkişaf etdirmişdir. İşığı hissetməsinə görə S.Məmmədov Azərbaycan rəngkarlıq ənənələri ilə bağlıdır. Ona həm mənzərə, həm natürmort, həm də janr səhnələrini eyni dərəcədə yaxşı işləmək müyəssər olur, la-

kin o, ilk növbədə mahir portretçi kimi çıxış edir. Rəssamın fırçasından Roma Papası İohann Pavelin (2004) və aktrisa Monika Beluççinin portretləri çıxmışdır. Bu portretlər dərin psixologizmi, incə natura duyumu, kolorit həllinin yüksək sənətkarlığı ilə seçilir.

Təsviri sənətdə multikulturalizmin daha bir təzahür forması, əlbəttə ki, sərgilər təşkil etmək, xarici incəsənət əsərlərini Azərbaycanda və rəssamlarımızın sənət nailiyyətlərini xaricdə nümayiş etdirmək fəaliyyəti ilə əlaqədardır. 1950-1970-ci illərdə Bakıda Çin, Suriya, Meksika, Puerto-Riko, Seylon, Hindistan, İraq, Yaponiya, Monqolustan, Norveç, Fransa incəsənətinin sərgiləri keçirilmişdir. Öz növbəsində Azərbaycan rəssamlarının ekspozisiyaları Bolqarıstanda, Çexoslovakiyada, Macarıstanda, Misirdə, Monqolustanda, Polşada, Norveçdə, İtaliyada, Fransada, Danimarkada, Avstriyada, İspaniyada, Kubada təşkil edilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan rəssamları öz yaradıcılıqlarında xarici mövzunu davam və inkişaf etdirirlər. Burada Xalidə Səfərovanın fransız seriyasını, Mir Nadir Zeynalovun Misir seriyasını, İsmayıl Məmmədovun türk seriyasını, Cahid Camalın monqol seriyasını, Çingiz Fərzəliyevin, Əşrəf Heybətovun hind seriyasını xatırlamaq yerinə düşər. Altay Sadıqzadənin (təv. 1951) Fransa və Böyük Britaniyaya həsr edilmiş işlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Böyük Britaniyanın paytaxtı rəssamın diqqətini daha artıq cəlb etmişdir ki, bu da özünü “London mənzərəsi”, “London”, “Çörçillin heykəli” rəsmlərində öz əksini tapır. Fransada isə Altay Sadıqzadə böyük maraqla kurort yerlərini – Nitsanı, Lacivərd sahili təcəssüm etdirir.

Azərbaycan incəsənətinin sovet bədii mədəniyyəti çərçivəsində yetmiş illik inkişafını şərti olaraq ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etmiş üç rəssam nəslinin fəaliyyəti kimi təsəvvür etmək mümkündür. XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan incəsənətinin təsvir dilinə modernizm elementləri daxil olmuşdu. “1985-ci ildən 1993-cü ilə qədər” isə “modernizmin bədii dilin normasına” çevrilməsi baş verir. Rəngkarlıqda modernist ənənələrin daşıyıcıları olaraq yaşlı nəslin M.Mircavadov, R.Babayev kimi, heykəltəraşlıqda isə F.Nəcəfov kimi nümayəndələri çıxış etdilər. Sonralar bədii dilin meylinin iki qütbü – milli mədəniyyətin dəyərlərinə istinad edən ənənəvilik və aşkar şəkildə qərb dəyərlərini mənimsəmiş postmodernizm qütbləri meydana çıxdı.

Postmodernizm Məlik Ağamalovun (təv. 1962) yaradıcılığında geniş təmsil olunmuşdur. Surikov adına MDRİ-da T.Salahovun yara-

dıcılıq emalatxanasının məzunu olan M.Ağamalov qüsursuz kompozisiya və rəng hissinə, vizual obraz və formaların zəngin imkanlarına malikdir. Onun yaradıcılığının yetkin dövrü postmodernizm əlamətlərinin bütün dolğunluğu ilə: seriyalı olması, iqtibas bolluğu, “yayılmabərkimə” rejimi və s. ilə xarakterizə olunur. Lakin ən başlıcası – müəllifin öz tamaşaçısı ilə, bəlkə də öz-özü ilə təsvir sistemi vasitəsilə apardığı oyunudur. M.Ağamalovun tablolarında həyatda olanların hamısı var – varlığın yaranması, əsas ünsürlərin forması, onların artımı və qarşılıqlı əlaqələri, maddi və mənəvi qida, erotika, incə duyğulara səs verməklə səma qarşısında ehtiram. Tablolar müxtəlif mövzularda silsilə olaraq təşkil edilib – “Mələklər”, “Natürmort”, “Oyun” və s. Amma bütün bunlar, o cümlədən klassik rəngkarlıq mövzusunun özü də postmodernist oyunun predmetini təşkil edir. Rəssam bunun üçün “xarab olmuş” rəsm effektindən istifadə edir, dəbdəbə ilə çəkilməş təsvirin üzünə qəsdən “ləkələr”, “axıtmalar” əlavə edir. Bunlardan bəziləri kvadrat şəbəkəyə daxil edilmişdir, sanki yaşlı sənətkarların jurnal reproduksiyaları səliqə ilə bir neçə dəfə üst-üstə qoyulub, sonra isə bükülərək səliqə ilə hamarlanıb.

Müstəqillik illərində yerli plastikanın mövzu və janr quruluşu dəyişmişdir. Monumental heykəltəraşlıq böyük maliyyə xərcləri tələb edən incəsənət növü olduğundan iqtisadi keçid dövründə elə bir durum meydana çıxmışdı ki, böyük plastik formaların yaradılması tamamilə dayana bilərdi. Lakin artıq 2000-ci illərdə monumental heykəltəraşlıq yeni yüksəliş dövrünə qədəm qoydu. Suveren dövlətə layiq olaraq Azərbaycanın ictimai şüuru özünü dünya mədəniyyəti məkanında görürdü. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanda dünya tarixi və mədəniyyət xadimlərinin monumental abidələrinin, digər tərəfdənsə Azərbaycanın görkəmli şəxslərinin abidələrinin xarici ölkələrdə qoyulması üçün ictimai sifarişi müəyyənləşdirirdi. Belə ki, Ə.Nəvainin, A.S.Puşkinin, T.Şevçenkonun, Motsartın, N.Teslanın Bakıda, Tur Heyerdalın Şəkiddə abidələri ucaldılıb. Yerli mədəniyyət və tarix şair Xaqani Şirvaninin (2000), rəssam Əzim Əzimzadənin (2002), futbol hakimi Tofiq Bəhramovun (2004), görkəmli bəstəkarlar Qara Qarayevin (2014) və Fikrət Əmirovun (2011) obrazları ilə təqdim edilmişdir. Həmçinin Bakıda heykəltəraş Tokay Məmmədov tərəfindən “Koroğlu” nun qəhrəmanlıq mücəssəməsi olan at belində obrazı (2014) yaradılıb. Şəhərin mərkəzində G.Babayev tərəfindən yerinə yetirilən, oğuz eposunun abidəsi olan “Dədə Qorqud” etnoqrafik parkı açılıb.

Bakının şəhər mühitini Azərbaycanın xalq rəssamı Fuad Salayevin (təvəllüdü 1943) nəfis əsərləri bəzəyir. Onun Muzey mərkəzinin qarşısında ucaldılan “Səyyah” kompozisiyası dərin fəlsəfi məna kəsb edir.

Azərbaycan heykəltəraşlığının canlı klassiki olan akademik Ömər Eldarovun (təv. 1927) yaradıcılığı özündə iki dövrü birləşdirir. Sənətkarın yaradıcılığı o qədər geniş və çoxşaxəlidir ki, onu bir baxışla nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Ömər Eldarov heykəltəraşlığın demək olar ki, bütün növ və janrlarında müvəffəqiyyətlə işləmiş və indi də fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Görkəmli tişə ustası həm monumental heykəltəraşlığın, həm portretin, həm büstün, həm qorelyefin, həm məzar abidələrinin, həm də kamera plastikasının yaradılmasında eyni dərəcədə yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirir.

Son iki yarım onillikdə o, yazıçı və dramaturq Hüseyn Cavidin abidəsini, akademik Zərifə Əliyevanın, müğənni və bəstəkar Müslüm Maqomayevin, akademik Həsən Əliyevin, akademik Ziya Bünyadovun, şərqşünas-alim Aida İmanquliyevanın, yazıçı Şıxəli Qurbanovun, müğənni Rəşid Behbudovun, bəstəkar Tofiq Quliyevin və başqalarının qəbirüstü heykəllərini düzəltmişdir. Görkəmli tişə ustası öz çoxşaxəli yaradıcılığında həmçinin şəhər mühiti ilə sıx şəkildə bağlı olan formalara da müraciət edib. Heykəltəraş bu illərdə xaricdə də görkəmli mədəniyyət xadimlərinin obrazlarının yaradılmasına böyük diqqət yetirib. Vyanada Üzeyir Hacıbəylinin barelyefi (2005), Çeboksarıda Nizami Gəncəvinin büstü (2004), Ankarada İhsan Doğramacının (2003) abidəsi bu qəbildəndir. 2010-cu ildə Türkiyənin Bakıdakı səfirliyi qarşısında ucaldılmış Türkiyə dövlətinin qurucusu M.K.Atatürkün abidəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Biz yuxarıda görkəmli heykəltəraşın sənətinin iki dövrünü – XX əsr və XXI əsri bir-birinə bağladığını təsadüfən qeyd etməmişik. O, iki yerə parçalanmış insan fiqurunu təsvir edən “XX əsr” tunc heykəlin müəllifidir: bu kompozisiya keçən əsrin bütün dramatik kolliziyalarını özündə təcəssüm etdirir və 2000-ci ildə, dövrlərin ayrıcında yaradılması baxımından olduqca simvolik təsir bağışlayır.

Bununla yanaşı heykəltəraşlıq sahəsində tez bir zamanda məşhurlaşan yeni adlar meydana gəlib. Natiq Əliyevin (təv. 1958) yaradıcılıq karyerası sürətlə irəliləyib. V.Muxina adına Leninqrad Ali Rəssamlıq-Sənaye Məktəbinin məzunu olan N.Əliyev hələ gənc yaşlarında maraqlı kompozisiyaların müəllifi olmuşdur. Onlardan Azərbaycanın görkəmli qəzəlxan şairi Ə.Vahidin (1990) abidəsini qeyd etmək

olar. Lakin onun əsl istedadı 2000-ci illərdə yaratdığı V.Mosartın (2011), rumın bəstəkarı Corce Eneskunun (2006), Bakıda memar Zivərbəy Əhmədbəyovun (2011), Belqradda serb yazıçısı Milorad Paviçin abidələrində özünü göstərir. N.Əliyevin yaradıcılığında Azərbaycanın müasir heykəltəraşlığının müxtəlif tematik meyilləri diqqət mərkəzinə alınmış və onun yeni bədii dilinin əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Novatorluqla həll olunmuş bədii obrazlardan ümummillə lider Heydər Əliyevin Kiyevdə (2004), Tbilisidə (2007), Həştərxanda (2010) və Belqradda (2011) ucaldılmış abidələrini qeyd etmək olar. Müxtəlif kompozisiyalarda müəyyən bir mövzunu ustalıqla təcəssüm etdirmək, obrazın daxili aləminə dərinlən sirayət etmək onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Bu xüsusiyyət N.Əliyevin azərbaycanlıların soyqırımını mövzusunda, 1992-ci ilin fevralında Xocalının dinc əhalisinin kütləvi surətdə qətlə yetirilməsinə həsr olunmuş əsərlərində tam şəkildə özünü büruzə verir. O, Mexikoda (2012), Bosniya-Herseqovinanın paytaxtı Sarayevoda (2012) və Ankara şəhərində (2014) Xocalı faciəsi qurbanlarının xatirəsinə ucaldılmış monumental abidələrin müəllifidir. N.Əliyevin müasir heykəltəraşlıq sənətinin inkişafında göstərdiyi xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir: 2005-ci ildə ona Azərbaycanın Xalq rəssamı adı verilmiş, 2008-ci ildə isə o, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir.

Son illərin bədii həyatdakı mühüm multikultural hadisələrindən biri Londonda təhsil almış istedadlı gənc rəssam Aida Mahmudovanın (təv. 1982) təşəbbüsçüsü və lideri olduğu “Yarat!” yaradıcılıq birliyinin yaradılması olmuşdur. “Yarat!” Azərbaycanda müasir incəsənətin inkişafı və yerli incəsənətin həm ölkə daxilində, həm də xaricdə təqdim olunması üçün platforma yaradılması ilə məşğul olur. Öz fəaliyyətinin cəmi beş ili ərzində təşkilat təxminən 130 rəssamı bir araya gətirmiş və 120-dən artıq müxtəlif xarakterli mədəni və bədii layihələri gerçəkləşdirmişdir. Birliyin üzvləri vizual yaradıcılığın bütün sahələrində – rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq, dizayn, fotoqrafiya, video-arte, instalyasiya sahələrində işləyir və artıq bu gün XXI əsr Azərbaycan incəsənətinin simasını müəyyən edirlər. Simvolik haldır ki, birliyin sərgilərindən biri “Birləşdirən körpülər” adı altında keçirilmişdir. “Yerli rəssamlarla yanaşı müasir incəsənət sahəsində işləyən tanınmış xarici müəlliflər – Sara Lukas, Kit Kaventri, Ceyms Turrel, İdris Xan və Olimpiya Skerri də onun iştirakçıları oldular, sərginin kuratorluğu-

nu isə Aida Mahmudova ilə birgə incəsənət sahəsində britaniyalı mü-təxəssis və sahibkar Adam Vaymut öz öhdəsinə götürdü”. “Birləşdirən körpülər” ekspozisiyasının məqsədi müasir dünyada mədəni dialoqun inkişafı idi.

Nəticə olaraq belə bir reallığı göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan təsviri sənətində multikulturalizm müxtəlif formalarda təzahür edir. Multikulturalizmin ən dərin və mürəkkəb təzahürü özgə mə-dəniyyətin təsiri altında incəsənətin bədii dilinin dəyişməsidir. Son yüz ildən bir qədər artıq müddətdə Azərbaycan təsviri sənətində bu, üç dəfə – XIX-XX əsrlərin ayrıcında, 1920-1930-cu illərdə və müstə-qillik dövrünün lap əvvəlində baş vermişdir. Azərbaycan rəssam-larının dünyanın bir çox ölkəsinə həsr olunmuş tematik əsərlərini zəngin müxtəlifliyə malik və çox maraqlı multikultural hal kimi qəbil etmək lazımdır. Təsviri sənətdə multikulturalizmin vacib tərkib hissəsi sərgilər təşkil etməkdir ki, bunun sayəsində yerli auditoriya dünya incəsənəti ilə, xarici tamaşaçılar isə Azərbaycan rəssamlarının yara-dıcılığı ilə tanış olur. Multikulturalizmin başqa bir müstəqil xətti heykəltəraşlığın inkişaf mərhələlərindən keçir: ölkəmizdə digər öl-kələrin böyük tarixi və mədəniyyət xadimlərinə abidələr qoyulur, xaricdə isə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinə heykəllər ucaldılır.

4.6.4. Memarlıq

Müasir dövrdə müxtəlif mədəniyyətlər və dinlər arasında dialoq daha böyük aktualıq qazanmaqdadır. XXI əsrin əvvəli iqtisadi, ekoloji, demoqrafik problemlərlə yanaşı, həm də millətlərarası və dini münaqişələrin kəskinləşməsi, separatizmin və terrorizmin fəallaşması ilə müşayət olunmuşdur.

Dünya birliyinin səyləri, əksər beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti bu tendensiyanın dayandırılmasına və dəyişdirilməsinə qarşılıqlı anlaşma və hörmətin müxtəlif mədəniyyətlərin sülh şəraitində birgə yaşaya biləcəyi mühitin əldə olunmasına yönəldilib. Bu baxımdan tolerantlıq və dini dözümlülük ənənələrinin bu gün müasir dünya şəraitində millətlərarası münasibətlərin düzgün qurulmasına və bütün mədəniyyətlərin inkişafına təkan verdiyi ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi böyük dəyər daşıyır.

Belə ölkələrdən biri də coğrafi mövqeyi və müxtəlif etnik və dini qrupların sülh mühitində birgə yaşaması üçün qədim zamanlardan bəri şərait yaratmış Azərbaycandır.

Avropa və Asiya, şərq və qərb sivilizasiyalarının qovşağında yerləşən Azərbaycan, tarixən görüş, birgə yaşama, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı olaraq bir-birinə nüfuz və təsir etmə yeri olmuşdur. Ölkəni şərqdən qərbə, şimaldan cənuba doğru hərəkət edən karvan yolları iki hissəyə bölürdü. Ölkəyə edilən çoxsaylı hücumlar və köçlər onun münbit və təbii ehtiyatlarla zəngin torpaqlarında öz izini, o cümlədən müxtəlif etnosların və dinlərin burada yurd salmış nümayəndələrini qoyub getmişdir. Bütün bu amillər dini və etnik dözümlülük ənənələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Qədim Azərbaycanın əhalisi təbiət qüvvələrinə sitayiş edirdi ki, onlardan da ən çox rast gəlinən oda sitayiş idi. Yeni eranın əvvəlində bu məkana öz ideologiyalarının təbliğatını aparmaq üçün xristianlığın ilk ardıcılıarı gəlməyə başladı. IV əsrdə xristianlıq Qafqaz Albaniyasının, erkən orta əsrlər dövrü Azərbaycanında, dövlət dininə çevrildi. Xristianlıqla yanaşı ölkənin cənub və şərq hissələrində zərdüştilik hökm sürürdü. Sasani hökmdarları zərdüştilik dinini Alban ərazilərində də yaymaq istəsələr də, bu siyasət uğurla nəticələnmədi. Ərəb yürüşlərinə və islamlaşma prosesinin başlamasınadək xristianlıq və zərdüştilik dinləri ilə yanaşı, Azərbaycanda həm qədim yerli inanclara, həm bütperəstliyin qalıqlarına rast gəlinirdi.

İslamın gəlişi ölkədə bərqərar olmuş tolerantlıq ənənələrini sarsıtmadı. Quranın “dində məcburiyyət yoxdur” postulatını rəhbər tutaraq, Azərbaycanın müsəlman hökmdarları təktañrılı dinlərin tərəfdarları olan xristianları və yəhudiləri islamı qəbul etməyə məcbur etmədilər. Çoxsaylı tarixi mənbələrin də iddia etdiyi kimi orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində dini dözümlülük hökm sürürdü və burada məscidlərlə yanaşı kilsələr də görmək mümkün idi. Ölkə ərazisində yaşayan müxtəlif etnik və dini qruplar arasında sıx əlaqələrin formalaşmasında ümumi təale amili böyük rol oynamışdır. Əsrlər boyu Azərbaycan qanlı istilaçı müharibələrə səhnə olmuş, əhalisi isə tez-tez böyük qonşu dövlətlərin hakimiyyəti altında düşmüşdür. Ümumi çətinliklər və onlara qarşı aparılan mübarizə müxtəlif etnos nümayəndələrini yaxınlaşdırmış, əhalidə bir-birinə qarşı dözümlülük formalaşdırmışdır.

XX əsrdə Azərbaycan və xüsusilə də onun paytaxtı Bakı beynəlmiləçilik nümunəsi idi. Sovet İttifaqının süquta uğrayaraq ölkənin bir çox yerlərində millətlərarası münacişələrə səbəb olduğu dövr, yəni, XX əsrin sonu ənənəvi tolerantlıq üçün ciddi sınaq oldu. Ermənistanın Dağlıq Qarabağda apardığı separatçı hərəkəti Ermənistan və Azərbay-

can arasında Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal olunması ilə nəticələnən müharibəyə çevrildi. Lakin minlərlə insanı öz qurbanına çevirmiş və bir milyon azərbaycanlıyı qaçqın etmiş erməni təcavüzkarlığı və separatçılığı Azərbaycan cəmiyyətinin ənənəvi ideoloji prinsiplərini dəyişdirə bilmədi. Müstəqil demokratik Azərbaycanda tolerantlıq və dini dözümlülük dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi.

Yüzlilliklər boyu Azərbaycanda hökm sürən tolerantlıq və dini dözümlülük ənənələri həmçinin öz əksini memarlıqda, xüsusilə mədəni müxtəlifliyin əyani sübutu olan dini tikililərin memarlığında tapmışdır. Ölkə ərazisində günümüzdə qədər gəlib çatmış müxtəlif dinlərə aid çoxsaylı dini memarlıq abidələri haqqında qısa məlumat yuxarıda qeyd olunmuş fikri əsaslı şəkildə sübut edir.

Dini memarlıq irsinin böyük bir hissəsini islam memarlıq abidələri təşkil edir. Azərbaycanda ilk məscidlər hələ VII əsrdə tikilməyə başlamışdır. Buraya Dərbənd, Şamaxı və Ağsu məscidləri aiddir. Maraqlıdır ki, bir çox tədqiqatçılar bu məscidlərin özünəməxsus planının xristianlıq memarlığında istifadə olunan bazilika tipli dini tikililərdən götürüldüyünü hesab edirlər. İnkişaf etmiş orta əsrlər dövründə islam memarlığı öz inkişaf zirvəsinə çatmışdır. Azərbaycanın böyük şəhərlərində onlarla məscid və mədrəsələrin tikilməsi, karvan yollarında özünə həm dini, həm də mülki binaları daxil edən xanəqah komplekslərinin ucaldılması nadir hal deyildi. Orta əsrlərdə Azərbaycanda hər bir kəndin deyil, hər bir məhəllənin öz məscidi var idi.

Orta əsr şəhərlərinin ən əzəmətli və zəngin dekorativ tikililəri olan məscidlərin memarlığında memarlıq yaradıcılığının və tikinti təcrübəsinin ən yaxşı nailiyyətləri təcəssüm olunmuşdur. Məscidlərlə yanaşı, müsəlman memorial tikililərinin – məqbərələrin inşası da geniş vüsət almışdır. Onların möhtəşəm nümunələri Naxçıvanda və Ərdəbil-də, Təbrizdə və Bakıda qorunub saxlanılmışdır. Məhz orta əsrlərə aid dini və memorial tikililərinin memarlığında Şirvan-Abşeron, Təbriz-Naxçıvan və Aran kimi Azərbaycanın müxtəlif memarlıq məktəblərinə xas xüsusiyyətlər xüsusilə aydın görünür.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan memarlıq abidələrinin simasının özünəməxsusluğu həmhüddud ölkələrdə canlanmış mədəni ünsiyyətin fonunda da seçilir. Bəzi konstruktiv və dekorativ üsulların tətbiq edilməsinə baxmayaraq, onlar yerli mədəni və müdafiə ənənələrinə uyğun olaraq yaradıcı şəkildə dəyişdirilir və memarlıq təcrübəsinə daxil edilirdi.

İslam memarlıq abidələri ilə yanaşı, eləcə də Azərbaycanda orta əsrlərə aid çoxlu sayda xristian tikililəri qorunub saxlanılmışdır. Daha öncə də qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda xristianlıq dininin kökləri qədim zamanlara gedib çıxır. Rəvayətə görə, Şəki rayonunun Kiş kəndində hələ yeni eranın I əsrində Qafqazın birinci, ən qədim kilsəsinin əsası qoyulmuşdur. 2001-2003-cü illərdə bərpa edilmiş Kiş kilsəsində Qafqaz Albaniyasının tarixi muzeyi fəaliyyət göstərir. VI-VII əsrlərdə xristianlıq Qafqaz Albaniyasının – Azərbaycanda erkən orta əsrlər dövrünün dövlət dini idi. Ölkənin ərəblər tərəfindən işğal edilməsindən və əhalinin əksər hissəsinin islama yönəldilməsindən sonra belə, xristianlıq dini çoxlu sayda tərəfdara sahib olmağa davam edirdi. İnkişaf etmiş orta əsrlər dövründə fəal şəkildə dini memarlıq tikililərinin inşasının aparıldığı yerlərdə alban xristian knyazlıqları möhkəmlənmişdir. Rusiya imperatoru I Nikolayın 11 mart 1836-cı il Fərmanını əsas götürən Senat 10 aprel 1836-cı il tarixli “Rusiyadakı erməni-qriqorian kilsələrinin işlərinin idarə edilməsi haqqında” Əsasnaməsində Alban Apostol kilsəsinə aid olan Şirvan və Qarabağ yeparxiyalarını erməni-qriqorian kilsəsinin idarəçiliyinə daxil etmişdi.

Xristian memarlıq abidələrinə Azərbaycanın dağ və dağətəyi bölgələrində çox rast gəlinir. Erkən orta əsrlərə aid bu kilsələr birnefli və üçnefli bazilikalar, dəyirmi və xaçvari məbədlərdir. Onların sırasında Qum və Ağoğlançay bazilikaları, dəyirmi Ləkit və Mamrux məbədləri kimi maraqlı memarlıq nümunələrini qeyd etmək olar.

İnkişaf etmiş orta əsrlər dövründə alban knyazlıqlarında özünə bir və ya bir neçə kilsə, sovmələr, yaşayış və təsərrüfat binalarını daxil edən iri monastır kompleksləri inşa edilmişdir. Onlardan ən məşhurlarını – alban knyazı Həsən Cəlal tərəfindən tikilmiş Gəncəsər kompleksi, alban knyazı Bəhram və xanımı Arzu Xatun tərəfindən tikilmiş Xudavəng kompleksi və s. qeyd etmək olar.

Azərbaycanın islam və xristian memarlığı arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Erkən islam dövrünün memarlığı əsas həcm-planlaşdırma həllərini mənimsəyərək, ənənəvi tikinti texnikasını qoruyub saxlayaraq və onu inkişaf etdirərək ondan əvvəlki dövrün sarsılmaz memarlıq təməli üzərində formalaşmışdır. İnkişaf etmiş orta əsrlər dövründə həm müsəlman, həm də xristian memarlığı şaquli nisbətlərin gücləndirilməsi, dekorasiyanın rolunun artırılması kimi oxşar prinsiplər əsasında formalaşmışdır. Bununla belə, günümüzdə qədər gəlib çatmış abidələr eyni memarlıq forma və tiplərinin olduğunu düşünməyə

zəmin yaradır. Məsələn, dördkünc otaqlar, o cümlədən dörd sərbəst şəkildə dayanan dirəklərdən ibarət xaçşəkilli günbəz kompozisiyası həm müsəlman, həm də xristian dini tikililərinin memarlığında istifadə olunmuşdur.

Qafqaz Albaniyası dövrünə aid xristian memarlığı Azərbaycanın orta əsr memarlığının mühüm bir hissəsidir. Ölkəmizin ərazisində Qafqaz Albaniyasının yüzlərlə abidəsi qorunub saxlanılmışdır. Onlar Azərbaycanın memarlıq abidələri toplusuna daxil edilib və qanunla qorunur. Təəssüf ki, hazırda bu abidələrin çoxu Azərbaycanın ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində yerləşir. Onların üzərində əksər hallarda onların zahiri görünüşünü dəyişdirən və onların tarixini saxtalaşdıran qanunsuz təmir işləri aparılır.

Azərbaycanda həm də zərdüştilik dininin ardıcılılarının yaşayış məskəni olmuşdur. İslamdan öncəki dövrdə od məbədləri qədim Azərbaycanın bütün ərazisində tikilirdi. Ölkənin Ərəb xilafətinin qoşunları tərəfindən işğal edilməsindən sonra bu məbədlərin böyük hissəsi məhv edildi.

Bakının yaxınlığında Suraxanı qəsəbəsində zərdüştilik dininə aid maraqlı od məbədləri nümunəsi qorunub saxlanmışdır. Bu birmərtəbəli tikililərlə əhatə olunmuş çahartağdır. 1713-ci ildə məbədin ətrafında ayrı-ayrı tikililər inşa edilmişdir; od məbədinin özünün isə çoxdan bəri mövcud olduğu güman edilir və XIX əsrdə aparılmış yenedənqurma işlərinə baxmayaraq, öz ilkin planını qoruyub saxlamışdır. Məbəd, daha dəqiq desək od səcdəgahı dördbucaq formalı olub, hər dörd küncündə ucaldılmış sütunlardan və günbəzlə örtülmüş mərkəzi hissədən ibarət və hər dörd tərəfi açıq ənənəvi görünüşə sahib tikilidir. Məbədin ətrafındakı tikililər məbəd qulluqçuları və Abşeron yarımadasına neft və qazla zəngin torpaqlarda heç vaxt sönməyən təbii odlara sitayiş etməyə gələn və burada uzun illər qalan zəvvarlar üçün tikilmişdir.

Beləliklə, orta əsrlərdə ölkəmizin ərazisində çox gözəl dini memarlıq abidələri tikilmişdir. Azərbaycanda hakim dinin islam dini olmasına baxmayaraq, müxtəlif regionlarda digər dinlərin dini binaları da tikilirdi ki, bu da ölkənin mədəni müxtəliflikliyinə, xalqın dini dözümlülyünə və tolerantlığına dəlalət edir. Müxtəlif dinlərin vahid siyasi və iqtisadi məkanda inkişaf etmiş dini memarlığı bütün ölkə üçün ümumi olan çiçəklənmə və tənəzzül dövrlərinə uyğun inkişaf etmişdir. Belə ki, məsələn, XI–XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın həm islam, həm də

xristian memarlığı öz yüksəliş və çiçəklənmə dövrünü yaşamışdı.

Azərbaycanın Arazdan şimalda olan torpaqları Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra dini memarlığın siması daha da rəngarəng olur. Çar hökuməti tərəfindən həyata keçirilən köçürmə siyasəti, eləcə də neft və digər sənaye sahələrinin sürətli inkişafı Azərbaycanda yeni etnik qrupların məskunlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Bu etnik qruplar arasında ən böyük say çoxluğuna rus köçkünləri sahib idi. Onlarla yanaşı, Azərbaycana həm də Avropa xalqlarının nümayəndələri, o cümlədən almanlar və polyaklar köç edirdilər. Azərbaycan xalqının tolerantlıq və dözümlülük keyfiyyətləri iqtisadi yüksəlişlə yanaşı, öz mədəniyyətini qoruyub saxlamaq və öz dininə etiqad etmək imkanına sahib çoxsaylı etnik icmaların formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Çoxmillətli Azərbaycanda XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində müxtəlif konfessiyaların çox sayda kilsə və məbədləri inşa edilmişdir. Azərbaycanın mədəni və dini müxtəlifliyini və dözümlülü-yünü Bakı və digər iri şəhərlərin memarlıq abidələri daha aydın şəkildə nümayiş etdirir. Çar hökuməti xristianlığın Cənubi Qafqazda yayılması məqsədilə bu dövrdə çoxlu sayda pravoslav kilsələrinin tikintisini maliyyələşdirmişdir. Eyni zamanda, müsəlman çoxluğun narazı qalmasından çəkinərək məscidlərin inşasına da mane olmurdu. Şəki-Zaqatala zonasında yerləşən bu dövrə aid məscidlər xüsusilə maraqlıdır. Onları digərlərindən bazilika tipli planları və tikilini əhatə edən geniş tağşəkilli eyvanlar fərqləndirir. Bakıda və digər şəhərlərdə tikintiləri zamanı dini memarlığın çoxəsrlik ənənələrinin inkişaf etdirildiyi böyük günbəzli məscidlər tikilirdi.

Öz həcm-məkan memarlıq həllinə və memarlıq əhəmiyyətinə görə Abşeronun dini tikililərinin inkişafında yeni mərhələni mülki mühəndis Zivər-bəy Əhmədbəyovun layihəsi əsasında 1905-ci ildə tikilmiş Təzəpir məscidi təşkil edir. Təzəpir məscidi Bakıda tikilmiş ilk daş məscid olmuşdur. Kvadrat formalı bina alçaq silindrşəkilli baraban üzərində yerləşən kürəşəkilli günbəzlə örtülü kiçik ibadət zalına sahibdir. Məscid kiçik mərtəbəli binaların yerləşdiyi təpədə tutduğu uğurlu mövqe sayəsində şəhərin bir çox hissələrindən yaxşı görünürdü.

XIX–XX əsrin əvvəllərində alban əhalisinin gürcüləşmiş hissəsinin yaşadığı yerlərdə – Zaqatala, Qax, Oğuz rayonlarında pravoslav kilsələri tikilirdi. 1888-ci ildə Bakıda Aleksandr Nevski pravoslav kil-

səsinin təməli qoyulmuşdur. Təməlqoyma mərasimində III İmperator Aleksandr ailəsi ilə birlikdə iştirak etmişdir. Tikintiyə ayrılan büdcənin tükənməsi səbəbindən Bakı sakinləri işlərin davam etdirilməsi üçün pul yığmağa başladılar ki, nəticədə yığılan ümumi məbləğin 75%-i müsəlmanlar tərəfindən toplandı. Aleksandr Nevski kilsəsi öz memarlıq və əzəmətli həcmli-məkan kompozisiya ilə Azərbaycanın digər kilsələrindən seçilirdi. Bu kilsə 1936-cı ildə partladıldı.

1896-cı ildə Bakıda Müqəddəs Məryəmin miladı baş kilsəsi inşa edilmişdir. Həmin vaxt Bakıda və Abşeronda fəaliyyət göstərən yeganə xristian kilsəsi 1937-ci ildə bağlandı və kazarma kimi istifadə olunmağa başlandı. Müstəqilliyin bərpa olunmasından sonra 1999-2001-ci illərdə kilsədə yenidənqurma işləri aparılmışdı və hazırda kilsə uğurla fəaliyyət göstərməkdədir.

Bakının günümüzədək gəlib çatmış kilsələrindən ən qədimi olan Mixaylo-Arxangelsk kilsəsi XIX əsrin ortalarında tikilib. Stalin repressiyaları illərində bağlanan məbəd 1946-cı ildən öz qapılarını dindarların üzünə yenidən açdı və indiyədək fəaliyyət göstərir.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920-ci ildə bağlanan Müqəddəs Mürdaşıyan Zənənlər Kafedralının binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav kilsəsinə verilmişdir. Kilsənin binası 1909-cü ildə təsdiqlənmiş hərbi kilsə tipinə uyğun olaraq Salyan alayının dindarları üçün tikilmişdir. 2001-ci ildə Azərbaycan xeyriyyəçisi A.Qurbanovun ianələri hesabına kompleks yenidənqurma işlərindən sonra məbəd olaraq təsis edilmiş və kafedral kilsə statusu almışdır.

Yevangelist-Lüteran kilsəsinin nümayəndələri Bakıya hələ neft bumunun buraya yataqlarının işlənməsində iştirak edən alman sənayeçilərini cəlb etdiyi vaxt yəni, XIX əsrin ikinci yarısında gəlməyə başladılar. 1870-ci ildə onların icması yaradıldı və bu icmanın səyləri nəticəsində 1889-cu ildə bu gün şəhərin mərkəzi küçələrindən birini bəzəyən və kamera və orqan musiqi zalı kimi fəaliyyət göstərən Lüteran kilsəsi inşa edildi. Bütünlüklə alman qotik üslubunda tikilmiş binanın memarlıq elementlərində şaquli kompozisiya vurğulanmışdır. Binanın detallarının dəqiq şəkildə bölünməsi, həcmnin eyni zamanda həm plastiklik və dinamikliyi tikilinin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə aiddir. Binaya giriş ustalıqla tərtib edilmiş portalı ilə maraqlı doğurur. Alman kirxaları həmçinin Helenendorfda (Göygöl), Annenfelddə (Şəmkir), Gəncədə də tikilmişdir.

1912-ci ildə mülki mühəndis İ.Ploşko Polşadan gəlmiş həmvətənləri üçün katolik kostyolu layihəsi hazırladı. Roma Papası II İoannın Azərbaycana səfərindən sonra yeni Müqəddəs Məryəm katolik kilsəsinin əsası qoyuldu. Kompozisiyasına görə böyük maraq kəsb edən bina öz dinamik kompozisiyası ilə ətrafdakı tikililərdən fərqlənərək şəhərin əsas magistrallarından birində ucalır.

Azərbaycanda yayılmış dinlərdən biri də tarixən dağ yəhudilərinin yaşadığı ərazilərlə əlaqəli olan yəhudilik dinidir. Onların meydana gəlməsini tarixçi Moisey Kalankatlı eramızdan əvvəl I əsrə aid edir. Digər məlumatlara əsasən isə onlar Azərbaycana Sasanilər dövründə köçürülmüşdür. Yerli əhali ilə çoxəsrlik sıx əlaqələrə baxmayaraq, dağ yəhudiləri öz dinini və adət-ənənələrini qoruyub saxlamağa nail olmuşlar. Dağ və Avropa yəhudilərinin ehtiyacları üçün XXI əsrin əvvəllərində Bakıda sinaqoq inşa edildi. Sinaqoqun 2 yeraltı və 6 yerüstü səviyyələri vardır. Bina öz əzəmətli, kölgələnmiş pəncərələri ilə ağır monolit həcmə sahibdir. Abidə özündə dini atmosfer və Abşeron memarlığının özünəməxsusluğunu birləşdirir.

Azərbaycan – ölkə vətəndaşlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların hüquqlarının təmin edilməsi ilə yanaşı, əhalinin bütün dini və etnik qruplarına qayğı göstərən müasir dövlət nümunəsidir. Dövlətin mədəni və dini ənənələrə qayğıkeş münasibəti, həmçinin məbədlərin inşaatı və bərpa edilməsi məsələsində də özünü göstərir.

Beləliklə, uzun tarixi dövr ərzində inkişaf etmiş dini memarlığın icmalı Azərbaycanın memarlıq mühitinin nə qədər zəngin və rəngarəng olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu rəngarənglik yalnız dini memarlıq deyil, həmçinin, ölkəmizin ərazisində yaşayan ayrı-ayrı xalqların və etnik qrupların mədəni ənənələrini və həyat tərzinin xüsusiyyətlərini əks etdirən yaşayış memarlığı üçün də səciyyəvidir. Azərbaycan islam mədəniyyəti və memarlığının üstünlük təşkil etdiyi ölkə olmasına baxmayaraq, hər bir xalqın və hər bir dini qrupun öz memarlıq nümunələrini yaratmaq imkanı olmuşdur. Memarlığın ən gözəl nümunələri ölkəmizin zəngin və rəngarəng irsinə daxildir.

Azərbaycan memarlığındakı multikulturalizm, yalnız etnik və dini mənsubiyyət üzrə fərqlənən memarlıqların bir-birinə uyğunlaşaraq mövcud olması ilə deyil, həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərin elementlərini özündə birləşdirən memarlığın mövcudluğu ilə müəyyən olunur. Bu tendensiya XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın inşaat təcrübəsində yeni vəziyyətin yarandığı andan nəzərə çarp-

mağa başladı. Neft bumu və iqtisadi inkişaf ölkəyə çoxlu sayda Rusiya və Avropa memarlarını cəlb etdi, onların gəlişi ilə də yeni Avropa üslubları peyda oldu. Memarlıqda yerli ənənəvi və Avropa istiqamətləri öncə paralel olaraq inkişaf edirdi. Sonradan isə Azərbaycanda möhkəm yer tutmuş Avropa memarlığı milli üslub və formalarla zənginləşməyə başladı, özünəməxsus şərq üslubu yaratdı və həmin üslub memarlıqda milli-romantik istiqamətin inkişafına zəmin formalaşdırdı. Avropa üslublarında işləyən memarlar öz əsərlərində yerli memarlığın xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışırdılar və yerli tikinti materiallarının imkanlarından peşəkarcasına istifadə edirdilər. Ənənəvi Azərbaycan dekoru inşa edilən binalara xüsusi çalar verirdi. Məhz Avropa üslubları ilə yerli Azərbaycan memarlıq ənənələrinin birləşməsi, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Bakı şəhərinin çoxşaxəli və zənginlik cəhətindən təkrarolunmaz memarlığının əsasını qoydu. Müxtəlif inşaat mədəniyyətlərinə məxsus olan planlaşdırma, kompozisiya və dekorativ həlləri birləşdirən mükəmməl nümunələr memarlıqda multikulturalizmin parlaq nümunəsidir.

Azərbaycan cəmiyyətinin multikulturalizmi, ölkə ərazisində yaşamış və hazırda yaşayan və vətənimizin təkrarolunmaz, əsrarəngiz memarlıq mənzərəsini təşkil edən müxtəlif mədəniyyətlərin memarlıq irsinə öz qayğıkeş münasibətini göstərir.

4.6.5. Monumental incəsənət

Azərbaycanın tarixi və coğrafi mövqeyi onun mədəniyyət inkişafının tolerant xarakterini, öz mədəniyyətini başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqədə zənginləşdirmək cəhdini müəyyən edir; öz orijinallığını saxlayaraq başqa xalqların nailiyyətlərini anlamaq istəyi və dünya mədəniyyətlərinə qovuşmaq arzusu. Bunlar ölkəmizin mədəniyyətinin inkişafının əsas keyfiyyət və xüsusiyyətləridir. Coğrafi baxımdan Şərq və Qərbin, Şimal və Cənubun, müsəlman və xristian dünya mədəniyyətlərinin qovuşduğu yerdə yerləşən Azərbaycan bu dünyaların arasında sanki bir körpü olaraq həmin tarixi missiyanı çox səmərəli şəkildə öz üzərinə götürdü.

Hələ çox qədim zamanlardan- neolit dövründən başlayaraq, Qobustan qayalıqlarında çoxavarlı qayıqların təsvirləri mövcuddur. Onlarla avarçəkəni olan belə qayıqlar Qobustan sakinlərinə məxsus ola bilməzdi. Bu təsvirlər onların Xəzər dənizində görüldüyünü sübut edirdi. Hələ Homerin dövründən və daha əvvəl yunanlar çoxavarlı qa-

yıqlarla Qara dənizdən Xəzər dənizinə keçməyə çalışırdılar. Həmin dövrdə Xəzər dənizi daha böyük idi və onu Qara dənizlə birləşdirən su yoluna malik idi. Homerin fikrincə, yunanlar bu dənizləri qızıl qoyun dərisi üçün üzüb keçirdilər.

Orta Asiyaya doğru getdikcə Xəzər dənizi Şərqə tərəf uzanaraq Aral dənizinə yaxınlaşırdı. Xəzərin həmin qədim sahillərində mədəniyyət və memarlığı yüksək inkişaf etmiş şəhərlər var idi. Bütün bunlara artefaktlar şahidlik edirdi. Ola bilsin ki, Qobustan sakinləri daş dövründə yaşadıklarından, qədim yunanların çoxavarlı qayıqlarını görmüş və onların rəsmlərini qayaların üzərinə həkk etmişdilər. Bu, Azərbaycanın ərazisində müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin birləşməsinin ən erkən sübutudur.

Azərbaycan Zərdüştlüyün mərkəzi və İslam yayılanadək memarlıq və tikintinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ölkələrdən biri idi, Bakıdakı Qız qalası bunun sübutudur. Azərbaycanın ərazisində erkən xristian kilsələri indiyədək qalır. Məsələn, Kiş kəndindəki kilsə buna nümunədir. Azərbaycanda alban epoxasının (dövrünün) buna bənzər kilsələri çoxdur.

Musiqi mədəniyyətimizin dünya mədəniyyətinin təsiri altında öz orijinallığını qoruyub saxlayaraq zənginləşməsinin parlaq nümunəsi Azərbaycanın böyük bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığıdır. Müsəlman ölkələrində simfonik musiqini ilk olaraq Üzeyir Hacıbəyov yaratmışdır. İlk operanı, ilk simfoniya, ilk musiqili komediyanı, məhz o yaratmış, bununla da milli musiqi mədəniyyətimizi onun milli kolorit və orijinallığını saxlamaqla, eyni zamanda dünya musiqi mədəniyyətini zənginləşdirməklə dünyanın mədəniyyət nailiyyətlərinə birləşdirmişdir.

İpək yolunun mərkəzində yerləşdiyindən, ərazisindən malların Şərqdən Qərbə, Şimaldan Cənuba və geri aparıldığı bir ölkə olaraq Azərbaycan bu yoldan keçən insan yaradıcılığı məhsullarının təsiri altına düşməyə bilməzdi.

Qədim zamanlardan odlar yurdu hesab edilən Azərbaycan XIX əsrdə qara qızılın dünya “Klondaykı” oldu və bununla da dünyanın iqtisadi və sənaye qüvvələrinin diqqətini özünə cəlb etdi. Nobel, Rotşild və başqaları ölkəmizə yönəldilər və onların gəlişi Azərbaycanda işlərin gedişatına təsir etməyə bilməzdi. Neft hasilatı sənayesində aparıcı yeri isə milli işgüzar dairələr tuturdu. Tarix boyu işgüzarlığa meyillik olan xalqımız istehsalın əsas həcmi öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan neft bumu illərində dünya neftinin 90%-ni əldə edirdi. Bakıda Avropanın iri sahibkarlarının çalışdığına baxmayaraq, neft hasilatının əsas payını milli sahibkarlarımız verirdi. Neftçıxaranlar tez varlanır və pullarını tikintiyə yatırırdılar. Onlar qədim Yunan – Roma klassikası və qotikadan başlamış, o dövrün modern üslubuna-dək müxtəlif üslublarda evlər sifariş edirdilər. Həmin dövr “damsız Bakı renessansı” adı altında tanınırdı, çünki binaların əksəriyyəti qırla örtülmüş yastı damlara malik idi.

Bundan sonra müxtəlif ölkələrdən memarlar ölkəmizə axışmağa başladılar, tikinti bumu başladı, arxitekturalarda Avropa mədəniyyətinin üslublarını əks etdirən tikililər meydana çıxdı.

Bakıda müxtəlif ölkələrin memarları işləyirdilər, lakin şəhərlərin salınmasında əhəmiyyətli töhfəsi olan polyak memarlar bunların arasında xüsusi yer tuturdu. “İsmayilliyə” binası (indiki Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyəti) Ploşko adlı memar tərəfindən tikilmişdi. Onun memarlığı Venesiya qotikası üslubunda yerinə yetirilmişdi. Polyak memar Qoslavskinin yaradıcılığı Bakıda çox məhsuldar olmuşdu. Bir çox obyektlər onun tərəfindən yaradılmışdı, onların ən gözəl nümunəsi isə indiki şəhər administrasiyasının, meriyanın binasıdır. O, Avropa şəhərlərinin binalarının memarlığını çox xatırladır.

Rus memarı Bayevin yaradıcılığını da qeyd etmək lazımdır. Bakıda və ölkənin başqa şəhərlərində nəqliyyat sahəsində onun müəllifi olduğu binalar çoxdur. Demək olar ki, bütün dəmiryol vağzalları onun layihələri üzərində tikilmişdir. Bunun ən bariz və parlaq nümunəsi qala və siluetinə görə minarəni xatırladan Sabunçu vağzalındır. Bir neçə sənaye-istehsalat binası da Bayevin layihələrinə əsasən tikilmişdir.

Sonrakı illərdə Bakıda sovet dövründə avanqardçı-memarlar Vesnen qardaşları işləmişdilər, “İnturist” binasının müəllifi isə Şusev olmuşdur. Daha sonrakı dövrdə ikinci dünya müharibəsindən sonra memar Rudnev hökumət binasının layihəsini hazırlamışdır. Onlarla bərabər yaradıcılığın əsasını təşkil edən azərbaycanlı memarlar işləyirdilər. Dadaşov və Hüseynovun yaradıcılıqları xüsusilə parlaq idi. Mikayıl Hüseynov Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etdiyi dövrdə Bakı arxitekturasının əsas üslubunu təşkil edən bir sıra memarlıq əsərlərinin müəllifi olmuşdur.

Azərbaycanın ziyalıları, onun yaradıcılıq qüvvələri həmişə digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı fəaliyyətə can atırdılar. Mirzə Şəfi Vazeh,

Mirzə Fətəli Axundov, Hüseyn Cavid və digərlərinin öz yaradıcılığı ilə mədəniyyətimizin inkişafına verdiyi töhfə misilsiz olmuşdur.

Bakıda monumental heykəl sahəsində gəlmə heykəltəraşlar – Erza, Keytikəs, Sinayski, Sadsay, Tripolskaya çalışırdılar. Sonradan milli heykəltəraşlar – Əbdürrəhmanov Fuad, Qaryağdı Cəlal, Əhmədov Hüseyn, Məmmədova Zivər və başqaları əsas rolu öz əllərinə götürdülər.

Təsviri incəsənətimiz də öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla, dünya və Avropa üslublarının cəhətlərini əldə etməyə başladı. Əvvəlcə Bəhrüz Kəngərli və Əzim Əzimzadənin və daha sonra Azərbaycanın görkəmli rəssamlarının bütöv bir nəslinin yaradıcılığı buna nümunədir. Bakının və ölkəmizin başqa şəhər və rayonlarının müasir memarlıq-inşaatının inkişafı isə bunu bir daha təsdiq edir. Bu keyfiyyətlərinin sayəsində paytaxt və bütün ölkə sürətlə inkişaf etmiş və bütün dünya ictimaiyyətinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycan xalqının enerjili olması və işgüzarlıq xarakteri – onun gələcək inkişafının başlıca şərtidir.

Bakı və bütövlükdə bütün ölkə özünün multikulturalizmə meyli sayəsində öz orijinallığını itirmədən sürətlə inkişaf edir. Musiqidə muğam, təsviri incəsənətdə xalçaçılıq, memarlıqda ornament sənəti bu illər ərzində əldə etdiyimiz milli nailiyyətlərdir. İncəsənət mədəniyyətinin yeni formalarında verilən gözəllik haqqındakı milli görüşlərimizin dünya mədəniyyət baxışlarında birləşməsidir.

4.6.6. Teatr

Çoxmillətli bir ölkə olan Azərbaycanda bir çox xalqların nümayəndələri zaman-zaman birgə yaşamışlar. Biz əgər bu xüsusda “Azərbaycan mədəniyyəti bu millətlərin dialoqunun mədəniyyətidir”, “Azərbaycan mədəniyyəti dialoq mədəniyyətidir” kimi ifadələrdən istifadə etsək, yanılmırıq. Azərbaycan coğrafi baxımdan da Qərblə Şərqlin, Avropa ilə Asiyanın təmas nöqtəsindədir və “İpək yolu” nun üstündədir. Deməli, coğrafi parametrlərdə, yəni məkan koordinatlarına görə Azərbaycan dialoqa modullaşdırılıb.

Azərbaycan mədəniyyəti apriori multikulturaldır: çünki buradakı mədəni proseslər daim dialoq üzərində qurulub. Bu, uzun qərinələr boyunca belə olub. Azərbaycan tarixən ötürücü missiyasını yerinə yetirərək, öz coğrafi sərhədləri civarında çoxsaylı mədəniyyətlərin bərabərhüquqlu dialoqunun – təminatçısı kimi çıxış edib, mədəniyyətlərin

aktiv təmasına söykənən unikal multikultural bir mədəniyyət sistemi yaradıb ki, indi də bu mədəni təcrübəni dünya ilə paylaşır.

Azərbaycan muğamı da, Azərbaycan xalçası da, Azərbaycan mətbəxi də multikultural dialoqun ifadəsidir, əgər belə demək mümkünsə, multikultural barterin, aktiv dəyiş-düyüşün predmetiv nəticəsidir. Bu dəyiş-düyüşü gerçəkləşdirməkdən ötrü isə gərək mütləq dialoqa girmək, dialoq yaratmaq bacarığın olsun. Azərbaycan elə bir məkandır ki, burada tarixən müxtəlif mədəni axınlar tam sərbəst, rahat bir şəkildə öz aralarında təmas qurub daim yeni keyfiyyətdə yeni mədəni təzahürlər əmələ gətiriblər. Bu isə dialoq üçün, alver üçün münbit şərait yaradan bir amildir. Etnoslar, etnik qrupların bir-birilə ilişkisi, kontaktı davamlı olaraq, sonda məişət müstəvisində, şifahi xalq yaradıcılığı müstəvisində müəyyən kultürel olaylara səbəb olur. Multikulturalizm müxtəlif torpaqlardan gələn çoxlu axınların bəşər mədəniyyətini yaratmaq üçün töküldüyü ümumi bir çay xatırladır.

Bu mənada teatr o yerdir ki, bu müstəvidən dialoq bir an da əskilmir. Hətta teatr sənətində dialoq o qədər mühümdür ki, belə də demək olar: *teatrın özü dialoqdur*. Bu baxımdan teatr sənəti multikulturalizmə daha yaxın bir sahə hesab edilə bilər. XIX əsrin ikinci yarısından hazırkı zamanımıza qədər Azərbaycan mədəniyyəti üçün, əsasən də teatr mədəniyyəti üçün multikultural bir situasiya, bir vəziyyət son dərəcə xarakterik bir keyfiyyət olub. Belə ki, XIX yüzilin II yarısından etibarən Avropa mədəniyyətinin təzahürləri Azərbaycan mühitinə köçürülməyə başlayır: qəzet, teatr, opera, klassik musiqi milli mədəni zəmində kök atıb pöhrələnir. Təbii ki, bu, Şərqlə Qərbin aktiv təmasınının, dialoqunun nəticəsi kimi çözülməlidir.

Məhz bu dialoq Azərbaycanda teatr kimi sosial bir institutun meydana gəlməsini və hətta toplumsal sahədə yetərincə aktivləşməsini şərtləndirir. İlk baxışda elə təəssürat yarana bilər ki, teatr öz mahiyyəti etibarlı ilə multikulturalılıqdan uzaqdır. Çünki hər bir tamaşa, əslində, lokal təzahürdür, konkret ictimai-siyasi mühit, konkret sosial-iqtisadi problemlərlə bağlı olub əlahiddə götürülmüş bir toplum ünvanlıdır. Eyni zamana avropatipli teatr üçün dil aydınlatıcı, şərhədicə vasitələrdən biridir, ideya daşıyıcısıdır. Teatr üçün etnik, sosial-psixoloji, toplumsal amillər və dil həmişə üstün mövqedə qərarlaşıb. Doğrudur, XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünyanın bir sıra rejissorları eyni bir teatr səhnəsində dünyanın müxtəlif xalqlarının nümayəndələrini bir-

birilə qarşılaşdırmaq, bir-birilə müxtəlif dillərdə danışdırmaq təcrübəsini aktualaşdıraraq, multikulturalizm ideyasını səhnəyə daşmışdılar.

Azərbaycan teatrının təşəkkül və inkişaf tarixi boyunca multikultural amillər həmişə qabarıq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Təşəkkül tapdığı dövrdə başlayaraq, Azərbaycan teatrının səhnəsini eyni bir tamaşada müxtəlif xalqların nümayəndələri paylaşiblar. Belə ki, məhz Qafqaz xalqlarının nümayəndələri Azərbaycan səhnəsində yerli aktyorlarla birgə səhnəyə çıxmış və azərbaycanca danışmışlar. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan dili Qafqazın fransızcası kimi qəbul olunurdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan səhnəsində yunan Pamfiliya Tanailidi (səhnə adı Sürəyya Zəngəzurlu), Həştərxan türklərindən olan Mərziyə Davudova, rus Yeva Olenskaya, acar Ülvi Rəcəb, gürcü Qəmərxanım Topuriya və digər millətlərdən olan insanlar azərbaycanlılarla birgə işləmiş və bu tendensiya sonralar da davam etmişdir. Azərbaycan peşəkar teatrının qurucularından biri rejissor Aleksandr Aleksandroviç Tuqanov milliyyətə rus idi: uzun müddət Milli Teatrın və Gənc Tamaşaçıları Teatrının baş rejissoru olmuş, Azərbaycana teatrı təlqin eləmişdi. Azərbaycanın müxtəlif teatrlarında müəyyən zaman kəsimlərində, adlar sadalanmasa da, rus, italyan, yəhudi rejissorları çalışmışdılar. Bu faktlar göstərir ki, Azərbaycan teatr mühitində müxtəlif millətlər multikultural bir konqlomerat əmələ gətirmişdirlər.

Azərbaycan teatrının təşəkkül çağlarında azərbaycanlı aktyor truppaları ilə birgə digər millətlərin teatr truppaları da fəaliyyət göstərirdilər. Doğrudur, bu haqda çoxsaylı tarixi faktlar olmasa da, fraqmentar məlumatlar əsasında müəyyən nəticələr çıxarmaq mümkündür. Məsələn, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 1883-cü ildə tikdirdiyi teatrın 1918-ci ilin fevralından Polonski soyadlı icarədarə verildiyi məlumdur. O da məlumdur ki, burada Polonski rus teatrına rəhbərlik edib və bu teatrın aktyorları milliyyətə yəhudi olmuşlar. Amma obyektivlik naminə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan digər milli azlıqlar XX əsrin ilk illərində elə bir yüksək mənəvi durumda deyildilər ki, öz teatr fəaliyyətlərinə başlaya bilərdilər. Odur ki, bu xalqların qabaqcıl nümayəndələri Azərbaycan truppalarına qatılıb onların tərkibində teatr fəaliyyəti ilə məşğul olur və böyük fəxrlə Azərbaycan dilində danışdılar, hətta Azərbaycan dilində pyeslər də yazırdılar. Əlbəttə ki, belə bir mədəni mühitin yaranması hələ XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda multikultural fonun son dərəcə pozitiv olduğunu vurğulayır.

Azərbaycan dramaturgiyası da, xüsusilə, milli klassiklərin nümunəsində, çox geniş miqyasda multikultural prinsiplərə söykənmişdi. U.Şekspirin pyeslərində həmişə müxtəlif xalqların nümayəndələrinin (ingilis, italyan, yəhudi, ərəb) ünsiyyəti ilə, davranış təbiəti ilə rastlaşmaq mümkündür. Azərbaycan dramaturqlarının, xüsusilə, M.F.Axundzadənin, C.Cabbarlının, Hüseyn Cavidin əsərlərində bu meyl özünü aşkar büruzə verir.

Müasir Azərbaycanın teatr mənzərəsində multikultural fon stabil bir vəziyyəti sərgiləyir: bu gün Azərbaycanda ləzgi, gürcü, rus teatrları Azərbaycan Dövlət Teatrları statusuna malikdirlər və aramsız fəaliyyətdədirlər. XX əsrin 80-ci illərində isə Azərbaycanda “Beserer” yəhudi teatrları bir neçə dəfə “Balaca şahzadə” tamaşasının premyerasını keçirsə də, lakin bu teatr, görünür, İsrail yəhudilərin mühacirəti səbəbindən multikultural mənzərədə özünü təsdiqləyib yaşaya bilmədi.

Belə bir həqiqəti bilmək vacibdir ki, heç bir milli teatr yalnız öz yerli pyes yazarlarının məhsullarına arxalanaraq yaşaya bilmir. Teatr sənəti həmişə dünya klassikasına və müasirliyin məşhur əsərləri əsasında öz repertuar siyasətini qurur. Bu, teatr üçün çox önəmli bir şərt-dir və tam şəkildə multikultural prinsipə söykənir, daha doğrusu, bu prinsipi öz işində gerçəkləşdirir.

1968-ci ildə məşhur aktyor və mim Jan Lui Barro rus əsilli ingilis rejissoru Piter Bruku Parisə dəvət edir. Piter Bruk Parisə gələn kimi burada Beynəlxalq Teatr Tədqiqatları Mərkəzini yaradır və beynəlmilləl bir truppaya ilə işləməyi, tamaşa hazırlamağı planlaşdırır ki, bu da onu birbaşa multikultural mühitə doğru aparır. 1979-cu ildə P.Bruk Fərid-əd-Din Əttar Nişapurinin “Quşların söhbəti” əsəri əsasında Fransada eyniadlı tamaşa qurur və öz ideyasını gerçəkləşdirməkdən ötrü müxtəlif millətlərə və ölkələrə mənsub aktyorları bir araya gətirir. Bu aktyorlar bir tamaşa kontekstində fərqli-fərqli dillərdə danışmış fərqli plastik mədəniyyətlə çıxış etmiş, fransız, hind, rus, polyak aktyorlar bir tamaşa boyunca bir səhnəni paylaşmış, öz dillərində danışa-danışa dialoqa girmiş və hər şeyi həm tərəfmüqabillərinə, həm də seyrçilərə aydınlatmışdılar, yəni tam anlaşılıqlı ola bilmişdilər. Əslində, Piter Bruk səhnədə multikulturalizmin modelini hərfi mənada vizuallaşdırmışdı: aktyorlar səhnədə başqa-başqa dillərdə danışa-danışa bir-birlərini gözəl başa düşürdülər: əlbəttə ki, bu zaman bədənin “dili” hesabdan atılmır.

Teatr mədəniyyət çarxını fırladan millərdən biridir və o, mədəniyyətdə aparılan müzakirələrdən, ictimai-sosial məsələlərdən kənar qala bilməz. Nəinki qala bilməz, hətta teatr siyasi nəzəriyyə və siyasi təcrübədən təcrid olunmamalıdır. Mədəniyyət çarxının da milləri çoxdur və onlardan hər biri çarxın müəyyən istiqamətdə hərəkət etməsi üçün güc və impuls verir. Çarxın müxtəlif milləri dillər, sənətlər, memarlıq, musiqi, rəngkarlıq, folklor tarixi, məişət və s. kimi qəbul edilə bilər. Bütün bu müxtəlif millər çarxı irəli apararkən bəşəriyyətin ən önəmli xüsusiyyətlərini multikultural dəyərlərə qovuşdurur. Tarixin bu zaman kəsimində teatr artıq *multikulturalizmdən, interkulturalizmdən, krosskulturalizmdən* aktiv şəkildə danışmağa başlayır. İlk növbədə, bu, italyan rejissoru, aktiv şəkildə teatr antropologiyasını incələyən Eucinio Barbadır. O, 2006-cı ildə haradasa P. Brukun ənənəsini davam etdirməyə çalışaraq multikultural bir tamaşa ərsəyə gətirir, özü də dahi Uilyam Şekspirin “Hamlet” faciəsi əsasında. Təbii ki, Barba klassik mətni postmodernist müstəvidə oxumuşdu və əsərin yeni səhnə redaktəsini “Ur-Hamlet” adlandırmışdı. Barba öz tamaşasını hazırlamaqdan ötrü dünyanın bir sıra ölkələrindən peşəkar aktyorları, rəqqasları, musiqiçiləri dəvət etmişdi. Barbanın özünün “Yur-Hamlet” tamaşası ilə bağlı yazdıqlarını sizlərin də bilməsini istərdim: “... mən Hostelbro və Kopenhagendə öz səkkiz aktyorumla işə başlamışdım; Balidə mənim aktyorlarıma otuz üç Gəmbuh iştirakçısı qoşuldu, Yapon Noo ustadı Akira Matsui qoşuldu, bir də Hindistan, Braziliya və Avropa müğəniləri və musiqiçiləri qoşuldular. Biz 22 ölkənin 43 aktyoru ilə İtaliyada görüşdük, o kəslərlə ki, onlar “Yur-Hamlet” tamaşası ilə bağlı mənim və aktyorlarımın keçirdiyi seminarlarda iştirak edirdilər. Tamaşada onlar aclıq, müharibə və epidemiyalarla öz ölkələrindən qovulmuş imiqrantlar idilər ki, Hamletin intiqam küləkləri ilə vıyıldayan qəsrində özlərinə sığınacaq axtarırdılar”. Əlbəttə ki, 22 ölkənin 43 aktyorunu bir səhnədə işlətmək az qala multikultural şücaət kimi dəyərləndirilə bilər. Bu, heç şübhəsiz ki, teatr tarixinin, emosional təsir gücündən asılı olmayaraq, epoxal tamaşasıdır. Əslində, bu tamaşanın fenomenal uğuru onda idi ki, tamaşa üslubların, enerjilərin, plastikaların səhnə planşeti üzərində qərribə bir sinergetik vəziyyətini sərgiləyirdi, müxtəlif davranış tiplərini mətn kontekstində bir-birinə bağlayırdı. Bununla belə Eucinio Barba öz müsahibələrində, çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdı ki, onun gördüyü iş multikulturalizmlə, interkulturalizmlə yox, intrakulturalizmlə səsləşir. Əgər *multikulturalizm müxtəlif mədəniyyət*

lərin eyni bir sosial şəraitdə qatışıqsız mövcudluq hüququnu təsbit edirsə, interkulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərin eyni sosial bir şəraitdə intensiv qarşılıqlı əlaqəsini mühüm sayır: ona görə də interkulturalizmi liberal missiya adlandırırlar. İntrakulturalizm isə müxtəlif mədəniyyətlərin eyni bir sosial şəraitdə labüd birgəliyini öz programının sərlövhəsinə çıxarır. Multikulturalizmi, interkulturalizmi, intrakulturalizmi, kross-kulturalizmi sonucda eyni bir məxrəcə gətirən cəhət mövcuddur: mədəniyyətlərin dialoqu. Bu isə o deməkdir ki, adlar dəyişdirilə bilər, təsnifatda dəqiqləşdirmələr aparıla bilər, mahiyyət isə bunu göstərir ki, mədəniyyətlərin gəlişməsindən ötrü dialoq heç bir vaxt öz aktuallığını itirmir.

Bu gün Azərbaycan teatri da dünyanın müxtəlif məmləkətləri ilə aktiv dialoqdadır: Azərbaycanda hər iki ildən bir beynəlxalq teatr festivalları və tematik konfranslar keçirilir, yerli teatrlara tamaşa hazırlamaqdan ötrü İngiltərədən, Rusiyadan, Gürcüstandan, Serbiyadan, Yunanıstandan, Ukraynadan öz dəst-xətləri olan rejissorlar, metodistlər, səhnə dizaynerləri, işıq rəssamları dəvət edilir ki, multikultural fon üçün bu, əvəzəlməz yaradıcı bir amildir.

Opera və balet sənəti də, və ümumilikdə xoreoqrafiya multikultural mahiyyətindədir. Balet *“məzmunu xoreoqrafik obrazlar vasitəsilə ifadə olunan musiqili teatr sənətinin növü kimi”* avropalıların kəşfidir və bu “kəşf” XIX yüzilin əvvəllərindən dünyaya yayılmağa başladı, Çin, Koreya, Yaponiya, Misir, Latın Amerikası, Azərbaycan və digər ölkələrin musiqili-plastik mədəniyyətinin çərçivələrini genişləndirdi. Amma həqiqət bu ki, Şərq motivlərini və oriyental plastika elementlərini eyhamlaşdıran personajlar avropalıların şüurunda rəqs stereotipləri qismində balet tamaşalarında həmişə mövcud olub, “şərq ekzotikası” ilə quruluşçu rejissorları həmişə özünə cəlb edib. Belə ki, Avropa baleti də Şərq ölkələrində “Avropa ekzotikası” kimi qarşılıanıb. Bu mənada balet xoreoqrafik ekzotikaların görüşdüyü, dialoq qurduğu, multikultural duruma gəldiyi sənət hücrəsidir; elə bir hücrəsi ki, oradan mədəniyyət dünyasına multikultural dialoqun nəticəsi kimi artıq yeni balet doğulur. Səyahətçilərin və maarifçilərin çoxdan arzulağı Şərqlə Qərbin ruhsal-mənəvi yaxınlaşması bugün heyranediciliklə baş verir və beləliklə, bədii yaradıcılığın özünəməxsus multikultural mahiyyəti formalaşır. Buna intensiv beynəlxalq mübadilələr, miqrasiya prosesləri və rabitə vasitələrinin qeyri-məhdud imkanları xeyli dərəcədə təkan verir.

Opera və balet sənətində hər hansı bir stansionara tez-tez məşhur opera müğənnilərini, ya da ki baleron və ya balerinaları qastrolçu sifətilə dəvət etmək ənənəsi var. Bu ənənə Avropa mədəniyyətinin maarifçilik dönməndə formalaşmış. Müğənnilər, balet ustaları səhnədə danışıq dilini anlamaya bilirlər. Bunun heç bir qorxusu yoxdur. Onlar jestlərin, hərəkətlərin, pozaların, səs modulyasiyalarının dilində danışmağı bacarırlar. Belə olanda isə mədəniyyətlər sanki bir-birinin içinə çox asanca daşınır: səslər, rəqslər ekzotika çənbərində bir mədəniyyətdən digərinə aparılır və modifikasiya olunur, yeni mövcudluq modusu əmələ gətirir.

Müasir xoreoqrafiyanın durumuna da multikultural başlanğıcın təsiri çox güclüdür. Hətta belə də demək mümkündür ki, çağdaş incəsənət, mədəniyyət multikultural mahiyyətdədir. Nədən ki, bugün millətlərin dünya miqyasında xaotik miqrasiyası mövcuddur: burada aqressor faktı da, iqtisadi tənəzzül faktı da, sosial-ictimai atmosfer faktı da son dərəcə önəmli sayılır. Bu sahədə özünəməxsus bir meyilliyi nəzərə almaq lazımdır. Avropa xoreoqrafları (bu fikri rejissorlara da, yazıçılara da, aktyorlara da şamil etmək mümkündür) arasında, ən azı, iki milli mədəniyyəti özündə cəmləşdirmiş istedadlı yaradıcı şəxslər var: bu mədəniyyətlərdən biri mühacir valideynlərin qanla, südlə ötürdükləri (dil, adət, ənənə, milli xarakter, mentalitet) mədəniyyətdir, digəri isə Avropada yaşayarkən onların mənimsədikləri (dil, həyat tərz, ictimai mühit qaydaları) mədəniyyət. Bu qrupa Şərqi xoreoqrafları da yaxındır: çünki onlar peşəkar olaraq, rəqs obrazları ilə düşünə bilmək mədəniyyətinə Avropada yiyələniblər və artıq çoxdandır ki, öz doğma məmləkətlərindən kənarında işləyib çalışırlar.

Hər iki qrupun yaradıcılığı çox zaman dünya haqqında bir-birinə zidd təsəvvürlərin və duyğuların nizamsız birgəliyidir: burada şəxsi ambisiyalar ilə “alicənab arzular”, Qərbin azadlıq və nailiyyətlərinin tənqidilə Şərqi mədəni dəyərlərinin təbliği, öz ölkələrinin müstəmləkə keçmişinə görə inciklik ilə uğurlu Qərbə nəsə “sübut etmək” istəyi, Avropa kumirlərinin təqlidi ilə Şərqi ekzotikas, açıq epatajla inqilabi təhrikçilik, kəskin qəddarlıq ilə gözüyaşlı sentimentallıq yanaşı mövcuddur.

Şərhi etdiyimiz və etmədiyimiz digər məqamlar müasir mədəni dünyanın multikultural mənərəsini və mahiyyətini formalaşdırır, rəqs sənətində yeni estetikanın yaranmasını şərtləndirir.

Azərbaycan musiqisində də multikultural kontekst özünü göstərir və bunun ən bariz nümunəsi Azərbaycan muğamlarıdır. Azərbaycan muğamlarının genetikasında ərəb, hind, fars musiqisinin, muğ-şa-

man ənənəsinin iştirakı danılmaz bir faktdır. Azərbaycan *muğamı sanki Şərq musiqisinin bütün vibrasiyalarına köklənmiş tabaq formalı antenna şəklində düşünülüb, yaradılıb, yaşadılb*: Şərqin havacat və oxumalarını, səs modulyasiyalarını özünə çəkib, fokuslaşdırıb və muğam kimi dünyaya yayıb.

Çağdaş Azərbaycanda və dünyada yetərincə məşhur “Natiq-ritm qrupu” da milli mədəniyyət içrə təqribən belə bir missiya yerinə yetirir ki, bu qrupun fəaliyyətini hətta “ritm teatrı” kimi də definisya (məfhum) etmək mümkündür. Onun nağaraçılar qrupunda müxtəlif ölkələrin zərb alətləri təmsil olunmaqla yanaşı burada vurulan ritmlər, əslində, dünya ritmlərinin bir mozaikası, bir buketi halına gətirilir. Təbii ki, müasir Azərbaycan musiqisi və onun milli ənənələri kontekstində bu, estetik-emosional bir hadisədir. Lakin eyni zamanda bu olay bütün Azərbaycan musiqisini tamam yeni ritmlər, yeni vibrasiyalarla zənginləşdirir. Dediym ki, “Natiq ritm qrupu” nun konteksti və mahiyyəti multikulturaldı.

Azərbaycan klassik musiqi tarixinin, caz musiqisi tarixinin bir sıra hadisələri də multikultural səciyyə daşıyır. Məsələn: dahi bəstəkar Qara Qarayevin “İldırım yollar” baleti (1958) Piter Genri Abrahamson romanının motivləri üzərində Yuri Slonimskinin yazdığı librettoya görə bəstələnib. Sıçrayışlar şok gətiricidir: qara dərilil insanların problemləri Azərbaycan musiqisində və musiqi frazalarının fərqli-fərqli səmtlər üzrə marşrutuna yansılıb. Bir tərəfdən S.Prokofyevlə D.Şostakoviç, o biri tərəfdən isə afrikalıların xalq musiqisi ənənələri ilə Azərbaycan muğamı arasında gəlişmələr nəticə etibarilə bu baleti xarüqələdə bir sənət sədəvriinə çevirir və onu teatrın səhnəsinə gətirir.

Qara Qarayevin “Yeddi gözəl”, Fikrət Əmirovun “Min bir gecə” baletləri əsasında hazırlanmış tamaşaları da multikultural müstəvidə nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu kontekstdə belə bir reallıq onu göstərir ki, bir çox hallarda XX əsr Azərbaycan musiqisi Şərq və Qərbin musiqi ənənələrinin mükəmməl bir sintezini ortaya qoyur.

Caz diringələri ilə xalq mahnılarının dialoq yaratdığı bir nöqtədə bənzərsiz Tofiq Quliyevin və Rauf Hacıyevin bəstələri Azərbaycanda mahnı janrının inkişafını yeni bir müstəviyə çıxarır.

Saksafonçu Pərviz Bağirovun ardınca pianoçu Vaqif Mustafazadə afro-amerikan musiqisi ilə Azərbaycanın etnomusiqisinin sintezinə çalışır və dünya caz tarixinin tamam yeni, fərqli caz-muğam səhifəsini yazır. Bunların hamısı multikultural konteksti işıqlandırır. Hətta o fakt

ki Ü.Hacıbəyli adına Musiqi Akademiyasında uzun müddət dünyanın ən peşəkar yəhudu musiqi professorları dərs deyiblər və Azərbaycanda klassik musiqinin inkişafına yardımçı olublar, Azərbaycan hüdudlarında tolerantlığın, dialoq fenomeninin nə qədər güclü olduğunu, hansı səviyyədə olduğunu görükdürür. Azərbaycan Milli Konservatoriyasının rektoru Səyavuş Kərimi öz musiqi eksperimentlərində muğamlarımızı, xalq mahnılarımızı norveçlilərin oxumaları ilə, argentinalıların dö-yüclədiyi ritmlərlə sintez etməyə çalışırdı və ansamblar müstəvisində multikulturalıq nümunəsi yaradırdı.

Mədəniyyət çarxının milləri ilə bağlı onu demək lazımdır ki, bu millərdən biri də idmandır, idman mədəniyyətidir. I Avropa oyunları, Azərbaycan nümayəndə heyətinin timsalında, bütün dünyaya göstərdi ki, idmanın özü də daim multikultural bir məxrəcdədir. Bu gün müxtəlif Avropa ölkələrinin futbol (basketbol, voleybol, hokkey) çempionatlarında iştirak edən komandalar da multikultural kontekstdə bir araya gəlirlər. Odur ki, *Multikulturalizm dövrün, zamanənin diktəsidir və bu diktədən heç kim kənarında qala bilməz.*

Mədəniyyətlər özlərinə qapanıb qalırlar. Bu yalnız Orta əsrlər hüdudlarında Yaponiya kimi uzaq bir məmləkətdə gerçəkləşə və unikallaşa bilərdi. XIX yüzilin sonlarından etibarən sanki dünyada rəsmiləşdirilməmiş belə bir qanun təsdiqləndi: “Əlahiddə yaşamağa heç kəmin mənəvi ixtiyarı çatmır”. Yəqin ki, Yaponiyada integrativ proseslər XIX-XX yüzillərdə başlamasa idi, kasıb Yaponiyanın vəziyyəti acınacaqlı olacaqdı. Son olaraq göstərmək lazımdır ki, mədəniyyətlər dünyaya açıq olduqca onların inkişaf perspektivi, inkişaf amplitudası da genişlənilir və müasir dünya mədəniyyəti multikulturallığa məhkum bir mədəniyyətdir.

4.7.7. Kino

21 iyun 1898-ci ildə, Lümyer qardaşlarının “La Sota vağzalına qatarın gəlməsi” hadisəli informasiya süjetinin nümayişindən iki il yarım sonra, Bakıda fotoqraf Aleksandr Mişonun çəkdiyi “Qatarın Sabunçu vağzalına gəlməsi” süjeti mövzunu təkrarladı. O, 27 iyul 1898-ci ildə Bibiheybətdə tacir Y. Vişəunun neft mədəmində baş verən yanğının çəkilişlərini həyata keçirməklə hadisəli reportajın təməlini qoydu. Parisdəki kino muzeyində qorunub saxlanılan Bibiheybətdəki neft mədəmində baş verən yanğın kadrları Bakının – Azərbaycanın

multikulturalizm kimi tarixi mərhələyə ayaq qoymasının vizual simvoluna çevrildi.

1 avqust 1898-ci ildə “Kaspi” qəzetindəki: “V.İ.Basilyev-Vyatskinin teatr-sirkində A.M.Mişonun Parisdə keçiriləcək, Ümumdünya sərgisi üçün hazırladığı “Orta Asiya və Qafqazın canlı fotoları” nümayiş etdirilir” məlumatı artıq multikulturalizmdən doğan mədəniyyətlərarası əlaqənin ictimai fikrin formalaşması prosesinə daxil olduğunu təsdiqlədi. Bu canlı kinokadrlar mədəniyyətlərin müxtəlifliyi elementlərini: “Bibiheybətdəki neft mədənində yanğın” hadisəli reportaj; milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin sifarişlə çəkilmiş “Əlahəzrət Buxara Əmirinin “Böyük knyaz Aleksey” gəmisində yola salınması” müşahidə; “Qafqaz rəqsi” konsert; “İlişdi” qısametrajlı oyun filmi isə komediya janrında üzə çıxardı. Ətraf mühitin gerçəkliyini hərtərəfli və geniş şəkildə lentə almaq cəhdinin ümumi planları meydana çıxarması, çəkiliş prosesində kamera və çəkiliş anları gizlədilmədiyindən ekrandakı müxtəlif millətlərdən olan adamların özlərini dartıb dayanmaları, baş əyib salam vermələri, kameraya–tamaşaçıya əl etmələri informasiyanın ilkinliyini mədəniyyət müxtəlifliyində önə çəkdi.

XX əsrin əvvəllərindən kinoxronika materiallarından xalq meydan oyunları, kəndirbazlıq, xoruz döyüşdürülməsi, it boğuşdurulması kimi mədəni, sənaye-aqrar istehsalla bağlı iqtisadi, tətillər-nümayişlər kimi siyasi mövzuların sənədliliyi mədəniyyətlərin müxtəlifliyi elementlərini izlənilməsinə imkan yaratdı. 1905-ci ilə qədər fransız və ingilis kino şirkətlərini təmsil edən Feliks Mesqişin bir neçə dəfə Bakıda çəkilişlər aparması da məlumdur. 1907-ci ildə fransızların “Pate qardaşları”, “Qomon”, “Ekler”, italyanların “Çines”, “Ambrozio”, danimarkalıların “Nordisk”, almanların “Mester”, amerikalıların “Vitoqraf” kino şirkətlərinin Moskvada nümayəndəliklərinin açılması əyalətlərin, o cümlədən Azərbaycanın da multikultural mənzərəsinin vizual həllini verdi. Həmin il “Qomon” kino şirkətinin çəkdiyi “Üçüncü Dövlət Duması” sənədli filmində Bakı, Yelizavetpol quberniyalarından ifrat sağçı F.Ftimoşkin, daşnak İ.Ysaqatelyanla yanaşı yeganə azərbaycanlı, kadetlərə yaxın Xəlil bəy Xasməmmədovun da ekranda görünməsi siyasi idarəçilikdə millətlərarası münasibətlər faktorunun qabardığını səciyyələndirdi.

8 mart 1917-ci ildə isə Saratovdan sürgündən qayıdıb Fəhlə Deputatları Sovetinin sədri seçilərək törədilən daşnak-bolşevik qırğınının başında duran S.Şaumyanın çıxışı düşmən qüvvələr tərəfindən

həmin lentə alınması, siyasi idarəçilikdə demoqrafik balansın pozulması faktorunu təsdiqlədi. Birinci Dünya Müharibəsinin sonlarında “Qızıl Xaç Cəmiyyəti”nin tələbi ilə Nargin adasındakı türk əsirlərinin acınacaqlı həyatını əks etdirən kinoxronika materialları isə regionda türk-azərbaycanlı faktorunun təhlükəyə məruz qaldığını təsdiqlədi.

28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyan bolşeviklərin təbliğatına yönələn “Qırmızı Ordunun Bakıda paradı” kinojurnalı ilə ekran tariximiz siyasi liderlərin portretləri ilə başlanan yubileylər mərhələsinə qədəm qoydu. 1921-ci ildə yaranan “Sovet Azərbaycanının ildönümü” kimi sənədli yubiley filmi təbliğat funksiyalı plakat janrını önə çəkən sosrealizmin diktəsi idi. Tədricən kinomuzda əsasən istehsalat mövzusu önə keçsə də, “Kalininin Bakıya gəlişi” (1923), Leninin həyat yoldaşı Nadejda Krupskaya ilə bolşevik yazıçı Demyan Bedninin Azərbaycana səfərinin də, əlavə olunduğu “Mədənci-neftçilərin istirahəti və müalicəsi” kimi sənədli filmlərdə millətlərarası münasibətlər faktoru arxa plana atıldı.

“Qız qalası” əfsanələrinin birinin motivləri əsasında Cəfər Cabbarlının yazdığı “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1923-cü il 4-5-ci nömrələrində çap olunmuş poema əsasında “Qız qalası haqqında əfsanə” adlı iki seriyalı film (ssenari müəllifi N.Breslav–Lurye, 1924) diqqəti multikultural münasibətlərin təzahürü baxımından cəlb edir. Belə ki, ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi nadir hadisə - atanın qızına vurulması, poemada olduğu kimi filmdə də dramaturji həllini tapır və yaranmış faciəvilik qəhrəmanların sarsıntılarına səbəb olur. Hadisələri yüksək bədii səviyyədə həll edən müəllifin milli təəssübkeşlik kimi etik-əxlaqi kateqoriyalardan yüksəkdə dayanması müqabilində bu analogiyasız dramaturji model poemada bədii həllini tapsa da, səssiz kino ziddiyyətlərin mübarizəsini göstərməkdə aciz qaldı. Hadisələrin inkişafı və obrazlar “Qız qalası” poemasının təkrarı olsa da, ssenari sosrealizmin burjua janrı adlandırdığı melodram janrını sovet ideologiyasının təbliğat funksiyasına tabe etdirir. Səməd xan (Qantəmir) xalqa zülm edən, insan kəllələrindən qalalar tikdirən, qanıçən və eyş-işrətlə məşğul olan şərəfsiz kimi təqdim olunur. İğtişaş və üsyanla bağlı epizodlar ön plana gətirilərək inqilabi mövzunu qabardır. Hadisələrin düyünü xanın qızına evlənmək məqsədi kimi kəskin ziddiyyət üzərində qurulur. Xanın dramaturji zirvədə qızın sevgilisi, üsyan başçısı tərəfindən öldürülməsi ictimai motivi artırır. Bu ölümdən xəbərsiz qi-

zın, atasının biabırçılığına dözməyərək özünü qaladan atması mövzunu finala çatdırır.

İnqilabın baş tutması əsas dramaturji hadisə kimi yeni ideologiyanın sənət ekvivalenti olan sosrealizmin tələbinə cavab verir və formaca milli, məzmunca sosialist əsər yaranır. Formaca milli atributlarla zəngin geyimlər, qala, saray kimi interyerlər məzmunca sosialist inqilabın həyata keçirilməsinə xidmət edir. Şifahi xalq ədəbiyyatına əsaslanan mükəmməl əsərin təbliğata çevrilməsi, millətlərarası münasibətlərə barmaqarası baxan gəlmə müəlliflərin müstəmləkə psixologiyasını nümayiş etdirir.

Yeni təsvir estetikasını; dramaturji modeli, rejissor həllini və nəhayət kütləvi səhnələri ilə multikultural palitra yaradan səsli kino da millətlərarası münasibət sisteminə nüfuz edə bilmədi. Yeni dramaturji model səssiz kinonun obrazlı dilindən uzaqlaşaraq dialoqlar üzərində quruldu, rejissor həlli teatr tamaşaçısı görününə uyğun olan obyektiv kamera prinsipinə tabe oldu və təsvir planlarının süjet xətti üzrə növbələşdiyindən mahiyyət arxa plana atıldı. Süjet xəttinin diktəsilə yeni aktyor plastikası formalaşaraq daxili elementlərdən; mimikadan, jestdən, him-cimdən və nəhayət mətnarası pauzadan istifadə etməyi öyrəndi. Bununla belə süjet xətti və mətn səssiz kinonun montaj üsulu əsasında formalaşmış təsviri yeni audiovizual strukturda mexaniki təqdim etdi. Filmlərin strukturunda çarpaz planlarda təqdim olunan “danışan başlar” mühitin mənzərəsini yaratmalı olan audiovizual təhkiyənin təqdimatına maneəçilik törədirdi. Səssiz kinoda insan fəaliyyətinin zahiri əlamətləri nəzərə alınırıdusa, səsli kinonun dramaturgiyası insanın dərin psixoloji aləminə nüfuz etməyə imkan verdi. Səssiz kinoda hadisələr keçmiş zamanda: baxdı, keçdi, getdi, oyandı, kimi təsvir olunurdusa, səsli kino dramaturgiyasında indiki zaman əsas götürülür və sanki ekran hadisələrindən reportaj verilərək tamaşaçıyı iştirakçıya çevirir.

Bununla belə mədəniyyətlə bağlı kinojurnallarda multikultural dəyərlərin illüstrativ şəkildə olsa belə ekrana gəlişi nəzərdən qaçmadı. “Azərbaycan incəsənəti” (1934) adlı dörd hissəli film-konsertdə kolxozçular qarşısındakı çıxış kimi təqdim olunan gəncəli aşıq Yusifin “Kərəm gözəlləməsi” üstündə oxuduğu “Yaxan düymələ” nəğməsinin təqdimatında auditoriyanın ekrana gəlişi mühitin sosial mədəni sənədinə çevrildi. İkinci hissədə “Heyratı” ritmik muğamının ifasında xanəndə Cabbar Qaryağdı oğlunun sağ əlinin baş barmağını dodaqları

ilə yaşlayıb qavalının sağanağına dirəməklə oxuması analogiyasız milli ifa mədəniyyətinə xas obrazlı təsvir həllini vizuallaşdırır. Bu filmdə Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl”, Qliyerin “Şahsənəm” operalarından parçalar milli musiqi sənətimizin kino salnaməsinin yaranmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyır. “Bakı İşçi Teatrının 15 illiyi” (1936), “Azərbaycan aşığı” (1938), “Yaşasın Azərbaycan artistləri” (1938) kinojurnallarında isə tanınmış sənətkarların ifalarının ekrana gətirilməsi fonunda bölgələrdəki tamaşaçı auditoriyasının ekrana gəlişi multikultural dəyərləri passiv şəkildə olsa belə kinoxronikaya gətirir. Elmi–kütləvi filmin səyahət tipində hazırlanmış “Azərbaycana səyahət”, “Atəş-pərəstlər məbədi”, “Küləklər şəhəri”, “Azərbaycan”, “Lökbatan”, “Quş qoruğu”, “Dağlıq Qarabağ”, “Xınalıqlıların qonağı”, “Şuşa kurtort mərkəzidir”, “Zaqatala” kimi ekran materiallarında da multikultural dəyərləri izləmək mümkündür.

1934-cü ildə Dziqa Vertovun Bakıda çəkdiyi “Lenin haqqında üç nəğmə” adlı Azərbaycanda çəkilən ilk səsli sənədli filmdəki sinxronlarda əsas dramaturji ziddiyyət guya, hüquqsuz kölə halında yaşayan insanların miqyaslı təqdimatına çevrildi. Beləliklə əks-mövzu kontekstində olsa belə ekrana gələn müxtəlif azsaylı xalqların Leninin iradəsilə yeni işıqlı həyata qovuşması kontekstində təqdim olsa belə səsli mətnin ittihamçı ruhu belə təsvirdəki multikultural dəyərləri kölgədə saxlaya bilmirdi.

1936-cı ildə “Mavi dənizin sahilində” filmi ekranlara çıxdı. 1 iyun 1936-cı il tarixli “Ədəbiyyat” qəzetindəki “Pis ssenaristin oy alıb gəldiyi yerdə” məqaləsində baxdığı filmin ilk epizodunun məzmununu: “Qara çadralı bir türk qadın, özündən başqa insan olmayan bir yerdə çadrasına bərk-bərk bürünüb oturmuş, ağzında uzun tənbəki çubuğu tüstüləyir, ruzigar qadının yamaqlı tumanını oynadır, qadının cılız baldırları görünür” cümləsi ilə sadalamaqla, bu filmə Azərbaycanın məsxərəyə qoyulmasına qarşı çıxan ədəbiyyatşünas – filosof Məmmədqazım Ələkbərli “XVIII əsrdə yaşayan kürdlər kimi enli şalvarının tuman bağını ədəbsiz-ədəbsiz yelləndirən, artıq muzey eksponatına çevrilmiş başmaq geyinib, başına onu lotu bambılıya bənzədən papaq qoymaqla sarsaq türk obrazı yaradan»¹ Yusifi öz

---

¹ Məmmədqazım Ələkbərli. Pis ssenaristin oy alıb gəldiyi yerdə. Ədəbiyyat q., 01.06.1936

dilini gülünc şəklə salmaqda, siyasi diktəyə tabe olan müəllifləri isə milli siyasəti anlamamaqda, azlıqda qalan xalqları mədəniyyətsiz, cahil görməyə çalışmaqda təqsirləndirməsi, repressiyalara qədərki dövrdə hələ ki, ziyalıların ictimai fikrə təsir iqtidarında olduğunu təsdiqləyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, film ekranlara çıxdıqdan az sonra, məhz bu məqalənin təsiri və Səməd Mərdanovun təkidi ilə haqqında söhbət gedən ilk epizod filmdən çıxarıldı. Beləliklə, dənizdə tufana düşmüş, dənizçilərin güclü dalğalarla mübarizəsini əks etdirən kadr-larda qarşıdurmanın iki gün davam etməsi titrlərdə göstərildikdən sonra xilas edilən iki gəncin adaya çıxarılması ilkin hadisəni səciyyələndirir. Adadakı balıqçı torları, yelkənli gəmilər və balıq ovu mərasimi mühitin mənzərəsini yaratsa da, əsas diqqətin yalnız üç aparıcı personajlara yönəlməsi nəzərdən qaçmır. Özü ilə birlikdə xilas etdiyi tara xüsusi qayğı göstərməsə də, əlindən yerə qoymayıb rusca çətinliklə danışan Yusiflə (Lev Sverdlin) Alyoşanın (Nikolay Kryuçkov) göndəriş vərəqələrinin yazıları suda pozulsa da, onların üç ay müddətinə adadakı balıqçılıq kolxozuna ezam olunmaları məlum olur. Hər iki dostun balıqçıların briqadiri Maşaya (Elena Kuzmina) vurulması rus xalq mahnıları fonunda komik məqamlarla təqdim olunur. Mexanik Alyoşanın sevgilisinə hədiyyə almaq naminə özünü xəstəliyə vurması ilə balıqçıların planı yerinə yetirməsində vacib olan motorlu qayıqdan imtina edilməsi istehsal prosesində durğunluq yaradır.

Filmdəki üç əsas personajdan yeganə azərbaycanlı Yusifin “köpək oğlu” sözünü işlətməsi milli mənsubiyyəti lüzumsuz mətn hesabına göstərir. Sapı qırılaraq dənizə düşmüş muncuğun əvəzinə, özünü xəstəliyə vurub işdən yayınaraq şəhərdən yenisini alıb gətirməklə Maşanın rəğbətini qazanmaq istəyən Alyoşadan fərqli olaraq “dərdimi dağa desəm, dağ əriyər” məsələnin, boğazını çəkib “mən ölüm” söyləyən Yusif milli göstəricisini mətndə bəyan etməkdə davam edir. Əsas dramaturji hadisədə kolxozda yeganə mexaniki olan Alyoşanın işdən yayınmasının ictimai bəla kimi yığıncaqda müzakirəsi dövrün ruhuna uyğun gəlir. “Filmə Azərbaycan xalqının üçüncü nümayəndəsi yığıncaq zamanı ağzına su alıb oturmuş, adamdan çox kukla təsiri bağışlayan, meşşan tamaşaçıların zövqünə uyğun motal papaqlı və kim olması aydınlaşmayan bir adamdır” yazmaqla qənaətində haqlı olan Məmməd Kazım Ələkbərli isə bir müddət sonra məhz belə bir iclasın fitvası ilə xalq düşməni sayılmaqla məhv edildi.

İclasda dostu Yusifin çıxışından sonra özünə bəraət qazanmaq istəyən Alyoşanın gözü qabağına Maşanın kəndirini qırdığı muncuğunun döşəməyə səpələnməsi vizuallığı artırmaqla yanaşı, cəmiyyətə yad ünsür saydığı mənfi personaja nifrətin təzahürünə çevrilir. İclasdan sonra gəmidə Yusiflə Maşanın yaxınlaşması fonunda güzəştə gedən Alyoşanın kənara çəkilməklə tum çırtılması rəğbətə yalnız sxematik siyasi motiv üzərində qurulduğunu təsdiqləyir. Maşayla gələcək toyunu təsvir edən Yusifin əlini qulağının dibinə qoyaraq “Uca dağlar başında” adlı xalq mahnısının: “Uca dağlar başında bir sürü qoyun, uzaqdan baxmaqla mən necə doyum” mətnli oxuması personajın milli mənsubiyyətini ötəri şəkildə səciyyələndirir. Qasırgalı dənizdə dostlarının Maşa üçün savaşıdığı məqamda gəmiyə suyun dolması məkan ziddiyyətini də qabardır. Dənizə düşən Maşanın həyatı uğrunda mübarizə bir nəticə vermədikdə yaranan matəm məqamında, artıq ezamiyyət müddəti bitən Alyoşa ilə Yusifin şəhərə qayıtmaqlarının gözlənilməsi ziddiyyəti genişləndirir. Adadakı gözlənilən məhsul bayramı üçün bəzənmiş klubda keçirilən matəm mərasimində çıxış edən balıqçının kədəri fonunda, suda qərq olmuş Maşanın belindəki xilasetmə kəmərinin köməyi ilə üzüb sahilə çıxması gözlənilməzlik yaratmaqla fabulanı zənginləşdirir. Matəmdən sevincə keçidin suya baş vurub xırda balıqlar götürən qağayılarla, rəqs edənlərin paralel montajı canlanmanı attraksionların montajında yaradır. Xilaskar zənn edilərək əllər üstə atılıb-tutulan, başdan ayağa təzə geyimli Yusifin Maşanın Alyoşayla getdiyinə həyəcanlansa da, adamlardan xilas ola bilməməsi komizmi artırır. Rədd edilən Alyoşadan sonra Yusifə okeanda gəmidə xidmət nişanlısının fotosəklini göstərərək başqasının sevdiyini, sdaqətini qoruyacağını söyləyən Maşa kommunizmi davam etdirir. Artıq qayıqla açıq dənizə çıxan Alyoşanın ardınca ayaqqabılarını asdığı tarını da götürüb qaçan Yusifin yelkəni qaldırması, dənizçi nəğməsini oxuması və dalğalı dənizdə çıxan günəşin fonunda qağayıların uçuşu filmi tamamlayır. Beləliklə personajlardan birisi azərbaycanlı olsa da, milli mədəniyyət göstəriciləri təhrif olunan film Azərbaycanı təmsil edə bilmədi. Çünki, xüsusən otuzuncu illərdə bütün hallarda milliliyə qarşı çıxan sovet kinosunda məqsəd yerli mədəniyyətin təzahürünü əks etdirə bilməzdi.

Nəhayət ki, Üzeyir bəy Hacıbəylinin dramaturji modeli klassik qanunlara söykən “Arşın mal alan” əsərinin ekranlaşdırılması Azərbaycan mədəniyyəti məfhumunun parlaq təzahürünə çevrildi. Əsər-

dəki hər bir musiqi parçasının mətninin belə daxili dramaturji strukturunun mövcudluğu mükəmməl bir filmin ərsəyə gəlməsinə zəmin yaratdı.

21 oktyabr 1943-cü ildə istehsalata buraxılan “Arşın mal alan” filminin ssenari müəllifi hələ 1937-ci ildə ÜDKİ-nin nəzdində xüsusi ssenari kursu bitirərək, iki il Bakı studiyasının ssenari şöbəsinin müdiri kimi çalışmış Sabit Rəhman, quruluşçu rejissorları isə tanınmış aktyor, rejissor, teatr xadimi kimi 1937-ci ildə qırx üç yaşında ikən ÜDKİ-nin nəzdində rəbfak adlanan xüsusi rejissorluq kursunu bitirmiş, elə həmin il Bakı studiyasında “Ordenli Azərbaycan” sənədli filmini çəkmiş, 1943-cü ildə tamamlanan “Səbuhi” filmində ikinci rejissor işləmiş, bu komediyanı vaxtilə Naxçıvanda tamaşaya qoymaqla bütün xırdalıqlarını belə dərinləndirən Rza Təhmasiblə ukraynalı rejissor Nikolay Leşşenko oldu.

Filmin ilk epizodunda ağızını açıb “Naləyəndir ney kimi...” ariozasını şövlə oxuyan Əsgərin (Rəşid Behbudov) musiqinin yaranma prosesini uğurla təqdimatı müğənninin şəxsində personaja rəğbət oyadır. Daxili monoloqlu aktyorun əlindəki təsbehi oynatması, əllərini qoşalayıb bağına basması, sifətinin dəyişkən ifadəliliyi, duzlu təbəssümlə şirniyyat dolu sini ilə yaxınlaşan nökrəri Vəlini (Lütfəli Abdullayev), nigarançılıq çəkən Gülcahan xalanı (Münəvvər Kələntərli) süzməsi mizankadri milli çalarlarla zənginləşdirir. Görmədiyini, sevmədiyini almaq istəməyən Əsgərin sonrakı dövrdə həllini tapan köhnə adət-ənənəyə qarşı çıxması komediya janrının göstəricisinə çevrilir. Gülə-gülə: “Arvad almaq istəyirəm” deyən Əsgərə cavab olaraq ağlaya-ağlaya bacısının vəsiyyətini xatırladan Gülcahan xalaya qoşulan Vəli isə personaj müxtəlifliyini demoqrafik çalarlarda davam etdirir. Oxuduğu ariozanın mətninə uyğun olaraq çadranı başına salan, üz-gözü bəzəyən Gülcahan xala, əlindəki sini ilə ona dəm tutan Vəli, bu gün geniş yayılan klip estetikasını etnoqrafik çalarlarla yaradır.

Gülçöhrənin (Leyla Cavanşirova) ariozasında dərdi-qəmi təmsil edən süslüyü aradan qaldırmaq üçün rejissorun həmin ümumi plana keçərək Sultan bəyin qardaşı qızı Asyanı (Rəhilə Mustafayeva), qulluqçu Tellini (Fatma Mehriyeva) folklor ruhlu mətnin imkanları hesabına kadr salması yerli mədəniyyət toplusunun təqdimatına çevrilir. “Görməsəm, sevməsəm ərə getmərim!” deyən qəmli Gülçöhrəni ovundurmaq, güldürmək istəyən Asya ilə Tellinin toy mərasimini təsvir edən etüdləri mətnin plastik davamına çevrilir. Qocalıq əzablarını

əyani göstərərək ağrıya-ağrıya otağa girən Sultan bəy (Ələkbər Hüseynzadə) personaj fərqliliyini yerli semantikada yaratmaqla multikultural çalarları daha da qabardır. Dostu Əsgərin dərdinə əlac etmək üçün evinə gələrək oxuya–oxuya hal-əhval tutan, paralel olaraq Gülcahan xala, Vəli ilə də, ünsiyyətə girməyi bacaran Süleyman (İsmayıl Əfəndiyev) mizan həllini multikultural müstəvidə doğrultmaqla canlandırdığı ekrana yeni ruh gətirir. Məhz onun məsləhəti ilə arşın malçı qiyafəsində köhnə Bakı küçələrinə düşən Əsgərin rastlaşdığı dəvə karvanı, alış-veriş etmək istəyən yaşlı qadın, həyətdən küçəyə cuman it, hovuzun başına dolanaraq qapıya qaçan çirkin qızın Vəlini ələ salması folklor semantikasının fasiləsizliyini davam etdirir. Hikkəli Soltan bəylə qarşılaşan Əsgərin bir də bu həyətdə ayaq basmayacağına söz verməsi ilkin ziddiyyəti sosial müstəvidə yaradır. Və nəhayət gətirdiyi yaylıqlarla arşın malçının başına dolanan qızların xorunun hasar üzərindəki Vəlinin gözü ilə izlənməsi demoqrafik zümrələri neytrallaşdıran karnavalı davam etdirir. Qızlardan qurtulub hasardan qonşu həyətdə keçən arşın malçının Gülçöhrəyə vurulması, Çaplınsayağı qaçışla Vəlinin xoş xəbəri Süleymana çatdırmaq istəyi komediya elementlərini də karnavalda zənginləşdirir. Baqqal Məşədi İbadın (Mirzə Ağa Əliyev) “Bir molla, üç manat pul, bir kəllə qənd”lə evlənməyi məsləhət gördüyü Sultan bəyin seçdiyi ərzağın pulunu ödəyə bilməməsi bəy statusunun zəifləməsini, malın geriyyə yığılması isə alverçi zümrəsinin xəsisliyini göstərir.

Arşının unutmaq bəhanəsi ilə yenidən Soltan bəyin həyətinə gələrək Gülçöhrə ilə ünsiyyət quran, duet oxuyub rəqs edən Əsgərin seçdiyi qızı görməyə gələn Gülcahan xalaya “Bir molla, üç manat pul, bir kəllə qənd” məsələsini tətbiq edərək evlənmək istəyən Soltan bəy komizmi belə karnavalda gücləndirir. Müdaxilə edən Əsgərin ikibaşlı qohum olmaq təklifinin kəskin surətdə rədd edilməsi sosial zümrələrin fərqlini, qulluqçu Telli ilə nökr Vəlinin dil tapmaları isə yaxınlığını üzə çıxarır. Belindən açılan qurşağı Soltan bəyin əlində qalan, arxasınca atılan başmaq tayını tutub sinəsinə sıxan Vəlinin, kiminsə apardığı meyvə dolu sinisini aşırmaqla özünü çatdırdığı Süleymana problemi açması dinamizmi karnavalda davam etdirir. Süleymanın dostu olduğu üzə çıxan Soltan bəyin qızını arşın malçıya verməsə də, tacir Əsgərə getməsinə şad olacağını bildirilməsi hadisələri zümrə təəssübkeşliyini ələ salmaqla qızıdır. Elçiliyə gələn Süleymanın onu qarşılayan gözəli - Soltan bəyin qardaşı qızı Asyanı (Rəhilə Mustafayeva) Gülçöhrə

ilə dolaşmış salaraq dostuna həsəd aparması yeni münasibətlər üçün zəmin yaratmaqla azsaylı personajları bir-birinə daha sıx bağlayır. Gülçöhrənin tacirə deyil, arşın malçıya ərə getməkdə ısrarlı olmasından hiddətlənən, kədərlənən Soltan bəyin yağışlı havada ardınca getdiyi Süleymanı evində tapmayaraq qapısını döysə də, içəriyə daxil olmağı şəninə sığışdırmaması ilə evindəki şadyanalığın qarşılaşdırılması uğurlu kontrapunkt yaradır. Soltan bəyin elə qapıda görüşdüyü Süleymana arşınmalçını öldürəcəyini bildirməklə qızının qaçırılmasına razılıq verməsi hadisələri finala doğru yönəldir.

Tacir Əsgərin geniş zalında o baş-bu başa vurnuxmaqla qadın məhkumluğunu göstərən Gülçöhrənin xırda fiquru və hüznü ariyası problemin bədii həllini verir. Divardakı qoca portretini gələcək əri sayaraq özünü çilçirəqdan asmaq istəyən Gülçöhrənin arşın malçının nəğməsini oxuya-oxuya yaxınlaşan Əsgərin boynuna sarılması dramaturji düynünün açılışından xəbər verir. İri plov qazanları, dolu meyvə siniləri, sulu qəlyanlarla başlanan toy şənliyinə dərdini “Kəsmə şikəstə” ilə dilləndirən Tellinin ocaq başında yaş paltarlarını qurutduğu Vəliyə, qızının arşın malçı ilə qaçmasına qəzəblənən Soltan bəyin Xalaya, Süleymanın Asyaya evlənmələri personajlararası münasibətlərin uğurlu həlli ilə katarsis yaradır, Toylarında rəqs edən zadəgan və kasıb cütlüklərin plastik ifadə fərqi bədiiyyəti sosial zümrələrin qarşılaşdırılmasında yaradır. Pay-pürüslə, başına pul səpilə-səpilə məclisə gəlib xeyir-dua verən Məşədi İbad dünyanı fəth edəcək digər ekran əsərinin yeni bir musiqi, səhnə, ekran eskizlərini cızır.

SSRİ Kinematografiya Komitəsində “Arşın mal alan” filminin ümumittifaq ekrana qəbulunda inqilabaqədərki dövrün pozitiv təqdimatına qarşı çıxan Bədii Şura sədri Nikolay Oxlopkovu, Mixail Rommu susduran Sergey Eyzenşteynin ekran əsərinin sosioloji aspektdən atəşə tutulmasına qarşı çıxmaqla multikultural dəyərləri təqdir edib tərifləməsi vəziyyəti müsbət həll edir.

18 sentyabr 1945-ci ildən ekranlara çıxan “Arşın mal alan” filminin dünyanı fəth etməsində dahi Üzeyir Hacıbəyovun musiqisi, dramaturgiyası ilə yanaşı, quruluşçu rejissorlar Rza Təhmasiblə, Nikolay Leşşenkonun ilkin ədəbi mənbəyə hörmətlə yanaşmaları, quruluşçu operatorlar Əlisəttar Atakişiyevin, Muxtar Dadaşovun plastik ifadə vasitələri, (Yuri Şvetslə birgə quruluşçu rəssam da olan Əlisəttar Atakişiyevin, geyim eskizlərində sosial mahiyyəti önə çəkməsi), zahiri görkəmi, romantizmi, xəyalpərvərliyi ilə Aleksandr Dümanın (oğul)

“Kameliyalı qadın” romanı əsasında çəkilməmiş eyniadlı filmdə (rejissor Corc Kyukor, 1936) amerikalı aktyor Robert Teyloun (1911-1969) yaratdığı Arman Düvalı xatırladan ecazkar səslə Rəşid Behbudovun təcir Əsgəri, sənətə rəqqasəlikdən gəlmiş Leyla Cavanşirovanın (Bədirbəyli) plastik Gülçöhrəsi, ustad Ələkbər Hüseynzadənin Boris Svetlovun quruluş verdiyi lal filmdə və səhnədə otuz il ərzində püxtələşdirdiyi Sultan bəyi, kişi xislətli Münəvvər Kələntərlinin “Erkək Tükəzban” imicinə söykənən Gülcahan xalası, hoqqa teatrının ənənələrini yaşadan Lütfəli Abdullayevin Vəlisi, rejissor-aktyor İsmayıl Əfəndiyevin zadəgan Süleymanı, xanəndə Fatma Mehrəliyevanın yarıqlı səslə, sadələvh Tellisi, hətta Rəhilə Mustafayevanın həm müti, həm zirək Asyası müstəsna rol oynadı. Və bu müstəsna rolu birləşdirən əsas amil multikultural dəyərlərin qarşısınınmazlıq faktoru idi. “Arşın mal alan” filminin Çin Xalq Respublikası başda olmaqla ölkə xaricində nümayişinin dövlət büdcəsinə gətirdiyi gəlir musiqili filmlərin yaranması tələbatını önə çəkdi. Bununla belə, müharibənin fəsadlarının aradan qaldırılması fonunda kino istehsalına ayrılan cüzi vəsait ölkə kinostudiyalarının fəaliyyətinin dondurmaya bilmədi. Paralel olaraq, sovet ordusunun qəniməti kimi kinoteatrlarda geniş nümayiş etdirilən filmlər - o cümlədən dünya kinosunun inciləri bəşəri dəyərləri qərb kontekstində üzə çıxardı.

“Fətəli xan” (1947), “Bakının işıqları” (1950) filmini istehsal edən Bakı kinostudiyası on il ərzində fəaliyyətsizlik dövrünü yaşamışdı. Qələbədən sonra əldə olunan qənimət filmlərlə tamaşaçı yığan sovet kinoprokatı da daxili bazarda özünün maliyyə imkanlarını genişləndirə bilmirdi.

1954-cü ildə ölkə miqyasında keçirilən hind filmləri festivalı ölkəsi üçün əlverişli bazar tapa bildi. Lakin təəssüf ki, kinomuz müstəmləkə rejimindən cəmi yeddi il əvvəl azad olmuş bu ölkənin ucuz kommersiya filmlərinin musiqi üzərində estetikasının və melodrama janrının təsirinə məruz qaldı. Belə ki, Rəşid Behbudovun “Arşın mal alan” filmindəki uğurunun təkrarlanması istəyindən yaranan “Bəxtiyar” filmi (ssenari müəllifləri B.S.Laskin, N.V.Rojkov, quruluşçu rejissor Lətif Səfərov, bəstəkar Tofiq Quliyev, 1955) məhz hind kinosu estetikasının təsiri altına düşməklə ekranımız formalaşmaqda olan ənənədən uzaqlaşdı. Filmin strukturundakı uşaqlıq epizodunda Nataşa (T.Peltser) bibinin və atasının tənbehlərinə məhəl qoymayıb evdən gedən Saşanın (L.Beliks) çaldığı pianonun müşayiəti ilə

Bəxtiyarın (O.Əfəndiyev) hospitaldakı xəstələr üçün “Böyük, qüdrətli Rusiya” mahnısını oxuması mövzunu müstəmləkə psixologiyası kontekstində davam etdirir. Artıq böyümüş, çalışdığı neft mədəniyyətində yeni tanışlar qazanmış Bəxtiyarın üç nəfərlə birgə “Dostluq” mahnısını oxuması musiqini təsvirdən önə keçirir. Neftçi dostların gəldikləri sarayda artıq böyümüş Yusiflə (F.Mustafayev) Saşanın (T.Çernova) da olması personajların əlaqəsini nizamlayır. Bəxtiyarla “Sevgi valsı”nı rəqs edən Saşanın ona musiqi təhsili almaq üçün bəstəkar Rəcəbovun yanına, konservatoriyaya getməyi məsləhət görməsi problemi yol göstərən xalqın məsləhəti kontekstində gündəmdə saxlayır. Saşanın eynən uşaqlıqdakı kimi fit çalması ilə təqdim olunan mahnılar bolluğu hadisələri ləngitməklə film–konsert janrına meydan verir. Neft daşlarının təsviri altında səslənən “Dənizçilər” mahnısı struktura uyuşmayan əmək motivini film-konsertdə davam etdirir. Dənizdəki sənaye peyzajları fonunda hərəkət edən yük avtomaşınındakı dəmir boruların üstündəki Bəxtiyarın, katerdə üzən fəhlə dostlarını papağı ilə salamlaması belə təsviri musiqiyə tabe etdirir. Özfəaliyyət rəhbəri Ağabalanın (A.Gəraybəyov) komissiyanın gəlişinə görə qohum-əqrabasından yaratdığı dərnək üzvlərini danlaması problem təəssüratını dedramatizasiya dövrünün icazəli müstəvisində yaradır.

On doqquz yaşlı tamam olan Saşanın ad günü məclisində Bəxtiyarın gül dəstəsi ilə birgə göndərdiyi biletlərlə qonaqların salona gəlişi film-konserti davam etdirir. Müxtəlif şəhərlərdəki qastrolların afişaları üzərində Bəxtiyarın oxuduğu “Zibəydə” mahnısı isə musiqinin mükəmməlliyini təsdiqləməklə sanki xüsusi təhsilə ehtiyac olmadığını göstərməklə problemin mahiyyətini neytrallaşdırır. Öz cibini doldurmaq naminə Bəxtiyarı gündə beş konsert verməyə məcbur edən Ağabala şər missiyasını yerinə yetirir. Konsert zamanı səsi tutulan Bəxtiyarın səhnəni tərk etməsi, salon sahibinin Ağabalaya verdiyi pulların geri qaytarılmasını tələb etməsi problemi gözünü hadisədə üzə çıxarır. Artıq deputat olduğu bəlli olan Rza dayının səhnə arxasına gələrək ittiham etdiyi Ağabalaya, əlindəki kirpi jurnalındakı müğənnini sağmal inəyə çevirən karikaturasını göstərməsi az qala unudulacaq personajı da dramaturji struktura qaytarır. Məhz Rza dayının tövsiyəsi ilə konservatoriyaya üz tutan Bəxtiyarın sınaq imtahanlarında Üzeyir Hacıbəyovun “Sevgili canan” əsərini ifa etməklə üzü ağ çıxması quruluşçu rejissorla, filmin bəstəkarının dahi sənətkara ehtiramının təsdiqinə çevrilir.

Saşanın iyirmi üç yaşı münasibətilə Yusifin gətirdiyi səbətdəki şampan şərəbləri tacir səxavətini göstərməklə mənəviyyat aləmini arxa plana atır. Bəxtiyarın neftçi dostlarının gül dəstəsi ilə Şaşanı qarşılamağa gedən Yusifi cəzalandırmaq üçün Biləcəridə qatardan düşürdükləri qızın yerinə yolüstü götürdükləri bibini qoymaları melodram üçbucağının komediya janrında həllinə xidmət edir. Neftçi dostların konservatoriyaya gətirdikləri Şaşanın Bəxtiyarın oxuduğu klassik musiqini dinləməklə qələbəni fitiyə bürüzə verməsi heyranlığın təzahüründən, Yusifin gətirdiyi şampan şərəblərinin, avtomaşının təkərlərinin partlaması isə şərin iflasından xəbər verir. Finalda sevgililəri qovuşdurən “Əziz dost” mahnısının yenidən səslənməsi xoşbəxt sonluğa səciyyələndirir.

Həsən Seyidbəylinin “Kənd həkimi” povesti əsasında Lətif Səfərovun quruluş verdiyi “Qızmar günəş altında” (ssenari müəllifi Həsən Seyidbəyli, 1957) filmində əsas ziddiyyət personajlarla təbiət arasında baş verməsi məkan həllini önə çəkdi.

Pələngin dağ keçilərinə hücumu ilə qayaların uçmasından axar suyun qarşısının kəsilməsi, çayın yerli-dibli yox olması əsas dramaturji hadisəni yaradan problemi gözünü səciyyələndirir. Yağışın bütün cığırıları yuyub apardığı çətin şəraitdə əkin sahələrinin susuz qalması, vaxt tələb edən kanalların çəkilməsi vəziyyətin çıxılmazlığını göstərdiyi məqamda keçmiş çoban, indi ferma müdiri, gələcək kolxoz sədri Eldarın (Ə.Məmmədov) itmiş çayın dəhnəsinin əlçatmaz dağlarda axarması “qəhrəmanlığın” təzahürünə çevrilir. Sevimli fermasına baş çəkərkən Eldarın sevgilisi Nərmənəyə (T.Əzimova) oxuduğu mahnı musiqinin strukturadakı aparıcı mövqeyini vurğulayır. Qəflətən uçquna düşərək nitqini itirən Eldarın müalicəsi üçün şəhərdən göndərilən həkim Aydınla (Ə.Fərzəliyev) xüsusi savadı olmayıb, sadəcə xəstələrdən pul qoparan yerli feldşer Mürsəl (C.Əliyev) arasındakı ziddiyyət əsas hadisədən kənar qalsa da, musiqi xətti solğunlaşan əsas hadisəni tənzimləməyə cəhd edir. Eldarın dilinin açılacağını kəndə car çəkən komsomolçu Gülpərinin Aydınla ünsiyyətinin belə mahnılarla təzahürü drammatizmi arxa plana atır. Bununla belə çay plantasiyasında kollarından çay yığan qızların solo və xorla oxuduğu mahnılar talış folkloruna məxsus elementləri struktura qoşmaqla multikultural dəyərləri qabardır. Müalicə naminə Eldarda sarsıntı yaratmaq istəyən Aydın Nərmənəyə onu sevmədiyini deməyi məsləhət görməsini onları pusan mühəndis Cəlalin eşitməsi dolaşq ziddiyyət doğurması fonunda mu-

siqinin əsas hadisələrdən kənarında qalması multikultural dəyərləri də unutturur.

Ötən əsrin yetmişinci illərindən başlayaraq təbliğatçılıqdan qismən uzaqlaşan sovet kinosunda sosial mövzuların ekrana gəlişi multikultural dəyərlərin paralel informasiya kontekstində təzahürünə təkan verdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin iradəsi ilə Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda Yevgeni Matveyevin aktyorluq emalatxanasında müxtəlif etnik tərkibli azərbaycanlı tələbələrin təhsil alması (1975-1979) sonrakı illərin ekranında multikultural rəngarəngliyi personaj təqdimatında da yaratdı. Belə ki, məhz bu məzənlərin iştirakı ilə çəkilən filmlərdəki portretlər palitrası demoqrafik rəngarəngliyi artırılmaqla yanaşı davranış mədəniyyətinin müxtəlif çalarlarını da ekrana gətirməklə multikultural dəyərlərin üzə çıxarılmasına təkan verdi. Başlanılan işin davamı kimi növbəti onillikdə Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda Aleksey Batalovun rəhbərlik etdiyi kursa tələbələrin göndərilməsi artıq müstəqil Azərbaycan kinosunda multikulturalizimin sistemli şəkildə təzahürünü nizamlaya bildi.

Müstəqillik illərində ekran mahiyyətə milli ola bilməyən ekran sənətinin milli təfəkkür tərzinin nəqlində əvəzsiz vasitəyə çevrilməsi təsdiqini tapdı. Təbliğat funksiyalı sovet dövrü filmlərində xalça-palaz və digər məişət əşyalarının fonda asılması ilə milliliyin ekrana gətirilməsi zahiri səciyyə daşıyırdı. Milli təfəkkür tərzinin ekrana gəlişi isə artıq dramaturji müddələrin təsdiqi ilə sənət ekvivalenti yarada bildi. Bu baxımdan Ələkbər Muradovun quruluş verdiyi "Güllələnmə təxirə salınır" filminin (ssenari müəllifləri İsi Məlikzadə, Ələkbər Muradov, quruluşçu rejissor Ələkbər Muradov, 2002) bir epizodunu nəzərdən keçirək... Nəhayət ki, həbsxanadan çıxıb doğma ocağına, evinə gələn cinayətkar aləmin lideri kimi haqq-ədalət carçısına çevrilmiş Xanın "Bilirəm, bacım da böyüyüb" cümləsi fonunda yeniyetmə qızın qardaşına deyil, anasına sığınması bədii səviyyəsi multikultural dəyəre söykənən yüksək mizan həllini tapır. Qürur duyduğu qardaşını ilk dəfə görə yeniyetmə Laləzarın mifləşdirilmiş Xana yaxınlaşmağa cürət etməyib anasına sığınması yerli təfəkkür tərzini abır-həya kontekstində canlandırır. Və qanunlarını qoruya bilməyən hakimiyyətin alternativ idarəçiliyə meydan verməsinin bədii həlli insani məqamlarda göstərilir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2016-cı ili multikulturalizm ili elan etməsi ilə dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilən bu istiqamətin istehsal olunan ekran əsərlərinin mövzu həllinə təsirinə təminat yaradır.

4.8.8. Mətbəx

Adətən **cuisine** – mətbəx rəssamlıqdan, ədəbiyyatdan və s. fərqli olaraq birtərəfli sənət növü hesab olunaraq milli identifikasiya baxımından mədəniyyətin əlahiddə sahəsi kimi araşdırılmamışdır.

Təqdim olunan bu araşdırmada “yad dad” prizması altında müasir Azərbaycan mətbəxinə məxsus ərzaq və yeməklər əsasında fərqli səbəblər (köçlər, yaşayış yerinin dəyişməsi, müharibələr və s.) nəticəsində “unudulmuş” tarixi təamlar, eləcə də dünya xalqlarının mətbəxindən götürülərək “özününküləşmiş” (məsələn, Azərbaycanda və post-sovet məkanında *pizza*, *borş*, orta əsrlərdən *kartof*, *çay*) və ya “özgüləşmiş” (məsələn, Orta Asiya türklərində və monqollarda indiyədək “özünün”, Azərbaycanda isə “yadlaşmış” və ancaq “dialekt yemək” kimi qəbul edilən *qaxac-qurudulmuş ət*, *sürhüllü*) yeməklər yer alır.

Bütün dünyaya yayılmaqla yanaşı öz tarixi mənsubiyyətini qoruyub saxlaya bilmiş ərzaqların və yeməklərin isə “bəxti gətirmişdir”.

Çay, qəhvə, kartof, pomidor və b. müxtəlif xalqların milli mətbəxinə daxil olsalar da “əsl-i-kökü” məlum olan “bəxti gətirənlərdir”. Beləliklə, vətəni Çin olan **çayla** əlaqədar Yaponiya və Azərbaycanda müxtəlif çay mərasimləri var; Efiopiyadan gələn **qəhvə**nin adından göründüyü kimi müvafiq olaraq türk və italyan mətbəxinə mənsub olan türk qəhvəsi, italyansayağı kappuçino, Amerikan qəhvəsi kimi növləri mövcuddur.

Pivə, *şərab* müxtəlif xalqların “özününkü” hesab etdiyi **içkilərdir**. Şərabın 7 min il öncə Qafqazda yarandığı güman edilir. Hər halda XVI əsrdə yazıya alınmış “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Salur Qazanın oğuzlarının içdikləri şərabın öz torpaqlarının məhsulları olduğu qeyd olunur: Dəli Domrul Əzrayılla dialoqunda deyir:

*Bizim böyük sahəli dağlarımız olur,
O dağlarımızda bağlarımız olur.
O bağların qara salxımlı üzümü olur.
O üzümü sıxırlar, al şərabı olur.
O şərabdan içən sərxoş olur.*

Azərbaycanın və Şərqi ən müxtəlif xalqlarının mətbəxində populyar olan və yalnız xörəklərə əlavə kimi deyil, bütün dünyada məşhur olan BAM (bioloji aktiv maddələr)-in əsası olan ədviyyatların “milli identifikasiya”sı varmı və ya hansı mədəniyyətdən qaynaqlanırlar? **Ədvalar** və ya **baharat**– kərə yağının (bitki yağı son illərdə sağlam həyat tərzinin populyarlaşması ilə milli mətbəxdə öz payını bir qədər artırmışdır) və un və düyünün əksər yeməklərin bazası olduğu bir mətbəxdə uzunömürlülərlə məşhur olan region sağlamlıq ilkin məhsulla, ekoloji təmiz hava ilə bərabər, yağları əritməklə neytrallaşma funksiyasını yerinə yetirən ədvalara da borcludur. Son zamanlar müasir tibbin *nutrition* bölümü şərq xalqlarının istifadə etdiyi komponentləri araşdıraraq bu ədvaların əksəriyyətini bioloji aktiv əlavələr (BAD) kimi qeydə alaraq rəsmi tibdə geniş istifadə edir. Belə ki, Azərbaycanın bu gün unudulmaqda olan yeməklərindən biri *quymaq* (Qazaxstanda hər yerdə bişirilən *blinçik* quymaq adlanır) halva kimi un və yağdan hazırlanan yumşaq teksturalı şirin yeməklərdə halvaya sarıkök, quymağa darçın (*cinnamon*) və keşniş toxumu (*coriander*) əlavə edilir. Hər iki bitkidən hazırlanmış BAD (*herbal supplement*) ABŞ və Avropanın apteklərində satılıraq, xərçəng, Alzheimer və s. xəstəliklərində, üstəlik bəzi ədvalardan fərqli olaraq aşırı dozada ziyanlı olmadığı səbəbindən sarıkökün rəsmən istifadəsi məsləhət görülür.

Maraqlıdır ki, hind eposu “Ramayana” da da Dədə Qorqud kimi mənəvi quru (müəllim, master) Vaşişta ad qoyur. Belə ki Vaşişta Bharatanın adının verilməsi zamanı onun bütün aləmi yedirtmə və qidalandırma üçün məsul qüvvənin (ilahinin) və ya hakimiyyətin reinkarnasiyası kimi qiymətləndirir. Bu semiotika müasir türkcədə “baharat” və “bahar” sözlərində saxlanılmışdır. Hindistanın isə ikinci rəsmi adı məhz Bharata imperatorunun adı ilə adlanır.

Azərbaycan yeməklərindəki ən çox istifadə edilən – həm şorba, həm plov, həm şirniyyata əlavə edilən sarıkökdür. *Turmeric, haldi powder, curcuma* kimi də beynəlxalq adlarla tanınır. *Curcuma zedoara (zərdəçal)* adlı növü də var, bəzi xalqlarda bu səbədən adaptasiya edilərək *zərdəçal* adlanır. Yemək mədəniyyətində bu ədvanın hansı xalqdan və yə regiondan gəlməsini demək yanlış olar. Çünki həm botanika aspektindən hər iki regionada bitir, həm də leksik olaraq *curcuma* [kurkuma] və *croc+us* kimi bəlli adı həm PIE¹ – Hind subkonti-

---

¹ PIE – Proto-Indo-European; PS – Proto-Semitic

nentində (Sanskrit *kunkuman*), həm də PS – Yaxın Şərqdə (Yəhudilərdə *karkōm*, ərəblərdə *kurkum*) həm zəfərana, həm də sarıkökə verilən addır. Müasir dövrdə həmin regionun xalqlarından hind mətbəxində, Azərbaycan və ərəb mətbəxində geniş istifadə olunur.

Azərbaycanda yemək bişirmənin əsas üsullarından biri **ərinmiş kərə yağında (ghee) qovrulmuş soğan** (soğança, yağ soğan, soğan qovurması) qərb mətbəxində *sous* (və ya *заправка, приправа*) kateqoriyasına aid edilə bilər. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan mətbəxində *sous* kimi tanınan yeməyin və adətən dadına görə deyil, statusuna görə kənd yeməyi hesab edilən *bozbaşın* (təntənəli mərasimlərdə və yerli qonaq qarşılayanda masada olmur)¹ bişirilməsində baza texnikası kimi istifadə olunur. Azərbaycanda bişirilən digər qeyri-milli sulu xörəklərin (borş, sup) hazırlanmasında da istifadə olunur. Bu üsulun paralelləri İspaniyaya və Latın Amerikasına aparıb çıxarır. Bizim (professional restoranlar xaricində) mətbəxdə hazırlanan *borş*da ukraynalılar “öz” yemək növünü tanısalarda, öz “ağız dad” larından fərqli gəlir. Lakin ispanlar bizim *bozbaş*ı və ya *sous* adlanan xörəyi həvəslə yesələr də, öz mətbəxləri ilə heç bir assosiasiya doğmurlar, baxmayaraq ki, *sofrige* əsasını təşkil edir.

İndi həmin komponentin fəqli xalqlarda olub-olmadığını bəlli edən sözlə klasterini tapaq:

Sofreír (ispan) – yüngülvari qızartmaq, qızartmaq (слегка поджарить; обжарить)

Sofrito-sofreír – qızardılmış soğan (yeməyə əlavə etmək üçün) жареный лук (для заправки)

Sofregar (ispan) – yüngülvari ovmaq, narın etmək

Frigo (latın) – qızartmaq; donduqmaq

Məlum olur ki, Azərbaycan mətbəxinin bu önəmli detalının analoqu ispanlarda *sofrige* (yüngülvari qızartmaq), *sofritto* (qızardılmış soğan) Portuqaliya və İspaniya ilə yanaşı, Latın Amerika mətbəxində də populyardır. Təbii ki, incəliklər regiondan regiona da fərqlənir.

Azərbaycanın ənənəvi klassik mətbəxinin **qutabı** baza ürünü baxımından əksər yeməklər kimi ət – nomad (kəçəri, maldarlara aid edilir) və buğda- sedentary (oturaq həyat keçirən, adətən əkinçiliyə aid edilir) bir arata gətirir, xalqların yemək ürünlərini – un və ət, un və

---

¹ Ədəbiyyatda bu “vulqar” kateqoriyanın analoqu folklor, musiqidə xalq və ya aşiq musiqisidir.

göyərtil (bəzi regionlarda *afar*), un və kəsmik (bəzi regionlarda *şor*; ABŞ və İngiltərədə *cottage cheese* və ya İtaliyada *ricotto*) un və balqabaq və s. birləşdirir.

İtalyanlarla Azərbaycan milli mətbəxində daha bir gözə çarpan yaxınlıq əsas pəndir çeşidlərinə aiddir. Məsələn, *ricotto* ilə Azərbaycanda “dialekt” - bölgə yeməyi hesab edilən “şor” (bəzi variantlarda “məqəş”) ilə üst-üstə düşür. Üstəlik ondan hazırlanan pizza (italyan) və qutab və çəkərbura formasında xəngəl (şor qutabı və xəngəli), bir də gürcü mətbəxindəki xaçapuri “qohum” yeməklər adlana bilər. Bu baxımdan yemək çeşidləri siyasi sərhədləri “tanımır”.

Multikultural köklərlə bağlı maraqlı epizodlardan biri milli mətbəximizin ən önəmli yeməyi hesab olunan **aş** ilə bağlıdır. Bu yeməklə bağlı *ənənələr* arasında son on illiklərdə toylarda milli musiqi ilə müşayiət olunan, milli paltarlarda əvvəl gəlin və bəyə, sonra məclis əhlinə təqdim olunan təntənəli *aş təqdimatı mərasimini* qeyd etmək olar. Həmin mərasim aşın Azərbaycan milli mədəniyyətində yüksək statusunu vurğulayır. Müasir Azərbaycan dilində qonaqlar üçün hazırlanan “aşırılmış” düyü *elitar yemək statusu* daşıyır və iki ad altında -**aş** və **plov** variantlarında – saxlanmışdır. Hər iki ad düyüdən (*rice* – bitən bir şey, bit+ki) hazırlanaraq qaynar suda bişirilən və süzülən (Azərbaycanca- aş+ırmaq) bir xörəyi bildirsə də, populyar olan Proto-İndia mənşəli, müasir dildə fars dilindəki plov (pilaw) tərəfindən sıxışdırılıb çıxarıla bilməmişdir.

Yas mərasimində isə çayla içmək üçün süfrəyə şirniyyatları, məsələn, tortu belə mərasimlərin vacib atributu olan *halva* əvəz edir. Azərbaycanda yas mərasimində klassik variantda xörək deyil, **çay** və **halva** mütləq atributlardır. Halva Yaxın Şərqlə regionunda undan hazırlanan qansız qurban növlərindən (*oblation*) biridir. Bəzi hallarda bu yemək siyahısına *duzlu çörək növü* şor qoğalı da əlavə olunur. Bu məqam latın dilində əks olunmuş «*mola tantum salsā litant, qui non habent tura*”, yəni “kimin qurban verməyə fimiəm (gözəl qoxu) yoxsa, *mola* (səpilmiş un və duzu) qurban gətirə bilər” qaydasını ifadə edir. Nəzərə alsaq ki, latın, ondan əvvəl yunan dilinə tərcümə olunmuş xristian Bibliyasının əsasını iudazim Bibliyasının tərcümələri təşkil edir, bu qaydanın xristianlıqdan deyil, Finikiyadan nüfuz etdiyini də qeyd etmək olar. Halva paylanması məscidə və pır ocaqlarını ziyarət edən zaman da məqbuldur.

Azərbaycanda müasir matəm mərasimində *çay libatio* (ritual içki-si) kimi stabilləşir. Orta əsrlərdəki abidələrdə xatırlanmır. Orta əsrlərdə nəinki çay, heç ərəb aləmində indi populyar olan *qəhvə* də yer tapmır,¹ həmin dövr *şərabı* məişətdən tamamilə çıxara bilməmiş, hətta şərab klassik islam poeziyasının əsas simvollarından birinə çevrilmişdir. Folklor nümunəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” da, klassik poeziya nümunəsi olan Füzulinin “ Rind ilə Zahid” əsərində də bunun şahidi oluruq. Sufi poeziyasında insanın özünü unudaraq ilahi sevgiyə qovuşmağın simvoluna çevrilir.

☑ *Fəslə aid suallar*

1. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi qaynaqlarından olan kuti – lullube tayfalarının dini sistemi hansı sivilizasiya ilə bağlı olmuşdur?
2. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarına antik mədəniyyətin təsiri.
3. Əhəməni sivilizasiyasının Azərbaycanın sosial -siyasi həyatında qoyduğu izlər haqqında nə demək olar?
4. Azərbaycanda xristianlığın yayılmasını Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqlarında yeni bir qat hesab etmək olar? Nə üçün?
5. Alban Apostol kilsəsi erməni-qriqorian kilsəsinin məkri ilə üz-üzə. Nə üçün VIII əsrin əvvəllərindən etibarən qrabar dili(qədim erməni dili) Qafqaz Albaniyasında kilsə dili statusunu qazanır?
6. Xristian memarlıq abidələri Azərbaycanın hansı bölgələrində daha çox yayılmışdır?
7. Alban Apostol kilsəsinin memarlıq nümunələri haqda nə bilirsiniz?
8. Azərbaycanda nə zaman ilk məscidlər inşa edilməyə başlanmışdı?
9. Azərbaycan memarlığındakı multikulturalizmin mövcudluğu nə ilə müəyyən olunur?

---

¹ Sonralar qahveyi-manevi təriqətində təmsil olunsada, geniş vüsət almamışdır.

10. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda multikultural mühit haqqında nə deyə bilərsiniz?
11. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları Şirvanşahlar dövlətində.
12. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları və Azərbaycan Səfəvilər dövləti.
13. Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları XX əsrdə.
14. Orta əsr Azərbaycan miniatür sənəti hansı mədəniyyətlərin təsiri altında formalaşmışdır?
15. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında multikultural dəyərlər özünü hansı ideyalarda büruzə verir?
16. Nəsrəddin Tusinin multikultural şəxsiyyəti özünün yaradıcılığında əks olunurmu?
17. İmadəddin Nəsiminin multikultural dəyərlərə bağlılığı nə ilə sübut olunur?
18. Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Nəsiminin yaradıcılığında yer tutan humanizm prinsipləri özündə tolerantlığı ehtiva edirdimi?
19. M.Füzulinin "Mətləül-Etiqad" əsərini multikultural dəyərlər perspektivindən şərh etmək mümkündürmü?
20. İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzulinin multikultural ideyaları haqqında nə deyə bilərsiniz?
21. Siracəddin Urməvinin multikultural baxışları nədən ibarətdir?
22. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan bir neçə multikultural faktları qeyd edin.
23. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun fəlsəfəsinin əsas qayəsi nədir?
24. Həsən Bəy Zərdabinin yaradıcılığında tolerantlıq və multikultural fikirlərin zənginliyinin əsas göstəricisi nədir?
25. M.F.Axundzadə ilə başlayan maarifçilik Azərbaycanda multikultural mühitin formalaşmasında nə kimi rol oynamışdır?
26. Mirzə Fətəli Axundzadə və Hüseyn Cavidin düşüncələrinin multikultural aspektləri hansılardır?

27. Firudin bəy Köçərlinin A.P.Çexovun ölümü münasibətilə ilə yazdığı məqalənin əhəmiyyəti nədədir?
28. “Elmi-ədyan” və “elmi-əbdan” mövzusunun izah edin. Azərbaycan publisistləri, din xadimləri bununla nəyi ifadə etmək istəyirdilər?
29. İncilabaqədərki dövrün din xadimlərinin, dünyəvi ziyalıların məqalələrində islam vəhdəti ideyası necə əks olunurdu?
30. İncilabaqədərki Azərbaycan publisistləri türk, islam və Qərb mədəniyyətlərinin vəhdətini necə görür və ifadə edirdilər?
31. İncilabaqədərki dövrün publisistikasında din azadlığı fikri necə müdafiə edilirdi?
32. İncilabaqədərki dövrün qadın mətbuatı qadınların hansı problemlərini öncəliklə işıqlandırmğa çalışırdı?
33. Hansı rəssamın yaradıcılığında ilk dəfə olaraq Avropa təsvir metodu və Azərbaycan mentalitetinə xas olan mədəni dəyərlərin üzvi sintezi özünü büruzə vermişdir?
34. Rəssam Aidə Mahmudova tərəfindən yaradılmış yaradıcılıq birliyinin fəaliyyəti haqda nə bilərsiniz?
35. Azərbaycan boyakarlığında İtaliya mövzusunda əsərlər silsilələrinin müəllifləri kimlərdir?
36. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında multikulturalizmin təzahürləri haqda nə deyə bilərsiniz?
37. “Əsli və Kərəm” operasının süjet xətti haqda nə deyə bilərsiniz?
38. “Koroğlu” operasında multikulturalizm ideyaları ilə bağlı fikriniz.
39. Multikulturalizm baxımından Qara Qarayevin yaradıcılığının əhəmiyyəti özünü nədə göstərir?
40. Fikrət Əmirovun “Min bir gecə” baletində multikulturalizm ənənələrinin təzahürləri özünü nədə göstərir?
41. Müasir Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında multikulturalizm və toleranqlıq ənənələri hansı aspektlərdə özünü göstərir?

42. Firəngiz Əlizadənin yaradıcılığında multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinin təzahürləri haqda nə deyə bilərsiniz?
43. Teatr sənətində multikulturalizm özünü nədə göstərir?
44. Xalqların musiqi folklorunun əsasını nə təşkil edir?
45. Musiqi multikültural ola bilərmi?
46. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ümumi mənzərəsində azsaylı xalqların və etnik qrupların musiqi folklorunun olmasının əhəmiyyəti nədir?
47. Novruz bayramının multikulturalizmə aidiyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
48. Mövsüm mərasimlərinin əsas mahiyyəti və bu mərasimlərin hansı səciyyəvi nümunələrini göstərə bilərsiniz?
49. Azsaylı xalqlarda "Qodu-qodu" və "Çömçəxatun" mərasimləri ilə səsleşən hansı mərasimləri qeyd etmək olar?
50. Novruz mərasimlərinin multikultural aspektləri barədə nə deyə bilərsiniz?
51. Müasir dövrimizdə Azərbaycandakı toy adətlərinin multikultural mahiyyəti ilə bağlı hansı misalları çəkmək olar?
52. Azərbaycan kinosunun səssiz (lal) dövründə multikultural dəyərlərin ekran təzahürü.
53. Sovet dövrü Azərbaycan kinosunda multikultural dəyərlərin illüstrativ səciyyəsi.
54. Sənədli ekranın paralel vizual informasiyasında multikultural dəyərlərin təzahürü.
55. Azərbaycan kinosunda multikultural dəyərlərin formalaşmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu.
56. Müstəqillik dövrünün Azərbaycan kinosu multikultural dəyərləri dramaturji modelə gətirmişdir.
57. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Kiyev, Tiflis, Həştərxan və Belqrad qoyulmuş abidələrinin müəllifi kimdir?
58. Multikulturalizmdə yeni mədəniyyət tipi hansı prinsiplər üzrə müəyyənləşir? Bu prinsiplərin mahiyyətini izah edin.

59. “Magistral mədəniyyət” və “donor mədəniyyət” anlayışlarını multikulturalizm kontekstində necə şərh edirsiniz?
60. Xoreoqrafiyada “muktikultural elementlər” ifadəsini necə anlayırsınız?
61. Mətbəx və multikulturalizm münasibətini nümunələrlə açıqlayın?
62. “DədəQorqud” dastanında və Məhəmməd Füzulinin “Rind ü Zahid” əsərində hansı içki təsvir olunur?

Ədəbiyyat

1. Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Seçilmiş əsərləri, “Avrasiya-Press”, Bakı, 2005.
2. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edənlər: V.Quliyev, Ə.Mirəhmədov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Ağaoğlu.Ə. Şiə dinində məzdəki inancları. Bakı: Letterpress, 2007.
4. Ağamirov M. Məhəmməd Hadinin fəlsəfəsi. Bakı: Azərnaşr, 1987.
5. Axundov Mirzə Fətəli. “Seçilmiş əsərləri” . I cild. Bakı, “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2009.
6. Axundzadə M. Şəhidi-mərhum fəzil əlhac Molla Ruhulla axundun əhvalatına dair məcmuədir. Bakı, 1913, 275+64 s.
7. Axundzadə M.F. Puşkinin ölümünə Şərq poeması. Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Mikayıl Müşfiq. Əsərləri, 3 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
8. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə. III cild. Tərtib edən: H.Məmmədzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
9. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı, 1956.
10. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuatı tarixi: (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
11. Azərbaycan folkloru antologiyası 1-ci cild. Naxçıvan folkloru. Bakı, Sabah, 1994
12. Azsayılı xalqların folkloru. 1-ci kitab. Tərtib edən Mətanət Yaqubqızı. Bakı, Elm və təhsil, 2014.
13. Azərbaycan kinosu:mövzu, struktur, üslub, janr 30 ç.v. B. 2015.
14. Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr. Bakı, Turxan, 2014.
15. Azərbaycan publisistikası antologiyası / Tərtib edən: C.Bəydilli (Məmmədov). Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

16. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra – ARDA). F.51. Siy.2. İş. 185. V. 87;
17. AR DA. F.84. Siy.1. İş 23. V. 212
18. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu). Bakı: Azər nəşr, 1937.
19. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. V cild (1900-27 aprel 1920) / Məsul red: M.İsmayılov, N.Maksvell. Bakı: Elm, 2001.
20. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların adət və ənənələrinin təbliğində kitabxanaların rolu. Respublikanın kütləvi və ixtisaslaşdırılmış kitabxanaları, Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemləri üçün metodik vəsait. Bakı-2012
21. Bağirov Əkrəm. Rəhməti Təbrizi və onun “Divan” ı. (Filoloji tərcümə, transliterasiya və fotofaksimile). – Bakı: Nurlan, 2006.
22. Bakıxanov Abbasqulu Ağa. Seçilmiş əsərləri, “Avrasiya-Press”, Bakı, 2005.
23. Batmanglij Najmen. From Persia to Napa. Wine at the Persian Table with Wine and Persian Poetry by Dick Davis and Pairing Wine with Persian Food by Burke Owens. – Mage Publisher, Washington, DC, 2006.
24. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, Azər nəşr, 1993, 331 s.
25. Dostiyev T. Şimal – şərq Azərbaycan IX-XV əsrlərdə, Bakı, 2001
26. Dünya kinosu örnəklər kontekstində. 43 ç.v. B. 2016
27. Ekran dramaturgiyası 12 ç.v. 1999
28. Ekran publisistikası. (dərs vəsaiti) 2000. 10 ç.v.
29. Əbdülrəhimov R.H., N.D.Abdullayeva. Azərbaycan memarlığı tarixi. Erkən kapitalizm dövrünün memarlığı (XIX–XX əsrin əvvəli), IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013, 352 səh.
30. Əbu Turab Axundzadə. İslamın təfriqəsi səbəbləri. Bakı: Azər nəşr, 1993, Transliterasiya: N.Göyüşov, M.Babaşov, 103 s.
31. Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azər nəşr, 1991, 200 s.
32. Əhmədli R. Seyid Əzim Şirvaninin fəlsəfi görüşləri. Bakı: Elm, 2005. 196 s.
33. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Transliterasiya və tərtib edəni: T.Həsənzadə. Bakı: “Avrasiya press”, 2005, 496 s.
34. Əl-Bakuvi Mir Məhəmməd Kərim. Kəşfül-Həqayiq. Üç cilddə. Transliterasiya: Ə.Fərhadov. Baş redaktor: A.Paşazadə. Bakı, İpək yolu nəşriyyatı, 2014.
35. Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan mətbuatı səhifələrində. Toplayanı və tərtib edəni: H.Həsənov. Bakı: Elm, 2005, 156 s.
36. Əsədova M. Yusif Ziya Talıbzadənin həyatı və mühiti: (1877-1923). Bakı: Nurlan, 2005, 190 s.

37. Əzizova N. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası. Bakı: Elm, 2005, 275 s.
38. Hacıbəyli C. Seçilmiş əsərləri (mühacirət dövrü). Bakı: Elm, 2006, 98 s.
39. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild / Tərtib edən: A.Abasov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 456 s.
40. Hadi M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 464 s.
41. H.Cavid. Əsərləri. Beş cild. V cild. Tərtib edən: T.Cavid. Bakı: Lider, 2005, 288 s.
42. Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
43. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Yazıçı, 1987, 124 s.
44. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri / Transliterasiya, tərtib, şərh və izahlar: O.Bayramlı. Bakı: Çayıoğlu, 2007, 640 s.
45. Xəlilov M.C. Albaniyanın Xristian abidələri (IV – X əsrlər). Bakı: Xəzər Universitetinin nəşriyyatı, 2011, 344 s.
46. Xürrəmçizi Afaq. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, Səda, 2002.
47. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: I cild, II cild. Bakı: "Lider", 2004.
48. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarix-i alamara-yi Abbasi. (Abbasi dünyanı bəzəyən tarixi), I cild. Farscadan tərcümənin, ön sözü, şərhlərin və göstəricilərin müəllifi O. Əfəndiyev, N. Musalı. Bakı, Təhsil, 2009.
49. Keçaari Georgi. Udilərdə ənənəvi toy mərasimləri. Gəncə, Agah, 2003
50. Keçaari Georgi. Udilərdə ənənəvi yas mərasimləri. Gəncə, Agah, 2004
51. Kinoşünaslıq. 33, 7 ç.v. B.2009
52. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. II cild. Bakı: "Avrasya press, 2005, 464 s., s.33.
53. Qasımova A. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan mətbuatında qadın problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2010, 168 s.
54. Qəribli İ. Məhəmməd Hadi yaradıcılığının "Həyat" və "Füyuzat" mərhələsi. Bakı: Qələm MMC, 2009, 148 s.
55. Məhəmməd Füzuli. Mətləül-Etiqad. // Əsərləri. Beşinci cild. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1985.
56. Məhəmmədəğa Şahtaxtı. Taleyi və sənəti (məqalələr) / Tərtib edən: İ.Həbibbəyli. Bakı: "Nurlan", 2008, 166 s.
57. Məhərrəmov N., Babaşov M. Qafqaz müsəlmanlarının atası. "Ədəbiyyat" qəz., 1991, 8 fevral.
58. Məmmədaliyev Vasim və Bünyadov Ziya. Qurani-Kərim və Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi, "Şərq-Qərb" Nəşr, Bakı, 2009.

59. Məmmədli H. Qafqazda islam və şeyxülislam. Bakı: "MBM", 2005, 179 s.
60. Məmmədli N. Üç aqilin davası və Şahxatinskiyinin "Şərqi-Rus" qəzeti. "Faktxəbər" qəz., 2012, 24 avqust.
61. Məmmədov Zakir, Urməvi Siracəddin: Azərbaycan fəlsəfə tarixi. – Bakı: Şərqi-Qərb, 2006.
62. Məmmədova G.H. Qafqaz Albaniyasının memarlığı. M 12. Bakı. Çarşoğlu, 2004-cü il, 224 səh.
63. Məmmədova G.H., S.X.Hacıyeva. Azərbaycan memarlığı tarixi. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan memarlığı, 1 cild. Bakı, "Şərqi-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013, 276 səh.
64. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Tərcümə və şərhlər Z.M.Bünyadov, Bakı: Avrasiya Press, 2006.
65. Mirəhmədov Ə. Məhəmməd Hadi. Bakı: Yazıçı, 1985, 224 s.
66. Moisey Kalankatuklu, 1993, I: 3, 6, 10, 25, 26, 28. II: 29, 37 ; III, 2, 6, 9, 19
67. Mustafa Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu: Milli azadlıq mücahidi (2). "Zaman" qəz., 2013, 13 fevral.
68. Nağıyev H., Verdiyeva H. Azərbaycan tarixi (e.ə.IX-e.XII əsrləri). Dərs vəsaiti. I hissə. Bakı, 2007.
69. Nərimanov İ.H., Aslanov Q.M., 1962. Mingəçevirin bir qrup qəbir abidələri haqqında / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, IV cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962.
70. Nəsrəddin Tusi, Əxlaqi Nasiri": Tərcümə: Rəhim Sultanov, Bakı, Elm, 1989.
71. Nəsrəddinov N. Səid Ünsizadəni özünə müəllim sayan İsmayıl bəy Qaspralının "Tunğuc" məcmuəsi. "Olaylar" qəz., 2013, 21 fevral.
72. Nizami Gəncəvi, "Xosrov və Şirin": Tərcümə: Rəsul Rza, Bakı, "Yazıçı", 1983.
73. Nizami Gəncəvi, "Siyasətnamə" dir:Siyasətnamə, Bakı, "Elm", 1989.
74. Nizami Gəncəvi, "Sirlər xəzinəsi" ndə: Tərcümə: Xəlil Yusifli, Bakı, "Adiloğlu", 2011.
75. Repressiya qurbanı Mustafa bəy Əlibəyov. "Azadlıq" qəz., 2012, 10 oktyabr.
76. Ssenari yaradıcılığı.14 ç.v. B.2001.
77. Şahxatlı M. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: İ.Həbibbəyli. Bakı: Çarşoğlu, 2006, 432 s.
78. Şahxatlı M. Türkiyəni necə xilas etməli. Fransız dilindən tərcümə edən: Ə.Əliyev. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 52 s.
79. Şirvani Xaqani. Seçilmiş əsərləri. "Lider nəşriyyat", Bakı, 2004.
80. Tərverdiyeva K. Azərbaycan mədəniyyəti erməni dövrü mətbuatında (1850-1920). Bakı, Yazıçı, 1985.

81. Teatr-kino prolemləri. 20, 5 ç.v. B. 2008
82. Təhmasib Məmmədhüseyn. Xalq ədəbiyyatımızda mövsüm və mərasim nəğmələri / Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, 1-ci cild. Bakı, Mütərcim, 2010
83. Tusi Nəsrəddin, Əxlaqi Nasiri”: Tərcümə: Rəhim Sultanov, Bakı, Elm, 1980.
84. Useynov M., Bretanitski L., Salamzadə Ə. “Azərbaycan memarlığı tarixi” . Tikinti, memarlıq və tikinti materialları üzrə ədəbiyyatın dövlət nəşriyyatı. Moskva 1963., 395 səh.
85. Üç əsrin qəzeti. Bakı: Qanun, 2011, 528 s.
86. Yaqubqızı Mətanət. Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
87. Zaqafqaz müftisi Hüseyn əfəndi Ğayıbov həzrətlərinin “İşıq” a hədiyyəsi. “İşıq” qəz., 1912, 24 mart.
88. Zeynalov X.A. Müstəqillik dövründə Azərbaycan heykəltəraşlığında yeni istiqamət: tanınmış xarici simaların Bakıda və görkəmli Azərbaycan övladlarının xaricdə ucaldılmış heykəlləri.// İncəsənət və mədəniyyətin problemləri, 2016, №
89. Авеста в русских переводах (1861—1996) / Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И. В. Рака. СПб.: Журнал «Нева», РХГИ, 1997, 480 с.
90. Алескерова Н.Р. Проблемы интерпретации зарубежной тематики в творчестве азербайджанских художников. Автореферат диссертации доктора философии. – Баку, 2012.
91. Ализаде А.А. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIII в.) // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, №2, 1947.
92. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI –XVI вв.), Баку «Элм», 1983.
93. Бахманйар аль-Азербайджани. «Ат-Тахсил» («Познание»). Баку, Кн. 1, 1983.
94. Библия / Синодальный перевод. М.: Российское Библейское общество, 2013.
95. Бунятов З. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой четверти XIII века) // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, т.XVII, №4, 1986.//
96. Габибов Н.Д. Микаил Абдуллаев. – Москва, 1969.
97. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972. I, 140
98. История Древнего Востока, 1983. Часть первая. Месопотамия. Москва: Наука, 1983.

99. Каганкатваци М. История Агван. Перевод с армянского К.Паткяна. Санкт-Петербург: Изд-во Императорской Академии Наук, 1861, I: 9; II: 7, 8, 39, III:13.
100. Казем-Бек М. Избранные произведения. Баку: Элм, 1985, 420 с.
101. Канакерци Закарий. Хроника. Перевод с армянского, предисловие и комментарий М.О. Дарбинян-Меликян. Из-во «Наука». Главная редакция Восточной Литературы, М., 1969.
102. Касимова Р.М., 1984. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии / К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку, 1984.
103. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории, № 1, с. 236-241.
104. Мамедова Фарида. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005.
105. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов (Издание В.М. Бейлиса), Москва, 1970.
106. Меликсет-Бек Л.М. К вопросу о генезисе армянского, грузинского и албанского алфавитов / Материалы по истории Азербайджана, т. II. Труды Музея Истории Азербайджана. Баку, 1957.
107. Мирза Г.А. Творческий процесс и индивидуальный стиль художника в азербайджанской станковой живописи последней трети 20 века. Автореферат диссертации доктора философии. – Баку, 2004.
108. Мирза Г.А. Художник и время: Таир Салахов. // Проблемы искусства и культуры, 2016, № 2.
109. Мнацакяна А.Ш. О литературе Кавказской Албании. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1969.
110. Персидские документы Матенадарана. I. Указы. Выпуск второй. (1601-1650 гг.). Составил А.Д. Папазян. Из-во АН Арм. ССР, Ереван, 1959.
111. Рзаев А.К. Мухаммед Али М.Казем-Бек, Москва: «Наука», 1989. 199 с.
112. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1964. VII, 1; XI, 6, 7, 11, 8;
113. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в.н.э. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1959.
114. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в.н.э.). Баку: Элм, 1985.
115. Эфендиев Т.Р. Изобразительное искусство Азербайджана XIX – начала XX вв. – Баку, 1999.

116. Salakhov Tair. His life and creative work. – Baku, 2008.
117. Bayat A.H. “Azerbaycan`ın yigit evladi” Ali bey Hüseyinzade (Prof.Dr. Hüseyinzade Ali Turan) ve Türkiye`de yayımladığı eserleri. İstanbul: Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.
118. Garaşova S. XX. yüzyl Azerbaycan fikir tarihinde Ali bey Hüseyinzade`nin yeri // Türkiyat Araştırmaları (Konya), 2004, №.16, s.312-313.
119. <http://www.rg.ru/2012/07/31/yarat.html>
120. <http://e-uni.in/cgi-sys/defaultwebpage.cgi> /Ünsizadə qardaşlarının mətbuatda rolu.
121. <https://www.azerbaijan.az/> Azərbaycanda tolerantlıq
122. files.preslib.az/ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi. Din.
123. Vitamins and Supplements Lifestyle Guide.
<http://www.webmd.com/vitamins-and-supplements/lifestyle-guide-11/supplement-guide-turmeric>

V Fəsil.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

5.1. Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi kimi

Üçüncü fəslin birinci yarım fəslində “Azərbaycan multikulturalizminin meydana gəlməsinin obyektiv və subyektiv səbəblərini” müəyyən edərkən qeyd etdik ki, müasir dövrdə bəzi Qərbi ölkələrinin dövlət başçıları cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində multikulturalizm siyasətini səmərəsiz hesab edərək onun iflasına uğramasını bildirmişdilər. Həmin ölkələrdə multikulturalizm dərin böhranla üzləşdiyi bir şəraitdə Azərbaycanda multikulturalizm həm dövlət, həm xalq tərəfindən hərtərəfli dəstəklənir. Azərbaycan Respublikası multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən nadir dövlətlərdəndir. Multikulturalizm ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu yarım fəsildə biz multikulturalizmin ölkənin daxili siyasətinin mühüm bir komponenti kimi cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunmasında rolunu göstərəcəyik.

Multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi olmasının mühüm təzahürlərindən biri burada dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasındadır. Demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır.

Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə olması özünü ilk növbədə dörd əsas məqamda göstərir:

1. Ölkəmizdə dini azadlıqların təmin edilməsində;
2. Bütün dinlərin, dini məzhəblərin qanun qarşısında bərabər olmasında;
3. Dini icmaların fəaliyyətlərinə dövlət tərəfindən hər cür dəstək göstərilməsində;

4. Dinlərarası münasibətlərin qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq əsasında qurulmasında.

1. Azərbaycan vətəndaşlarının dini etiqad azadlığının təmin olunması demokratik inkişaf yolu seçmiş, yaratdığı multikultural mühitlə və tolerantlığı ilə dünya ölkələri arasında seçilən Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan dövləti ölkə vətəndaşlarının dini etiqad azadlığına onların hüquq və azadlıqlarının tərkib hissəsi kimi yanaşır. Ölkə vətəndaşlarının dini etiqad azadlığı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanuna və Azərbaycan Respublikasının digər normativ- hüquqi aktlarına əsaslanır.

Azərbaycanda dini azadlıqlar tam şəkildə təmin edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin (“Bərabərlik hüququ”) 3-cü bəndinə əsasən *“Dövlət irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır”*. Konstitusiyasının 48-ci maddəsinin (“Vidcan azadlığı”) 1-ci və 2-ci bəndlərində isə qeyd olunmuşdur: *“Hər kəsin vidcan azadlığı vardır”, “Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır”*.

Azərbaycan Respublikasında dini azadlıqların təmin edilməsi ilə bağlı Prezident İlham Əliyev 2014-cü ilin dekabr ayında Bakıda Heydər məscidinin açılışında qeyd etmişdir ki, *“Azərbaycanda bütün dini azadlıqlar tam şəkildə təmin edilir. Bu da hesab edirəm ki, bizim ümumi inkişafımızda çox böyük əhəmiyyətə malik olan bir sahədir. Din, etiqad azadlığı Azərbaycanda tam şəkildə təmin edilir”*.

2. Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasının növbəti göstəricisinə- burada dinlərin və dini məzhəblərin qanun qarşısında bərabər olmasına- gəldikdə, ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində (DQİDK) dövlət qeydiyyatından keçmiş dini qurumlardan gedir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, 2009-2015-ci illər ərzində Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində 615 dini qurum dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Onlardan 21-i qeyri-islam, 594-ü islam təmayüllü dini qurumdur. Qeyri-islam dini qurumlarından 12-si xristian, 6-sı yəhudi, 2-si bəhai və 1-i krişna dini icmasıdır. Azərbaycan Respublikasının əhalisinin 96 faizi müsəlman olmasına baxmayaraq, dövlət dinlər arasında heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermir. Konstitusiyasının 18-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, ölkəmizdə *“bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir”*. “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsində isə deyilir: *“Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum barəsində digərlərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz”*.

Məlum olduğu kimi, İslamın şiə və sünni məzhəblərə bölünməsi müsəlman dünyasının sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi, mədəni sahələrdə geridə qalmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Bu bölgünün yaranması müsəlman aləmində qanlı toqquşmalara səbəb olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, müasir dövrdə də əksər müsəlman ölkələrində şiə-sünni qarşılıqlı düşmənçiliyi bu və ya digər formada özünü büruzə verir. Bu qarşılıqlı düşmənçiliyi həm ölkədaxili, həm də ölkələrarası müstəvidə göstərir. Azərbaycan nadir müsəlman ölkələrindəndir ki, burada şiə-sünni qarşılıqlı düşmənçiliyi yoxdur. Ölkə əhalisinin əksəriyyəti bu bölgüyə əhəmiyyət vermir. Bunun mühüm bir əyani göstəricisi kimi şiələrə sünnilərin eyni məscidlərdə ibadət etmələrini göstərmək olar. Azərbaycanda şiə-sünni qarşılıqlı düşmənçiliyinin olmamasına dair Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev İran İslam Respublikasının Radio-Televiziya Şirkətinə verdiyi müsahibədə bunları söyləmişdir: *“Bir sıra ölkələrdə sünni və şiələr arasında ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir zamanda, bu ilin (2016-cı il - Red.) yanvarında Bakıdakı Heydər Məscidində şiələrə sünnilər birgə vəhdət namazı qılmışlar”*. Prezident İlham Əliyevə görə, *“Azərbaycanda bütün müsəlmanlar bir ailə kimi yaşayırlar. Tarixdə Azərbaycanda heç vaxt məzhəbçilik zəminində heç bir məsələ olmamışdır. Kiçik anlaşılmazlıq belə olmamışdır, olmamalıdır və olmayacaqdır”*.

3. Dövlət bütün dini qurumların hər birinə lazımı köməklik, o cümlədən maliyyə dəstəyi göstərir. Rəsmi məlumatlara əsasən, 2003-cü ildən bəri Azərbaycanda 250-yə yaxın məscid tikilmiş və ya təmir edilmişdir. Belə məscidlərdən Bibiheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, Heydər

məscidlərini, İmamzadə dini, tarixi, mədəni mərkəzini və başqalarını göstərmək olar.

Eynilə rus pravoslav, katolik, alban kilsələrinin, sinaqoqların tikintisi, təmiri işlərində dövlət öz lazımı köməyini göstərir. 1920-ci ildə Sovet hakimiyyəti dövründə bağlanmış rus pravoslav dini icmasına məxsus olan Jen Mironosets kilsəsi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra dövlət tərəfindən Rus-Pravoslav kilsəsinə verilmişdir. Bu məbəd mərhum azərbaycanlı iş adamı Aydın Qurbanov tərəfindən əsaslı şəkildə bərpa edilərək, əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır. 2001-ci ilin mayında Azərbaycanda səfərdə olan Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksı mərasimdə iştirak etmiş və məbədə baş kafedral kilsə statusu vermişdir.

Son dövrdə Bakıda və ölkənin müxtəlif regionlarında çoxsaylı rus pravoslav, gürcü pravoslav, Alban- udi, alman lüteran kilsə və məbədləri, yəhudi sinaqoqları əsaslı təmir və bərpadan sonra dindarların istifadəsinə verilmişdir. 2008-ci ildə Bakıda Roma-katolik kilsəsi inşa edilmişdir. Dövlətin maliyyə yardımı ilə 2002-ci ildə Avropa yəhudiləri, 2012-ci ildə isə Dağ yəhudiləri üçün yeni sinaqoqlar inşa edilmişdir.

Azərbaycan dövləti ölkədə fəaliyyət göstərən dini qurumlara mənəvi yardım da göstərir. Bütün Cənub Qafqaz regionunda 16 noyabr Beynəlxalq Tolerantlıq Günü ilk dəfə Azərbaycanda qeyd edilmiş və 1999-cu ildə Ümummillı lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu əlamətdar gündə ölkəmizdəki dini konfessiyaların başçıları ilə görüş keçirilmişdir. Bu ənənənin davamı kimi, bu gün Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi adından ölkəmizdə fəaliyyət göstərən konfessiyaların dini bayramlarında və əlamətdar günlərində müsəlmanlara, xristian və yəhudi icmalarına bayram təbriki ilə müraciət edilir, mütəmadi olaraq onlarla görüşlər keçirilir, tolerantlıq mühitinin daha da möhkəmləndirilməsi üçün dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərin icrası daim nəzarətdə saxlanılır. Dövlət başçısı ənənəvi olaraq hər il Ramazan ayında Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə tərəfindən verilən iftar süfrəsində iştirak edir. Həmin iftar mərasiminə təkcə İslam dininin nümayəndələri deyil, həm də digər konfessiyaların təmsilçiləri qatılırlar.

4. Azərbaycanda dini azadlıqların yüksək səviyyədə təmin edilməsi, bütün dinlərin və dini məzhəblərin qanun qarşısında bərabər olması, dövlət tərəfindən dini icmalara hər cür dəstəyin göstərilməsi öz məntiqi nəticəsi kimi ölkə daxilində dinlərarası münasibətlərin qarşı-

lıqlı hörmət və əməkdaşlıq əsasında qurulmasına səbəb olur. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda müxtəlif dini konfessiyalar tərəfindən ibadət evlərinin tikintisinə və bərpasına fərqli dini icmaların nümayəndələrinin maddi və mənəvi dəstək verməsi, ianələr toplaması tarixi keçmişimizdən qalan mütərəqqi ənənədir. Məsələn, XIX əsrin sonlarına yaxın Bakıda “Qızıllı kilsə” kimi tanınan “Aleksandr Nevski” kilsəsinin inşası zamanı toplanmış ianənin böyük hissəsini müsəlmanlar vermişdilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Avropa və Dağ yəhudiləri üçün yeni sinaqoqların tikintisində xaricdə fəaliyyət göstərən yəhudi təşkilatları ilə yanaşı, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus-Pravoslav kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyası da yaxından iştirak etmişdir. Bundan başqa Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icmaların nümayəndələri bir-birinin tədbirlərində iştirak edirlər. Azərbaycanda dinlərarası münasibətlərin qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq əsasında qurulması bir çox ölkələrdə müşahidə olunan dini separatizmin qarşısını alaraq cəmiyyətdə inteqrasiya proseslərini daha da gücləndirir. Azərbaycandakı dinlərarası münasibətlərin yüksək səviyyədə olduğunu qeyd edən Prezident İlham Əliyev deyir: ***“Azərbaycanda bütün xalqların, bütün konfessiyaların, dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar və yaşayacaqlar. Heç vaxt ölkəmizdə dini zəmində heç bir qarşıdurma olmamışdır və olmayacaqdır. Hətta heç bir anlaşılmazlıq da olmamalıdır və yoxdur. Biz bu yolla gedirik və dünyaya bu yolu göstəririk”***.

Multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi olmasının digər mühüm göstəricisi ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması və bunun nəticəsində onların cəmiyyət daxilində inteqrasiyasıdır.

Azərbaycan tarixən çoxmədəniyyətli bir dövlət olmuşdur. Onun tarixinin bütün mərhələlərində ərazisində məskunlaşmış milli azlıqlar etnik, dini, irqi mənsubiyyətlərinə, mədəni-etnik dəyərlərinə görə təqib olunmamış və diskriminasiyaya məruz qalmamışdılar. Hazırda Azərbaycan Respublikasında 60-dan çox milli azlıqların nümayəndələri yaşayır.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqları ölkə Konstitusiyasının (1995-ci il, 12 noyabr) aşağıdakı maddələrində (*“Dövlət dili” Maddə 21, bənd 2; “Bərabərlik hüququ” Maddə 25, bənd 3; “Milli mənsubiyyət hüququ” Maddə 44, bəndlər 1, 2; “Ana dilindən istifadə hüququ” Maddə 45, bəndlər 1, 2; “Fikir və*

söz azadlığı” Maddə 47, bəndlər 1, 2, 3; “Vicdan azadlığı” Maddə 48, bəndlər 1, 2; “Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri” Maddə 127, bənd 10) və digər normativ hüquqi aktlarla qorunur. Bundan başqa Azərbaycan Respublikası milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Məsələn, Avropa Şurasının “*Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası*” hökumət tərəfindən 1995-ci il fevralın 1-də imzalanmış və 2000-ci il 16 iyun tarixli Qanunla ratifikasiya edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 26 noyabr 2009-cu il tarixli Qanunla UNESKO-nun “*Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair*” Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu Konvensiya Azərbaycanda 2010-cu il may ayının 15-dən etibarən qüvvəyə minmişdir.

28 dekabr 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında” nda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, o cümlədən dövlət başçısının 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “*Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı*” nda milli azlıqların mədəni irsinin qorunması və inkişafı hökumətin fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Postsovet məkanında ilk dəfə olaraq “*Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı haqqında*” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı imzalanmış və uğurla icra edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı bir sıra sərəncamlarla milli azlıqların kompakt yaşadıkları bölgələrdə sosial-iqtisadi, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, ekologiya və s. sahələrdə böyük layihələr həyata keçirilir.

Hazırda ölkədə milli azlıqların müxtəlif məsələləri ilə, o cümlədən onların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması ilə məşğul olan 50-dək qeyri-hökumət təşkilatları (QHT), milli mədəniyyət mərkəzləri, ictimai birliklər və cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir. Bu qurumlar və ölkədə fəaliyyət göstərən digər QHT-lər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasına müvafiq grant layihələri ilə müraciət edərək maliyyə yardım-

ları almaq imkanına malikdir. Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə Dövlət Dəstəyi Fondunun xətti ilə milli azlıqların dillərində nəşr edilən mətbuat orqanlarına maliyyə yardımları göstərilir.

Hazırda Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların dillərində 15-dən çox qəzet və jurnal nəşr olunur, Azərbaycan radiosunda kürd, ləzgi, talış, gürcü, rus, erməni dillərində dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müntəzəm radio verilişləri aparılır, milli azlıqların kompakt yaşadığı bölgələrdə 5 yerli teleradio kanalı fəaliyyət göstərir. Ləzgi dilində "Samur", "Qusar" (Azərbaycan və ləzgi dillərində) qəzetləri, "Çıraq" və "Alam" jurnalları, Talış dilində "Talışı sədo", "Talışon sədo" və "Söz" jurnalı (Azərbaycan və talış dillərində), xınalıq dilində "Xınalıq" qəzeti (Quba), "Şələlə" (Qax rayonu) qəzetində gürcü dilində səhifə, Qırmızı Qəsəbədə (Quba rayonu) yəhudi icmasının "Birlik" "Yedinstvo" qəzeti və "Qudyal" jurnalı çap olunur. "Dəngə kürd" qəzeti "Ronayi" Kürd Mədəniyyət Mərkəzinin, "Vestnik", "Oko" qəzetləri Azərbaycan Rus İcmasının, "Sodrujestvo" – "Sodrujestvo" Cəmiyyətinin, "Akkord" – "Azərbaycan-Bolqarıstan Dostluğunun İnkişafına Yardım" İctimai Birliyinin, "Vısnik" – Azərbaycanda Ukrayna İcmasının müntəzəm mətbuat orqanlarıdır.

Azərbaycanda tədris rus dilində olan 300-dən çox orta məktəb var. Dövlət və özəl ali məktəblərində rus dilində təhsil almaq üçün bölmələr vardır. Bundan başqa tədris ləzgi dilində olan 108 (I- IX siniflər), talış dilində olan 225 (I-IV siniflər) məktəb fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanın multikulturalizm sahəsində böyük nailiyyətlər qazandığını ölkəmizə səfər edən əcnəbilər xüsusi qeyd edirlər. Təəssüratlarını xarici ölkələrdə dərc olunan müxtəlif nəşrlərdə ifadə edərək onlar Azərbaycanda əlverişli multikulturalizm və tolerantlıq mühitinin olduğunu qeyd edirlər. Məsələn, ötən ilin 30 oktyabr– 04 noyabr tarixlərində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin "Azərbaycan multikulturalizminə səyahət" layihəsi çərçivəsində ölkəmizdə səfərdə olan ABŞ-ın Kaliforniya ştatında yerləşən Sinay məbədinin üzvlərindən ibarət 50 nəfərlik heyətin rəhbəri ravvin David Volpe Amerikada çıxan "Time" jurnalında "Azərbaycan Yaxın Şərqdə tolerantlıq vadisi-dir" adlı dərc etdirdiyi məqalədə Azərbaycandakı multikulturalizm və tolerantlıq mühitindən bunları yazır: ***"Bir həftə öncə Qüds şəhərində bir İsrail diplomatu bizimlə görüşdə bu sözləri demişdi ki, mən İsveçdə başımda kipa ilə gəzməyə ehtiyat edirəm, amma Azərbaycanda***

yox. Azərbaycanda heç kəs buna görə sənə problem yaratmayacaqdır. Mən bunu təsdiq edə bilərəm. Bakı küçələrində bir həftəyə yaxın kipa ilə gəzdim, nəzakət və mehribanlıqdan başqa bir qarşılıq görmədim. Bu, dünyada çox az rastlanan qeyri-adi bir nailiyyətdir. Azərbaycan başqa dini ənənələrin intişarını ehtiva edən iftixarlı və qədim tarixə malik bir ölkədir.”

Yael Lerman Mazar adlı başqa bir əcnəbi qonağımız isə “The Jerusalem Post” qəzetində dərc olunan “Azərbaycan İsrailə olan ümidimi necə bərpa etdi” adlı məqaləsində aşağıdakıları qeyd edir: “Azərbaycana ayaq basana qədər qədim tarixi olan bu xalq və bu gənc dövlət barədə heç nə bilmirdik. Bir həftə sonra isə biz Azərbaycanı bu məğrur ölkəyə, onun səxavətli hökumətinə və gözəl insanların böyük məhəbbət hissi ilə tərk etdik. Azərbaycana gəldikdən sonra dünyanın başqa heç bir yerində rastlaşmadığımız çoxlu faktların şahidi olduq. Birincisi, Azərbaycan müsəlman və demokratik ölkədir. İkincisi, Azərbaycanda heç vaxt talanlar törədilməyib. Burada antisemitizm sadəcə olaraq mövcud deyil. Dini icmaların rəhbərləri insanları zorakılığa çağırır. Yerli əhali ölkədəki pluralizmlə və mövcud etnik müxtəlifliklə fəxr edirlər”.

Müasir dövrdə Azərbaycanda olan multikultural durumu daha da möhkəmləndirmək məqsədilə Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə bir sıra mühüm əhəmiyyət kəsb edən işlər həyata keçirilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Prezident İlham Əliyevin imzaladığı 28 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamla Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşavirliyi xidməti təsis edilmiş, 7 may 2014-cü il tarixli Fərmanla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu, 15 may 2014-cü il tarixli Fərmanla isə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Prezidentin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir və 11 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir. Kitabın 2.4.-cü yarımfəslində göstəriləni kimi, bu təsisatların və sərəncamların hər biri Azərbaycanın multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi olması ölkə daxilində olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəliflikləri tənzimləyərək bu müxtəlifliklərin və onların əsasını

təşkil edən dəyərlərin qorunması üçün şərait yaradır. Bu, demokratik cəmiyyətin norma və prinsiplərinə uyğun gəlir. Belə ki, xalqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması insan haqlarının tərkib hissəsidir. Ölkəmizin multikulturalizm sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri görmək istəməyən, ona münasibətdə ikili standartlar siyasətini yürüdən bəzi Qərb dövlətləri, akademik Ramiz Mehdiyevin *“Avropa strukturlarının degradasiyasının mənbələri haqqında və ya Azərbaycana münasibətdə ikili standartlar siyasəti”* adlı məqaləsində qeyd etdiyi kimi, *Azərbaycandan yüzilliklər boyu formalaşmış tolerantlıq, dini dözümlülük və multikulturalizm təcrübəsini əxz etsəydi, pis olmazdı.*

Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə olması, ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması və bunun nəticəsində onların cəmiyyət daxilində inteqrasiya olmaları multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi olmasını və ona təsir etməsini göstərir. Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi kimi cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəliflikləri tənzimləyərək inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsinə səbəb olur. Dərinləşən inteqrasiya prosesləri isə öz növbəsində etnik və dini zəmində baş verə biləcək münaqişələrin qarşısını alır.

5.2. Azərbaycanda dini müxtəliflik

Dünyada ilk insan məskənlərindən biri olan Azərbaycan həm də ilk dini inancların yarandığı və səmavi dinlərin yayıldığı ərazilərdən biridir. Burada dini təsəvvür və etiqadlar qədim zamanlardan geniş yayılmış, əlverişli coğrafi mövqeyə, mülayim iqlimə və zəngin təbii sərvətlərə malik ölkəmiz bütün dövrlərdə bu xüsusiyyətlərinə görə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ayrı-ayrı vaxtlarda çoxsaylı etnik və dini qrupların Azərbaycanda məskunlaşmasında bu amil xüsusi rol oynamışdır. Müxtəlif xalqlara və dinlərə mənsub insanların Azərbaycana pənah gətirməsinin əsas səbəblərindən biri də bölgədə yaşayan insanların mədəniyyəti, digər dinlərə xoş münasibəti və onların həyat tərzinə çevrilmiş tolerantlıq xüsusiyyətidir.

Qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazilərində yaşayan insanların həyatında dini ayin və mərasimlər önəmli yer tutmuş, oda, suya, ağaca, dağa inam, əcdadların ruhlarına, müxtəlif təbiət hadisələrinə və səma

cisimlərinə pərəstiş güclü olmuşdur. Qobustan qayaüstü rəsmlərinin dini ayin və mərasimlərlə bağlılığı bu fikrin əyani təsdiqidir. Min illər keçməsinə baxmayaraq, müasir dövrdə də bu inancların bəzi əlamətləri insanların yaddaşında qalır və həyat tərzində özünü büruzə verir.

Bu nümunələr Azərbaycan əhalisinin bütpərəstlik təsəvvürlərinin çox qədimə gedib çıxdığını və müxtəlif inancları ehtiva etdiyini bir daha təsdiqləyir. Həmçinin, aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Xınıslı, Dağkolanı, Çıraqlıda qədim tarixə malik iri daş bütələrin, İsmayılıda antropomorf fiqurların, Mingəçevirdə gil heykəllərin aşkar olunması da bu fikrin sübutudur.

E.ə. VI əsrdə tarixi Azərbaycan ərazilərində yaranmış, ölkəmizlə yanaşı, İranda, Hindistanda və Orta Asiyada geniş yayılmış dinlərdən biri **Zərdüştilikdir**.

Uzun dövr ərzində dövlət dini statusunu qoruyub saxlamış Zərdüştilik VII əsrdə İslamın meydana gəlməsi və bölgədə geniş yayılması ilə əlaqədar zəifləməyə başlamışdır. Geniş əhatə dairəsinə malik, Hindistanda və İranda indiyə kimi mənsubları yaşayan Zərdüştilik Azərbaycan xalqının bəşəriyyətin mədəni dəyərlər sisteminə ərməğan etdiyi töhfələrdən biridir. Təsadüfi deyil ki, İslamın ən güclü olduğu dövrlərdə, hətta XX əsrə qədər Bakıda – Suraxanıda atəşpərəstlərin məbədi – Atəşgah fəaliyyət göstərmişdir. Həmin məbəd bu gün də Azərbaycanın əsas mədəniyyət abidələrindən biridir.

Müasir dövrümüzdə Zərdüştiliyə sitayiş edənlərin sayı azdır. Hazırda bu dinin dünyada 130 minə yaxın mənsubu var, onlar əsasən Hindistanın Bombay və Qucarat ştatlarında yaşayırlar. Həmçinin, London, Nyu-York, Çikaqo, Boston və Los-Anceles şəhərlərində kiçik Zərdüşti qrupları fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda yayılan və *xalqımızın mədəni zənginliyindən faydalanan* monoteist dinlərdən biri **Yəhudilikdir**. E.ə. VIII əsrdə meydana çıxmış bu dinin İslam və Xristianlıqdan əsas fərqi milli din mahiyyəti daşması, yalnız yəhudilərin ona etiqad etməsidir. *Məskunlaşdıqları digər ölkələrdə çox vaxt işgəncə və təzyiqlərə məruz qalmış* yəhudilərin Azərbaycana pənah gətirməsi qədim dövrlərə gedib çıxır. Azərbaycana kənardan gəlmiş ilk din olan Yəhudilik həm də bu ərazilərdə yayılan ilk səmavi dindir.

Dünyanın əksər ölkələrində yaşayan yəhudilərə hər yerdə münasibət eyni olmamışdır. Amma bütün tarixi dövrlərdə yəhudilər Azərbaycanda özlərini böyük bir ailənin bərabərhüquqlu üzvü kimi hissi et-

miş, yerli əhalinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuş, azad və sərbəst yaşamışlar. Məhz bu münasibətin nəticəsidir ki, Quba rayonundakı Qırmızı qəsəbə keçmiş Sovetlər məkanında Dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı yeganə tarixi məkan kimi dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Dağ yəhudilərinin mənşəyi və Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmaları barədə ehtimallardan biri belədir ki, onlar e.ə. 721-ci ildə Assuriya çarı II Sarqonun əsir götürdüyü və digər tayfalarla qaynayıb-qarışaraq assimilyasiyaya məruz qaldığı on yəhudi qolunun nəslindəndirlər. Daha sonrakı ehtimallar onların karaimlərdən, xəzərlərdən və tatlardan formalaşdığını irəli sürən mülahizələrdən qaynaqlanır. Bəzi tədqiqatçılara görə, Dağ yəhudiləri icması İrandakı yəhudilərin Qafqaz regionuna bir neçə dəfə baş vermiş miqrasiyası nəticəsində formalaşmışdır.

XVIII əsrdə Dağ yəhudilərinin ən sıx məskunlaşdığı yer Quba xanlığının ərazisi idi. Uzun müddət buradakı yəhudi qəsəbəsi bölgədə Dağ yəhudiləri icmasının ən iri yaşayış məntəqəsi hesab edilirdi. Təsədüfi deyil ki, o dövrdə bu qəsəbə "Qafqazın Yerusəlimi" adlandırılırdı və burada üç sinaqoq inşa olunmuşdu.

Şimali Azərbaycanda Dağ yəhudilərinin sıx məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Oğuz rayonuudur. Cənubi Azərbaycanın Gilan əyalətindən olan yəhudilər XVII əsrdən burada məskunlaşmış və qonşu yəhudi kəndlərinin əhalisi ilə qaynayıb-qarışmışlar.

XIX əsrin ikinci yarısında Abşeronda neft sənayesinin inkişafı Bakı şəhərinin Rusiya imperiyasının cənubunda ən böyük sənaye mərkəzinə çevrilməsinə səbəb oldu. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Dağ yəhudiləri Bakı şəhərinə axışaraq onun milli-etnik tərkibini zənginləşdirdilər. Hələ XVIII əsrin sonlarında Dağ yəhudiləri Bakı şəhərinin şimal ərazilərində məskunlaşaraq yəhudi məhəlləsi salmışdılar.

Sovetlər dövründə Dağ yəhudiləri çətinliklə olsa da, öz dini adət-ənənələrini qoruyub saxladılar. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə ölkəmizdə yaşayan milli azlıqların, o cümlədən Dağ yəhudilərinin həyatında yeni mərhələ başladı. Milli, dini azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, onların mədəniyyətinin, dilinin inkişafına dövlət səviyyəsində dəstək verildi. Dini icmalar dövlət qeydiyyatına alındı, yeni sinaqoqlar tikildi, milli, dini mərasim və bayramlar sərbəst qeyd edildi.

Hazırda paytaxt Bakıda, Quba və Oğuz rayonlarında altı sinaqoq, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində yəhudi dini icmalarına məxsus

ibadət evləri fəaliyyət göstərir. Qırmızı qəsəbədə Dağ yəhudiləri dini icmasına məxsus 200 yaşlı sinaqoq əsaslı təmirdən sonra 2010-cu ilin oktyabr ayında istifadəyə verilmişdir. Həmin il oktyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyi ilə Bakıda dövlət büdcəsindən maliyyələşən sinaqoqun inşasına başlanılmış, 2011-ci il aprelin 5-də rəsmi açılış mərasimi olmuşdur.

Dağ yəhudilərindən sonra Şimali Azərbaycan ərazisinə pənah gətirmiş ən qədim yəhudi icması **Gürcü yəhudiləridir**. Onlar qədim zamanlardan Gürcüstan ərazisində məskunlaşan, gürcü dilində danışan yəhudi icmasının nümayəndələridir. Bəzi mənbələrə görə, yəhudilərin Kartli və İberiya ərazilərində məskunlaşmaları e.ə. VII əsrin sonuna, yəni Birinci Məbədin dağıldığı, çoxsaylı yəhudi əhəlinin əsir götürülərək Yeni Babil Xaldey çarlığına aparıldığı dövrə gedib çıxır.

1899-cu ildə Rusiya imperiyası Daxili İşlər Nazirliyi yəhudilərə icma vergisi kimi ildə 25 rubl ödəmələri şərti ilə Bakı şəhərində sinaqoq tikməyə razılıq vermişdir. Sinaqoqun tikintisi üçün Bakı şəhərindəki yəhudi icmasına vəsait toplanmasında Dərbənd, Quba, Şamaxı, Şəki, Gəncə şəhərlərindəki yəhudilər kömək göstərmişlər. Maddi yardımların toplanmasında azərbaycanlı neft sənayeçilərinin və mesenatların da xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra digər yəhudi icmaları kimi Gürcü yəhudilərinin də həyatında yeni mərhələ başlamışdır. Bu dövrdə digər ölkələrə həmişəlik köçmək istəyən yəhudilərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Hazırda yəhudilər öz milli-dini bayramlarını sərbəst qeyd edir, onların övladları Azərbaycan Respublikasının bərabərhüquqlu vətəndaşları kimi təhsil alırlar. 1995-ci ildən başlayaraq hər il yəhudi xalqının yeni ili – “Roş ha-Şana” bayramı münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yəhudilərə təbrik ünvanlayır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yəhudi icmalarından biri də **Avropa yəhudiləri**, başqa adı ilə desək, aşkenazilərdir. Bu termin orta əsrlərdə yəhudilərin Almaniyaya verdikləri addan yaranmışdı. Belə ki, yəhudi ənənəsində Yasəfin (Nuh peyğəmbərin oğlu) nəvəsi, əfsanəvi Aşkenazanın nəslı Almaniya torpaqlarında məskunlaşdığından yəhudilər bu adı həmin ölkəyə vermişlər. Zaman keçdikcə bu ad subetnik anlayış kimi təkcə Almaniyadakı yəhudilərə deyil, onların nəslindən olan və digər Avropa ölkələrinə köçən yəhudilərə də şamil edilmişdir.

Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən Avropa yəhudilərinin təşəkkül tarixi tədqiqatçıların geniş araşdırma mövzusu olmuşdur. Alimlər linqvistik, genetik, antropoloji və tarixi tədqiqatlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmişlər ki, aşkenazilər çoxəsrlik proses zamanı müxtəlif yəhudi əsilli əhalinin qarışıq miqrasiya axınının birləşməsi nəticəsində Polşa ərazisində, daha dəqiq desək, Visla çayının yuxarı bölgələrində təxminən 700-800 il əvvəl təşəkkül tapmışlar.

Şimali Azərbaycanda Avropa yəhudilərinin məskunlaşması əsasın XIX əsrə təsadüf edir. 1826-1828-ci illəri əhatə edən II Rusiya-İran müharibəsinin Türkmənçay müqaviləsi ilə bitməsi nəticəsində Çar hakimiyyətinin Qafqazda möhkəmlənməsi aşkenazilərin Azərbaycanda məskunlaşmasına səbəb olmuş, bu proses XIX əsrin ikinci yarısından sürətlənmişdir.

1897-ci ildə Bakıda təqribən 2500-ə yaxın yəhudi yaşayırdı və onların əksəriyyəti Avropa yəhudiləri idilər. 1913-cü ildə isə bu say təqribən on minə çatırdı. Digər yəhudi icmalarının yaşadığı bölgələrdə olduğu kimi, 1910-cu ildə Bakıda da sinaqoq inşa edilmiş və bura Avropa yəhudilərinin nəinki ibadət yerinə, eyni zamanda təlim-tədris ocağına çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda Avropa yəhudiləri siyasi mühitdə də aktiv fəaliyyət göstərmiş, partiyalar yaratmışlar. Məsələn, Rusiya imperiyasının Qərb quberniyalarından, xüsusilə yəhudilərə qarşı qırğınlar törədilmiş ərazilərdən gələn aşkenazilər o dövrün şərtlərinə uyğun olaraq, Şimali Azərbaycanda "Poaley Sion" (Sion fəhlələri) adlı siyasi partiya yaratmışdılar. Bu partiya ətrafında sənətkarlar, fəhlələr, ziyalıların bir hissəsi və kiçik burjuazianın nümayəndələri birləşmişdilər.

Sovetlər dövründə Bakıda Avropa yəhudiləri dini icması və sinaqoqu fəaliyyət göstərmiş, lakin icmanın məhdud sayda üzvü olmuşdur. 2002-ci ildə Bakıda aşkenazilər üçün əzəmətli sinaqoq inşa edilmişdir. Hazırda bu sinaqoq Şərqi Avropanın ən böyük yəhudi məbədlərindən biridir.

Azərbaycan xalqı tarixən burada yaşayan yəhudilərə qayğı ilə yanaşmış, dünyada antisemitizmin tüğyan etdiyi dövrlərdə belə onlara yad münasibət göstərməmişdir. Bu gün də Azərbaycanda yəhudilər antisemitizmdən uzaq, tolerant mühitdə yaşayırlar. Uzun illər öncə əsasən işləmək məqsədi ilə Azərbaycana gəlmiş yəhudilər artıq ölkəmiz üçün layiqli vətəndaş, Azərbaycan Respublikası isə onlar üçün əbədi Vətənə çevrilmişdir.

Təxmini hesablamalara görə, hazırda Azərbaycanda 16 min yəhudi yaşayır. Onlar respublikanın siyasi iqtisadi, sosial, mədəni həyatında fəal iştirak edirlər. Yəhudi icmaları Azərbaycan Respublikasının ən fəal dini qurumları sayılır və onların dövlət qeydiyyatına alınan bir çox təşkilatları fəaliyyətlərini sərbəst davam etdirirlər. Respublikada Azərbaycan-İsrail Dostluğu Mərkəzi, “Soxnut” Yəhudi Agentliyi, “Coynt” və “Vaad-L-Xatzola” adlı yəhudi ənənəsinin qorunması və mühafizəsi ilə məşğul olan komitələr, dini məktəblər, yəhudi icmalarının mədəniyyət mərkəzləri, “Yeva” Qadın Cəmiyyəti və digər qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Həmçinin, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünəslük fakültəsində ivrit dili tədris edilir.

Qeyd edək ki, Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün Heydər Əliyev Fondu və “Or Avner” Beynəlxalq Fondu tərəfindən “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində “Xabad Or-Avner” Təhsil Mərkəzi inşa olunub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə 2010-cu il oktyabrın 4-də Təhsil Mərkəzinin açılış mərasimi keçirilib.

Azərbaycanda geniş yayılan dinlərdən biri də **Xristianlıqdır**. Ölkəmizdə hazırda Xristianlıq üç əsas qolla təmsil olunur: **Pravoslavlıq, Katoliklik və Protestantlıq**. Azərbaycanda Xristianlıqdan danışırkən Qafqaz Alban kilsəsinə və onun tarixinə toxunmamaq qeyri-mümkündür. Alban kilsəsi nəinki Qafqazda, hətta bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdən biridir və apostol mənşəlidir. Qafqaz Albaniyasının ərazisi ilk xristian icmalarının meydana gəldiyi məkanlardan hesab edilir. VIII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Musa Kalankatuklu özünün “Ağvan ölkəsinin tarixi” əsərində qeyd edir ki, *paytaxtı əvvəlcə Qəbələ, sonralar isə Partav (indiki Bərdə) şəhəri olan Qafqaz Albaniyası Xristianlığın yayıldığı ilk ölkələrdən biri olub*. Burada eramızın II yüzilliyindən başlayaraq ilk xristian icmaları yaranıb, IV yüzilliyin I rübündə (313-cü ildə) isə Arşakilər sülaləsindən olan alban çarı Urnayr Xristianlığı dövlət dini elan edib. Tədqiqatçı alimlər hesab edirlər ki, bütün xristian dünyasında apostol mənşəli ilk kilsələrdən biri məhz Azərbaycanda formalaşmış Alban kilsəsidir.

705-ci ildə Alban dövləti süquta uğrayıb və ölkədə hakimiyyət ərəb cənşinlərinin nəzarəti altına keçib. Albanlar isə etnik dəyişikliyə, mədəni-ideoloji və etnolinqvistik assimilyasiyaya məruz qalıblar. İslamı qəbul edənlər türkdilli tayfalarla qaynayıb qarışıblar. Lakin buna

baxmayaraq, VIII-XIII əsrlərdə lokal fəaliyyət göstərən xristian məbədləri ölkədə bu dini qoruyub saxlamağa çalışan əsas dini təşkilatlara çevrilmişdi. Buna misal kimi Kiçik Qafqazın ucqar yerlərində və Böyük Qafqazın ətəklərində fəaliyyət göstərən Qum (Qax), Xotavəng (Kəlbəcər), Gəncəsər (Ağdərə) və başqa alban məbəd komplekslərini göstərmək olar.

Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra isə Alban kilsəsinin öz konfessional müstəqilliyini saxlamaq imkanı daha da azalıb. Hətta, çar hökuməti erməni katolikosluğuna bir sıra güzəştlərə gedərək, onun avtokefəl Alban kilsəsini və patriarxlığını ləğv edib erməni kilsəsinə tabe olunması tələbini yerinə yetirib. Nəhayət, 1836-cı ildə “Rusiya müqəddəs Sinodu” nun xüsusi fərmanı və imperator I Nikolayın reskripti (*imperatora təqdim edilmiş məsələyə onun verdiyi qanun qüvvəsində olan cavabı*) ilə ayrıca nizamnaməsi, məxsusi ayinləri olan Alban xristian kilsəsi ləğv edilib, onun arxiv sənədləri də daxil olmaqla bütün əmlakı erməni-qriqoryan kilsəsinə verilib.

Tarixi dövr ərzində alban əhalisi də tədricən dini-etnik assimilyasiyaya məruz qalıb. Ölkənin düzən ərazilərində məskunlaşan əhali İslam dinini qəbul edərək müsəlmanlaşıb, Kiçik Qafqazın cənub-qərbində yaşayan alban əhalisi isə monofizit erməni-qriqoryan dininin təzyiqi altında erməniləşib, Kiçik Qafqazın şimal-şərq regionunun əhalisi isə diofizit gürcü-pravoslav kilsəsinin fəal təsiri altında gürcüləşib. Buna baxmayaraq, albanların heç də hamısı assimilyasiyaya uğramayıb. Qarabağ və Zəngəzurda yaşayan albanların bir hissəsi Kür çayının sol sahilinə yerləşiblər ki, bura da udinlərin qədim yaşayış əraziləri hesab olunur. Albanların nəslindən olan udinlər Azərbaycanın Oğuz və Qəbələ rayonlarında indi də yaşayırlar. Hazırda onlara məxsus kilsələr və Alban-udi dini icması fəaliyyət göstərir.

Pravoslavlıq Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının bölgədə yeritdiyi "köçürmə siyasəti" nəticəsində yayılmışdır. Bakıda ilk pravoslav kilsəsi 1815-ci ildə açılmışdır. Bu qərar Şamaxı əyalətində rus qoşunlarının baş komandanı, general N.F.Rtişşevin sərəncamı ilə hüquqi təsdiqini tapmış və yeni kilsənin tikintisi üçün vəsait toplanmışdır. Lakin tikinti işlərinə xeyli vaxt tələb olduğundan və dindarların müvəqqəti ibadəti üçün yerə ehtiyac yarandığından həmin vaxtlar Qız qalası yaxınlığında ərzaq dükanı kimi istifadə edilən köhnə bir məscid binası “Müqəddəs Nikolay” adı ilə pravoslav kilsəsinə çevrilmiş və Tiflisdən dəvət olunan David İvanov adlı keşiş bu-

rada dini ayinləri icra etmişdir. Sonralar bu kilsəni 1850-1858-ci illərdə İçərişəhərdə, Qoşa Qala qapısının yanında inşa olunmuş yeni “Müqəddəs Nikolay” kilsəsi əvəzləmişdir. Yararsız vəziyyətə düşən köhnə Nikolay kilsəsi isə bir müddət bağlı qalmış, 1892-ci ildən yenidən təmir olunaraq kiçik kilsəyə çevrilmişdir. Bundan başqa, həmin dövrdə Bakıda Bayıl donanma və hərbi dairə kilsələri də fəaliyyət göstərmişdir.

XIX əsrin II yarısından ölkəmizdə neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar Rusiya imperiyasının müxtəlif bölgələrindən çoxlu mütəxəssislərin və işçi qüvvəsinin gəlməsi ilə Şimali Azərbaycanda Rus Pravoslav xristianlığına mənsub əhalinin sayı artdı, yaranan şərait və mövcud vəziyyət daha böyük kilsələrin inşa edilməsini zəruri etdi. Beləliklə, 1888-1898-ci illərdə Bakıda “Aleksandr Nevski” kilsəsi inşa olundu. Bu kilsə XIX əsrdə Cənubi Qafqazda tikilmiş ən iri və möhtəşəm pravoslav kilsəsi idi. Kilsənin təməlqoyma mərasimində imperator III Aleksandr və ailə üzvləri iştirak etmişlər.

Şimali Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra digər dinlərin məbədləri kimi Rus Pravoslav kilsələrinin də sayı azalmış, dini təsisatların qeydiyyatı ləğv edilmiş, ibadət evləri və kilsələr bağlanmışdır. Ateizmin tüğyan etdiyi dövərdə, xüsusilə XX əsrin 20-30-cu illərində inzibati zorakılığın təbiiyi çoxlu sayda kilsə binalarının dağıdılmasına, minlərlə ruhani və sırayi dindarların repressiyaya məruz qalmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra vicdan azadlığının bərpa edilməsi və dini qurumların fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirildi, müxtəlif konfessiya-ların sərbəst fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradıldı. Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksinin və Rus Pravoslav kilsəsinin Müqəddəs Sinodunun 28 dekabr 1998-ci il tarixli qərarı ilə Bakı və Xəzəryanı yeparxiya bərpa edildi, nüfuzlu din xadimi Aleksandr İşeyin yepiskop təyin olundu.

2001-ci ilin may ayında Moskva və Ümumrusiya Patriarxı II Aleksin ölkəmizə səfərə gəldi, Bakı və Xəzəryanı yeparxiyaya baş çəkərək öz xeyir-duasını verdi, onu səfər çərçivəsində Ulu Öndər Heydər Əliyev qəbul etdi. 2005-ci ilin sentyabrında Patriarx respublikamızda ikinci dəfə səfərdə olmuş, Rus və Azərbaycan xalqları arasında dostluq münasibətlərinin inkişafında göstərdiyi xidmətlərə görə Prezident İlham Əliyev onu ali dövlət mükafatı – “Şöhrət” ordeni ilə təltif

etmişdir. Patriarx da öz növbəsində Prezident İlham Əliyevi Rus Pravoslav Kilsəsinin ən ali mükafatlarından olan “Müqəddəs Serqiy Radonejski” ordeni ilə təltif etmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Azərbaycan Respublikasında Rus Pravoslav Kilsəsinə dövlət səviyyəsində verilən önəm və dəstəyin əyani göstəricisidir.

2011-ci ildə Bakı və Xəzəryanı yeparxiyanın adı Rus Pravoslav Kilsəsinin Müqəddəs Sinodunun qərarı ilə dəyişdirilərək Bakı və Azərbaycan yeparxiyası adlandırılmışdır. Hazırda Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan yeparxiyasının sərəncamında 5 kilsə və 1 ibadət evi var. Eyni zamanda, Prezident İlham Əliyevin müvafiq tapşırığı ilə inşa olunmuş və 15 noyabr 2013-cü ildə açılış mərasimi keçirilmiş Pravoslav Dini Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda xristianlığın digər böyük qolu – **Katoliklik** ölkəmizdə XIV əsrin əvvəllərindən yayılmağa başlamışdır. 1320-ci ildə fransız rahib Jurden Katalani de Severak Bakıda və digər Azərbaycan şəhərlərində olmuşdur. Tədqiqatçılar təxminən eyni dövrdə Katolik Kilsəsinə mənsub Fransiskan ordeni rahibi Odorik de Pordenonun da Azərbaycanda olmasını qeyd edirlər.

Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycanda katolik icmalarının inkişaf dövrü XVII əsrə təsadüf edir. Çünki bu dövrdə Roma-Katolik Kilsəsinə məxsus karmelilər (XII əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni), dominikanlar (XIII əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni), avqustinlər (XIII əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni), kapusinlər (XVI əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni) və yezuitlər (XVI əsrdə yaranmış katolik-rahib ordeni) ordeninin mənsubları Bakıda, Şamaxıda, Gəncədə, Təbrizdə, Naxçıvanda və başqa şəhərlərdə kilsələr və tədris ocaqları yaratmışlar.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanı işğalından sonra bütün katolik qrupları öz fəaliyyətlərini dayandırmış, lakin XIX əsrin ikinci yarısından – XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövr icmanın həyatında əhəmiyyətli mərhələ kimi səciyyələnmişdir. Çünki həmin dövrdə Azərbaycanda Katolik xristianlığına və digər qərb kilsələrinə mənsub əcnəbilərin sayı sürətlə çoxalmışdır. Bunun səbəbi Bakıda “neft bumu”, Polşa üsyanı iştirakçılarının və Rusiya imperiyasının bütün bölgələrindən olan katoliklərin Qafqaza sürgün edilməsi idi. Bakıda ilk katolik prixodu XIX əsrin 50-ci illərində elə rus ordusu tərəfindən hərbiçi katoliklərin Qafqaza sürgün edilməsi ilə əlaqədar yaradılmışdır.

XIX əsrin 80-ci illərində Bakıda katoliklərin sayı min nəfəri ötmüşdür. Bakı pıxodu bu dövrdə müstəqilləşmişdir. Sonralar isə Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi şərəfinə kilsə (1895-ci ildə) tikilmiş və onun fəaliyyəti 1900-cü ildə Çar fərmanı ilə rəsmiləşmişdir. Bundan başqa, Bakı qəbiristanında 1903-cü ildə Müqəddəs Xaç kilsəsi, 1912-ci ildə qotik üslublu Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi katolik məbədi tikilmişdir. Bu kilsə Sovetlər dönəmində – 1931-ci və ya 1934-cü ildə dağıdılmış, keşişi Stefan Demiurov isə gizli dini ayinləri icra etdiyinə görə həbs olunaraq güllələnmişdir.

Sovetlər dağılandan və Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1992-ci ildə katolik icmasının fəaliyyəti yenidən bərpa olundu. Bir qrup katolik Vatikanla məktub yazaraq ibadətlərinin icrası üçün keşiş göndərilməsini xahiş etdi. 1996-1997-ci illərdə Vatikanın Tiflisdəki səfirliyinin katibi Timon Titus Xmeleski məsələ ilə bağlı Bakıya bir neçə dəfə səfər etmiş, icmanı yaratmaq istəyən insanlarla görüşmüşdür. Beləliklə, 1999-cu ilin aprel ayının 2-də Azərbaycan Respublikasında katolik icması rəsmi qeydiyyatdan keçmişdir.

2002-ci il mayın 23-də Katolik Kilsəsinin o zamankı başçısı Papa II İohann Pavel Ulu öndər Heydər Əliyevin dəvəti ilə ölkəmizə rəsmi səfərə gəlmişdir. Bu səfər Vatikanla Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin yüksək məcrada inkişaf etməsinə xüsusi təkan vermişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə katoliklər üçün kilsə inşa edilməsi üçün ərazi ayrılmış, 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasına gələn Vatikanın nümayəndə heyətinin başçısı kardinal Toran Katolik Kilsəsinin ənənəsinə uyğun olaraq bu ərazini təqdis etmişdir. Bir il sonra ölkəmizə səfər edən Katolik Kilsəsinin rəsmisi kardinal Kresçensio Sepe Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş, digər dini icmaların rəhbərləri ilə görüş keçirmiş və daha sonra tikiləcək kilsənin təməl-qoyma mərasimində öz xeyir-duasını vermişdir. Müqəddəs Məryəmin Bakirə Hamiləliyi kilsəsinin xatirəsinə həsr edilən məbədin tikintisi 2007-ci ilin fevralında yekunlaşmışdır. Həmin ilin aprelində Katolik Kilsəsinin Cənubi Qafqaz üzrə apostol nunsisi arxiyepiskop Klaudio Qudjerotti yeni kilsəni təqdis etmiş və ilk ibadəti həyata keçirmişdir. Kilsənin rəsmi açılışı isə Vatikanın dövlət katibi kardinal Tarçizio Bertonenin 2008-ci ilin martında Azərbaycan Respublikasına səfəri çərçivəsində baş tutmuşdur. Açılış mərasimində dövlət başçısı İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun

prezidenti, UNESCO-nun və ISESCO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icmaların rəhbərləri, dövlət və diplomatik korpusun nümayəndələri iştirak etmişlər.

Kilsə 2009-cu ildən Heydər Əliyev Fondu ilə əməkdaşlığa başlamışdır. İki tərəf arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında memorandumun imzalanması iş birliyinə təkan vermiş, müxtəlif birgə layihələrin həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir.

Xristianlığın üçüncü böyük qolunun – **Protestantlığın** Azərbaycan da yayılması XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Həmin dövrdə lüteran almanların Çar Rusiyasına, əsasən Cənubi Qafqaza köçürülməsinə başlanılmış, indiki Göygöl (Elenendorf) və Şəmkirdə (Anenfeld) alman koloniyaları salınmışdır. Bu şəhərlərdə tikilmiş və uzun illər fəaliyyət göstərmiş lüteran kilsələri günümüzədək qorunub-saxlanılmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində alman sənayeçilərinin Azərbaycana gəlişi ilə Gədəbəydə və Bakıda lüteran kilsələri inşa edilmişdir. 1899-cu ildə Bakıda tikilmiş lüteran kilsəsi (Kırxa) Prezident İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamı ilə 2010-cu ildə təmir olunmuş və Yevangelik Lüteran dini icmasının üzvlərinə ibadətlərini bu məbəddə yerinə yetirmələri üçün şərait yaradılmışdır.

Hazırda Azərbaycanda protestantlığı təmsil edən “Xilaskar Yevangelik Lüteran”, “Yeni Həyat”, “Həyat sözü”, “Yehovanın şahidləri” və digər dini icmalar fəaliyyət göstərirlər.

Həmçinin, XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusiya imperiyasının mərkəzi regionlarından slavyandilli əhalinin Cənubi Qafqaza köçürülməsi nəticəsində Azərbaycanda məskunlaşmış molokanlar da bu gün fəaliyyətlərinin davam etdirirlər. Molokanlar əsasən Şamaxı, İsmayıllı, Gədəbəy, Göygöl, Quba, Cəlilabad, Lənkəran, Masallı və digər rayonlarda məskunlaşıblar. Hazırda Bakı və Sumqayıt şəhərlərində, eləcə də Qobustan rayonu, Hilmilli kəndində və İsmayıllı rayonu, İvanovka qəsəbəsində rəsmi molokan dini icmaları fəaliyyətdədir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Bəhai dini icması yenidən formalaşaraq dövlət qeydiyyatdan keçmiş, habelə, Krişna şüuru dini icması yaradılmışdır. Hazırda ölkəmizdə hər iki dini icmanın mənsubları yaşayır və fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində, mənəviyyatında dərin iz buraxmış dinlərdən biri də **İslamdır**. Azərbaycan tarixinin on dörd əsrlik dövrü İslam dini ilə bağlıdır. Hətta Sovet hakimiyyəti döv-

ründə də böyük çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı İslam dəyərlərini yaşatmış və xalqımızın mənəvi sərvəti kimi qorumuşdur.

İslamdan öncə yayılmış xristianlıq Azərbaycanın tarixi ərazilərinin yalnız bir hissəsini, daha doğrusu, Albaniya ərazilərini əhatə edib, atəşpərəstlik isə daha çox Azərbaycanın cənubunda – Atropatendə yayılıb. Bu baxımdan İslam Azərbaycan xalqının yaşadığı tarixi əraziləri bütünlüklə əhatə edən və son 14 əsrdə aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayan ümumxalq dinidir.

İslamın türk xalqları arasında, o cümlədən Azərbaycanda yayılması böyük tarixi əhəmiyyətə malik hadisə olub. Dini birlik şüuru etnik və ya milli birlik şüurundan daha güclü və əhatəli olduğundan İslam yeni müsəlman sivilizasiyasının təməlində durub və türk xalqları bu dini qəbul etməklə nəinki daha əhatəli və zəngin bir sivilizasiyaya qoşublar, həm də bu sivilizasiyanın təşəkkülündə, inkişafında, zənginləşməsində mühüm rol oynayıblar.

Azərbaycanda İslamla bağlı önəmli məqamlardan biri də odur ki, bu din Qafqazda ölkəmiz vasitəsilə yayılıb. Bunun məntiqi nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan Qafqaz regionunda yaşayan bütün müsəlmanlar üçün dini mərkəz rolunu oynayır və bu fakt istər elmi, istərsə də dini dairələr tərəfindən qəbul edilir.

Azərbaycanda islamın yayılması hicrətin 18-ci ilindən (639-cı il) başlamışdır. Tarixçilər həmin dövrü bir neçə mərhələyə bölürlər. Birinci mərhələ VII əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərinə qədər davam edən islam fəthatları dövrünü əhatə edir. Döyüşlərdə məğlub olan Azərbaycanın mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad ərəblərlə həmin il sülh müqaviləsi bağladı. O dövrdə ərəblər Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Beyləqan, Bərdə, Şirvan, Muğan və Arranı fəth edərək Xəzər sahilini boyunca Dərbəndə kimi irəlilədilər. Bəzi tarixi mənbələrə görə, artıq xəlifə Əli bin Əbu Talibin hakimiyyəti dövründə (656-661) Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti islamı qəbul etmişdi. İslam fəthatları çox yerdə sülh yolu ilə, bəzi yerlərdə silah gücü ilə həyata keçirildi. Ərəblər fəth etdikləri ərazilərdə əhaliyə vergi qoyur, sülh müqaviləsi bağlayıb yürüşlərini davam etdirir, əhali vergidən imtina etdikdə yenidən geri qayıdırdılar. Yerli əhaliyə islamı qəbul etmək təklif edilir, razılaşanlara toxunulmur, digər dinlərin nümayəndələrinə cizyə tətbiq edilir, islamı qəbul etməyənlərə və cizyə ödəmək istəməyənlərə qarşı müharibə elan olunurdu. Bu mərhələnin sonunda İslam Azərbay-

canda hakim din oldu, 705-ci ildə Alban dövləti süquta uğradı və Alban kilsəsi öz müstəqilliyini itirdi.

İkinci mərhələ VIII əsrin əvvəllərindən Qərbi İranda və İraqda Büveyhilərin hakimiyyətə gəlməsinə qədərki dövrü əhatə edir. Abbasilər imperiyasının dağıldığı dövrdə Azərbaycanda bir sıra müstəqil feodal dövlətləri yarandı və onlar xilafətə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. Onlar arasında Şirvanşahlar, Şəddadilər, Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər daha nüfuzlu idi. Həmin mərhələdə Azərbaycan ərazisində bütpərəstlik, zərdüştilik əhəmiyyətini itirdi, yəhudilik mövcudluğunu qoruyub saxladı, Alban kilsəsi müstəqilliyini bərpa etdi, amma nüfuz dairəsi zəiflədiyindən din ayinlər erməni dilində aparıldı.

Üçüncü mərhələ Büveyhilərin hakimiyyəti dövrünü (935-1055) əhatə edir. Bu dövrdə mötədil şiəlik Azərbaycanda yayılmağa başlayaraq Dərbəndə qədər gedib çıxdı, sünni hənəfi və şiə imami məzhəbləri aparıcı məzhəblər oldular və sufilik özünə xeyli ardıcıl tapdı. Azərbaycanda sufi abidələri yarandı.

Dördüncü mərhələ Səlcuqilər dövrünü (XI əsrin ortaları – XIII əsrin ortaları) əhatə edir. XI əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində yaranan Şirvanşahlar, Şəddadilər və Rəvvadilər dövləti arasında çəkişmə gedirdi və bu onların xaricdən olan hücumlara qarşı müdafiə qüvvəsini zəiflədirdi. Belə bir tarixi şəraitdə Səlcuqilər imperiyası yarandı və Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox bölgələr onların nəzarətinə keçdi. Bu mərhələdə sünnilik bölgədə gücləndi, şiəliyin mövqeyi zəiflədi, şafilik aparıcı məzhəbə çevrildi və sufilik daha geniş ərazilərdə yayıldı.

Beşinci mərhələ monqol istilaları dövrü (XIII əsrin I yarısı – XV əsrin II yarısı) ilə bağlıdır. Bu dövrdə Azərbaycanın bir sıra şəhərləri, o cümlədən Gəncə və Şəmkir tamamilə dağıdıldı. Bakı, Tovuz və digər şəhərlər monqolların nəzarətinə keçdi. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin zəbti ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən istila olundu. Bu dövrdə Azərbaycanda sufilik geniş yayıldı, hürufilik gücləndi. Əbülhəsən Əliyül-Əla və şair Nəsimi (vəfatı – 1417) hürufiliyin ən nüfuzlu nümayəndələri kimi şöhrət tapdılar. Bu dövrdə sufi xəlvətiyyə təriqətinin ikinci piri Seyyid Yəhya Şirvani Bakuvü Xəlvəti (vəfatı – 1464) öz məşhurluğu ilə seçildi. Sonralar bir çox sufi təriqətləri, o cümlədən nəqşbəndiyyə Azərbaycana və Azərbaycan vasitəsilə Şimali Qafqaza nüfuz etdilər.

Altıncı mərhələ Səfəvilərin (1501-1786) və XVI əsrdən etibarən Osmanlıların (1281-1924) hakimiyyəti dövrünü əhatə edir. XV əsrin ortalarından etibarən Ərdəbil, Muğan və Qarabağ Səfəvilərin hakimiyyəti nəzarətinə keçdi.

Səfəvilər sülaləsinin yüksəlişi monqol istilasını dövrünə təsadüf edir. XIII əsrdə monqolların işğal etdiyi ərazidə sufilik təriqəti yarandı və tezliklə sənətkar və kəndlilər arasında yayıldı. Həmin dövrdə belə təriqətlərdən biri də Ərdəbil şəhərində yaranmışdı. Bu ordenin adı Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi əl-Ərdəbilinin adı ilə bağlıdır. Səfəvilər qısa müddətdə öz təlimlərini Azərbaycanda, İranda və bir sıra digər Şərqi ölkələrində yaymağa müvəffəq oldular.

Bu dövr Azərbaycana nəzarəti ələ keçirmək üçün Səfəvilərlə Osmanlılar arasında gərgin mübarizənin getməsi ilə yadda qalmışdır.

Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələ başladı, din xadimləri repressiyaya məruz qaldılar, dini ayin və mərasimlərin icrasına qadağa qoyuldu.¹

Tolerantlığın Azərbaycan xalqının xarakterik xüsusiyyəti olması danılmaz faktır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə yüksək səviyyədə dözümlülük mühitinin və mədəniyyətinin formalaşmasında İslam dininin böyük rolu olmuşdur. Çünki azərbaycanlıların ənənəvi dini olan İslamda tolerantlıq, dözümlülük yüksək mənəvi dəyər və mədəniyyət kimi qiymətləndirilir. Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, bütün dövrlərdə müsəlmanlar öz inanclarına sۆykənərək digər dinlərin nümayəndələrinə nəinki tolerant münasibət bəsləmiş, hətta ibadət evləri tikmək, etiqadlarına uyğun yaşamaq üçün onlara yardım göstərmişlər.

Azərbaycan xalqı İslam mədəniyyətinin çiçəklənməsi üçün bütün imkanlarını səfərbər etmiş və qısa müddətdə bu mədəniyyətin layiqli və görkəmli nümayəndəsinə çevrilmiş, İslam mədəniyyətinə bir çox dahi şəxsiyyətlər – Nizami və Füzuli kimi dahi şairlər, Bəhmənyar kimi filosoflar, Sührəvərdi, Nəimi və Nəsimi kimi sufi mütəfəkkirləri, Əcəmi kimi memarlar bəxş etmişdir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra elm, fəlsəfə ilə yanaşı, ictimai şüurun başqa formalarının, xüsusilə dinin yayılması üçün də münasib şərait yarandı. Müxtəlif dini qurumların fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradıldı, yeni dini icmalar təşkil olundu, respublika-

---

¹ Qeyd: Bu barədə "Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri" növbəti yarımfaslında geniş məlumat veriləcəkdir.

nın şəhər və rayonlarında məscidlər inşa olundu, Sovet hakimiyyəti illərində dağıdılmış müqəddəs ocaqlar, pir və ziyarətgahlar yenidən bərpa edildi.

Ötən əsrin 20-ci illərdə yerlə yeksan edilmiş Bibiheybət məscidi Ulu Öndər Heydər Əliyevin qayğısı ilə yenidən tikildi, Təzəpir məscidinin yanında İslam Universiteti üçün bina inşa olundu. Hər il Həcc mərasimi günlərində yüzlərlə dindarın müqəddəs Kəbəni, habelə İslamın başqa müqəddəs ocaqlarını ziyarət etməsi üçün tədbirlər görüldü. “Qurani-Kərim” Azərbaycan dilinə tərcümə olundu, dini qəzet və jurnallar nəşrə başladı. 1989-1990-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş “Bakı mədrəsəsi” 1991-ci ildə “Bakı İslam İnstitutuna”, 1994-cü ildə isə “Bakı İslam Universitetinə” çevrildi və bir çox şəhərlərdə mədrəsələr açıldı.

1997-ci ildə İslam dəyərlərini qoruyub saxlamaq və zərərli dini təlimlərin ölkədə yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində tanınmış elm və din xadimlərinin iştirakı ilə Elmi-dini şura yaradıldı. İslam dini, İslam sivilizasiyası ilə bağlı tədqiqat əsərlərinin sayı çoxaldı, bu sahədə keçirilən beynəlxalq konfrans və simpoziumların coğrafiyası genişləndi.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə milli-mənəvi, onun tərkib hissəsi kimi İslami dəyərlərə və din adamlarına xüsusi qayğı göstərildi, Azərbaycanın İslam ölkələri ilə əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirildi. Hazırda Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də İslam dini dəyərlərinə və abidələrinə *qayğı göstərir*, tarixi abidələrimizin bərpası istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirir.

Respublikada dinlərarası dialoqun genişləndirilməsi və tolerantlığın gücləndirilməsində, sülh və əmin-amanlığın bərqərar olunmasında Azərbaycan müsəlmanlarının dini mərkəzi sayılan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (QMİ) və onun sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə xüsusi rol oynayır. QMİ digər ölkələrin dini qurumları ilə sıx əlaqələrə malikdir, onlarla sıx əməkdaşlıq edir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müxtəlif dinlərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşmanın təmin olunması məqsədlə sözügedən qurum ölkə daxilində və xaricdə müxtəlif konfrans və görüşlər keçirir.

Azərbaycanda zəngin İslam ənənələri ciddi səylə qorunur, dini bayramlar dövlət səviyyəsində qeyd edilir, İslamla bağlı bir çox bey-

nəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər Azərbaycanda keçirilir, ölkəmiz İslam dünyasının mədəni və siyasi həyatında fəal iştirak edir.

5.3. Azərbaycanda dövlət–din münasibətləri

Azərbaycan dövlət–din münasibətlərinin tənzimlənməsi və dini dözümlülük sahəsində zəngin ənənə və təcrübəyə malikdir. Bu münasibətlər müxtəlif mərhələlərdən və tarixən ağır sınaqlarından keçərək özünəməxsus xüsusiyyət və çalarlar qazanmışdır. Zaman-zaman təqib və repressiyalara məruz qalsa da, Azərbaycan xalqı daima öz millimənəvi dəyərlərinə sadıqlıq nümayiş etdirmiş, digər din və mədəniyyətlərə tolerant münasibəti ilə seçilmişdir. Bu gün də Azərbaycan dövləti və xalqı bu zəngin ənənəni yaşadır, onun gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətində söylərini əzmlə davam etdirir.

Azərbaycanda dövlət–din münasibətləri sahəsində son üç əsrdə baş vermiş hadisələr xüsusilə diqqəti çəkir. Belə ki, tariximizdə ən ağır dövrlərdən biri olan XIX əsrin əvvəlləri xalqımızın yaddaşında yeni mərhələ kimi xarakterizə olunur. Həmin dövrdə Azərbaycanın bir çox xanlıqları, o cümlədən Bakı, Quba və Dərbənd xanlıqları təcavüzə məruz qaldı, Rusiyaya tabe olmağa məcbur edildi. İran və Osmanlı imperiyaları bu işğalla razılaşmadığından 1804-cü ildə İran, 1806-cı ildə isə Osmanlı imperiyası Rusiya ilə müharibəyə başladı. Lakin hər iki müharibə Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdı, 1813-cü ildə Qarabağın Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi imzalandı, gərgin və ağır mübarizədən sonra Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın tərkibinə daxil oldu.

İşğalın ilk illərində Rusiya hakim dairələri fərqli siyasət yürüdərk yerli xanlara qarşı özünü liberal aparır, xanlıqların daxili işlərinə qarışmır, nüfuzları yerli idarəçilərdən daha güclü olan müsəlman din xadimlərinə olduqca ehtiyatlı münasibət bəsləyirdi. Lakin XIX əsrin 20-ci illərində bu siyasət dəyişərək kəskin xarakter almağa başladı, Çar Rusiyası Azərbaycanda dini duruma müdaxilə etmək üçün müxtəlif üsullara əl atdı və bu əhalinin Rusiyaya əvvəlki loyallıq münasibətinin dəyişməsinə gətirib çıxardı. Həmin dövrdə Çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı siyasətində əhalinin xristianlaşdırılmasına, müsəlmanlar arasında məzhəb fərqlərini şisirtməklə sünnilərlə şislərin bir-birinə qarşı qoyulmasına xüsusi önəm verildi.

İslam dininə və müsəlmanlara sərt münasibət, onlara qarşı aparılan qərəzli siyasət Çar Rusiyasına baha başa gəldi. Müxtəlif vaxtlarda baş verən üsyanlar ciddi cəhdlərə baxmayaraq, din xadimlərinin əhali arasında nüfuzunun azalmadığını və onların əvvəlki kimi aparıcı gücə malik olduğunu sübut etdi. Komendant idarə üsulu yerlərdə hakimiyyəti möhkəmləndirmək ümidini doğrultmadı, onların özbaşınalığı geniş xalq kütlələrinin və əhəlinin imkanlı təbəqəsinin narazılığına səbəb oldu.

Vəziyyətin daha da gərginləşmə biləcəyini nəzərə alan Çar hökuməti XIX əsrin 40-cı illərində dinlə bağlı siyasətinə yenidən baxdı, 1842-ci ildə Cənubi Qafqaza xüsusi komissiya göndərdi, ruhanilərin əvvəlki hüquq və imtiyazlarının qismən bərpasını, şəriət məhkəmələrinin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsini, hakimiyyətə sədaqətə qulluq edən din xadimlərinin mükafatlandırılmasını, vəzifədə olan bütün ruhanilərə xəzinədən məvacib ayrılmasını və s. nəzərdə tutan rəsmi sənədlər hazırlandı. Artıq Çar hökuməti özünə sadıq din xadimlərinin dairəsini genişləndirmişdi, bununla belə, ruhanilərin böyük əksəriyyəti əqidəsinə, dünyagörüşünə və cəmiyyətdə apardığı maarifləndirmə işinə görə hakimiyyət üçün hələ də təhlükəli idi.

Hökumət savadlı, dini-milli dəyərlərə bağlı din xadimlərinə etimad göstərmirdi. Yüksək vəzifələrə seçilən ruhanilərin İslamı nə dərəcədə mənimsəmələrinə deyil, Rusiya qanunlarını və rus dilini bilmələrinə xüsusi önəm verilirdi. Onların məqsədi din xadimlərini özlərinə daha sədaqətli etmək, xalqdan uzaqlaşdırmaq, savadı olmayan şəxsləri yüksək dini vəzifələrə təyin etməklə savadsızlığı yaymaq və əhəlinin onlara etimadsızlığını gücləndirmək idi.

Din sahəsində yeni mərhələyə keçilməsinə baxmayaraq, Çar hökuməti uzun müddət müsəlman din xadimlərinin sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi statusu məsələsinə həll edə bilmədi. Nəhayət, 1872-ci ilin aprelin 5-də II Aleksandrın fərmanı ilə 1917-ci ilin fevralına qədər qüvvədə olan “Zaqafqaziya müsəlman ruhaniliyinin idarə olunması haqqında Əsasnamə” qəbul edildi. Bu sənədə əsasən müsəlman ruhaniliyi hakimiyyət orqanlarının tam nəzarətinə keçdi, vəzifələrə təyinat barədə qərarları hakimiyyət orqanları qəbul etdi. Məscidlərin və din xadimlərinin fəaliyyətinə nəzarəti dövlət həyata keçirdi, ayrıca şiə və sünni ruhani idarələri yaradıldı, Qafqaz şeyxülislamı və Qafqaz müftisi vəzifələri təsis edildi. Ruhani idarələri yerlərdə öz fəaliyyətini quberniya məclisləri, qazilər və məscid ruhaniləri vasitəsilə həyata keçirməyə başladı, hər iki idarənin mərkəzi Tiflis şəhəri müəyyən edildi.

Çar Rusiyasının Azərbaycanda həyata keçirdiyi din siyasəti kifayət qədər sərt olmuş, bir sıra qadağa və məhdudiyətləri özündə ehtiva etmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz millimənəvi dəyərlərinə möhkəm sarılaraq həmin siyasətə qarşı davamlı mübarizə aparmış, öz inancından və əqidəsindən imtina etməmişdir.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri dünyada ciddi dəyişikliklərin və təlatümlərin baş verməsi ilə yadda qalmışdır. Müharibələrin baş verməsi, sosial-iqtisadi proseslərin sürətlənməsi, yeni siyasi partiya və təşkilatların yaranması bu dövrün əsas xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. Həmin dövrdə Rusiyada iqtisadi vəziyyət ağırlaşmış, tətillər ölkəni bürümüş və siyasi hakimiyyət zəifləmişdi. Hakimiyyət vəziyyətin ağırlığını başa düşərək ciddi siyasi qərarlar qəbul edir, ölkə vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının təmin olunması məqsədilə tədbirlər həyata keçirirdi. Lakin bütün bu qərarlar ölkədə siyasi sabitlik yaratmaq və hakimiyyəti qorumaq üçün yetərli deyildi.

II Nikolay 1905-ci ilin dekabr ayının 11-də Dövlət Dumasının çağırılması barədə qərar qəbul etdi və Qafqaz müsəlmanları Dumada iştirak etmək hüququ qazandı. Azərbaycan ziyalıları tarixi fürsətdən yararlanaraq siyasi proseslərdə fəal iştiraka, xalqı əsarətdən xilas etməyə və müstəqillik üçün təşkilatlanmağa başladılar. Bu məqsədlə davamlı olaraq mətbuatda xalq oyanışa və birləşməyə çağıran yazılar dərc olunur, yaranmış tarixi fürsətdən mümkün qədər çox yararlanmaq təbliğ edilirdi. Azərbaycanın XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəsində məhz bu çağırışlar xüsusi rol oynadı.

Çar hökuməti bu dövrdə müsəlmanların dini birliyini pozmaq üçün məzhəb fərqi şisirtməklə sünni-şiə başçılarını bir-birinə qarşı qoyurdu. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki uzun müddət Rusiya imperiyasının işğalına məruz qalan Şimali Azərbaycanda milli demokratik qüvvələrin təşkilatlanmasında milli düşüncəli ruhanilər, o cümlədən mənəvi ocaq kimi Təzəpir məscidi mühüm rol oynayırdı.

Çar Rusiyası bu təhlükəni ciddi təhlil edərək müsəlmanların birliyinin qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirirdi. 1910-cu ildə Rusiya imperiyasının Daxili işlər nazirinin Çarın Nazirlər Şurasına göndərdiyi məktubunda deyilirdi: *“Bir çox daxili və xarici siyasətlərin təsiri altında axır zamanlarda Krım, Volqaboyu, Qafqaz və Zauralye tatar-müsəlman əhalisi arasında milli-dini təbliğatın gücləndiyi özünü göstərir. Təkcə Rusiyadakı müsəlman aləminin dini və mədəni müstəqilliyinə deyil, həm də dövlətin sərəq*

ucqarlarındakı bütün müxtəlif tayfalı və müxtəlif etiqadlı “yadların” tatarlaşmasına və müsəlmanlaşmasına cəhd edilməsi yolunda müəyyən istiqamət şəklini alan bu təbliğat dövləti narahət etməyə bilməz”.

Həmin dövrdə böyük dini təyinətli məkanların əksəriyyəti xalqın məşvərət yeri, din xadimləri isə milli oyanışa dəstək verən zümrəni təmsil edirdi. Təzəpir məscidi və İsmailiyyə binası bu qəbildən olan əsas mərkəzlərdən hesab olunurdu. İstər Çar məmurları, istərsə də bolşevik-daşnaq qruplaşmaları Azərbaycan xalqının birliyinin təmin olunmasında Təzəpir məscidinin və din xadimlərinin oynadığı rolu yaxşı bildirdilər. Ona görə 1918-ci il martın 31-də müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımına başlayan daşnak-bolşevik birləşmələri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, eləcə də milli şüurun oyanmasında, elmi-dini maarifçiliyin təbliğində xüsusi rola malik möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri olan İsmailiyyə binasını, “Kaspi” qəzetinin redaksiyasını və mətbəəsini, orada yenicə çap olunmuş Qurani-Kərimin 5 min nüsxəsini yandırır külə döndərdilər.

1918-ci ilin mart qırğınları günlərində və sonralar soyqırımına məruz qalmış on minlərlə insanın dəfn mərasimlərində müsəlmanların təşkilatlanmasına və müxtəlif qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinə Təzəpir məscidində bir araya gəlmiş milli düşüncəli ruhanilər rəhbərlik etdilər. Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən bu müsibətlərdə din xadimləri ilə yanaşı milli ruhlu ziyalılar da Təzəpir məscidinə gələrək əhalini hissələrə qapılmamağa, səbirli və dözümlü olmağa çağırırdılar.

Nəhayət, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası müsəlman dünyasında ilk dünyəvi və demokratik respublikanın – Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin (AXC) yarandığını elan etdi. İlk milli demokratik dövlətimizin təşəkkül tapması prosesi çox mürəkkəb şəraitdə baş verirdi. Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən daxili və xarici düşmənlər hiylə və məkrə ixtişaşlar törədir, qarşıdurmalar yaradır və quruculuq işlərinə mane olurdular.

Çətinliklərə baxmayaraq, bütün sahələrdə, o cümlədən dövlətin münasibətlərinin tənzimlənməsində əsas prinsiplər müəyyənləşdirildi. İslama qarşı uzun illərdir davam edən ayrı-seçkiliyə son qoyuldu, ölkədə dini dəyərlər milli ideologiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul olundu, dini etiqad azadlığı təmin edildi, dini ayin və mərasimlərin sərbəst yerinə yetirilməsi üçün hüquqi zəmin və əlverişli şərait yaradıldı. Xarici siyasətdə bilavasitə milli dövlətçilik maraqları üstünlük

təşkil edərək həm İslam, həm də xristian dövlətlərlə sülh, dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasına önəm verildi.

1918-ci il iyunun 17-də AXC-nin yeni hökuməti formalaşdırıldı, milli-dini ənənələrin bərpa olunması, əhalinin dini etiqad azadlığının təmin edilməsi məqsədilə Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi (XMDEN) yaradıldı və Nəsim bəy Yusifbəyli bu Nazirliyə rəhbər təyin olundu. Nazirlik dərhal din xadimləri və dini qurumlarla sıx əməkdaşlığa başladı. Ölkə parlamentinin formalaşmasında Azərbaycanın milli, dini tərkibi nəzərə alındı, müsəlmanlara 80, xristianlara 35 yer ayrıldı. Ermənilər parlamentdə 21 deputatla təmsil olundular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Qafqaz müsəlmanlarının vahid ruhani idarəsinin yaradılmasına nail oldu. Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasına qədər bu idarələr Tiflisdə yerləşirdi. Lakin bölgədə cərəyan edən mürəkkəb hadisələr nəzərə alınaraq, hər iki ruhani idarəsinin rəhbərləri – Məhəmməd Pişnamazzadə və müfti Mustafa Əfəndizadə Azərbaycana köçmək qərarına gəldilər. XMDEN-nin 10 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə onlar Gəncəyə köçdülər və könüllü olaraq 1918-ci il sentyabrın 1-də vahid orqanda birləşdilər. Sentyabrın 7-də XMDEN bu qərarı təsdiqlədi, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı işğaldan azad olduqdan sonra ruhani idarəsi paytaxta köçürüldü.

XI Qızıl Ordu Şimali Azərbaycanı işğal edənədək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu qısa müddətdə iqtisadi, ictimai-siyasi və sosial həyatın müxtəlif sahələrinə aid xeyli islahatlar həyata keçirdi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsi üçün misilsiz işlər gördü. Ölkə vətəndaşlarının hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş qərar və tədbirlərdə əhalinin vicdan azadlığı məsələləri xüsusi yer tutdu.

1920-ci ildə Azərbaycan yeni bir tarixi mərhələyə qədəm qoydu, aprelin 28-də Azərbaycanda zorla Sovet hakimiyyəti quruldu, Demokratik Respublikanın bütün dövlət təsisatları ləğv olundu, Kommunist partiyası istisna olmaqla bütün siyasi təşkilatlar fəaliyyətini dayandırdı. İttihad partiyası Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə partiyanın məqsədlərinin yerinə yetdiyini bildirərək, bütün ittihadçılara Kommunist partiyasına üzv olmağı tövsiyə etdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra dini təsəvvürləri və inancları insanların beynindən və həyat tərzindən çıxarmaq üçün İslam dininə hücumlar başladı, dinə qarşı mübarizə kəskin xarakter aldı. Bu işə, əsasən, yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr,

ədəbiyyat və incəsənət xadimləri cəlb edildilər. Dövlət vicdan və etiqad azadlığı prinsiplərindən uzaqlaşdı, bütün dini imtiyazlar ləğv edildi, məscid və kilsələr dövlətdən ayrıldı.

İllər keçdikcə dinlə mübarizə daha da gücləndi, məscidlərin fəaliyyətinin dayandırılması və dağıdılması iri miqyas aldı. 1928-ci il dekabr ayında AK(b)P Mərkəzi Komitəsinin Rəyəsət Heyətinin iclasında “Kəndlilərə mədəni ehtiyacları üçün verilmiş məscidlər haqqında” məsələyə baxıldı, bir sıra məscidlər mədəni-maarif müəssisələrinə çevrildi. Müxtəlif müəssisələrə məscidlərdən minbərləri çıxartmaq, məscid və mədrəsələri boşaltmaq, bağlamaq və din xadimlərini təqib etmək göstərişi verildi. Quran zərərli kitab kimi qadağan edildi, məscidlər dağıdıldı, ya da anbara, kitabxanaya və muzeyə çevrildi.

1941-1945-ci illər müharibəsinin ilk illərində ümitsizliyə qapanmış insanlar yenidən dinə kütləvi üz tutmağa başladılar. 1943-cü ildə müharibənin gedişində əsaslı dönüş yarandıqdan sonra Sovet imperiyasının rəhbəri İosif Stalin Qərb dövlətləri ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra siyasi gedişlər etdi. O, tezliklə müharibənin qələbə ilə bitəcəyini, SSRİ-nin dünyadan təcrid olunmuş vəziyyətdə varlığını qoruyub saxlaya bilməyəcəyini anlayırdı. Sovet dövləti müharibədən sonra dünyada hegemon dövlətlərdən biri kimi qəbul olunmaqla yanaşı, həm də ideal siyasi sistemə malik ölkə kimi nüfuz qazanmalı idi. İkinci cəbhənin açılması və müharibədən sonra Qərb dəyərlərinə inteqrasiya üçün müəyyən islahatların həyata keçirilməsi vacib idi. Onlardan ən önəmlilərindən biri dini təsisatların formalaşdırılması hesab edilirdi.

SSRİ hökuməti yanında Dini İşlər Şuraları müttəfiq respublika, muxtar respublika və vilayətlərdə yuxarıda göstərilən vəzifələri yerinə yetirirdilər. Bu Şuraların Azərbaycan SSR-də müvəkkilliyi 1944-cü il iyulun 9-da təşkil edildi. Dini İşlər Şuralarının Azərbaycan SSR üzrə ilk müvəkkili Bəybala Şahbazbəyov idi. Bu sahədəki işlərin səmərəliliyini artırmaq və mərkəzləşdirmə həyata keçirmək məqsədilə SSRİ Nazirlər Sovetinin 8 dekabr 1965-ci il tarixli qərarına əsasən, SSRİ Nazirlər Sovetiyasında Dini İşlər Şurası yaradıldı. Dini İşlər Şurası haqqında əsasnamədə bu qurumun SSRİ dövlətinin din sahəsində siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə yaradıldığı göstərilirdi. Şuranın başlıca vəzifəsi vətəndaşların “vicdan azadlığı” nı təmin edən SSRİ Konstitusiyasına, digər sovet qanunlarına, SSRİ Ali

Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanlarına və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarına riayət olunmasına nəzarət etmək idi.

Sovet hökumətinin həyata keçirdiyi bütün tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz adət-ənənələrindən, milli-mənəvi dəyərlərindən və dini etiqadından uzaqlaşmadı, tarixi köklərini qorudu.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələ başladı, uzun illər dini fəaliyyət sahəsində tətbiq edilən qadağalara son qoyuldu, ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin olundu, dini qurumların fəaliyyətinə və dini ayinlərin icrasına şərait yaradıldı, qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırıldı. Uzun illər ibadət ocaqlarının, dini icmaların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına, dini ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına qoyulan qadağalar aradan qaldırıldı. Azərbaycan xalqı öz milli və dini bayramlarını azad, sərbəst qeyd etmək hüququ əldə etdi, gənc nəslin sağlam ruhda, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq yetişməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi.

Həmin dövrdə müsbət dəyişikliklərlə yanaşı, dini durumda narahatlıq doğura biləcək məqamlar da müşahidə olunurdu. Belə ki, dövlətin dini etiqad və vicdan azadlığının təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərdən məkirli məqsədlər üçün istifadəyə cəhd edən qruplar meydana çıxdı. Onlar bütün imkanlarını səfərbər edərək zərərli dini təlimləri təbliğ edir, dini durumun gərginləşməsinə, radikal dini cərəyan və təriqətlərin Azərbaycanda yayılmasına çalışırdılar. Belə bir şəraitdə Azərbaycan hökumətinin üzərinə ciddi vəzifələr düşürdü. Nəsilərdən-nəsilərə keçən dini dəyərlər sistemi ciddi öyrənilməli, olduğu kimi insanlara çatdırılmalı, tarixin sınağından keçmiş dözümlülük ənənələri qorunub saxlanılmalı, zərərli dini təlimlərin və radikal təriqətlərin ölkədə yayılmasının qarşısı alınmalı idi.

1992-ci ildə qəbul olunan “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dini mərkəzlərin, idarələrin, qurumların və tədris müəssisələrinin fəaliyyəti tənzimləndi, dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması və fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydaları müəyyənləşdirildi, onların mülkiyyət hüququ, istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti, beynəlxalq əlaqələri, dinin məktəblə münasibəti, dini icmaların xeyriyyə və mədəni-maarif fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirildi.

Bu sahədə görülən ən böyük işlərdən biri 1995-ci ildə Ümum-milli Lider Heydər Əliyevin bilavasitə diqqət və qayğısı ilə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dini etiqad azadlığını təmin edən və dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən müddəaların daxil edilməsi idi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18, 25, 47, 48 və 71-ci maddələrində dini etiqad və vicdan azadlığına geniş yer verilir. Dövlət quruculuğunun dünyəvi mahiyyət daşması, dinin dövlətdən ayrı olması, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabər sayılması, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşması, insan ləyaqətini alçaldan, insanpərvərlik prinsiplərinə zidd dinlərin yayılmasının və təbliğinin qadağan olması barədə müddəalar qanunvericilik bazasında əksini tapdı. Eyni zamanda hər kəsə fikir və söz azadlığı verildiyi, ölkə vətəndaşlarının dinə münasibətini müstəqil müəyyən-ləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ olduğu bəyan edildi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Fərmanı ilə 21 iyun 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldıqdan sonra ölkədə dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələ başladı. Dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət olunması, dini icmaların qeydiyyatına alınması, dini qurumların və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi səlahiyyəti Dövlət Komitəsinə həvalə olundu.

Dini etiqad azadlığının təmin olunmasına, icmaların dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə və tolerantlıq ənənələrinin gücləndirilməsinə diqqət artırıldı. Azərbaycan hökuməti bütün dinlərin nümayəndələrinə dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirmək üçün bərabər imkanlar yaratdı, onların fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin qarşısını aldı, radikal qruplaşmaların fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirdi.

Ölkənin iqtisadi imkanları genişləndikcə müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə qayğı və diqqət daha da artırıldı, onların problemlərini həll etmək Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Hazırda qloballaşma prosesinin sürətləndiyi, xarici təsirlərin artdığı mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə dinlərarası qarşılıqlı anlaşma, hörmət prinsiplərinin qorunub saxlanması və dindən siyasi məqsədlər naminə istifadənin qarşısının alınması üçün sağlam dini maarifləndir-

mənin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, Azərbaycan hökuməti sabitliyin qorunması məqsədilə dini vəziyyəti daim nəzarətdə saxlayır, radikalıq və ekstremizm meyillərinin qarşısının alınması habelə, sağlam dini maarifləndirmənin aparılması istiqamətində səylərini daha da gücləndirir. Dini təbliğatın təəssübkeşlik, dini dözümsüzlük ideyalarının təsiri altında aparılmasının ölkədə din sahəsində yaranmış sabitliyin pozulmasına gətirib çıxara biləcəyi nəzərə alınaraq, bu iş milli dövlətçilik konsepsiyasına uyğun həyata keçirilir.

2015-ci ilin dekabr ayında Azərbaycanda “Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında Qanun qəbul edilmişdir. Bu Qanunun qəbul edilməsi milli, sosial və ya dini nifrətin salınmasının, milli ləyaqətin alçaldılmasının, milli, irqi, sosial və ya dini mənsubiyyətindən asılı olaraq vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının və ya üstünlüklərinin müəyyən edilməsinə yönələn hərəkətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasına ciddi töhfələr vermişdir.

Ekstremizmə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və radikalıq meyillərinin qarşısının alınması ilə bağlı müddəalar Azərbaycan Respublikasının Qanunlarında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 12.1, 279.1-ci (Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələr və ya qruplar yaratma, eləcə də onların yaradılmasında və fəaliyyətində iştirak etmə, onları silahla, döyüş sursatı ilə, partlayıcı maddələrlə, hərbi texnika ilə, yaxud əsgəri ləvazimatla təchiz etmə), 28, 283-1.3-cü və 283-1.3-cü (Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarını və ya Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxsləri dini məzhəbləri yaymaq, dini ayinlərin icrası adı altında, yaxud dini düşmənçilik zəminində Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında aparılan silahlı münaqişələrə cəlb etmə, yaxud bu məqsədlə döyüş təlimləri keçmə, yaxud həmin məqsədlə fəaliyyət göstərən sabit qrup yaratma və ya belə qrupa rəhbərlik etmə, eləcə də həmin qruplarda, təlimlərdə və ya silahlı münaqişələrdə iştirak etmə, yaxud bu ağır cinayətlərə hazırlıq) maddələri ekstremizmə qarşı mübarizədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda dini etiqad azadlığının tam təmin olunmasında, dini dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsində, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində və dini icmalara dövlət qayğısının artırılmasında xalqımızın Ümummilli Lideri, müstəqil dövlətimizin qurucusu Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. O, yenidən hakimiyyətə

yətə qayıtdıqdan sonra dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, milli-mənəvi dəyərlərimizin, tarixi dini abidələrimizin bərpasına və qorunmasına dövlət qayğısı artırılmış, dini fəaliyyət sahəsində mövcud problemlərin həlli istiqamətində kompleks addımlar atılmışdır.

Ümummilli Liderimizin ölkəmizə rəhbərliyi dövründə Azərbaycan xalqının zəngin tolerantlıq ənənəsinin qorunub saxlanılmasına dövlət səviyyəsində böyük önəm verilmiş, bu ənənənin möhkəmləndirilməsi hökumətin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev mütəmadi olaraq müxtəlif dinlərə mənsub din xadimləri ilə görüşür, ibadət ocaqlarını ziyarət edir, dindarlar qarşısında çıxışlar edir, dini bayramlar və mərasimlər münasibətilə onları təbrik edirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dövlət-din siyasəti bu gün onun siyasi varisi Prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük uzaqgörənliklə və uğurla davam etdirilir, ölkədə yaşayan müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə xüsusi diqqət göstərilir. Onun bilavasitə diqqət və qayğısı ilə ölkədə yüzlərlə məscid, sinaqoq inşa edilmiş, əsaslı bərpa olunmuş, müqəddəs ziyarətgahlar yenidən qurulmuş, dini təhsil ocaqları müasirləşdirilmişdir. Təzəpir, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidlərinin, Bibiheybət və İmamzadə ziyarətgahlarının Prezident İlham Əliyevin müvafiq tapşırıq və sərəncamları ilə yenidən qurulması, Qafqazın ən böyük məscidi hesab edilən və Ulu Öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Heydər məscidinin inşası, dini qurumlara dövlət büdcəsindən maliyyə vəsaitinin ayrılması xalqımızın ən yeni tarixinin şanlı səhifələridir. Əgər Azərbaycan müstəqilliyinin ilk on ilində dünyada dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq prosesinin ən aktiv iştirakçısı idisə, hazırda bu prosesin təşkilatçısı, hətta lokomotivi funksiyasını yerinə yetirir. Bu gün dünya ictimaiyyəti həm Azərbaycanı tolerant, multikultural ölkə kimi qəbul edir, həm də bu dəyərlərin dünyada təşviqi istiqamətində hökumətin qazandığı uğurları etiraf edir.

İndiyədək dövlət-din münasibətləri sahəsində fəaliyyət göstərən strukturların formalaşdırılması və onların işinin koordinasiya olunması istiqamətində də ciddi və əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunub. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə köməkçisi xidmətinin, eləcə də Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması xüsusi qeyd edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti ilə yanaşı, qeyd olunan rəsmi qurumların yaradılması və bu prosesə cəlb edilməsi Azərbaycan hökumətinin tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyətlər və dinlərarası dialoq sahəsində hədəflərinə doğru irəliləməsini daha da sürətləndirir. Şübhəsiz ki, bu sahədə önəmli və prinsipial qərarlardan biri də ölkə Prezidentinin 2016-cı ili respublikamızda “Multikulturalizm ili” elan etməsi və bununla əlaqədar Tədbirlər Planını təsdiqləməsidir. Bu, istər dövlət-din münasibətləri, istərsə də multikulturalizm sahəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcı deməkdir.

Eyni zamanda, 2017-ci il Azərbaycanda “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilmişdir. Bu öz növbəsində Azərbaycanın islam həmrəyliyinə verdiyi önəmin və dəstəyin göstəricisidir. Bu il çərçivəsində Azərbaycanda və xaricdə bir sıra tədbirlərin keçirilməsinə başlanmışdır.

Ümummili Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu din siyasəti və onun tərkib hissəsi kimi tarixi dini abidələrin – məscid, kilsə, sina-qoqların bərpası, milli-mənəvi dəyərlərimizin, tolerantlıq ənənələrimizin təbliği və təşviqi, zəngin mədəni irsimizin beynəlxalq aləmdə tanınması Ulu Öndərə layiq şəkildə həm də Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESKO-nun və İSESKO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu qısa vaxtda məscidlərin, ziyarətgahların, xristian və iudaizm məbədlərinin tikintisi və bərpasında, Azərbaycan həqiqətlərinin, o cümlədən ölkəmizdəki dini və milli dözümlülük ənənələrinin beynəlxalq aləmdə tanınmasında böyük uğurlara imza atıb.

Ulu Öndərin apardığı uğurlu din siyasəti nəticəsində qorunub saxanılmış tolerantlıq ənənələri, bərpa edilmiş tarixi-dini, memarlıq abidələrimiz, xalqımızın zəngin incəsənəti, ədəbiyyatı bizim dünya mədəniyyətinə ən böyük töhfəmiz, gələcək nəsillər üçün ən dəyərli mirasımızdır. Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan xalqı bu mirasın sahibi, Heydər Əliyev onun qorucusu, Heydər Əliyev Fondu isə himayədarı və təbliğatçısı kimi tarixdə qalacaqdır.

Ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsinə və sabitliyin qorunmasına Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (QMİ) də öz töhfəsini verir. Dövlətin həyata keçirdiyi din siyasətində QMİ xüsusi rola və çəkiyə malikdir. İdarə ilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər dinlərin nümayəndələri arasında münasibətlər qarşılıqlı anlaşma

və etimada söykənir. Onlar ölkəmizin müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi işində fəal iştirak edirlər. Bu münasibətlərin yüksək olması baxımından Azərbaycan bu gün bir çox dünya ölkələri üçün örnək rolunu oynayır.

5.4. Multikulturalizm siyasətinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri

Məlum olduğu kimi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı onun mənəvi-mədəni inkişafına səbəb olan əsas amillərdən biridir. Digər tərəfdən, tarixi təcrübə göstərir ki, yüksək mənəvi-mədəni inkişaf səviyyəsinə malik olan hər bir ölkədə onun sosial-iqtisadi inkişafı üçün əlverişli zəmin yaranır.

İqtisadi inkişaf ictimai dəyişiklərin təkamülündə başlıca rol oynayaraq, insanların yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə öz təsirini göstərir. Müasir dünyada maddi dəyərlər qeyri-maddi dəyərlərlə qarışaraq, iqtisadi inkişafın istiqamətlərini müəyyən edir. Zaman keçdikcə cəmiyyətin iqtisadi vəziyyətinin mənəviyyat səviyyəsindən asılı olduğunu təsdiqləyir.

Cəmiyyətdə “iqtisadiyyat” və “mənəviyyat” anlayışlarının bir-birinə zidd olduğu fikri geniş yayılmışdır. Əgər birinci, ətrafdakıları konkret dəyər əsasında qiymətləndirirsə, ikinci – dəyəri olmayan, insan tələbatlarını əhatə edir. Etiraf etmək lazımdır ki, bizi əhatə edən maddi aləmə mənəvi dəyərlərin yer tutması günün tələbi kimi qəbul olunmalıdır. Buna görə iqtisadiyyatı artıq bizim mənəviyyatımızın əksi şəklində nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Maddi sivilizasiyanın tərəqqisi özü özlüyündə heç də insan həyatının gələcəyinə zəmanət vermir. Buna görə müasir dünyada mənəvi və iqtisadi inkişafın harmoniyasının təmin edilməsi sivilizasiyanın uğurlu gələcəyi üçün mühüm şərtlərdən biri sayıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, planetar miqyasda bu istiqamətdə görüləsi işlər həddən artıq çoxdur. Bunu xarici mütəxəssislərin apardığı tədqiqatlar bir daha təsdiqləyir.

Bu, qəbul olunan bir həqiqətdir ki, tarixən hər bir dövlətin qüdrətinin əsasında iqtisadi güc və siyasi nüfuz dayanır. Lakin ölkədə milli birlik, problemlərin həll olmasında vətəndaş həmrəyliyi olmadan qüdrətli dövlətə çevrilmək mümkün deyildir. Siyasi və mənəvi sabitlik iqtisadi gücün ən əsas komponentlərindən və lokomotivlərindəndir.

Bunun təməlinə təbii ki, humanitar məsələlərin vaxtında, operativ həll edilməsi durur. Ölkədə müxtəlif dini, milli dəyərlərə və xüsusiyyətlərə malik insanların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, etnik azlıqların milli-mədəni dəyərlərinin qorunması ölkədə birliyin sarsılmazlığını və daimiliyini təmin edən əsas amillərdəndir. Bu amillərin də təməli multikulturalizmə nail olmaq, onu yaşam tərzinə çevirməklə qoyulur.

Hazırda çoxmədəniyyətlilik məfhumunun sinonimi kimi istifadə edilən multikulturalizm, sözün dar mənasında o, cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti əks etdirir. Multikulturalizmin yaşam tərzini kimi beynəlxalq əhəmiyyəti müasir dünyamızda son dərəcə həyati əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu gün artıq daha çox ölkələr, xalqlar, müxtəlif beynəlxalq qurumlar, dini təsisatlar və insanlar dərk edirlər ki, kütləvi qırğın silahlarının durmadan artdığı, dövrü olaraq baş verən iqtisadi, maliyyə böhranı şəraitində mövcud olmaq, inkişaf etmək, sosial rifahı təmin etmək üçün yeganə yol əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşmadır. Buna görə də, uğurlu multikulturalizm siyasəti həyata keçirə bilməyən ölkələrdə iqtisadi və siyasi sabitliyi, sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün deyildir. Multikulturalizm siyasəti dedikdə, bir dövlətin sərhədləri çərçivəsində müxtəlif mədəniyyətlərin qorunması, inkişafı və təbliğinə yönəlmiş humanist və demokratik dövlət siyasəti nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası dünyada multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən nadir dövlətlərdəndir. Ölkəmizdə multikulturalizm siyasətinin əsasını ümummilli lider Heydər Əliyev qoymuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı ölkədə olan tarixi tolerantlıq ənənələrinin qorunması və inkişafı üçün real şərait yaratdı. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi Ulu Öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Qədim dövrlərdən multikulturalizmin Azərbaycanda geniş yayılması, onun xalqımızın həyat tərzinə çevrilməsi və müasir dövrdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olması ölkəmizin multikultural təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə olmasını təmin etmişdir. Dünyanın müxtəlif regionlarında baş verən siyasi, ictimai kataklizmlər, həmçinin ekoloji dəyişikliklərin yaratdığı fəlakətlər nəticəsində insanlar çox böyük faciə və məhrumiyyətlərlə qarşılaşırlar.

Eyni zamanda, diqqət etdikdə bu kataklizmlərin əsasında milli-dini anlaşmazlıqların da böyük rol oynadığını aydın görmək olar. Azərbaycan isə bu gün dünyanın ən sabit, multikulturalizmi yaşadan, qoruyan ölkələrindəndir. Ölkəmizdə sağlam tarixi köklərə malik multikulturalizm dövlət rəhbərliyinin düşünülmüş siyasəti ilə daha da inkişaf edir, yeni pozitiv çalarlarla zənginləşir. Azərbaycanda millətlərə-rası, mədəniyyətlərə-rası münasibətlərin sağlam zəmində qurulması və dövlətin siyasi, iqtisadi və sosial həyatında müsbət nəticələrlə müşayiət olunması bu gün artıq dünyada da təsdiq və təqdir olunan bir göstəricidir.

Ölkəmizdə multikultural dəyərlərin uğurla inkişaf etdirilməsinə imkan verən başlıca şərt və maddi əsasın da sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı olduğunu qeyd etmək lazımdır. Çünki sosial-iqtisadi inkişaf amillərinin düzgün idarə edilməsi multikulturalizmin səmərəsi baxımından da prioritet istiqamətdir. Respublikada iqtisadi inkişafın humanitar aspektlərinin gücləndirilməsi və multikultural dəyərlərin maddi əsaslarının genişləndirilməsi, ölkəmizin iqtisadi inkişaf strategiyasında iqtisadi, sosial, demoqrafik, mənəvi, humanitar, birgə yaşayış, həmrəylik problemlərinin vəhdət halında həlli aparılan uğurlu multikulturalizm siyasətinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı son 10 il ərzində dünyanın ən yüksək iqtisadi artım tempinə malik ölkələrindən biri kimi keyfiyyət etibarını ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu müddətdə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət iqtisadiyyatın həcminin əhəmiyyətli genişlənməsinə, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə, sosial-iqtisadi infrastrukturun tamamilə müasirləşdirilməsinə imkan vermişdir. 2004-2015-ci illər ərzində real olaraq orta hesabla 10,6 faiz iqtisadi artım müşahidə edilmiş, ÜDM-in nominal həcmi isə 7,6 dəfə artmışdır. Bu dövr ərzində adambaşına ÜDM-in həcmində 6,5 dəfə artım olmuşdur ki, bu da Azərbaycanı dünya ölkələri arasında 134-cü yerdən 79-cu yerə yüksəltmiş, əhalinin sosial rifahı əhəmiyyətli səviyyədə yaxşılaşmışdır. Yoxsulluq səviyyəsi 2004-cü ildəki 49 faizdən 4,9 faizə enmişdir.

Azərbaycanda reallaşdırılmış iqtisadi islahatlar ölkənin qlobal reyting göstəricilərinin əhəmiyyətli yüksəlməsi ilə də müşayiət olunmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Dünya Bankının “Doing Business” hesabatına görə, Azərbaycan 2009-cu ildə dünyanın “lider islahatçı dövləti” kimi qiymətləndirilmişdir. Dünya İqtisadi Forumunun “2016–

2017-ci illər üzrə qlobal rəqabətlik hesabı”na görə Azərbaycan 2006-cı illə müqayisədə 27 pillə irəliləyərək 138 ölkə arasında 37-ci mövqedə qərarlaşmışdır.

Adambaşına düşən milli gəlir 2004-cü illə müqayisədə 8 dəfə artaraq 7600 ABŞ dollarına çatmış. Azərbaycan qısa vaxt ərzində aşağı gəlirli ölkədən yüksək–orta gəlirli ölkəyə çevrilmişdir. İqtisadi artım məşğulluğun artımı ilə müşayiət olunmuş, 1,3 milyondan çox yeni iş yeri açılmış və bu iş yerlərinin 77,1 faizi daimi iş yerləri olmuşdur ki, onların da 62,9 faizi regionların payına düşmüşdür.

Son illərdə Azərbaycanın bölgələrinin tarazlı və hərtərəfli inkişafında, iqtisadi fəallığın yüksəlməsində, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artmasında, iş yerlərinin və yeni müəssisələrin yaradılmasında, əhəlinin məşğulluğunun yaxşılaşmasında, ümumilikdə respublikamızın dayanıqlı və sürətli inkişafının təmin olunmasında regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarının icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən siyasət iqtisadi tərəqqinin əsas amilinə, sistemli və dayanıqlı inkişafın dövlət tənzimlənməsinin mütərəqqi bir metoduna çevrilib. Bölgələrdə yerli iqtisadi ehtiyatların, əmək resurslarının tam səfərbər olunmasına, sahibkarlıq sektorunun dirçəlməsinə, azad biznesin inkişafına, rəqabətqabiliyyətli istehsal sektorunun formalaşmasına dərin zəmin yaranmışdır. Regionların inkişafına dair həyata keçirilən proqramlar Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin ümumi tərkib hissəsi olmaqla uzunmüddətli və davamlı inkişafa, eləcə də ölkəmizdə yaşayan bütün etnik qrupların milli birliyinə hesablanmış “Yol xəritəsi” hesab oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004–2008-ci, 2009–2013-cü və 2014–2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarında milli azlıqların da kompakt yaşadığı regionlarda hökumətin növbəti mərhələdə fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən, Lənkəran şəhəri, Astara, Lerik, Masallı və Yardımlı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planı” (14 sentyabr 2005-ci il), “Azərbaycan Respublikasının Şəki şəhərinin, Balakən, Qax və Zaqatala rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” (1 iyun 2006-cı il), “Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən Qu-

ba, Qusar, Xaçmaz, Siyəzən və Dəvəçi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planının təsdiq edilməsi haqqında” (3 avqust 2005-ci il) Prezident sərəncamları imzalanmışdır. Bu sərəncamlara əsasən, milli azlıqların kompakt yaşadıqları cənub, şimal-qərb və şimal bölgələrində sosial-iqtisadi, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, ekologiya və s. sahələrdə böyük layihələr həyata keçirilmişdir. Bu proqramlara əsasən milli azlıqların kompakt yaşadığı bölgələrdə yüzlərlə yeni məktəblər, xəstəxana və diaqnostika mərkəzləri, idman-sağlamlıq kompleksləri, turizm-istirahət ocaqları, sənaye-istehsal müəssisələri və s. tikilib istifadəyə verilmiş, geniş abadlıq və bərpa işləri görülmüşdür.

Bu proqramların inkişaf doktrinasının əsas şəxələrindən biri regionların tarazlı inkişaf coğrafiyasını genişləndirmək, bölgələrdə istehsalın səviyyəsini və müəssisələrin sayını artırmaq, maliyyə baxımından özünü təsdiqləyən yerli istehsalçıların sırasının artırılması olmaqla yanaşı, regionlardakı iqtisadi sərvətləri tam hərəkətə gətirmək, dövrüyyəyə cəlb etmək, istifadə olunmamış iqtisadi resursları, xammal ehtiyatlarını istehsal prosesinin əsas mühüm hissəsinə çevirmək və regionlar arasında differensiasiyanı minimuma endirmək prioritet hədəflərdir.

Hazırda bu proses ardıcıl olaraq davam etdirilməkdədir. Ölkənin bütün regionlarında heç bir diskriminasiya tətbiq edilmədən tarazlı inkişafın təmin olunması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Bu da regionlarda yaşayan əhalinin sosial rifah vəziyyətinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına hesablanmış uğurlu daxili siyasətin təzahürüdür. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətin milli siyasəti yalnız ayrı-ayrı etnos və xalqlara deyil, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir ölkə vətəndaşının həyatın bütün sahələrində bərabərhüquqlu inkişafına xidmət edir.

Ölkəmizin nail olduğu bütün bu uğurların əldə edilməsində aparılmış məqsədyönlü multikulturalizm siyasətinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki daxili siyasi sabitlik olmadan uğurlu iqtisadi inkişafa nail olmaq, iri layihələri və proqramları reallaşdırmaq mümkün deyildir. Bu sabitlik isə cəmiyyətindəki mədəni müxtəlifliyi qorumaq, icmalararası sosial ədalətsizliyi aradan qaldırmaq, hər bir vətəndaşa bərabər imkanlara sahib olmaq hüququ verməklə təmin oluna bilər. Bu sosial-iqtisadi parametrlər Azərbaycanın dövlət səviyyəsində həyata keçirdiyi uğurlu multikulturalizm siyasətini xarakterizə edən əsas göstəricilərdəndir.

5.5. Multikulturalizmin konstitusion-hüquqi əsasları

Daha öncəki mövzularda qeyd olunduğu kimi, tarixi inkişaf nəticəsində formalaşmış multikulturalizmin Azərbaycan modeli ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra Ulu öndər Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı və həyata keçirdiyi Milli Strategiya nəticəsində siyasi mahiyyət kəsb etməklə, dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Bu siyasət hazırda ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

Azərbaycanda etno-mədəni və dini konfessional müxtəlifliyin mövcudluğu və onlar arasında qarşılıqlı bərabər hüquqlu münasibətin qurulması, eyni zamanda, mədəni müxtəlifliyin qorunması sözügedən sahələrdə konstitusion hüquqi tənzimlənməni zəruri edir.

Multikulturalizm – onun nəzəri əsasını təşkil edən liberalizm fəlsəfəsindən fərqli olaraq, yalnız fərdlərin deyil, cəmiyyətdə mövcud olan qrupların da hüquqlarını qorumağa yönəlmiş bir siyasətdir. Müstəqil Azərbaycanda beynəlxalq hüquqi konvensiyalara əsaslanmaqla qəbul edilən əksər normativ hüquqi aktlarda məhz bu prinsipə xüsusi önəm verilmişdir.

Bu baxımdan istər ali hüquqi qüvvəyə malik olan konstitusiyada, istərsə də digər qanunlarda birbaşa multikulturalizmə tərif verəcək və onun hüquqi statusunu müəyyən edəcək norma olmasa da, müasir Azərbaycanın qanunvericilik sistemində multikultural cəmiyyətin mövcudluğu və qorunmasına yönəlmiş kifayət qədər normalar öz yerini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 5 maddəsi – 18-ci (Din və dövlət), 21-ci (Dövlət dili), 25-ci (Bərabərlik hüququ), 45-ci (Ana dilindən istifadə hüququ) və 48-ci (Vicdan azadlığı hüququ) maddələri cəmiyyətdə mövcud olan etno-mədəni, linqvistik və dini-konfessional müxtəlifliyin ən yüksək göstəricisidir. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə dövlətin təminat verməsinin təsbit olunması (26-cı maddə) ölkəmizdə multikultural təhlükəsizliyin təmin edilməsinin hüquqi əsası kimi çıxış edir.

Konstitusiyanın 18-ci maddəsi dövlətin dinə olan münasibətini müəyyən edir. Azərbaycanda din dövlətdən ayrındır və heç bir din rəsmi dövlət dini kimi qəbul edilməmişdir. Azərbaycanda bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. Qeyd edilən normaya əsasən, dövlət bütün dini etiqadlara və ya dini konfessiyalara bərabər münasibət bəsləyir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 18-ci maddəsi

multikulturalizmin mühüm komponentlərindən biri hesab olunan çox konfessiyalılığın yaranmasına hüquqi zəmin yaratmaqla yanaşı, dövlət və din münasibətlərinin də hüquqi çərçivəsini müəyyən edir: insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərliyə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliğatı qadağandır; dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Ölkədə mövcud olan müxtəlif dini icmallarla dövlətin münasibəti və konfessiyaların qarşılıqlı münasibətləri 1992-ci il 20 avqust tarixili “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə də tənzimlənir. Bu baxımdan konstitusiyaya əsasən rəhbər hüquqi prinsipləri özündə ehtiva edirsə, “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanun dini qurumların statusunu, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir, dini qurumların fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyir.

“Dini etiqad azadlığı haqqında” qanunun 5-ci maddəsində dinin və dini qurumların dövlətdən ayrı olması və bütün dini qurumların qanun qarşısında bərabərliyi prinsipi öz əksini tapmışdır: *heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum barəsində digərlərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz*. Qeyd edilən qanun eyni zamanda Azərbaycan ərazisində yaşayan hər kəsin dini etiqad azadlığının mövcudluğunu, yəni hər kəsin hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququnun olduğunu hüquqi müstəvidə təsbit etmişdir.

“Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda nəzərdə tutulmuş bu müddəalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 48-ci maddəsində əsas prinsiplər kimi öz əksini tapmış və göstərilmişdir ki:

- I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.*
- II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.*
- III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.*
- IV. Dini etiqad və ya əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır.*

V. *Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz.*

Konstitusiyanın bu maddəsi Azərbaycanda dini müxtəlifliyin qorunması və sərbəstliyinə geniş imkanlar yaratmaqla bərabər, həm də hər bir şəxsə sərbəst şəkildə hər hansı bir dinə etiqad etmək, dinə münasibətdə öz neytral mövqeyini saxlamaq və ya heç bir dinə etiqad etməmək imkanı verilməsinin hüquqi əsası kimi çıxış edir. Halbuki, bəzi ölkələrin konstitusiyalarında hökmran dinin dəyişdirilməsi qadağan edilir. Məsələn, Yunanıstan Konstitusiyasının (1975-ci il 11 iyun) 13-cü maddəsinə görə, bu ölkədə **prozelitizm**, yəni yeni dini əqidəyə və ya məzhəbə xidmət etmək qadağandır.

Azərbaycanda isə bütün dini qurumlar dövlət qeydiyyatına alındığı andan hüquqi şəxs qismində fəaliyyət göstərə bilər. Hər bir kəsin vicdan azadlığı hüququ Azərbaycan Respublikasının bir sıra sahəvi qanunlarında da öz əksini tapmışdır: Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 13-cü maddəsinə əsasən məhkumların, “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” 1991-ci il 25 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikasının qanununun 7-ci maddəsinə əsasən isə, hərbiçilərin müvafiq olaraq azadlıqdan məhrum etmə yerlərində və hərbi hissələrdə vicdan azadlığının təmin edilməsi aidiyyəti təşkilatlara bir vəzifə olaraq tapşırılmışdır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, multikultural cəmiyyətin mühüm elementlərindən biri hesab olunan, hər kəsin istədiyi dinə sərbəst etiqad etməsi və öz dini ayinlərini sərbəst icra etməsi üçün qanunvericilikdə kifayət qədər normalar mövcuddur. Bu hüquqların pozulması halında, yəni qanunsuz olaraq dini ayinlərin icrasına mane olduqda, şəxsi hər hansı dinə (dini cərəyana) etiqad etməyə, o cümlədən dini ayin və mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini ayin və mərasimlərdə iştirak etməyə, habelə dini təhsil almağa məcbur etdikdə, şəxsi hər hansı dini quruma üzv olmağa məcbur etmə və ya şəxsin üzv olduğu dini qurumdan çıxmasına mane olduqda və dini ayinlərin icrası adı altında vətəndaşların hüquqlarına qəsd edildikdə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 167-ci və 168-ci maddələri ilə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanda mövcud dini müxtəlifliyi, sabitliyi qorumaq və din pərdəsi adı altında silahlı birləşmələr yaradaraq dövlətin konstitusiyası quruluşu əleyhinə fəaliyyət göstərən qruplara qarşı mübarizəni

kəskinləşdirmək məqsədi ilə 2015-ci ilin dekabr ayının 5-də “Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunun qəbul edilməsində məqsəd dini müxtəlifliyə verilmiş konstitusion təminatdan sui istifadənin qarşısının alınması və mövcud multikultural mühitin qorumasından ibarətdir.

Qanun dini ekstremizm, dini fanatizm, dini radikalizm kimi anlayışları dəqiq ifadə etməklə bu anlayışların dini etiqad azadlığından fərqlərini qəti şəkildə müəyyən edir və Azərbaycan Respublikasında dini ekstremizmə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsaslarını müəyyən etməklə, dini ekstremizm əleyhinə mübarizəni həyata keçirən dövlət orqanlarının və vətəndaşların hüquq və vəzifələrini özündə əks etdirir.

Azərbaycanda multikulturalizmin hüquqi əsasları sırasında ən mühüm yerlərdən birini də “bərabərlik hüququ” tutur. Multikultural cəmiyyətin mühüm komponenti hesab olunan etno-mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması, bütün xalqların bərabər hüquqi əsaslarla eyni bir dövlətin sərhədləri çərçivəsində mövcud ola bilməsi baxımından “bərabərlik hüququ” nun həyati əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirən Ulu öndər Heydər Əliyev də öz çıxışlarında daim vurğulayırdı ki: **“Azərbaycan çoxmillətli dövlətdir. Onun bütün vətəndaşları milli mənsubiyyətindən, dini etiqadından və siyasi əqidəsindən asılı olmayaraq, bərabər hüquqa malikdirlər”**.

Bu nöqtəyi nəzərədən Ulu öndərin memarı olduğu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi ***irqindən, milliyyətinədən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir***. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdıрмаğı qadağan edir.

Normadan göründüyü kimi, irqi, milli və ya dini mənsubiyyət heç bir kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabər hüquqlu olmasını istisna etmir. Əksinə, bərabərlik hüququ Azərbaycan Respublikasının Mülki, Cinayət, Cinayət-Prosesual, Əmək, Təhsil və.s qanunvericilik aktlarında əsas prinsiplərdən kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bütün milli azlıqlara və azsaylı xalqlara bir-biri ilə münasibətdə və ya titul xalqa münasibətdə bərabərlik hüququ verilməklə yanaşı, konstitusiyanın 44-

cü maddəsində *hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ* da nəzərdə tutulmuşdur. Bu normaya əsasən, *heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilməz*. Bu, o deməkdir ki, hər kəs öz milli mənsubiyyətini seçməkdə azaddır, dövlət orqanları heç bir şəkildə bu azadlığı məhdudlaşdırma bilməz.

Millət dedikdə, müəyyən bir xalqın dili, onun öz adət-ənənələri-nə və mədəniyyətinə olan bağlılığı ilə müəyyən edilən ictimai-siyasi və sosial təzahür nəzərdə tutulur. Bu eyni zamanda, hər hansı bir şəxsin öz milli mənsubiyyətini dərk edərək özünü həmin xalqla eyniləşdirməsi, adaptasiyasıdır.

Milli mənsubiyyətin sərbəst müəyyən edilməsi ilə yanaşı, dövlət eyni zamanda hər bir şəxsin mədəni özünəməxsusluq hüququna da təminat verir. “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 8-ci maddəsində *hər kəsin özünün milli mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq, mənəvi, estetik və digər dəyərləri sərbəst seçmək hüququ* aşkar şəkildə vurğulanmışdır.

Müstəqil Azərbaycanın ilk konstitusiyası qəbul edilənədək ölkədə milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların sərbəst inkişafını təmin etmək, mədəni müxtəlifliyi rəngarəng olan cəmiyyəti qorumaq və millətlərarası münasibətləri inkişaf etdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 1992-ci il 16 sentyabr tarixində “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında” fərman imzalanmışdı. Həmin fərmanla dövlət öz üzərinə milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların din, dil və mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək, sərbəst şəkildə dini ayinlərin icrasına və xalq sənətinin inkişafına şərait yaratmaq öhdəliyini götürmüş olsa da, məsələnin konstitusion təminatına ehtiyac duyulurdu ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu ehtiyacın ödənilməsinin əsası kimi çıxış etməkdədir.

Həm konstitusiyanın 25-ci maddəsi (bərabərlik hüququ), həm də 44-cü maddəsinin (milli mənsubiyyət hüququ) prinsiplərinin pozulmasına görə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 154-cü maddəsi ilə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur: *irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq şəxsin hüquq və qanuni mənafeələrinə zərər vurmaqla*

səxsin bərabərlik hüququnu pozma məsuliyyətə səbəb olur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 109-cu (təqib), 111-ci (irqi ayrı-seçkilik, aparteid), 283-cü (milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması) maddələri də Azərbaycanda tolerant birgəyaşayışın təmin edilməsinin, ayrı-seçkilik hallarına qarşı cinayət-hüquqi mübarizənin hüquqi əsaslarındandır.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 18 yanvar 2014-cü il tarixli “Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamı da qeyd edilən məsələlərin daim gündəmdə saxlanılması məqsədi ilə imzalanmışdır.

Milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınmasına, milli ləyaqətin alçaldılmasına, habelə milli, irqi və ya dini mənsubiyyətindən asılı olaraq vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına və ya üstünlüklərinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş hərəkətlər multikultural cəmiyyətin mövcudluğu üçün mühüm təhlükə olmaqla yanaşı, dövlətin multikultural təhlükəsizliyinə də çox böyük təhdid hesab olunur. Bu kontekstdə Cinayət məəcəlləsinin 283-cü maddəsinin məəcəllənin “Dövlət hakimiyyəti ələhinə olan cinayətlər” bölməsində yer alması dövlətin problemə diqqətinin təzahürlərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-2013-cü illər ərzində milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınmasına görə yalnız bir nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir ki, bu da dövlətin bu cür təzahürlərə qarşı ciddi mübarizəsinin real statistik göstəricisidir.

Azərbaycanda multikulturalizmin mühüm göstəricilərindən biri də cəmiyyətdə linqvistik müxtəlifliyin mövcud olması və dövlətin bu müxtəlifliyin qorumasına yönəlmiş ardıcıl siyasətidir. Milli azlıqların və azsaylı xalqların ana dilindən istifadə etmək hüququ ən yüksək səviyyədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 45-ci maddəsində təsbit edilmiş və göstərilmişdir ki, ***hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ, hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.***

Milli azlıqların və etnik qrupların öz dillərini qoruyub saxlaya bilməsi üçün dövlət tərəfindən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, ümumtəhsil orta məktəblərində və eyni zamanda müxtəlif tipli tədris müəssisələrində ana dilində ayrıca siniflər və qruplar təşkil edilməsinə

şərait yaradır. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda *hər kəsin təhsil dilini seçmək hüququ da nəzərdə tutulmuşdur*.

Bundan başqa, “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunun da nəzərdə tutulduğu kimi, *hər kəsin öz maraqlarına və qabiliyyətinə uyğun olaraq istənilən yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ vardır və şəxsin mədəniyyət və ya elmi əsərlərin yaradılması üçün istifadə etdiyi dili sərbəst seçmək hüququ vardır*.

Məhkəmələrdə icraatın dili ilə bağlı məsələdə linqvistik fərqliliyin qorunmasına hüquqi təminatın verilməsi xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan Respublikası Cinayət-prosessual məəcəlləsinin 26-cı maddəsinə əsasən, Məhkəmələrdə Cinayət mühakimə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq ərazinin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. Göründüyü kimi, bu sahədəki konstitusion müddəa daha da konkretləşdirilərək məhkəmənin aparıldığı dil ilə bağlı milli azlıqlara və azsaylı xalqlara linqvistik fərqliliyin təminatı istiqamətində daha böyük imkanlar yaratmışdır.

Tarixi inkişaf nəticəsində formalaşaraq bu gün xalqın gündəlik həyatında adi bir hal kimi öz yerini tutmuş multikulturalizm fenomeni eyni zamanda mühüm hüquqi əsaslara malik olan siyasi təzahürdür. Ölkəmizdə ictimai münasibətlər inkişaf etdikcə hüquq normaları da bu münasibətlərə uyğun olaraq daim yenilənməkdədir. Əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycanda mövcud olan hüquqi baza multikulturalizmin Azərbaycan modelinin daha da təkmilləşməsi, dünya çapında tanınması, Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış müxtəlif xalqların mədəni müxtəlifliyinin təmin edilməsinə real şərait yaradır və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bu sahədə gördüyü ardıcıl tədbirlər multikulturalizmi Azərbaycan xalqının həyat tərzinə, Azərbaycanın dövlət siyasətinə çevirmişdir.

5.6. Azərbaycan Respublikasının dil siyasətində multikulturalizm

Azərbaycanda dil və mədəniyyət müxtəlifliyi: ümumi mənzərə

Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dillərin qarşılıqlı hörmət, eləcə də bir-birini tanıma və qəbul etmə prinsipləri əsasında birgə mövcud olduğu nadir ölkələrdəndir. Azərbaycan mürəkkəb linqvistik mənzərəyə malikdir. Türk dilləri ailəsini təmsil edən və dövlətin rəsmi dili olan Azərbaycan dilindən başqa, eyni zamanda müxtəlif dövrlərdə

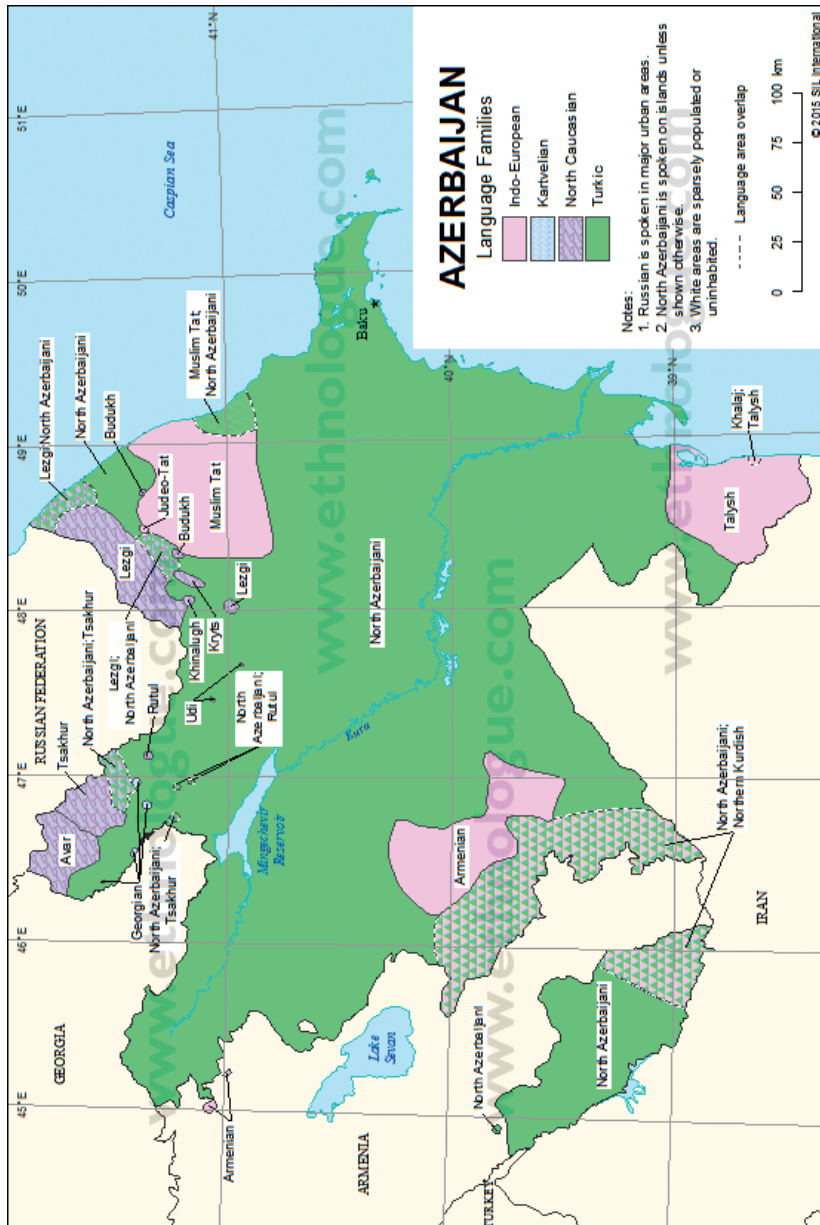
ölkəyə miqrasiya etmiş müxtəlif xalqların (ruslar, ukraynalılar, tatarlar, gürcülər, Məhsəti türkləri, Avropa yəhudiləri (aşkenazilər) və s.) istifadə etdiyi dillərini nəzərə almasaq, Azərbaycan ərazisində Hind-Avropa dil ailəsini təmsil edən altı dil (kürd dili, dağ yəhudilərinin dili, tat dili, talış dili, xalac dili və erməni dili), Şimali Qafqaz dil qrupuna mənsub səkkiz dil (avar dili, buduq dili, xınalıq dili, qırız dili, ləzgi dili, rutul dili, saxur dili, udi dili) və kartvel dillərinə aid bir dil (ingiloy dili) mövcuddur.

Etnoloq (“Ethnologue”) saytında Azərbaycandakı dillərlə bağlı aşağıdakı xəritə təqdim edilir:

Ümumilikdə isə, bütün milli azlıqları nəzərə alsaq, Azərbaycanda Hind-Avropa, Sami-Hami, Türk və Qafqaz ailələrini təmsil edən müxtəlif dillərin mövcud olduğunu və bu və ya digər səviyyədə istifadə edildiyini qeyd etməliyik. 2009-cu ilin siyahıyaalınmasına görə, Azərbaycan Respublikası əhalisinin 8,4 faizini azsaylı xalqların nümayəndələri təşkil edir. Dil mənərəsinin mürəkkəbliyi həm də azsaylı xalqların daha çox sərhəd zonalarında məskunlaşması ilə bağlıdır. Sosiolinqivistik tədqiqatlarda bu cür bölgələrin potensial separatçılıq meyilləri baxımından həssas bölgələr olduğu açıq vurğulanır və xüsusilə post-imperial dövlətlərdə milli azlıqlarla bağlı bəzən çox “ehtiyatlı” siyasətin yürüdülməsinin (məsələn, milli azlıqların dillərinin geniş sahələrdə istifadəsinə imkan verilməməsi və s.) səbəbləri məhz bununla əlaqələndirilir. Məsələn, Stefan Mey milli münəqişələrin, xüsusilə ilkin mərhələdə, adətən dil hüquqları ilə bağlı tələblərlə ört-basdır edildiyini qeyd edir. Belə bir “ehtiyatlı” siyasətin mövcud və ya potensial ərazi problemi olan bir sıra dövlətlərdə aparıldığıın şahidiyik. Lakin milli azlıqlarla bağlı digər bir siyasi xətt də mövcuddur ki, bu da dövlətlərin ölkədə yaşayan milli azlıqlara öz dillərini inkişaf etdirmək və onları gələcək nəsillərə ötürə bilmək, öz dillərində inzibati və mədəni-məişət xidmətlərindən istifadə etmək, eləcə də öz milli kimliklərini qürurla daşımaq və onu sərbəst şəkildə ifadə edə bilmək üçün müvafiq imkanlar yaratmasında təzahür edir. Birinci siyasi xətt dil və mədəni müxtəlifliyi problem olaraq görürsə, ikinci siyasi xətt belə bir müxtəlifliyi milli və sosial sərvət olaraq dəyərləndirir. Azərbaycan mümkün olduğu qədər Sovet dövründə, xüsusilə isə müstəqillikdən sonra, milli azlıqlarla bağlı məhz belə bir siyasi xətti üstün tutmuşdur. Müstəqil Azərbaycanın dil siyasəti, dövlətin suverenliyini və ərazi

bütövlüyünü təhlükə altına almamaq şərti ilə, ilk gündən azsaylı xalqların dillərinin bütün mümkün sahələrdə istifadəsi və inkişafını təmin edəcək şəkildə formalaşmışdır. Buna görə də, belə bir mürəkkəb dil mənzərəsinin mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda uzun illərdir ki, müxtəlif dillər öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmiş və bu gün də istifadə olunmaqdadır.

Azərbaycanda milli müxtəlifliyin, dil və mədəni çoxçeşidliliyin bir sərvət kimi dəyərləndirilməsi, hər şeydən öncə, multikulturalizmin Azərbaycanın dövlət siyasəti və cəmiyyətin həyat tərzini kimi elan edilməsi ilə sübut edilir. Dil və mədəni müxtəlifliyin qorunmasına və bir sərvət kimi inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş siyasətin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə 15 may 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzin fəaliyyət dairəsinə Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif dillərin daha dərinlən tədqiq edilməsi, onların qorunub saxlanması strategiyasının formalaşdırılması və onların inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi də daxildir. Multikulturalizm strategiyası əslində Azərbaycanın müstəqillikdən sonra yürütməyə başladığı dil siyasəti ənənələri üzərində qurulmuşdur. Müstəqillik illərində istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçıların iştirakı ilə ölkə ərazisində mövcud olan dillərin öyrənilməsi, yazıya alınması, onların əlifbalarının formalaşdırılması, bu dillərin öyrənilməsi üçün dərsliklərin tərtib edilməsi və s. bu kimi layihələrə geniş yer verilmişdir. Məsələn, ABŞ-ın Yay Dilçilik Məktəbinin (SIL) təşəbbüsü ilə Azərbaycanda olan dillərin tədqiqatı aparılmış və tədqiqatın nəticələri 2002-ci ildə Con Kliftonun redaktəsi ilə 2 cildə nəşr edilmişdir. Almaniyanın Volkswagen fondunun və ABŞ-ın Milli Elm Fondunun (NSF) dəstəyi ilə bir neçə ildir ki, xınalıq dilinin xarici araşdırmaçılar tərəfindən tədqiqatı aparılır. Beynəlxalq layihələr çərçivəsində Xınalıq dilinin yazıya alınması və sənədləşməsi də planlaşdırılmışdır. Azərbaycan Prezidentinin 2007-ci il 19 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Xınalıq kəndi qoruq elan edilmişdir və onun mədəniyyəti və dili milli-mədəni dəyər kimi mühafizə altına alınmışdır.

<http://www.ethnologue.com/map/AZ>

Azərbaycan Respublikasının dil, mədəniyyət və təhsil siyasətində azsaylı xalqların dillərinin istifadəsi: strategiya və tətbiq

Azərbaycanda etnik qruplarla bağlı tədqiqatların aşkar etdiyi maraqlı faktardan biri də bu qrupların daxilində ikidilliliyin uzun müddət qorunub saxlanılmasıdır. Məlum olduğu kimi, keçmiş SSRİ ərazisində az yayılmış qeyri-titul dillərin əksəriyyəti Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra təhlükədə olan dillər siyahısına daxil edilmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri SSRİ zamanı rus dilinin “Sovetləşdirmə” siyasətinin həyata keçirilməsində bir vasitə kimi istifadə edilməsi olmuşdur. Sovet İttifaqının ilk dövrlərində yerli dillərin istifadəsi dəstəklənsə də, sonrakı dövrlərdə rus dilinin və rus dili vasitəsilə Sovet ideologiyasının yayılması və bir dilə, bir mədəniyyətə malik Sovet insanının formalaşdırılması təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi bu dillərin istifadə imkanlarını xeyli məhdudlaşdırdı. Əslində bu siyasət nəinki azsaylı xalqların dillərini, hətta suveren respublikaların titul millətlərinin dillərini də təhlükə qarşısında qoymuşdu. Lakin, təbii ki, azsaylı xalqların dillərinə nisbətən, suveren dövlətlərin titul dillərinin istifadə miqyasları daha geniş idi və onlar daha az təhlükə ilə üzləşirdilər. Buna görə də, Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra bu dillərin əksəriyyəti təhlükədə olan dillər kim müəyyən edilmiş və YUNESKO-nun “qırmızı kitabına” daxil edilmişdir. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, digər post-Sovet və ümumiyyətlə post-imperialist dövlətlərlə müqayisədə, Azərbaycanda azsaylı xalqların öz dillərini daha yaxşı qoruyub saxlaması müşahidə olunur və bir sıra tədqiqatlarda hətta YUNESKO-nun Azərbaycanda “təhlükədə olan” və ya “ciddi təhlükədə olan” kateqoriyalarına aid etdiyi bir sıra dillərin əslində faktiki olaraq daha sağlam və təsnif ediləndən daha az təhlükədə olması qeyd edilir. Azərbaycanda dillərin daha yaxşı qorunub saxlanmasını bir neçə səbəblə bağlamaq mümkündür. Öncəliklə, hətta Sovet dövründə belə Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti digər Sovet respublikaları ilə müqayisədə çox da geniş vüsət almamışdı. Hələ Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası dil məsələsini qanunvericilikdə əks etdirən, digərləri Gürcüstan və Ermənistan olmaqla, yeganə üç suveren dövlətdən biri olmuşdur. 1921-ci il və 1937-ci il Konstitusiyaları dil haqqında heç bir məsələyə toxunmasa da, 1956-cı ildə Konstitusiyaya edilən dəyişiklik məhz Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olmasını ehtiva edən müddəadan ibarət olmuşdur. 1978-ci il və 1995-ci il Konstitusiyalarında, müvafiq olaraq, dövlət dili və onun qorunması və inkişafı haqqında müddəalar yer almışdır. Bu, Azərbaycan dilinin istifadəsini, qorunmasını və inkişaf

etdirilməsini və beləliklə də, onun rus dilinin təzyiqindən əhəmiyyətli dərəcədə mühafizəsini təmin etmişdir. Digər Sovet dövlətləri ilə, xüsusilə də, Orta Asiya respublikaları ilə müqayisədə, Azərbaycan bir sıra istisnalar olmaqla, bütün rəsmi ortamlarda, formal təhsildə, KİV-də və bütün qeyri-formal sahələrdə fəal istifadə edilən dil olmuşdur. Belə olduğu halda, rus dili təbii ki, Azərbaycanın mərkəzində və xüsusilə ucqarlarında bütün sahələrə tam şəkildə yayılmamış və bu da Azərbaycanda olan digər dilləri də rus dilinin təzyiqindən qoruya bilmişdi. Doğrudur, rəsmi ortamlarda və təhsil sahəsində yerli dillər demək olar ki, işlədilməsə də (və ya minimum səviyyədə işlədilsə də), bu dillərin qeyri-formal istifadəsi məhdudlaşdırılmamışdı. Əslində, Sovet dövründə azsaylı xalqların yaşlı nəsilləri arasında yalnız öz doğma dilində danışan insanların sayı da az deyildi və bu insanlar ailə daxilində təbii ki, yerli dillərdən istifadə edirdilər. İkinci səbəb Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra dövlətin apardığı dil siyasəti ilə bağlıdır. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra digər post-Sovet respublikalarının əksəriyyətində (xüsusilə Baltıqyanı respublikalarda və Gürcüstanda) “milliləşmə” tendensiyaları xeyi gücləndi və titul dillərin statusunun möhkəmləndirilməsi dövlət siyasətinin ən prioritet məsələlərindən birinə çevrildi. Azərbaycanda da milli dövlət quruculuğu, dövlət dilinin statusunun möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı davamlı siyasət həyata keçirilməyə başladı. Lakin Azərbaycanda bu siyasət bəzi digər respublikalarda olduğu kimi radikal xarakter daşıyırdı və digər dillərə və mədəniyyətlərə daha tolerant münasibət fonunda cərəyan edirdi. Məsələn, Baltıqyanı respublikalarda rus dilinin sıxışdırılması və rus dilli əhalinin qeyri-real şərtlər çərçivəsində birdən-birə yerli dilləri öyrənmə tələbləri ilə üz-üzə qalması kimi hallar yer aldığı halda, Azərbaycanda rusdilli əhalinin rus dilindən Azərbaycan dilinə keçid prosesi hamar və tədrici bir sürəc olmuşdur. Sovet dövründə mövcud olan rus məktəblərinin bəzilərində bir neçə Azərbaycan qrupu açılsa da, bu məktəblərin heç biri bağlanmamış və öz fəaliyyətini indiyədək də davam etdirir. Azsaylı xalqların yaşadığı bölgələrdə isə yerli dillərin tədrisinin əsası qoyulmuş, bir sıra dillər üçün yazı sistemləri formalaşdırılmış, əlifba layihələri hazırlanmış və dərsliklər nəşr edilmişdir. Azsaylı xalqların yaşadığı bölgələrdə yerli dillər müntəzəm olaraq tədris edilir. Bu məsələlərdə mühüm məqamlardan biri də, yerli icmaları təmsil edən insanların bu işlərə cəlb edilməsidir. Məsələn, Azərbaycanda yaşayan tat əsilli Ağacamal Soltanov

Məmmədخان Soltanovla birlikdə Tatca-Azərbaycanca, Azərbaycanca-Tatca lüğət hazırlamışdır. Azərbaycanın tanınmış talış əsilli alim və tədqiqatçıları, məsələn, Novruz Məmmədov, Əvəz Sadiqov və s. talış dili ilə bağlı bir sıra dərslilər, lüğətlər və s. nəşr etdirmişlər. Azərbaycanda azsaylı xalqların dillərini və mədəniyyətlərini təmsil edən bir çox mərkəzlər, məsələn, “Ronai” kürd mədəni mərkəzi, Rus icması, Slavyan mədəniyyət mərkəzi, “Samur” milli mədəniyyət mərkəzi, “Turqan-tel” və “Yaşlıq” tatar mədəniyyət cəmiyyətləri, Axıska türklərinin təmsil edildiyi “Vətən” cəmiyyəti, “Orain” udin mədəniyyət mərkəzi, “Avesta” talış assosiasiyası, “Buduc” mədəniyyət mərkəzi, İngiloy icması və s. fəaliyyət göstərir. Qaxda Gürcü, Qusarda isə Ləzgi Dövlət Teatrı mövcuddur. Azsaylı xalqların dillərində qəzet və jurnallar nəşr edilir (məsələn, “Samur”, “Dəngi Kürd”, “Soxnut” qəzətləri), gündəlik radio və televiziya verilişləri yayımlanır və bunlar dövlət büdcəsi hesabına dəstəklənir.

Üçüncü səbəb Azərbaycan hökumətinin milli azlıqların hüquqlarının təminatı və milli dil və mədəniyyətlərin inkişafı sahəsində beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan 2000-ci ildə Avropa Şurası Milli Azlıqların qorunması haqqında Çərçivə Konvensiyasını imzalayıb ratifikasiya etmişdir. 2001-ci ildə isə Azərbaycan Avropa Şurasının Regional və ya Azlıq Dilləri haqqında Avropa Xartiyasını imzalamışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, etnik azlıqların dillərinin istifadəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi kimi müsbət bir addımın siyasiləşdirilməsinin və nəticədə ölkənin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hər hansı potensial təhlükənin qarşısını almaq məqsədi ilə, eləcə də, ölkənin müstəqillikdən sonra yaşadığı acı təcrübəni göz önündə tutaraq, Azərbaycan bu Konvensiyalara müvafiq bəyanatlarla qoşulmuşdur. Məsələn, Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Çərçivə Konvensiyasına aşağıdakı bəyanatla qoşulmağı qərara almışdır: *“Azərbaycan Respublikası ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olduğunu təsdiqləyərək, insan hüquq və azadlıqlarına rəğbət bəsləyərək bəyan edir ki, “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası”nın ratifikasiyası və onun müddəalarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə, onun daxili və xarici təhlükəsizliyinə xələl gətirə bilən hər hansı hərəkətləri istisna edir”*.

Təbii ki, Azərbaycan ərazisində mövcud olan azsaylı xalqların danışdığı dillərin də əksəriyyəti YUNESKO-nun “Qırmızı Kitabı”nda

yer almışdır və bunun əsas səbəblərindən biri bu dili ana dili kimi danışan əhalinin say etibarilə az olması və dillərin yox olmasını gerçəkləşdirən qlobal səbəblərin (miqrasiyalar, beynəlxalq inteqrasiya, sosial şəbəkələrin geniş yayılması və s.) Azərbaycanda da yan keçməməsidir. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycanla bağlı beynəlxalq tədqiqatlar bu dillərin digər bölgələrə nisbətən daha yaxşı qorunub saxlandığını və onların ailə və icma səviyyəsində çox aktiv istifadə edildiyini aşkar etmişdir. Beynəlxalq miqyaslı tədqiqatlarda hətta bir neçə yaş nəslində etnik dillərdən titul dilə keçidi mümkün edən şərtlərin mövcudluğu dövründə belə insanların bu dilləri uzun zaman qoruyub saxladıkları və aktiv istifadə etdikləri müşahidə edilmişdir. Klifton qeyd edir ki, buduqlar, qızıqlar və xınalıqlılar fikirlərini həm öz dillərində, həm də Azərbaycan dilində o qədər səlis və qüsur-suz ifadə edirlər ki, onlar özlərinin hansı dildə daha sərbəst danışdıqlarını qırmətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Klifton sonrakı araşdırmalarında da göstərir ki, azsaylı xalqlar Azərbaycan dilindən çox sərbəst, demək olar ki, ana dili səviyyəsində istifadə etmələrinə baxmayaraq, yerli dillərdən Azərbaycan dilinə keçid genişmiqyaslı deyil və insanlar uzun müddət ərzində ikidilliliyi qoruyub saxlaya bilmişlər. Azərbaycanda azsaylı xalqlar arasında müşahidə edilən ikidillilik subtraktiv deyil, aditiv bilinqvizm modelidir. Subtraktiv bilinqvizmdən fərqli olaraq, aditiv bilinqvizmdə dil qrupunun repertuarına sonradan daxil olan ikinci dil birinci dili sıxışdırıb çıxarmır və dillərin hər biri ayrı-ayrı funksiyalarda istifadə edilir. Bunu təmin edən ən başlıca şərt titul dilin qeyri-titul dillərin istifadə edildiyi sahələrə müdaxilə etməməsidir. Albert Bastardas-Boadanın fikrincə, kiçik dillər heç də daha geniş miqyaslı dillərlə hər bir halda rəqabətə girməli deyillər. Kiçik dillərin özlərinə məxsus funksiyaları olmalıdır və titullar kiçik dilləri bu funksiyalardan məhrum etməli deyillər. Bu, bir tərəfdən, qeyri-titul dillərin qorunmasını və inkişafını təmin edər, digər tərəfdən isə, bu dillərin titullar arasındakı lazımsız rəqabətin qarşısını alır. Devid Kristal qeyri-titul dillərin qorunmasını təmin edən başlıca şərtlərdən biri kimi, onların dini mərasimlər, yerli mədəni tədbirlər, eləcə də icmadaxili ünsiyyətin yer aldığı digər formatlarda istifadəsinin və inkişafının təmin edilməsini göstərir. Coşua Fişmən isə yerli dillərin ailə daxilində istifadəsinin çox vacib olduğunu qeyd edir. Azərbaycanda aparılan dil siyasəti də qeyri-titul dillərin özlərinə məxsus olan funksiyalarının qorunub saxlanması üçün müsbət zəmin yaradır.

Azərbaycan dili dövlət dili olmasına və əksər hallarda yeganə rəsmi dil kimi istifadə edilməsinə baxmayaraq, qeyri-titul dillərin istifadə edildiyi spesifik sahələrə sirayət etmir və bu dillərin özünəməxsus funksiyalarına müdaxilə etmir.

Beləliklə, dillərin ailə və icma daxilində istifadəsi möhkəmlənir, onlar şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülür və gənc nəsilə dil özünü-dərki formalaşdırılır. Dillərə belə bir münasibət dil daşıyıcılarında öz dillərinə düzgün münasibət, qürur və məsuliyyət hissi formalaşdırır ki, bu da dillərin qorunub saxlanılmasında ən vacib məqamlardan biridir. Azərbaycanda aparılan multikulturalizm siyasəti də dil müxtəlifliyinin həyat tərzinə, təkcə dil daşıyıcılarının deyil, eyni zamanda bütün vətəndaşların qürur mənbəyinə çevrilməsini təmin edilməsi üzərində qurulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində azsaylı xalqların dillərinin qorunması, istifadəsi və inkişafı məsələləri

Azərbaycan Respublikasında azsaylı xalqların dillərinin qorunması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə təmin olunur. İstər dil qanununda, istərsə də digər qanunvericilik aktlarında ölkə ərazisində yaşayan xalqların dillərinin istifadəsi, qorunması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müddəalar mövcuddur.

Azərbaycan dili dövlətin rəsmi dilidir və onun mərkəzi hökumət tərəfindən, eləcə də ölkənin bütün ərazisində rəsmi və formal ünsiyyətə istifadəsi qanunla təmin olunur. Bununla yanaşı, qanunvericilik milli azlıqların dillərinin onların kompakt yaşadığı ərazilərdə müvafiq rəsmi situasiyalarda (məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və digər inzibati orqanlar) dövlət dili ilə yanaşı tətbiqini, orta təhsil sistemində öyrədilməsini və KİV-də istifadəsini təmin edir. Dövlət dili qeyri-formal və qeyri-rəsmi sahələrdə qeyri-titul dillərə münasibətdə hər hansı üstünlüyə malik deyildir. Dil qanunvericiliyi dövlət dilinin istifadəsini və qorunmasını təmin etməklə yanaşı, qeyri-titul dillərin də sərbəst istifadəsinə zəmanət verir.

Məlum olduğu kimi, azsaylı xalqların dillərinin və mədəniyyətlərinin qanunvericilik çərçivəsində diskriminasiya edilməsi (azsaylı xalqların dillərinin qanunvericilikdə hər hansı müddəa ilə qorunmaması və s.) bu xalqların dillərinin istifadə sahələrini məhdudlaşdırır və bu dilləri siyasi, iqtisadi və sosial yönlü müxtəlif təzyiqlərə məruz qoyur. Bu isə azsaylı xalqların qeyri-məmnunluğuna və onlarla titul əhali

arasında müxtəlif cür münaqişələrə gətirib çıxara bilər. Bu, Azərbaycan Respublikası hökumətinin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Buna görə də, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində azsaylı xalqların dilləri və mədəniyyətləri ilə bağlı müddəalar mütəmadi olaraq yer almaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil məsələsi Azərbaycanın qanunvericiliyində yeni bir məsələ deyil. Hələ Sovet dövründə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1937-ci il Konstitusiyasına 1956-cı ildə edilən dəyişiklik təkcə dövlət dilini deyil, digər dilləri də əhatə edirdi:

Maddə 151

Azərbayca SSR-nin dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan etnik azlıqlar öz dillərini mədəni və dövlət təşkilatlarında istifadə və inkişaf etdirmək hüququna malikdirlər.

1978-ci il Konstitusiyasında da digər qeyri-titul dillərin istifadəsinə və inkişafına təminat verilir:

Azərbaycan SSR rus dilinin, eləcə də digər azlıqların dillərinin sərbəst istifadəsinə və inkişafını təmin edir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da, dövlət 1995-ci il Konstitusiyası ilə azsaylı xalqların dillərinin qorunmasını təmin edir. Konstitusiyasının 21-ci Maddəsində deyilir:

Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı bütün digər dillərin sərbəst istifadəsinə və inkişafına təminat verir.

Müstəqillikdən sonra qəbul edilmiş digər qanunvericilik aktlarında da azsaylı xalqların dillərinin qorunması təmin edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan həm də post-sovet ölkələri məkanında milli azlıqların hüquq və azadlıqları ilə bağlı ilk rəsmi sənəd qəbul edən ölkə olmuşdur: 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti səviyyəsində «Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı» haqqında Fərman verilmişdir.

2002-ci ildə qəbul edilmiş Dövlət Dili haqqında Qanun Azərbaycan dilini dövlət dili kimi elan etsə də, 1992-ci il qanunu ilə müqayisədə (*məlum olduğu kimi, 1992-ci il Dil Qanununda dövlət dili kimi Azərbaycan dili deyil, türk dili qəbul edilmişdi*) Azərbaycan dilini ölkə

ərazisində yaşayan bütün xalqlar üçün ümumi ünsiyyət dili kimi müəyyən etməmişdir. Dil qanununda azsaylı xalqların bir sıra rəsmi instansiyalarda (məhkəmədə, notariat idarələrində, müəyyən inzibati orqanlarda) öz ana dillərindən sərbəst istifadə hüququ təmin edilmişdir. Məsələn, Qanunun 11.3 Maddəsində deyilir:

Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzərliq dövlət dilində aparılır. "Notariat haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edirsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər, Cinayət Prosesual və Mülki Prosesual Məcəllələrində azsaylı xalqların öz dillərindən istifadə etmək hüququ təminat altındadır. Hər üç Məcəllədə xalqların öz dillərindən istifadə hüquqlarının pozulması Məcəllələrin müvafiq müddəaları ilə cəzalandırılır. Belə bir hüquq pozuntusunun baş verməsi müvafiq məhkəmə qərarının daha yuxarı instansiya tərəfindən ləğv edilməsinə əsas verir.

İnzibati Xətalər Məcəlləsində azsaylı xalqların ana dilindən istifadə etmək hüquqlarının təminatı aşağıdakı Maddədə öz əksini tapmışdır:

Maddə 363. İnzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraatın aparıldığı dil

363.1. Azərbaycan Respublikasında inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraat Azərbaycan dilində, yaxud müəyyən ərazidəki əhəlinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır.

363.2. İşdə iştirak edən, inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraatın aparıldığı dili bilməyən şəxslər ana dilində və ya bildiyi hər hansı başqa dildə məlumat, izahatlar, şikayət və ya vəsatət vermək hüququ ilə, habelə bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçinin xidmətlərindən istifadə etmək hüququ ilə təmin olunur.

Bu hüquq Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır:

Maddə 11. Məhkəmə icraatının aparıldığı dil

11.1. Mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində — Azərbaycan dilində və ya müəyyən ərazi əhalisinin əksəriyyətinin dilində aparılır.

11.2. İşdə iştirak edən, məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin bütün materialları ilə tanış olmaq, izahat, ifadə və rəy vermək, məhkəmədə çıxış etmək, vəsatət qaldırmaq, ana dilində şikayət etmək, həmçinin bu Məcəlləyə uyğun olaraq pulsuz tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək hüququ izah və təmin olunur.

11.3. Məhkəmə sənədləri işdə iştirak edən şəxslərə məhkəmə icraatının aparıldığı dildə verilir.

İnsanların dilinə, milli mənsubiyyətinə, dininə və s. görə ayrışikliyə məruz qalmamasının təmin edilməsi də bir sıra qanunvericilikdə aydın ifadə edilmişdir. Məsələn, Cinayət-Prosessal Məcəlləsinin 11.2 Maddəsində deyilir:

Cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar cinayət prosesində iştirak edən şəxslərdən hər hansı birinə vətəndaşlıq, sosial, cinsi, irqi, milli, siyasi və dini mənsubiyyətindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, yaşayış yerindən və olduğu yerdən asılı olmayaraq və qanunla əsaslandırılmamış digər mülahizələrə görə üstünlük vermir.

Azsaylı xalqların dillərinin təsil sahəsində də isifadəsi ilə bağlı qanunvericilik müddəaları mövcuddur. Təhsil haqqında qanun azsaylı xalqların dillərində təhsil verilməsinin mümkünlüyünü vurğulayır:

7.1. Azərbaycan Respublikasının təhsil müəssisələrində tədris dili dövlət dili – Azərbaycan dilidir.

7.2. Vətəndaşların və təhsil müəssisəsi təsisçilərinin istəyi nəzərə alınaraq, xüsusi hallarda (Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşma əsasında) ümumi təhsil müəssisəsində Azərbaycan dili, Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan tarixi və Azərbaycan coğrafiyası fənləri tədris olunmaqla tədris müvafiq dövlət təhsil standartları əsasında digər dillərdə də aparıla bilər.

Azsayılı xalqların dillərinin Kütləvi İnformasiya Vasitələrində istifadəsi ilə bağlı da diskriminasiyanı önləyəcək müddəalar mövcuddur. Məsələn, KİV haqqında qanunda deyilir:

Maddə 6. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili

Azərbaycan Respublikasının ərazisində kütləvi informasiya vasitələri dövlət dilindən istifadə edirlər.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının kütləvi informasiyanın istehsalı və yayımında Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərdən, habelə dünyada geniş yayılmış digər dillərdən istifadə etmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət haqqında Qanununda azlıqların öz mədəniyyət və dillərini inkişaf etdirmək və ölkənin mədəni həyatında öz dillərindən istifadə edərək iştirak etmək hüququ geniş müddəalar çərçivəsində tanınmışdır.

Maddə 6. Hüquq və azadlıqların təminatı

6.1. Azərbaycan Respublikasında hər kəsin mədəniyyət sahəsində hüquq və azadlıqları, beynəlxalq hüququn prinsip və normaları rəhbər tutulmaqla təmin edilir.

6.2. Dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dini və siyasi əqidəsindən, milliyyətindən, sosial vəziyyətindən, sosial mənsəyindən, sağlamlıq imkanlarından, ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir şəxsin mədəniyyət sahəsində öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirməsinə təminat verir.

6.3. Mədəniyyət sahəsində dövlət tərəfindən aşağıdakı bərabərliklər təmin edilir:

6.3.1. dövlətin ərazisində yaşayan xalqların, milli azlıqların mədəniyyətlərinin, hüquq və azadlıqlarının bərabərliyi;

6.3.2. dövlətin ərazisində yaşayan xalqların, milli azlıqların öz mədəniyyətlərini qorumaq, öz mədəniyyət kimliklərini müəyyən etmək, mədəni sərəvətlərini bərpa etmək, gücləndirmək və inkişaf etdirmək bərabərliyi.

Burada Azərbaycanda dil məsələsinin əhatə edildiyi yalnız bir neçə qanunvericilik aktlarına nəzər saldıq. Qeyd etməliyə ki, azsayılı xalqların dillərinin qorunması və inkişafı bir sıra digər rəsmi sənədlərdə, fərmanlarda, sərəncamlarda və qanunlarda da öz əksini tapmışdır.

5.7. Azərbaycan milli diasporların yanaşı yaşaması multikulturalizmin təzahürü kimi

Mühüm coğrafi mövqeyə sahib olan Azərbaycan əsrlər boyu multikulturalizmin və tolerantlığın bariz nümunəsi olmuş və olmaqdadır. Bu baxımdan, Şərqi və Qərbi qovşağında yerləşən Azərbaycanda Avropa icmalarının yaranmasını, inkişafını tarixi kontekstdə nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olar.

1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Rusiya imperiyası Azərbaycan torpaqlarında siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək və öz hakimiyyəti üçün sosial baza yaratmaq üçün bölgədə xristian amilini gücləndirməyi əsas götürərək köçürmə siyasətini aparmağa başlamışdı. Bu məqsədlə almanlar, ermənilər, ruslar Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmiş, daha sonra isə polyaklar, yunanlar, isveçlilər və başqa etnik qruplar ölkə əhalisinin etno-konfessional tərkibinə daxil edilmişdi.

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində neft “bumu”, neft sənayesinin sıçrayışı artımı mexaniki hərəkəti yüksələn xətlə aparır, kapitalist Bakısına yönələn miqrasiya dalğaları ölkə əhalisinin tərkibinə Avropa əhalisini qatır, yeni icmalar yaranmağa başlayırdı. Bu icmalar sırasında ən çoxsaylı olanlar rus, polyak, yəhudi, yunan və alman icmaları idi.

Ruslar

Azərbaycanın şərq slavyanları ilə əlaqələrinin olması haqqında ilk məlumatlar erkən orta əsrlərə təsadüf edir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən Aşağı Volqada yerləşən İtil şəhərində (Xəzər Xaqanlığı) yer almış rus tacirlərinin qəsəbəsi hələ V əsrdə Qafqaz ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Orta əsr mənbələrindən olan İbn Fədlan, İbn Xordadbeh və Məsudi kimi IX-X əsr ərəb səyyahlarının yol qeydlərində göstərilir ki, slavyanlar Volqa çayı ilə aşağı düşərək Xəzəryanı ölkələri keçərək Bağdada və Konstantinopola yollanırdılar. Rus tacir və dənizçiləri Xəzər boyunca yürüşlərinə IX əsrdə başlamışdılar. Sonrakı dövrdə rus səyyahları Azərbaycana gəlmiş, bu səyyahlardan birincisi – Afanasiy Nikitin öz qeydlərində Azərbaycan xalqı, onun adət-ənənələri haqqında maraqlı məlumatlar vermişdi.

XIX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyasının Qafqazı fəth etməsi regionda demoqrafik dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Rusiya imperiyası

Azərbaycan torpaqlarında özünün siyasi hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədi ilə planlı şəkildə ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti aparır, imperiyanın ucqar və qeyri münbit torpaqlarında yaşayan rusları Azərbaycan ərazisinə köçürürdü. Artıq 1914-cü il üçün ruslar yalnız Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının bütün qəzalarında deyil, həmçinin bu quberniyalarla həmsərhəd olan İrəvan quberniyasında da məskunlaşmış və köçürülən rusların ən böyük qrupları Göyçay, Şamaxı və Lənkəran qəzalarında yerləşmişdilər. Şimali Azərbaycanda məskunlaşan ruslar kompakt şəkildə ölkə ərazisində yerləşmiş və öz adətlərini, mədəni ənənələrini qoruyub saxlamışdılar.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR-də rusların sayı yüksələn xətlə getmiş və rusların sayının artmasının səbəbi Azərbaycan SSR-də paytaxt Bakı və onun ətraf rayonlarında neft hasilatının və bütövlükdə neft sənayesinin inkişafı ilə izah edilir. Çünki bu sənaye sektoruna ətraf müttəfiq respublikalardan və ilk növbədə Rusiya Federasiyasından mütəxəssislər cəlb edilirdi. Bundan başqa Volqaboyunda hökm sürən aclıq və SSRİ-nin sənayeləşməsi də köç prosesinə öz təsirini göstərmiş və demoqrafik dəyişikliklər baş vermişdi. Rusların miqrasiya dalğaları ölkəyə Böyük Vətən müharibəsi illərində də davam etmiş, canını faşizmdən qurtararaq Ukrayna, Belarusiya və bir sıra digər regionların sakinləri daha təhlükəsiz yerlərə yəni Azərbaycan SSR-ə üz tutmuş, çoxları burada həmişəlik məskunlaşmışdır. Rusların Azərbaycana SSR-ə sonuncu kütləvi şəkildə köç etməsi Sumqayıt şəhərinin salınması zamanı olmuşdu. Nəticədə XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan SSR-də rusların sayı təqribən 1 milyon nəfərə çatmışdı ki, bu da ölkə əhalisinin 12% təşkil edirdi.

XX əsrin 70-ci illərdən başlayaraq rusların Azərbaycan SSR-də sayı azalmağa başlayır. 1989-cu ildə SSRİ-də əhalinin siyahıya alınması göstərir ki, rusların sayı yerli əhalinin 6% -i, təqribən 392, 3 min nəfər təşkil etmişdir.

Ölkə müstəqillik əldə etdikdən sonra milli diasporaların inkişafına diqqət yetirmiş, keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq, rusların maraqlarının qorunması məqsədilə ilk təşkilat – Respublika könüllüləri- Azərbaycanda yaşayan xalqların həmrəyliyi cəmiyyəti – “Sodrujestvo” (İcma), 1992-ci ildə Rus İcmasının Koordinasiya mərkəzi yaradılmışdır. Həmin ildə “Azərbaycanda yaşayan slavyanların mədəniyyət mərkəzi” də fəaliyyətə başlamışdır. 1993-cü ildə “Azərbaycan Respublikasının Rus İcması” yaradıldı. Hazırda Azər-

baycan Respublikasında icmanın 28 filialı fəaliyyət göstərir, bunlardan 10-u Bakı şəhəri rayonlarının payına düşür. 1994-cü ildə “Azərbaycanda yaşayan kazakların qardaşlığı”, 2000-ci ildə isə “Milli azlıqlar üzrə Resurs mərkəzi” də yaradılmışdır.

Həmçinin Bakıda “Dom Russkoy Knıqi” (Rus Kitabı Evi) şəbəkəsi də fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Azərbaycanda 340 orta məktəbdə 90 min şagird rus dilində təhsil alır. 18 ali təhsil ocağında və 38 orta ixtisas təhsil müəssisələrində təhsil rus dilində aparılır. 2000-ci ildə yaradılmış Bakı Slavyan Universitetində rus dilli təhsil müəssisələrinin müəllimlərinin assosiasiyası fəaliyyət göstərir. 2008-ci ildə L.M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakıda filialı açılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının media strukturunda rus dilində çap nəşri mühüm yer tutur. Belə ki, ölkədə rus dilində 50 çap nəşri fəaliyyət göstərir, bunlardan “Zerkalo”, “Exo”, “Vışka”, “Novoe Vremya” qəzetlərini və “Baku” jurnalını misal göstərmək olar. Paralel olaraq, rusdilli yazıçılar assosiasiyası və Rus Dram Teatrı da fəaliyyət göstərir. 2009-cu ilin noyabrında Bakıda rus icmasının III qurultayı keçirilmişdir (I qurultay 1998-ci ildə, II qurultay isə 2004-cü ildə keçirilmişdir).

Respublikanın rus əhalisi xristianlığın pravoslav kilsəsinə itaət edirlər. Azərbaycan Respublikasında Rus Provaslav Kilsəsinin Bakı və Xəzəryanı regionlar Yeparxiyasının tabeliyində olan 5 kilsəsi fəaliyyət göstərir ki, bunlardan üçü Bakıda, biri Gəncədə və biri isə Xaçmazda yerləşir.

Tatarlar*

XIX əsrin sonlarından etibarən Bakı quberniyasının mərkəz şəhəri olan Bakıya Rusiya imperiyasından köçürülən xalqlar sırasında tatarlar da var idi. Bakıya köçən tatarı neft sənayesində işçi yerlərinin olması, daha mülayim iqlim, yeyinti-sənaye bazasının inkişafı, həmçinin dil, din yaxınlığı və Azərbaycan cəmiyyətinin tolerantlığı cəlb edirdi. Hələ inqilaba qədərki dövrdə Bakıda tatarların böyük bir ziyalı

---

* XVI əsrin ortalarında Rusiya çarı İvan Qroznı Qazan xanlığını(1552) və Həştərxan xanlığını(1556) işğal etdikdən sonra, bu torpaqların köklü əhalisi türklər, rus mənəbləri və ədəbiyyatında” tatar” kimi adlanmağa başladılar.

təbəqəsi formalaşmışdı. Burada tatarca qəzetlər buraxılır, kitablar nəşr edilir, ictimai təfəkkür inkişaf edirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində tatarların sayı 20-ci illərdə Volqaboyundan acliqdan qaçanların, həmçinin buraya neftçıxarma sahəsində işləməyə gələn mütəxəssislərin hesabına artdı. Sovet dövründə Azərbaycanın və Tatarıstanın neft və neft-kimya kompleksləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə idi. Volqada “İkinci Bakı”nın açılışından sonra Azərbaycan neftçiləri tatar həmkarlarına yeni neft yataqlarının kəşfiyyatı, neft-mədən avadanlıqlarının təchizatı sahəsində yaxından kömək edirdilər. Yüzlərlə tatar işçi gənc Xəzərin neft mədənlərində təlim və hazırlıq keçirdi. Tatarlar və azərbaycanlılar arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri tibb, ərzaçılıq, yeyinti və tütün sənayeləri sahəsində özünü göstərirdi. Həmçinin ənənəvi və rəngarəng mədəni əlaqələr də mövcud idi.

Bu gün Azərbaycanda yaşayan tatarların ümumi sayı 25 min 900 nəfərdir. Volqaboyu tatarlarının sayı isə 15 mindir. Onların böyük əksəriyyəti Bakı şəhərində yaşayır. Tatarıstan Respublikasının Azərbaycandakı daimi nümayəndəliyi “Tukay adına Tatar Mədəniyyət Mərkəzi” və “Tuqan tel” tatar mədəniyyətinin respublika cəmiyyəti “Tatar mahnısı” müsabiqəsinin təşkilatçılarıdır.

1996-cı ildə tatar icmasının birinci təşkilati iclası baş tutmuşdu. Daha sonra Bakının və respublikanın rayonlarında icmanın şöbələri açılmışdı. İcmanın əsas fəaliyyət məqsədi – Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün tatarların

konsolidasiyası, azərbaycan və tatar xalqları arasındakı dostluğun möhkəmləndirilməsidir.

Azərbaycandakı tatar diasporu Ümumdünya tatar konqresinin icra komitəsi ilə əlaqə saxlayır, diasporanın nümayəndələri Kongresin qurultaylarında iştirak edirlər.

Ukraynalılar

XIX əsrin sonlarında Rusiya İmperiyasında sənayenin inkişafı və yeni torpaqların mənimsənilməsi prosesi zamanı, Azərbaycan da daxil olmaqla Qafqazda əhalinin güclü miqrasiyası baş verdi. Köç edənlərin böyük qismi Ukrayna ərazisindən idi. Yüzdəlik boyu ukraynalılar öz dillərini, adət - ənənələrini, mədəniyyətlərini saxlamağa çalışmış, özlərinin tarixi vətəni - Ukrayna ilə əlaqələri saxlamağa və inkişaf etdirməyə cəhd göstərmişlər.

XX əsrin əvvəllərində ukraynalıların Azərbaycanda cəmiyyəti formalaşmış və bu diasporun yaranmasına gətirib çıxarmışdır. 1907-ci ilin 4 iyununda Bakıda Ukrayna ziyalılarının (V.T.Qolovnya, L.M.Qobulyanskiy, S.M.Remennikov, K.A.Melnikov, V.M.Mişon, İ.İ.Lizobub, V.K.Seredin) təşəbbüsü ilə T.Q.Şevçenko adına «Пробіта» cəmiyyəti yaradılır. Ukrayna «Пробіта» cəmiyyəti o dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən ən vacib cəmiyyətlərdən idi.

1920-1930-cu illərdə Ukrayna və Rusiyadakı sosial-siyasi hadisələrin, vətəndaş müharibələri, zorakı kollektivləşdirmə siyasəti, repressiya olunanların Ukrayna ərazisindən məcburi köçürülməsi – ukraynalıların digər ölkələrə, həmçinin Azərbaycana sürətli miqrasiyasına gətirib çıxarır. Ukraynalıların böyük əksəriyyəti çətin müharibə illərində Azərbaycana gəlmişdilər.

Əgər Rusiya İmperiyası və Sovetlər birliyi dövründə Azərbaycanda yaşayan slavyan xalqlarının nümayəndələri özlərini rus adlandırsalar da 1989-cu il siyahıyaalması zamanı artıq bu qrupda ukraynalıların özünün identifikasiyasında güclənmə nəzərə çarpırdı. Respublikada rusların sayının mütləq və ya nisbi azalmasının fonunda ukraynalıların sayının 20 faiz artması qeyd olundu. Beləliklə, Ukrayna köklərinə sahib olmasına baxmayaraq özünü əvvəllər Ukrayna mədəniyyətindən çox ruslara aid edənlər, artıq Ukrayna identifikasiyasını seçməyə başladılar. Bu müəyyən siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1989-cu il siyahıyaalmasına görə Azərbaycanda 32,3 min ukraynalı yaşayırdı. 2002-ci il 1 yanvar tarixinə olan rəsmi məlumatlara görə Azərbaycan ərazisində yaşayan ukraynalıların sayı 29 mindir. Ukraynalılar sayına görə digər xalqlar arasında 8 yeri tutur. Rəsmi məlumatlara əsasən 1990-cı ildə Azərbaycandan Ukraynaya 12794 vətəndaş gedib, Ukraynadan isə gələnlərin sayı 4355 nəfər təşkil edir.

Azərbaycanda ukraynalıların təşkilatlanması 1990-cı illərin ortalarına təsadüf edir. 1992-ci ildə «Azərbaycanda yaşayan xalqların həmrəyliyi Respublika cəmiyyəti» («Содружество») yarandı. Bu təşkilat müxtəlif milli təşkilatları və cəmiyyətləri (rus və tatar cəmiyyəti, yəhudi mədəni mərkəzi, ləzgi cəmiyyəti və s.) özündə birləşdirdi. 1992-ci ildə Sumqayıtda «Lesi Ukrainka adına Ukrayna mədəniyyəti Mərkəzi» yaradılmışdır. 1994-cü ildə «Azərbaycanda yaşayan xalqların həmrəyliyi cəmiyyəti»nin Ukrayna bölməsi yaradıldı. Onun bazası əsasında isə 1 noyabr 1997-ci ildə Ukrayna diasporunun aktivistlərinin və Ukrayna Səfirliyinin yardımı ilə T.Q.Şevçenko adına

Ukrayna cəmiyyəti yaradıldı. 1 oktyabr 2002-ci il tarixinə əsasən cəmiyyətin 7 rayon təşkilatı fəaliyyət göstərirdi.

1998-ci ildən etibarən Bakı Slavyan Universitetində Ukrayna dili tədris olunur. Bu tədris mərkəzində 2001-ci ilin oktyabr ayının 17-də Ukrayna Tədris-Mədəniyyət Mərkəzinin təntənəli açılış mərasimi baş tutdu.

Mərkəzin nəzdində, Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin, Ukrayna icması, Ukraynanın Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyi və BSU-nun rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə 2001-ci il martın 2-də «Ukrayna bazar günü məktəbi» açılmışdır. Bazar günü məktəbində dinləyicilər Ukrayna dili və ədəbiyyatını öyrənir, Ukrayna xalqının tarixi, mədəniyyəti, milli adət və ənənələri ilə tanış olurlar. Burada müxtəlif mədəni-kültəvi tədbirlər keçirilir. Mərkəz Ukraynanın Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyi ilə, Ukrayna diasporası və Ukraynanı ali təhsil müəssisələri ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Respublikamızda yaşayan ukraynalılar “Vətənim – Azərbaycana xidmət edirəm” ideyası altında birləşərək müasir tariximizin sevincini və kədərini bölüşürlər. Bu ilk növbədə Dağlıq Qarabağ probleminə aiddir. Bakı şəhəri Xətai rayonundakı 245 nömrəli məktəbə Dağlıq Qarabağ münacişəsi zamanı həlak olmuş ukraynalı gənc Ruslan Çerneqin adı verilib. Ermənistan və Dağlıq Qarabağ separatçıları ilə müharibədə həlak olmuş hərbi pilot V.Sereqin ölümündən sonra ən yüksək adla, «Azərbaycan Qəhrəmanı» adı ilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycandakı Ukrayna disaporunun nümayəndələri əsasən pravoslavdılar. Azərbaycanda Moskva patriarxlığının Pravoslav yeparxiyası və 5 pravoslav kilsəsi (bunlardan 3-ü Bakıdadır) fəaliyyət göstərir.

Polyaklar

Azərbaycan-Polşa münasibətlərinin kökləri uzaq keçmişlə bağlıdır. Bu münasibətlər həm ticarət, həm də diplomatik əlaqələri özündə birləşdirir. Azərbaycan və Polşanı Qara dənizdən keçən qədim ticarət yolları bağlayırdı ki, bu ticarət əlaqələrinin yaradılma tarixi X əsrə aid edilir.

XV əsrin II yarısından başlayaraq, Azərbaycanda çoxlu sayda polyak olan katolik missionerləri fəaliyyətə başlamış, XIX əsrin I yarısında isə polyaklar Azərbaycana hərbi və məmur qismində gəlmişdilər. Neft sənayesininin yüksəlişi dövründə müxtəlif peşə sahibləri olan polyaklar Bakı əhalisininin tərkibinə qatılmışdılar. Onların sırasında Bakıda neft sənayesininin ilk mütəxəssisi kimi Pavel Pototskini və

Vitald Zqlinitskini göstərmək olar. Bu mütəxəssislərin layihəsi əsasında Bibiheybət neft buxtasında neftin hasilatı məqsədilə qazıntı işləri aparılmışdır. Onların araşdırmaları Azərbaycanda neft hasilatının inkişafında mühüm rol oynamışdılar. Əsasən Bakıda yaşayan polyaklar şəhərin müxtəlif istehsalat sahələrində məşğul olmaqla yanaşı, ictimai işlərə də cəlb olunmuş, onlar öz əməyi ilə ölkənin mədəni həyatına, tikinti və neft hasilatı sahəsinə yüksək töhfələr vermişdilər. Bu dövrdə ölkədən Polşaya neft, ağ neft, kənd təsərrüfatı məhsulları aparılır, Polşadan Azərbaycana isə şəkər, dəzgahlar, maşınlar, parçalar və xırdavat gətirilirdi.

Azərbaycana həmçinin polşa ziyalıları (memarlar, hüquqşünaslar, həkimlər, müəllimlər və s.) da gəlmiş və onların şəhərin sosial həyatında fəal iştirakı kapitalist Bakının çiçəklənməsinə müsbət təsir etmişdi. Bir çox polyak memarlarının adları, xüsusilə K.Skureviç, Y.Ploşko, E.Y.Skibinski Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi olaraq qalacaqdır. O dövr memarlığının şah əsəri kimi Şəhər Dumasının keçmiş binasını (indiki İcra Hakimiyyətinin binası) misal göstərmək olar. Bu layihənin müəllifi şəhərin baş mühəndisi Yozef Qoslavski ömrünün sonunadək 12 il (1892-1904 illər) Bakı şəhərinin baş memarı vəzifəsində çalışmışdır. Müsəlman qadınlarının özəl professional məktəbi onun layihəsi əsasında tikilmişdir. Onun yaradıcılığının ilk nümunəsi olaraq yanğından mühafizə binasını, həmçinin xeyriyyə cəmiyyətinin binası sayılan “İsmailiyyə” ni göstərmək olar. 4 il ərzində (1909-1913-cü illər) Bakı şəhərinin baş memarı polyak Konstantin Borisovlebski olmuşdur. Digər polyak memarı İqnati Kşiştaloviç isə Yelizavetpolun baş planını işləyib hazırlamışdır. Yevqeni Skibinski dəmiryolu vağzalını binasının layihəsini hazırlamışdır, Skureviç isə gastronomun (keçmiş Tağıyev passajını) layihəsini vermişdir. Bakıda ən gözəl və ən məşhur binalar polyak memarlarının layihələri əsasında ucaldılmışdır. Mənbələr göstərir ki, polyak memarlarının layihəsi əsasında tikilən binaların sayı 500-ə qədər olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində şəhərin salınmasında Pavel Zemski və Aleksandr Kaminskiyin də böyük plan-memarlıq layihələrindən istifadə olunmuşdur.

1897-ci ildə Şimali Azərbaycanda yaşayan 2.193 polyakdan – 519-u Azərbaycanda anadan olmuş və burada dünyaya gələn polyak uşaqlar sayına görə ruslardan sonra ikinci yeri tuturdu.

1909-cu ildə “Bakı Polşa Evi” cəmiyyəti qeydiyyatata alınmışdı ki, onun da əsas məqsədi burada yaşayan polyakların mədəni identikli-yini qoruyub saxlamaq idi.

Birinci Dünya müharibəsinin əvvəllərində “Polşanın Bakı şəhərindəki Polşa Çarının müharibədən müflis olmuş təbəəsinə yardımın təşkili komitəsi” yaradılmışdı. Həmçinin burada “Maarif və Açıq Ev” cəmiyyəti fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Polyakların buradakı bütün qurumları “Bakı şəhəri Polşa təşkilatları Şurası” nda birləşirdi.

1914-cü ildə başlayan Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində Bakıda Polşa qaçqınlarının sayı daha da artmışdır. Bu dövrdə Bakı təhlükəsizlik müdiriyyətinin verdiyi göstəricilərə görə, 31 dekabr 1916-cı ildə Bakıda 2568 qaçqın yaşayırdı ki, bunlardan 84-ü polyak idi; 15 dekabr 1917-ci ildə isə 1949 qaçqından 155-i polyak idi.

Azərbaycanda yeni, demokratik dövlətin qurulmasında polyak ziyalıları yaxından iştirak etmiş, mühəndislər, hüquqşünaslar bu sahədə böyük fəallıq göstərmişdilər. Əslən polyak olan vəkil Vonsoviç isə 1918-ci ildə formalaşan ilk Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuşdu. Azərbaycan ordusunun formalaşmasında da polyak zabitlərinin böyük rolu olmuşdu.

Aprəl çevrilişindən sonra başlanan təqiblər səbəbindən bir çox polyak Polşaya qayıtmışdı. Bakı və Gəncə şəhərlərində fəaliyyət göstərən polyakların cəmiyyət və dərnəklərinin fəaliyyəti isə qadağan olunmuşdu.

1990-cı ilin siyahıya alınmasında Azərbaycanda 900 polyak əsilli azərbaycanlının yaşadığı qeyd edilmişdi. 2001-ci ildən “Polonya-Azərbaycan” adlı cəmiyyətin yaradılması istiqamətində işlər başlanılmış (07 iyun 2002-ci ildə dövlət qeydiyyatına alınmışdır), 2012-ci ildən Bakı şəhərində polyakların “Polonya” Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Yəhudilər

Başqa alloxton etnoslardan fərqli olaraq, yəhudilərin ölkəmizdə məskunlaşmasının tarixi olduqca qədimlərə, təxminən 2500 il bundan əvvələ gedib çıxır.

Yəhudi xalqının Mərkəzi Asiya ərazilərinə daha geniş yayılması e.ə. 586-cı ildə İsrail ərazilərinin Babil tərəfindən istilasından sonra başlanır. Yəhudilərin Babilə köçürülməsinin əsasını Yeni Babil hökmdarı II Navuxudanosor qoyur. Qədim İsrail dövləti zəbt edilən zaman

(e.ə.597-586) yuxarı təbəqədən və sənətkarlardan ibarət minlərlə yəhudi zorla Qüdsdən Babilə köçürülür. 539-cu ildə Yeni Babil dövləti Əhəmənilər tərəfindən işğal olunduqdan sonra, onun dövlətinə qatılan bir sıra xalqlarla birgə yəhudilər də Əhəmənilərin tərkibinə daxil edildi. Əhəməni imperiyasının işğal etdiyi ərazilər sırasında Azərbaycan torpaqları da var idi ki, Azərbaycanın əlverişli coğrafi şəraiti, mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşməsi və eyni zamanda yerli əhəlinin gəlmələrə qarşı tolerant münasibəti, onlarla xalqların, o cümlədən yəhudilərin bu torpaqlarda yaşamasına şərait yaratdı.

Hazırda Azərbaycanda üç yəhudi icması – dağ yəhudiləri, Avropa yəhudiləri (əşkinazi) və gürcü yəhudiləri icmaları vardır. Bütövlükdə ölkədə yəhudilərin sayı 16 min nəfərdir. Bunlardan 11 min dağ yəhudiləridir ki, onların təxminən 6 mini Bakıda, 4 mini Qubada, min nəfəri isə başqa şəhərlərdə yaşayır. Əşkinazi yəhudilər 4,3 min nəfərdir. Onların əksəriyyəti Bakıda və Sumqayıtda yaşayır. Gürcü yəhudiləri təxminən 700 nəfərdir.

Yəhudi icmaları Azərbaycan Respublikasının ən fəal dini icmalarından sayılırlar. 2003-cü ilin mart ayında Azərbaycan hökumətinin diqqəti sayəsində Bakıda yeni yəhudi (əşkinazi) sinaqoqu istifadəyə verilmişdir. Avropada ən böyük sinaqoq sayılan bu ibadətəhə köhnə məbədin yerində inşa olunmuşdur. Dini ibadətlərin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi üçün Avropa yəhudilərinə bütün lazımi şərait yaradılmışdır. Hazırda Bakıda iki, Qubada üç, Oğuzda iki sinaqoq dindarların istifadəsindədir.

1990-cı ildə “Azərbaycan-İsrail” mədəni əlaqədar cəmiyyəti təsis edilmiş və bu cəmiyyət “Az-İz” abreviaturalı qəzet nəşr etməyə başlamışdır. Respublikada Azərbaycan-İsrail Dostluğu Mərkəzi, “Soxnut” yəhudi agentliyi də fəaliyyət göstərir.

1992-ci ildən isə Azərbaycan Respublikası və İsrail dövləti arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur və o vaxtdan bu münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir.

Yunanlar

1828-1829-cu illər Rus-Osmanlı müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yunanların ilk dalğası görünməyə başlayır. Şimali Azərbaycanda ilk yunanlar Mehman kəndində (Qarabağ) yerləşdirilmişdi. Yunanların miqrasiya dalğası intensiv olmadığından onlar ölkə əhəlisinin etnik tərkibində cüzi çəki yükünə malik idilər. Belə ki, 1897-ci ildə

əhalinin siyahıyaalınmasına əsasən, Bakı quberniyasında 278, Yelizavetopolda isə – 658 yunan yaşayırdı. Demografik “partlayışı” yaşayan kapitalist Bakısında XX əsrin əvvəllərində yunanların sayı artmış və 1907-ci il üçün Bakıda Kiçik Asiyanı tərk etmiş 800 yunan qeydə alınmışdı.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan quberniyalarında məskunlaşan yunanların Filantropik cəmiyyəti yaranmış, və bu cəmiyyətin məqsədli aztəminatlı yunanlara yardım göstərmək idi. Yunan Filantropik Cəmiyyətinin səyləri nəticəsində Bakıda bu illərdə Yunan mərkəzi və 4 illik ibtidai məktəb, “Embros” futbol klubu da fəaliyyətə başlamışdı ki, bu məktəbdə 89 şagird təhsil alırdı.

Fevral burjua inqilabına qədər Bakı və Yelizavetopol Quberniyasının səkkiz şəhərində 2161 yunan yaşayırdı. *Sovet hakimiyyəti illərində*, 1923-cü il statistikasına görə yunanların sayı şəhər əhalisi arasında 1168 nəfər idi və onlar Gəncədə, Sabirabadda, Naxçıvanda və digər şəhərlərdə yaşayırdılar. Mehman kəndində isə bu dövrdə yunanların sayı 58-ə çatırdı.

XX əsri 30-cu illərində ölkədə tüğyan edən repressiyalar yunanlardan da yan keçməmiş, Bakıda yaşayan 904 yunandan 35-i həbs edilmiş, Pontiya mədəniyyət mərkəzi bağlanmışdı. Böyük Vətən müharibəsi illərində də yunanlar deportasiyaya məruz qalmış, 1942-1943-cü illərdə Azərbaycan SSR-də yaşayan yunanlar SSRİ-nin digər bölgələrində yaşayan yunanlarla birgə Şimali Qazaxıstan və Sibirə sürgün edilmişdilər. Yunanların deportasiyası Böyük Vətən müharibəsi illərindən sonra da davam etmiş, sovet hökumətinin 1949-cu ilin mayında qəbul etdiyi qərara əsasən, SSRİ-nin cənub sərhədlərində “beşinci kolonun” yaranmasının qarşısını almaq məqsədi ilə Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycan SSR-dən yunanlar Cənubi Qazaxıstana sürgün edildilər. Yunanların taleyinə yük vaqonlarında uzun yolları qət edərək Qazaxstan çöllərindəki əzablı illər qismət oldu. Deportasiya nəticəsində Azərbaycanda yaşayan minlərlə yunan özünün kiçik Vətəninə və bütün əmlakını itirdi. Xüsusi yaşayış yerlərində məskunlaşma 1956-cı ilədək davam etmiş və ancaq reabilitasiya və xüsusi köçürülənlərin üzərindən məhdudiyətlər götürüldükdən sonra onların çoxu Bakıya qayıda bilmişdi. Onların başqa bir hissəsi isə SSRİ-nin digər şəhərlərinə köçürülmüşdülər.

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində siyasi qeyri-stabillik və iqtisadi tənəzzül zamanı yunanların böyük əksəriyyəti Yunanıstana köçdülər. Yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra vəziyyət sabit-

ləşdi. Müstəqil Azərbaycanda demokratiya şəraitində milli azlıqların diaspor cəmiyyətləri fəallaşdı, yeni cəmiyyətlərin qurulması üçün şərait yaradıldı.

1993-cü ildə Azərbaycanda Yunanıstan səfirliyi açıldı, 1994-cü ilin iyulunda isə artıq uzaq Bakıda Yunanıstanın Bakıdakı səfiri P.Karakasisin təşəbbüsü ilə Yunanıstan Mədəniyyət Mərkəzi açıldı ki, bir neçə onilliklərdən sonra Azərbaycan yunanlarını yenidən birləşdirdi.

1997-ci ildən Azərbaycanda “Arqo” yunan cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Cəmiyyət səfirliyin işçiləri ilə birgə Yunanıstanın milli və dini bayramlarını qeyd edir və bu təşəbbüs 60 illik fasilədən sonra yenidən canlanmağa başladı. Cəmiyyətin hər bir nümayəndəsi, yunan millətinə mənsub olmasından qürur duyur, eyni zamanda özünü Azərbaycanın vətənpərvəri sayır. Bunu belə bir fakt sübut edir ki, son 8 ildə emiqrasiya demək olar ki, dayandıb – qonşu respublikalardakı vəziyyətdən fərqli olaraq, cəmi 3 ailə Azərbaycan Respublikasından köçüb.

Ölkəmizdəki xeyirxah beynəlmiləl atmosfer yunanların inteqrasiyasına zəmin yaradıb və bu onların təbii xüsusiyyətlərindən – biliklərə can atma niyyətindən və əməksevərliyindən irəli gəlir. Onların çoxu Azərbaycanın rifahı naminə diasporun çoxəsrlik tarixinə layiqli töhfələrini veriblər. Hal-hazırda yunanlar Bakıda, Sumqayıtda, Xaçmazda, Qubada, Qaxda, Gəncədə yaşayırlar.

Almanlar

Polietnik Azərbaycanda alman koloniyalarının yerləşdirilməsinin tədqiqi olduqca aktualdır. 1918-ci ilin payızında Cənubi Qafqazda 486 alman ailəsi yerləşmiş və burada 8 alman koloniyasının əsası qoyulmuşdu.

Almanların Azərbaycana ilk kütləvi köçü 1819-cu ildən başlayır. Şimali Azərbaycan ərazisində ilk Helenendorf və Annenfeld adlı iki koloniya salındı. Daha sonra isə Azərbaycan ərazisində almanların sayının artması ilə bağlı olaraq, “bala” koloniyalar salınmışdı ki, XX əsrin əvvəlləri üçün Şimali Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyasının Göygöl, Şəmkir, Qazax, Tovuz, Ağstafa bölgələrində Georqsfeld, Alekseyevka, Qrünfeld, Eygenfeld, Traubenfeld, Yelizavetinka koloniyaları qeydə alınmışdı.

Rusiya imperiyasının Qafqazdakı inzibati-idarə sistemi tərəfindən alman kolonistlərinə böyük köməklik göstərilmiş, hər bir alman

ailəsinə 35 desyatinə* qədər torpaq verilməsi qərar alınmışdı. Ən başlıcası isə xəzinə hər bir ailə başçısına ev tikmək və mal-qara almaq üçün 3 min rubl həcmində borc ayırmışdı. Alman kolonistləri kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrilə məşğul olsalar da, onların əsas məşğul olduqları sahə üzümçülük və şərəbçilik idi. XX əsrin əvvəllərində alman koloniyalarında böyük şərəbçilik şirkətləri – Forer qardaşları və Qummel qardaşlarının şirkətləri fəaliyyət göstərirdi.

Almanlar Yelizavetpol quberniyasında ilk tibb məntəqəsi, aptek, məktəb, klub açmış, 1912-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Yelenendorfda, Gəncəçayın üzərində su elektrik qurğusu yaradıb, Zurnabad kəndi yaxınlığında elektrik stansiyası tikmişdilər.

Azərbaycanda yaşayan almanlar dini baxımdan lüterandırlar. Onların dini ibadətlərini həyata keçirməsində heç bir məhdudiyət olmamışdır. 1857-ci ildə Helenendorf, 1868-ci ildə Gədəbəy, 1899-cu ildə Bakı və 1911-ci ildə isə Annenfeldə kirkalar- lüteran kilsələri inşa edilmişdi.

Almanların yerli əhali ilə sıx mədəni əlaqələrinə baxmayaraq, onlar öz etnik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdılar.

İkinci Dünya Müharibəsi başladıqdan sonra 1941-ci ilin oktyabrında alman icması bütünlüklə Azərbaycan SSR-dən Qazaxıstana sürgün edilib.

Azərbaycan tarixinin alman səhifələrinə diqqət Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra artmış, *ölkədə alman maddi-mədəni abidələrinin nümunələrinin qorunması və bərpa-sı dövlətin diqqət və qayğısı şəraitində aparılmışdır.*

Azərbaycanda tarixən bərqərar olmuş tolerantlıq mühiti müasir dövrümüzdə Almaniya-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Multikultural Azərbaycanın tərkib hissəsi olan alman laylarının mühafizəsi ilə bağlı görülən tədbirlər ölkə rəhbərliyinin apardığı tolerantlıq və multikulturalizm siyasətinin bariz nümunəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 avqust 2016-cı il tarixli "Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında" sərəncam imzalaması bu reallığı təsdiqləyir. Sərəncamda deyilir: "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və Azərbaycanın multikultural ənənələrə malik çoxəsrlik tolerantlıq məkanı

---

* Qeyd: *desyatin* – ölçü vahidi, 1, 09 hektara bərabər yerölçüsü.

kimi təbliğində böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200-cü ildönümünün layiqincə qarşılmasını təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyinə həsr olunmuş tədbirlərə dair xüsusi proqram hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

Almanlar hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında, başlıca olaraq Bakıda qeydə alınmışlar. Onların sayı bir-neçə yüzə çatır. Almanların ölkədə “İntibah” mədəni-tarixi icması, həmçinin “Yevangelিয়া-Lüteran” icması fəaliyyət göstərir.

Fəslə aid suallar

1. Multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi olması özünü nədə büruzə verir?
2. Multikulturalizm daxili siyasətin tərkib hissəsi olaraq xarici siyasətə necə təsir göstərir?
3. Tarixən Azərbaycanda hansı dinlər geniş yayılmışdır?
4. Azərbaycanda xristianlıq nə zaman yayılmağa başlamışdır?
5. İslam dini Azərbaycanda nə zaman yayılmağa başlamışdır?
6. Azərbaycanda hansı protestant icmalar fəaliyyət göstərir?
7. Azərbaycanda katolik kilsəsi neçənci ildən fəaliyyət göstərir?
8. Çar Rusiyasının Azərbaycanda həyata keçirdiyi din siyasəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament nümayəndələrinin sosial tərkibi haqqında nə deyə bilərsiniz?
10. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan SSR-də aparılan din siyasəti haqqında nə deyə bilərsiniz?
11. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətləri hansı qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir?
12. Azərbaycan Respublikasının din siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələri hansılardır?
13. “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu neçənci ildə qəbul edilib?

14. Ulu Öndər Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra dövlət-din münasibətlərində hansı dəyişikliklər baş verdi?
15. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas fərqləndirici cəhəti nədən ibarətdir?
16. Ölkənin sosial-iqtisadi potensialının regional səviyyədə davamlı inkişaf etdirilməsi üçün hökumət tərəfindən aparılan siyasəti açıqlayın.
17. Regionlarda müxtəlif etnik qrupların əmək vərdislərindən istifadə edilməsi üçün görülən işlərin izahını verin.
18. Ölkənin iqtisadi inkişafı onun mənəvi- mədəni inkişafına necə təsir göstərir?
19. Ölkənin mənəvi- mədəni inkişafı əks təsir olaraq iqtisadi inkişafa necə təsir edir? Nümunələr göstərin.
20. Azərbaycanda müşahidə olunan iqtisadi inkişafda mənəvi- mədəni amillərin rolu nədən ibarətdir?
21. Ölkənin multikulturalizm siyasəti ilə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında hansı əlaqə vardır?
22. Sosial-iqtisadi inkişaf amillərinin düzgün idarə edilməsi multikulturalizm siyasətinin səmərəliliyinə necə təsir göstərir?
23. Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarının yerli bölgələr arasında differensiasiyanı minimuma endirmək baxımından hansı əhəmiyyəti vardır?
24. Ümümmillik lider Heydər Əliyevin dediyi “mənəvi – mədəni dəyərlər hər bir xalqı yüksəldir” kəlamını necə başa düşürsünüz?
25. Xalqımızın zəngin mənəvi – mədəni dəyərlərinin, ümumilikdə mədəniyyətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi dövlətimizin daxili siyasətinin prioritet vəzifələlərindən biridir. Bunu necə başa düşürsünüz?
26. Dini qurumların statusu, hüquq və vəzifələri hansı qanunla tənzimlənir və onun mahiyyəti nədən ibarətdir?
27. Məhkumluq vəziyyətində olan şəxslərin və hərbi qulluqçuların dini etiqad azadlığı necə təmin olunur?
28. Azsaylı xalqların “Ana dili” ndən istifadə etmək hüququ dedikdə nə başa düşülür? Bu hüquq hansı dövlət sənədində təsdiqlənmişdir?

29. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində etnik azlıqların dil hüquqları hansı mexanizmlər vasitəsilə təmin olunur?
30. Vicdan azadlığının konstitusion və hüquqi təminatı hansı qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır? Onun mahiyyəti haqqında nə demək olar?
31. Azərbaycanda etnik azlıqların kompakt yaşadığı bölgələrdə davamlı olaraq ikidilliyin qorunub saxlanmasına müsbət təsir edən amilləri göstərin.
32. Dil müxtəlifliyi milli-mədəni sərvət hesab edilir və bu yanaşma Azərbaycanın multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edir. Dil müxtəlifliyinin hansı məziyyətləri onu sərvət hesab etməyə əsas verir?
33. XIX əsrin əvvəllərində hansı xristian etnoslar Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmışlar?
34. XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində Bakıda "demoqrafik "partlayış" ın başlıca səbəbləri nə idi?
35. Azərbaycandakı rus, polyak, yəhudi, alman, yunan icmaları haqqında nə bilirsiniz?
36. Azərbaycanda neçə sinaqoq mövcuddur?
37. Yəhudilik Azərbaycanda neçənci əsrdə yayılmağa başlamışdır?
- a. 35. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 avqust 2016-cı il tarixli "Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında" sərəncamı hansı vəzifələri qarşıya qoymuşdur?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995, <http://www.e-qanun.az/?internal=view&docid=897&doctype=0>
2. Heydər Əliyev Müstəqillik yolu, Bakı 1997
3. İlham Əliyev. Bakıda Heydər məscidinin açılışında İlham Əliyevin nitqi. <http://www.president.az/articles/13981>
4. Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. [http://azpress.az/index.php?lang=az & sectionid=news&id=57598](http://azpress.az/index.php?lang=az&sectionid=news&id=57598)
5. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər)" Azərbaycan Respublikası

- Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli Sərəncamı.
<http://files.preslib.az/site/region/gl1.pdf>
6. İlham Əliyev. Prezident İlham Əliyev Gəncədə “İmamzadə” dini kompleksində yaradılan şəraitlə tanış olub. Azərbaycan qəzeti 17 fevral 2016-cı il.
  7. İlham Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin İran İslam Respublikasının Radio-Televiziya Şirkətinə müsahibəsi. Azərbaycan qəzeti 22 fevral 2016-cı il.
  8. İlham Əliyev. İlham Əliyevin regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (3-cü Dövlət Proqramı) icrasının birinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda çıxışı.<http://www.prezident.az/articles/14135>
  9. Aqasıyev İkrəm. XVIII əsrin sonu –XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı, «Təhsil», 2009. 303 c. История немецкой колонизации на Кавказе. Стамбул, Издательский дом " TEAS Press ", 2016, 292 c.
  10. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Bakı, “Hüquq yayın evi”, 2015
  11. “Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən Lənkəran şəhəri, Astara, İrək, Masaallı, və Yardımlı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planı “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 sentyabr 2005-ci il tarixli Sərəncamı. [http:// e-qanun.az/files/framework/data/10/f10715.htm](http://e-qanun.az/files/framework/data/10/f10715.htm)
  12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. baş red. Y. Mahmudov, Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
  13. “Bəzm” jurnalı 1 Sen 2010. s. 09-14
  14. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, CBS Polygraphic production, 2007.
  15. “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/7649>
  16. “Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://president.az/articles/17002>
  17. Əliyev Rafiq. Din əxlaqa aparıcı yol, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005.
  18. Hüseynov Sakit. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı, “Təknur”, 2012.
  19. İsmayılov Ç.N. Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin edilməsində fənnlərarası tədqiqatların əhəmiyyəti. “Post 2015: Qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafı”. Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2015, c.7-11
  20. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi, Bakı, Elm, 1993.

21. Quluzadə Musa. Azərbaycanca dövlət-din münasibətləri (İslam dininin təmsalında 1920-2000-ci illər), Bakı, Açıq dünya, 2002.
22. Mehdiyev Ramiz. Avropa strukturlarının deqradasiyasının mənbələri haqqında və ya Azərbaycana münasibətdə ikili standartlar siyasəti.
<http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2449678.html>
23. “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu,
<http://www.president.az/articles/7392>
24. Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın harmoniyası. I Virtual Dəyirmi Masa. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, 2014
25. Nəsimzadə Nəsim. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, Elm, 1990.
26. Orucov Hidayət. Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək, Bakı, CBS Polygraphic production, 2012.
27. İsmayılov Gündüz. Azərbaycanda dini məsələ: təhdidlər və hədəflər ideoloji, milli, ictimai təhlükəsizlik müstəvisində, Bakı, “Nəşriyyat XXI” MMC, 2016.
28. Paşazadə Allahşükür. Qafqazda İslam, Bakı, Azər nəşr, 1991.
29. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<http://edu.gov.az/az/page/72/302>
30. Азербайджанский Конгресс //2008 № 1 (51), с.6//
31. Азизбекова П., Дашдамиров А. Братья навеки. Баку, 1987, с.5
32. Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею. т. VI, Тифлис, 1875.ч.1. с.318
33. Ахундова Т. Немцы колонисты Азербайджана XIX – начале XXв. Б.1999. Изд. «Шуша» с.18 с.126
34. Бадалбейли Р. Поляки в Азербайджане XIX – начало XX века, диссертация Баку, 1985.
35. Буниятов З.М.. Азербайджан в VII-XI вв., Баку.
36. Вердиева Х. Немцы в Северном Азербайджане. Баку, 2009.
37. Вердиева Хаджар. Приказ№001487:последний аккорд в немецких страницах истории Азербайджана. В кн.:Азərbaycanın II dünya müharibəsində və Qafqazda holokostun öyrənilməsində rolu. Bakı, 2013. с.137-143
38. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане, Баку, Алтай, 1999. (II издание, с изменениями, дополнениями). Баку, 2016.
39. Итоги Всесоюзной городской переписи, 1923., ч.4, Москва. 1927.
40. Итоги Всесоюзной переписи населения в г. Баку. Баку, 1929,
41. Савченко О.А. Русская диаспора в Азербайджане: проблемы этнокультурного развития, М., 2002.

42. Сеидбейли М. Азербайджанская диаспора в России: особенности и тенденции формирования и развития. Баку, 2009.
43. Сеидбейли М. Самоопределение диаспор на основе этнической идентичности (на примере русской и азербайджанской диаспор) Вопросы национальных и федеративных отношений. Москва, РАГС 2010.
44. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана в XIX – начало XX вв. – Л.: Стройиздат. Ленинград. Отд-ние. 1986.
45. Т.Н.Чернова-Деке, Немецкие поселения на территории Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетия (1818-1917). Москва, «МСНК-пресс»,2008.178 с
46. Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье предстоящая распродажа Мугани инородцам – Пб, 1911.
47. Bastardas-Boada, Albert (2004). Linguistic Sustainability for a Multilingual Humanity. Text based on the plenary speech for the X Linguapax Congress on 'Linguistic diversity, sustainability and peace' Forum. Barcelona.
<http://bibliotecavirtualut.suagm.edu/Glossa/Journal/jun2007/Linguistic%20Sustainability%20for%20a%20Multilingual%20Humanity.pdf>
48. Clifton, John (2013). Colonialism, nationalism and language vitality in Azerbaijan. Responses to Language Endangerment (Elena Mihas, Bernard Perley, Gabriel Rei-Doval and Kathleen Wheatley ed.)
49. Coates, John (2012) The Hour Between Dog and Wolf . Publisher: Fourth Estate, 321 p
50. Crystal, David (2000). Language Death. Cambridge University Press
51. Fishman, Joshua (1991). Reversing Language Shift. Multilingual Matters. 1991
52. Fishman, Joshua (2006a). Do not Leave Your Language Alone. Mahwah: Lawrence Elbraum Associates, Publishers
53. Fishman, Joshua (2006b). Language Shift. An Introduction to Language Policy. Theory and Method (Thomas Ricento ed.). Blackwell Publishing. 2006. Pp. 311-328)
54. Garibova Jala and Matanat Asgarova (2009). Language policy and legislation in post-Soviet Azerbaijan. Language Policy and Language Planning 33:3
55. May, S. (2003). Misconceiving Minority Language Rights: Implications for Liberal Political Theory. In (W. Kymlicka and A. Patten ed.) Language Rights and Political Theory. Oxford

- University Press . pp. 123-152.
<http://www.mfa.gov.az/content/114>)
56. Sachs, Jeffrey (2011) The Price of Civilization. New York: Random House.336 p.
  57. http://1997-2011.tatarstan.ru/index.php@node_id=3062.html
  58. <http://www.stat.gov.az/source/demography/ap/>
  59. Алиев Т.М. Азербайджанско-Украинское сотрудничество: современный этап развития. Б, 2004, 150 с.
  60. Ukrayna bazar günü məktəbi»nin Cari Arxivi.
  61. Ukrayna Tədris-Mədəniyyət Mərkəzinin Cari Arxivi
  62. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycanda_yunanlar
  63. <http://www.1news.az/authors/oped/20160121045107131.html>
  64. http://history.kubsu.ru/pdf/kn6_102-133.pdf Зейналова С.
  65. https://az.wikipedia.org/wiki/Иван_Пилиджев. Греки в Азербайджане
  66. <http://zatulin.ru/>
  67. <http://novosti.az/society/1770.html>
  68. <http://din.az/azerbaycan-yehudileri/>
  69. <http://scwra.gov.az/branch/26/>
  70. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
  71. <http://ethnoglobus.az>
  72. <http://www.1news.az/society/20121223034936267.html>
  73. <http://noteru.com/post/view/12647>
  74. <http://www.cssn.gov.az/uploads/files/pdfs/MilliHesabat.pdf>
  75. <http://arxiv.az/az/xalqqazeti.com/66105657/Multikulturalizm+Azerbaycanda+dovlet+siyasetidir>
  76. <http://mfa.gov.az/content/945>
  77. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2013/may/312142.htm>
  78. <http://www.president.az/articles/15172>
  79. http://azertag.az/xeber/1kinci_Baki_Beynelxalq_Humanitar_Forum_u_kechirilecekdir-188138
  80. <http://president.az/articles/15172/print>
  81. http://azertag.az/xeber/Bakida_Dini_ve_milli_tolerantliq__millet_erarasi_munasibetlerin_inkisaf_etdirilmesinde_medianin_rolu_mvzusunda_Beynelxalq_Forum_kechirilir_YENILANIB-885120
  82. <http://cssn.gov.az/xeberler/20151203124457151.html>
  83. <http://az.trend.az/tags/25565/>
  84. <http://www.mfa.gov.az/content/556>
  85. <http://www.osce.org/az/baku/126764>
  86. <http://multikulturalizm.gov.az/2016/05/03/ulu-onder-heyder-eliyev-irsinde-multikultural-ve-tolerant-deyerler-movzusunda-beynelxalq-elmi-konfransin-acilis-merasimi-olub/>

III BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ

VI Fəsil.

MULTİKULTURALİZM VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİ

6.1. Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının uğurlu xarici siyasətinin bir amili kimi

Beşinci fəsilin birinci yarımfəsilində biz belə bir nəticəyə gəldik ki, multikulturalizmin Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi kimi ölkədə dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasına, burada yaşayan müxtəlif xalqların və etnik qrupların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasına və bunun nəticəsində onların cəmiyyət daxilində inteqrasiya olmalarına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin tərkib hissəsi olan multikulturalizm onun xarici siyasətinə də müsbət təsir göstərir, daha konkret desək, onun səmərəliliyini artırır. Ölkənin daxili siyasətinin tərkib hissəsi olan multikulturalizmin onun xarici siyasətinə təsir etməsi təsadüf deyil. O, bir növ qanunauyğunluqdur. Bu qanunauyğunluq daxili və xarici siyasət arasında olan münasibətdən irəli gəlir. Bu münasibətdə daxili siyasət xarici siyasətə münasibətdə müəyyənədiciləşdirici rol oynayır^{*}. Ölkədaxili sabitlik dövlətin xarici siyasə-

---

^{*} *Qeyd: Daxili siyasətin xarici siyasətə münasibətdə müəyyənədiciləşdirici rolunu qeyd etməklə bərabər xarici siyasətin daxili siyasətə əks təsirini də göstərmək vacibdir. Ölkənin xarici siyasət sahəsində əldə etdiyi uğurlar onun daxili siyasətinə müsbət*

tinin sülhyönümlü, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olması üçün zəmin yaradır. Və əksinə ölkədaxili vəziyyətin qeyri-sabit, böhranlı olması dövlətin xarici siyasətinin təcavüzkar olmasına, onun beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymamasına şərait yaradan əsas səbəblərdən biridir.

Daxili siyasətin xarici siyasətə münasibətdə müəyyənədiçi rol oynaması ideyasına əsaslanaraq Azərbaycanın daxili siyasətinin tərkib hissəsi olan multikulturalizmin ölkənin xarici siyasətinə müsbət təsir göstərmək nəticəsində xarici siyasət sahəsində əldə etdiyi müəyyən uğurların səbəblərini anlamaq mümkündür. Əgər ölkə daxilində Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunmasına səbəb olursa, ölkələrarası münasibətlərdə bu siyasət etnik, dini, irqi və mədəni mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün ölkələrlə Azərbaycanın hərtərəfli əlaqələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində dünya miqyasında mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Tanınmış politoloq Samuil Hantinqton *“Sivilizasiyaların toqquşması və dünya düzəninənin yenidən qurulması”* adlı əsərində göstərir ki, dünya kommunist sisteminin dağılması soyuq müharibəyə son qoymaqla bir-birinə zidd olan iki ictimai-siyasi sistemin siyasi, hərbi, iqtisadi və ideoloji qarşudurmasını aradan qaldırdı. Bunun nəticəsində ***“yeni dünyada xalqlar arasında əsas fərqlər ideoloji, siyasi, iqtisadi deyil, mədəni xarakter daşıyır”***. Onun fikrincə, müasir dövrdə ictimai inkişafda etnik-mədəni dəyərlərin, mədəniyyətin aparıcı rol oynaması sivilizasiyaların toqquşmasını zəruri edir. Hantinqtonun bu fatalist və pessimist ruhda verdiyi təhlükəli proqnozunun yanlış olduğunu multikulturalizm ideyalarına əsaslanan Azərbaycan Respublikasının bey-

---

təsir göstərir, daxili vəziyyətini sabitləşdirir, hakimiyyətdə olanların mövqelərini möhkəmlədir. Ölkənin xarici siyasət sahəsində üzvləşdiyi məğlubiyyətlər isə əksinə onun daxili vəziyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu, ilk növbədə özünü xalqın hakim dairələrə qarşı artan etirazlarına səbəb olur. Ölkədaxili müxalif qüvvələr iqtidarın xarici siyasətindəki uğursuzluqları ona qarşı istifadə edir, etiraz nümayişləri təşkil olunur, hakimiyyətin istefası, seçkilərin keçirilməsi tələb olunur və s. Beləliklə, daxili və xarici siyasət arasındakı münasibət qarşılıqlı xarakter daşıyır. Bu münasibətdə daxili siyasət müəyyənədiçi rol oynasa da, xarici siyasət ona əks təsir göstərir.

nəlxalq münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti, onun xarici siyasəti sübut edir. Belə ki, ölkəmizin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri bütün dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviq olunmasıdır. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə ölkəmiz böyük uğurlara imza atmışdır. Belə uğurlardan biri kimi son dövrdə siyasi leksikona daxil olmuş “Bakı prosesi” ni qeyd etmək olar.

“Bakı prosesi” – müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir təşəbbüsdür. Prezident İlham Əliyev tərəfindən ilk dəfə irəli sürülən və Azərbaycan multikulturalizminin beynəlxalq münasibətlər sistemində təzahürü olan bu təşəbbüs çərçivəsində mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişaf etdirilməsinə xidmət edən bir sıra nüfuzlu beynəlxalq tədbirlər Azərbaycanda keçirilmişdir*.

Azərbaycanın mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafında həyata keçirdiyi böyük layihələr nəticəsində artdığı nüfuzun məntiqi nəticəsi olaraq 2011-ci ildə Azərbaycanın beynəlxalq diplomatik uğurları sırasına növbəti əlamətdar hadisə əlavə olundu. Həmin il oktyabrın 24-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Məclisinin plenar iclasında gizli səsvermənin nəticələrinə görə Azərbaycan bu mötəbər təşkilatın Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilmişdir. Səsvermənin nəticələri üçdə iki səs çoxluğu ilə Azərbaycanı qalib çıxararaq BMT Təhlükəsizlik Şurasının yeni üzvü etdi. Ümumilikdə, 155 ölkənin dəstəyi ilə respublikamız 2012-2013-cü illərdə Şərqi Avropa bölgəsini BMT Təhlükəsizlik Şurasında təmsil etmək imkanı qazandı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev sözləri ilə desək, Azərbaycanın 155 ölkənin dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi *“aydın göstərir ki, beynəlxalq ictimaiyyətin mütləq əksəriyyəti Azərbaycanı dəstəkləyir, Azərbaycana etibar edir və belə bir vacib səsvermə prosesində öz mövqeyini ifadə edir.”*

Əvvəlki fəsildə qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə Azərbaycandakı multikultural durumu daha da möhkəmləndirmək məqsədilə ölkə başçısı tərəfindən həyata keçirilən mühüm əhəmiyyət kəsb edən praktiki işlərdən biri Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) təsis edilməsi olmuşdur. BBMM-nin yaradılması Prezident İlham Əliyevin Azərbaycandakı etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzim-

---

* Qeyd: “Bakı prosesi” haqqında daha ətraflı məlumat növbəti yarımfəslində veriləcəkdir.

lənməsində multikulturalizm siyasətinə yüksək önəm verməsinin əsas göstəricilərindən biri olması ilə bərabər, Azərbaycanın mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafını özünün xarici siyasətinin prioritet məsələlərindən biri kimi yanaşmasını sübut edir. BBMM mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafına yönəlmiş bir sıra böyük layihələr həyata keçirir. Onlardan aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır*:

1. Xarici ölkə universitetlərində “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənninin tədrisi;

Hazırda Azərbaycanın 28 ali məktəbi ilə yanaşı 13 xarici ölkə universitetində (İtaliyanın Sapienza Universiteti, Bolqarıstanın Müqəddəs Kliment Orxidski adına Sofiya Universiteti, Rusiyanın I Prezidenti Boris Yeltsin adına Ural Federal Universiteti, Çexiyanın Praqa Karl Universiteti, Litvanın Litva Pedaqoji Universiteti, İsveçrənin Frayburq Universiteti, Ukraynanın Poltava İqtisadiyyat və Ticarət Universiteti, Türkiyənin Erciyes Universiteti, Portuqaliyanın Lusofona Humanitar və Texnologiya Universiteti, Almanıyanın Augsburg Universiteti, Gürcüstanın Tiflis Dövlət Universiteti, Belarus Dövlət Universiteti, İndoneziyanın Qadcah Mada Universiteti) “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni tədris olunur;

2. “Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzini kimi: öyrən, araşdır, paylaş” mövzusunda beynəlxalq yay və qış məktəblərinin Azərbaycanda təşkili;

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyəsi ilə ildə 2 dəfə (yayda və qışda) BBMM Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu ilə birgə “Multikulturalizmə giriş” və “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənlərini öyrənən Azərbaycan və xarici ölkə tələbələrini üçün “Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzini kimi: öyrən, araşdır, paylaş” mövzusunda beynəlxalq yay və qış məktəblərini təşkil edir. İndiyədək 2015-ci ilin iyul ayında yay məktəbi, 2016-cı ilin fevral ayında qış məktəbi və həmin ilin iyul ayında yay məktəbi və 2017-ci ilin fevral ayında qış məktəbi müvəffəqiyyətlə keçirilmişdir;

---

* Qeyd: Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi haqqında daha ətraflı məlumat növbəti yarımfəsilə veriləcəkdir.

3. "Azərbaycanın Gənc Dostları Klubu" İctimai Birliyinin Azərbaycanın dünyadakı gənc dostları tərəfindən yaradılması;

2016-cı ilin yayında BBMM-in və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən və 16 ölkədən 50-dən çox tələbənin iştirak etdiyi "Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzini kimi: milli və dini dəyərlər" adlı III Beynəlxalq multikulturalizm məktəbi layihəsi çərçivəsində Litva Pedaqoji Universitetinin magistrantı Salomeya Lukaite və Yunanıstan Afina Universitetinin tələbəsi Dimitrios Asproulisin təşəbbüsü ilə təsis edilib. Birliyin üzvlüyündə indiyədək ölkəmizdə təşkil olunmuş beynəlxalq multikulturalizm məktəblərinin xarici tələbələri, eləcə də 20 xarici ölkə universitetlərində Azərbaycan multikulturalizmi fənninin tədris olunduğu fakültələrin dinləyiciləri, eləcə də həmin tələbələrin təbliğatı ilə Azərbaycanı tanıyan, sevən xarici gənclər təmsil olunur.

4. Xarici ölkələrin intellektual və administrativ məkanlarında Azərbaycan multikulturalizmi ilə bağlı birdəfəlik mühazirələrin (dəyirmi masalar, konfranslar və s.) keçirilməsi;

İndiyədək belə mühazirələr Böyük Britaniyada, Almaniya, İsveçdə və İsveçrədə keçirilmişdir;

5. Yerli və əcnəbi mütəxəssislərin iştirakı ilə virtual "dəyirmi masaların" keçirilməsi;

Xarici ölkələrdə Azərbaycanın multikulturalizm sahəsində əldə etdiyi böyük təcrübəni yaymaq məqsədilə BBMM yerli və əcnəbi mütəxəssislərin iştirakı ilə 5 virtual dəyirmi masa keçirmişdir. Dəyirmi masanın materialları Azərbaycan, rus və ingilis dillərində kitab formasında nəşr olunmuşdur.

BBMM-nin qeyd olunan layihələri Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki fəaliyyətini daha da səmərəli edir.

Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin mühüm istiqaməti kimi ölkənin xarici siyasət fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu özünü ilk növbədə ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasında göstərir. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti sahəsində əldə etdiyi uğurlar dünya ölkələri tərəfindən etiraf olunur. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi: ***"Azərbaycan dün-***

yada multikulturalizm mərkəzi kimi tanınır. Dünyada Azərbaycanın nadir rolu yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan sivilizasiyalararası bir körpüdür. Həm coğrafi, həm siyasi, həm bütün başqa cəhətlərdən Azərbaycan nadir bir ölkədir. Bizim təcrübəmiz öyrənilir”.

Beləliklə, multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının daxili siyasətinin mühüm istiqaməti kimi ölkənin xarici siyasət fəaliyyətinə müsbət təsir edir. Daha konkret desək, multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının uğurlu xarici siyasətinin mühüm amili kimi çıxış edir. Bu, özünü ilk növbədə ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasında göstərir. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti sahəsində əldə etdiyi uğurlar dünya ölkələri tərəfindən etiraf olunur. Bütün dünyada Azərbaycanın multikulturalizm və tolerantlıq sahəsindəki təcrübəsinə artan maraq, bəzi xarici siyasətçilərin dedikləri kimi, onun dünyaya neftlə, təbii qazla bərabər tolerantlığı da ixrac edən ölkə imicinin qazanmasına səbəb olmuşdur.

6.2. “Bakı Prosesi”: mahiyyəti, tarixi, məqsədləri və iştirakçıları

Əvvelki yarımfəsildə qeyd etdik ki, Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri bütün dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviq olunmasıdır. Məlum olduğu kimi, bu istiqamətdə ölkəmiz böyük uğurlar əldə etmişdir. Belə uğurlardan biri “Bakı prosesi” dir.

“Bakı prosesi” – mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir təşəbbüsdür. “Bakı prosesi” təşəbbüsünü ilk dəfə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci il 2-3 dekabr tarixində Bakıda Avropa və ona qonşu regionların mədəniyyət nazirlərinin “*Mədəniyyətlərarası dialoq Avropa və onun qonşu regionlarında davamlı inkişafın və sülhün əsasıdır*” mövzusunda keçirilmiş konfransında irəli sürmüşdür. Bu konfransda ilk dəfə olaraq 10 islam ölkəsinin də iştirak etməsi ilə yeni bir formatın əsası qoyulmuşdur. Ümumilikdə 48 ölkənin, 8 beynəlxalq təşkilatın və bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının yüksək səviyyəli nümayəndələrinin iştirak etdikləri bu konfransda Azərbaycanın təşəbbüsü ilə ilk dəfə olaraq “*Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinə dair Bakı Bəyannaməsi*” qəbul edildi. Bununla sivilizasiyalar arasında dialoqun inkişafını nəzərdə

tutan “Bakı prosesi” nin və bu prosesin uğurla davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan tərəfindən təklif edilən “Sənətçilər dialoq naminə” layihəsinin əsası qoyuldu.

Prezident İlham Əliyev “Bakı prosesi” nin tarixi və əhəmiyyəti haqqında 2015-ci ilin may ayında Bakıda keçirilən III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında aşağıdakıları söyləmişdir: “2008-ci ildə “Bakı prosesi” bizim təşəbbüsümüzlə başlamışdır. Bizim təşəbbüsümüz idi ki, Avropa Şurasının mədəniyyət nazirlərinin iclasına İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının nazirləri dəvət edilsin. Bu, ilk belə hal idi. Çünki Azərbaycan hər iki təşkilata üzv olan əzsalı ölkələrdəndir. Daha sonra – 2009-cu ildə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı mədəniyyət nazirlərinin iclasına Avropa Şurası mədəniyyət nazirləri dəvət edildi. Bunlar bizim təşəbbüslərimiz idi və artıq buna “Bakı prosesi” adı verilib. Bu gün mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoq, multikulturalizmə aid məsələlər “Bakı prosesi” nə daxildir.”

“Bakı prosesi” nin əsas aktorları Azərbaycan Respublikası hökuməti, YUNESKO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, Avropa Şurası, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi, İSESKO, BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatıdır.

“Bakı prosesi” nin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Mədəniyyətlər arasında anlaşmanın, dialoqun və tolerantlığın inkişafı;
2. Müsəlman və Qərb cəmiyyətləri arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
3. Xalqlar arasında olan dini və mədəni gərginliyin azadılması məqsədilə barışdıran və sakitləşdirən qüvvələrə dəstək göstərməklə mədəniyyətlər arasında hörmət və qarşılıqlı anlaşmanın qurulması;
4. Mədəniyyətin, mədəni irsin və incəsənətin imkanlarını müəyyən etməklə, onların potensialının mədəniyyətlərarası dialoqun və əməkdaşlığın həyata keçirilməsində daha səmərəli istifadəsi;
5. Mədəni və bədii fəaliyyətlərin dəstəklənməsi; qarşılıqlı anlaşma və dialoqun qurulması prosesində yaradıcılıq və incəsənət adamların təkanverici qüvvə kimi tanınması;
6. Üzv ölkələr və vətəndaş cəmiyyətinin cəlb olunması ilə, səlahiyyətli beynəlxalq və regional təşkilatlar arasında dialoqun inkişaf etdirilməsi.

“Bakı prosesi” regional təşəbbüs kimi yaranmışdır. 2010-cu ildə o, regional təşəbbüsdən qlobal hərəkətə çevrildi. “Bakı prosesi” nin keyfiyyətə yeni olan bu inkişaf mərhələsi də Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, 2010-cu ildə BMT Baş Məclisinin 65-ci sessiyasında çıxış edərkən Prezidenti İlham Əliyev növbəti il Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilməsini elan etmişdir: *“Azərbaycan bütün dövrlərdə müxtəlif dirlər, etnik qruplar və fəlsəfələr arasında birgəyaxama və dözümlülük məkanı olmuşdur. Sivilizasiyalar İttifaqının Dostlar Qrupunun fəal üzvü kimi Azərbaycan dirlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinə qarşılıqlı hörmət və anlaşma əsasında töhfə verir. Azərbaycan bu ilin yazında 32 dövlətin dini rəhbərlərinin Ümumdünya Sammitini təşkil etmiş, 2011-ci ilin aprelində Mədəniyyətlərarası Dialoq naminə Ümumdünya Forumunu keçirmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir”*. Bu çıxışın ardınca cənab Prezident 27 may 2011-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun təşkili barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı” nı imzaladı. Fərmanda Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ildən başlayaraq hər iki ildən bir Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu təşkil edilsəsi məsələsi qoyulur.

2011-ci ildən indiyədək Bakıda keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoqun 4 Forumu ilə yanaşı “Bakı prosesi” çərçivəsində təşkil olunmuş digər mühüm tədbirlərdən ölkəmizdə 2010-cu ilin 26-27 aprel tarixlərində keçirilmiş Dünya Dini Liderlərinin Sammitini, 2011-ci, 2012-ci, 2013-cü, 2014-cü və 2016-cı illərdə keçirilmiş Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumları, 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində keçirilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunu göstərmək olar.

Mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan “Bakı prosesi”nə ölkəmizdə keçirilmiş iki mühüm idman hadisəsini - 2015-ci ilin iyun ayında keçirilmiş ilk Avropa Oyunlarını və 2017-ci ilin may ayında keçirilmiş IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarını da daxil etmək olar. Çünki hər iki idman tədbirinin əsas məqsədlərindən biri müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsi idi.

2018-ci ildə “Bakı prosesi”nin 10-cu ildönümünü qeyd olunacaqdır. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun

açılış mərasimindəki çıxışında qeyd etmişdir ki, Azərbaycan hökuməti və BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı tərəfindən mədəniyyətlərarası dialoq sahəsində liderlik xidmətlərinə görə “Bakı Prosesi Mükafatı”nın təsis edilməsi təşəbbüsü irəli sürülüb ki, həmin mükafat mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviqində olduqca fəal rol oynamış şəxslərə təqdim ediləcəkdir.

Beləliklə, dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişaf etdirilməsinə yönələn “Bakı prosesi” Azərbaycanın daxili siyasətinin tərkib hissəsi olan multikulturalizmin onun xarici siyasətinə təsir etməsinin nəticələrindən biridir. “Bakı prosesi” mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafında bir vasitə kimi böyük rol oynayır. Qlobal hərəkata çevrilmiş “Bakı prosesi” daimi proses kimi davam etməkdədir. Azərbaycan Respublikası hər il “Bakı prosesi” çərçivəsində müəyyən beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bu, Azərbaycanın mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviq edilməsində rolunu artırır.

2017-ci ilin may ayının 5-də IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılış mərasimində çıxış edən Avropa Şurası baş katibinin müavini xanım Qabriella Battaini Draçoni “Bakı prosesi”nin əhəmiyyəti haqqında aşağıdakıları söyləmişdir: “Bəli, 2008-ci ildə bu, bir xəyal idisə, indi “Bakı prosesi” bir reallığa çevrilib. “Bakı prosesi” və mədəniyyətlərarası dialoq forumları bizlərə çox mükəmməl bir fürsət yaratmışdır ki, bir yerə toplaşib dünyamızı narahat edən məsələləri müzakirə edək... Cənab Prezident, Sizə, Birinci vitse-prezident xanım Mehriban Əliyevaya üz tutaraq xahiş edirəm ki, “Bakı prosesi”nin məşəlini heç zaman sönməyə qoymayaq. Çünki indi dünyanın sülhə, harmoniyaya, birgəyaşayışa daha çox ehtiyacı var”.

6.3. Multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində Heydər Əliyev Fondunun rolu

Azərbaycan multikulturalizminin siyasi banisi Ulu Öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Heydər Əliyev Fondunun multikultural dəyərlərin və tolerantlıq prinsiplərin təbliği istiqamətində fəaliyyəti dünya ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Fond tərəfindən aparılan səmərəli fəaliyyət təkcə Respublika daxilində deyil, həmçinin dünyanın müxtəlif ölkələrində müsbət əks-səda yaradır. Heydər Əliyev

Fondunun multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində rolunu daha dərindən dərk etmək üçün təşkilatın yaranma tarixi, məqsəd və vəzifələrinə diqqət yetirək:

6.3.1. Heydər Əliyev Fondunun yaranması və əsas məqsədləri

Heydər Əliyev Fondu tariximizə müstəqil dövlət qurucusu kimi daxil olmuş Heydər Əliyevin xatirəsinə xalqımızın ehtiramını ifadə etmək arzusundan, onun zəngin mənəvi irsini əks etdirmək, Azərbaycançılıq fəlsəfəsinin ölkəmiz üçün əhəmiyyətini vurğulamaq, milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə aşılamaq zərurətindən irəli gələrək yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 mart 2004-cü ildə imzaladığı Fərmana əsasən yaradılan Fond görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyevin ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni tərəqqisi, sivil dünya birliyinə inteqrasiyası, xalqın maddi rifahının yaxşılaşması naminə müəyyən etdiyi siyasətin öyrənilməsinə, təbliğinə və bu ideyaların həyata keçirilməsinə dəstək verir.

2004-cü il may ayının 10-da Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə qeyr-hökumət, qeyri-kommersiya təşkilatı olan Heydər Əliyev Fondunun rəsmi açılışı keçirilmişdir. Bu ildən fəaliyyətə başlamış Heydər Əliyev Fondu təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, elm və texnologiya, sosial – ekologiya və digər sahələrdə müxtəlif layihələr həyata keçirərək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına öz töhfəsini verir.

Heydər Əliyev Fondu fəaliyyətində aşağıdakı *məqsədləri* əsas tutur:

- görkəmli siyasi xadim Heydər Əliyevin ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni tərəqqisi, sivil dünya birliyinə inteqrasiyası, xalqın maddi rifahının yaxşılaşması naminə müəyyən etdiyi, işləyib hazırladığı siyasətin öyrənilməsinə, təbliğinə və bu ideyaların həyata keçirilməsinə dəstək vermək;

- Azərbaycanın tərəqqisi və xalqımızın rifahı naminə Ümummillə lider Heydər Əliyevin zəngin irsindən bəhrələnərək bu işə xidmət edən genişmiqyaslı proqram və layihələrin reallaşmasına kömək etmək;

- elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman, ekoloji sahələrə aid proqram və layihələr hazırlayıb həyata keçirmək;

- respublikanın və xarici ölkələrin fondları, QHT-ləri, ictimai təşkilatları ilə əməkdaşlığı genişləndirmək, onlarla birgə layihələr həyata keçirmək;

- yerli əhəmiyyətli sosial problemlərin həllinə yardımçı olmaq, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlara kömək göstərmək;

- insanların yaradıcı potensialının, bilik və bacarıqlarının aşkara çıxarılmasına, qabiliyyətlərini göstərməsinə, inkişaf etdirməsinə yardım etmək;

- Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan muğamının geniş təbliği, sağlam mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı aparılan işlərə kömək etmək;

- uşaq və gənclərin hərtərəfli biliklərə malik vətəndaş kimi yetişdirilməsi işinə xidmət etmək;

- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq nüfuzunun artırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yardım göstərmək;

- Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq;

- respublikanın və xarici ölkələrin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etmək;

- elmi tədqiqatların aparılmasına yardım göstərmək;

-xarici ölkələrin tanınmış elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə alimlərin mübadiləsini təşkil etmək, ölkənin yaradıcı və elmi potensialının artırılmasına kömək etmək;

- uşaq müəssisələrinin infrastrukturalarını inkişaf etdirmək;

- səhiyyə və tibbi təsisatları inkişaf etdirmək;

- ekologiya sahəsində mühüm tədqiqatları dəstəkləmək, sağlam həyat tərzini təbliğ etmək;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xaricdə aktual mövzulara dair konfrans və seminarlar təşkil etmək;

- uşaqların, yaradıcı gənclərin, incəsənət xadimlərinin sərgilərini təşkil etmək.

Dünya ölkələri ilə mədəni əlaqələrin genişlənməsi, müxtəlif ölkələrdə keçirilən Azərbaycan mədəniyyəti günləri, dünyanın mötəbər salonlarında rəssamların sərgilərinin, musiqi xadimlərinin konsertlərinin təşkili Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya inteqrasiyası istiqamətində Fondun məhsuldar fəaliyyətinin göstəricisidir. Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada belə geniş nüfuz qazanmasında Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı

səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın böyük xidmətləri vardır.

Fondun düşünülmüş, sistemli fəaliyyətində multikulturalizmin mühüm aspektlərindən biri olan mədəniyyətlərarası əlaqələrin möhkəmlənməsi istiqaməti xüsusi yer tutur. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə keçirilən *"Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi"*, *"Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin rolu"*, *"Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşama"*, *"Azərbaycan – tolerantlıq məkanı"* və digər layihələri xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Geniş dünya ictimaiyyəti mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı naminə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bu kimi tədbirlərin gerçəkləşdirilməsini böyük rəğbətlə qarşılayır.

Multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətinin məqsədini şərtləndirən əsas amil – ölkənin dünya birliyinə inteqrasiyasına, dini tolerantlığın bərqərar olmasına, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna, qloballaşan dünyaya inteqrasiya prosesində millimənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasına dəstək verməkdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəngin irsindən bəhrələnərək Fond bu istiqamətlərin inkişafına xidmət edən müxtəlif proqram və layihələr həyata keçirir.

6.3.2. "Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan"

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və ISESCO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin, qarşılıqlı hörmət və mədəniyyət mübadiləsinin vacibliyini daima vurğulayıb. Azərbaycanın zəngin tolerantlıq ənənələrinə diqqət çəkən Mehriban xanım Əliyeva ölkəmizdə tarixən mövcud olmuş tolerantlıq mühiti barədə fikirlərini belə ifadə etmişdir: *"Xalqlar arasında ənənəvi dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin, tolerantlığın hökm sürdüyü Azərbaycan cəmiyyəti tarixi nailiyyətimizdir və bu amil ictimai-siyasi həyatımızın aparıcı normasına çevrilmişdir. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqlara öz milli mənəvi dəyərlərini, dini etiqadlarını, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq, dil və mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün demokratik şərait təmin edilmişdir. Azərbaycanın bütün vətəndaşları dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insan hüquq və azadlıqlarına malikdirlər. Qürurverici faktdır ki, Azərbaycan dün-*

ya ölkələri üçün tolerantlıq örnəyi hesab olunur və bir çox dövlətlər bizim təcrübəmizdən yararlanmağa çalışırlar” .

Heydər Əliyev Fondu öz fəaliyyətilə müxtəlif etnik və dini qrupların arasında birlik və tolerantlıq kimi bəşəri dəyərlərin bərqərar olmasına öz töhfəsini verir. Fondun gördüyü işlər təkcə ölkə daxilində deyil, onun hüdudlarından kənar da böyük əks-səda doğurur. *“Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan”* layihəsi bu istiqamətdə görülmüş mütərəqqi işlərdəndir. Layihə çərçivəsində bir sıra məscid, kilsə, sinaqoqlarda təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Heydər Əliyev Fondunun uğurla həyata keçirdiyi *“Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan”* layihəsi çərçivəsində bir çox əməli işlər görülmüşdür:

-2005-ci ildə VII əsrdə Gəncə şəhərində öz xeyirxahlığı ilə xalqın böyük hörmətini qazanmış *Comərd Qəssabın məzarı və məzariüstü türbəsi* bərpa olunmuşdur;

- 2005-ci ildə Bakının Mərdəkan qəsəbəsində XVI əsrə aid Pir Həsənin və yeddinci İmam Müseyi Kazımın qızı Xədicə xanımın qəbirlərinin olduğu *Pir Həsən ziyarətgahı*nda əsaslı təmir və bərpa işləri aparılmışdır. Ziyarətgahdakı məqbərə yenidən inşa edilmiş, ibadətgah kompleksi milli, dini ornamentlərlə bəzədilmiş, memarlıq abidəsi olan və dövlət tərəfindən mühafizə edilən türbənin ətraf ərazisində abadlıq işləri aparılmış, park salınmışdır;

- 2006-cı ildə XIX əsrin əvvəllərində yerli mədəni sahibinin vəsaiti ilə tikilmiş Binə qəsəbəsindəki *Möhsün Səlim məscidində* bərpa işləri görülmüşdür. Məscid əsaslı şəkildə təmir edilmişdir. Məscidin həyətinə 100 nəfərlik salon, dəstəmaz otaqları, kişi və qadınlar üçün ayrı-ayrılıqda hücrələr, din xadimləri üçün məşvərət otağı olan təzə bina tikilmiş, hər cür lazımı avadanlıqla təmin edilmişdir. Məscid dövlət tərəfindən qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir.

- 2007-ci ildə Bakıdakı *Pravoslav kilsəsində* təmir-bərpa işləri aparılmış, kilsənin asma tavanı bədii şüşələrlə əvəz edilmiş, məbədin fasadı dəyişdirilmişdir.

- 2008-ci ilin sentyabrında Heydər Əliyev Fondu və Roma Katolik dini icması arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Sənəd müəyyənləşdirilmiş sahələr üzrə inkişaf, yenidənqurma layihələrinin gerçəkləşdirilməsi, sosial və dini təyinatlı obyektlərə yardımla yanaşı, Azərbaycanda məskunlaşan xalqların etno-mədəni inkişafına yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur. İlk əmək-

daşlıq çərçivəsində Bakıdakı *Müqəddəs Məryəm kilsəsinin* asma tavan şüşələri dini mövzuda və klassik vitraj texnikasında işlənmiş bədii şüşələrlə əvəz edilmiş, eyni zamanda məbədin fasadında keramik panno yerləşdirilmişdir.

- Xəzər rayonunun Buzovna qəsəbəsindəki *Cümə məscidi* yenidən qurulmuşdur. Bu məscidin tikintisinə 1896-cı ildə başlanmış, 1900-cü ildə inşaat işləri yarımçıq qalmışdı. Sovet dövründə tikilidən anbar və dükən kimi istifadə olunmuşdur. 2006-cı ilin dekabrında Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə məscidin yenidən qurulması üçün smeta dəyəri 700 min manat olan layihə hazırlanmışdır. 2007-ci ilin fevral ayında başlanan tikinti işləri 2009-cu ildə başa çatmışdır. 2009-cu il dekabrın 19-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva *Cümə məscidinin* açılışında iştirak etmişlər. Məsciddə eyni vaxtda 500 nəfər namaz qıla bilər.

- 2010-2013-cü illərdə Qəbələ şəhərində yeni məscid Heydər Əliyev Fondunun sifarişi ilə tikilmişdir. Məscidin divar və sütunlarına müqəddəs Qurani-Kərimdən surələr yazılmış, dini rəmzlərlə bəzədilmişdir. Məsciddə axund, dərs, kitabxana, mərasim, qadın və kişilər üçün dəstəmaz otaqları və köməkçi tikililər vardır. 2013-cü il fevralın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev məscidin açılışında iştirak etmişdir. Məsciddə eyni vaxtda 600 nəfər ibadət edə bilər.

- 2010-cu ilin mart ayından başlayaraq *Şamaxı Cümə məscidinin* əsaslı təmirinə başlanılmışdır. Minarələrinin hündürlüyü 36, 4 metr olan məscidin giriş, orta böyük, həmçinin sağ və sol günbəzləri nəfis şəkildə bərpa olunmuş və 2013-cü il mayın 17-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev məscidin açılış mərasimində iştirak etmişdir. Burada eyni vaxtda 1500 nəfər ibadət edə bilər.

- 2012-ci ildən Mərdəkan qəsəbəsindəki Heydər Cümə məscidində Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə yenidənqurma işlərinə başlanılmışdır. 2013-cü il dekabrın 31-də Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva əsaslı yenidənqurmada sonra məscidin açılışında iştirak etmişdir. Məsciddə eyni vaxtda 130 nəfərin ibadət etməsi üçün şərait yaradılmışdır.

Göstərmək lazımdır ki, "Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində Heydər Əliyev Fondu və "Or-Avner" Beynəlxalq Fondu tərəfindən Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün "*Xabad-Or-Avner*" *Təhsil Mərkəzi* inşa edilmişdir. 2007-ci il mayın 31-də Azər-

baycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə mərkəzin təmələqoyma mərasimi keçirilmişdir. 2010-cu il oktyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti xanım Mehriban Əliyeva və MDB Yəhudi İcmaları Federasiyasının və “Or-Avner” Beynəlxalq Fondunun prezidenti Lev Levayev Təhsil Mərkəzinin açılışında iştirak etmişlər. Bakının Xətai rayonunda yerləşən üçmərtəbəli kompleks ən müasir tələblər səviyyəsində inşa olunmuşdur. Mərkəzdə müasir avadanlıq və lazımı dərs vəsaitləri ilə təchiz edilən 30 sinif otağı, 700 kvadrat metr sahədə süni örtüklü açıq stadion vardır. 450 yerlik mərkəzin digər təhsil müəssislərindən fərqləndirən cəhət odur ki, burada yəhudi mədəniyyətinin əsasları tədris olunur.

Eyni zamanda, “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi üzrə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti xaricdə bir sıra mötəbər tədbirlərin keçirilməsində, müxtəlif abidələrin bərpa işlərində öz əksini tapır. Bunların arasında, *Strasburq Kafedral kilsəsinin* XIV əsrə aid olan vitrajların bərpa edilməsini qeyd etmək lazımdır. 1320-1340-cı illərdə salınmış vitraj şüşələrinin üzərində Müqəddəs Məryəmin və İsa Peyğəmbərin həyatı əks olunmuş və bu abidənin bərpa işlərinin həyata keçirilməsi üçün 2009-cu ilin iyun ayında Heydər Əliyev Fondu kilsəyə maliyyə yardımı ayırmışdır.

Həmçinin, 2013-cü ildə Heydər Əliyev Fondu Fransanın Orn departamentinin *Santiyi, Fresnay o Sovaj, San-İler la Jerar, Tanvil, Kurjust, Revoyon və Mal* yaşayış qəsəbələrində X-XII əsrlərə aid 7 kilsənin bərpasına maliyyə yardımı göstərmişdir.

Bu istiqamətdə Heydər Əliyev Fondunun gördüyü digər mühüm işlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- 2007-ci ildə Fond Parisdə yerləşən və 1979-cu ildən etibarən Dünya İrsi Siyahısına salınmış Versal Sarayının parkındakı, zamanın və iqlim şəraitinin təsiri nəticəsində zədələnmiş qədim, ümumbəşər abidələrin – “Amazonka”(1685-1693, müəllif Jak Buirret) və “Qulpları favn başları ilə bəzədilmiş vaza”nın (1687-1705, müəllif Klod Berten) bərpa işlərini həyata keçirib, 2008-ci ildə isə Luvr muzeyinin bərpa işlərində iştirak etmişdir;

- 26 Oktyabr 2013-cü il tarixində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə təmir olunmuş Romanın Kapitolini Muzeyinin “Filosoflar zalı”nın açılışı həyata keçirilmişdir;
- 2012-ci ilin sentyabrında Heydər Əliyev Fondu təşəbbüsü ilə Parisin Luvr muzeyində İslam incəsənətinə həsr edilmiş yeni zallar açılmışdır;
- 2 iyun 2014-cü il tarixində Heydər Əliyev Fondu ilə Vatikan Apostol Kitabxanası arasında “2015-2016-cı illərdə yeni əlyazmaların bərpa edilməsi və onların rəqəmsallaşdırılması”na dair müqavilə imzalanıb. Müqaviləyə əsasən Vatikanın Apostol Kitabxanasında qədim əlyazmaların bərpası və rəqəmsal formata salınması, Vatikan muzeylərində bir sıra abidələrin bərpası nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əlavə, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Bolqarıstanın Veliko Tırnovo şəhərində yerləşən “Trapezitsa” Memarlıq Muzeyi Qoruğu bərpa olunub. 2016-cı il sentyabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva və Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva “Trapezitsa” Memarlıq Muzeyi Qoruğunun açılış mərasimində iştirak ediblər. Bolqarıstan və Şərqi Avropada tarixi turizm mərkəzlərindən biri olan “Trapezitsa” Memarlıq Muzeyi Qoruğunda konservasiya və bərpa işləri 10 ay davam edib. Heydər Əliyev Fondu tarixi abidədə 158 metr uzunluğunda qərb divarının konservasiyası və bərpasını, 880 metr uzunluğunda turizm xiyabanının salınmasını, mədəni irs mərkəzinin yaradılmasını, ərazidəki orta əsrlərə aid 3 kilsənin təmiri və konservasiyasını həyata keçirib.

Layihə çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Rusiya Federasiyasının Həştərxan şəhərində, *Müqəddəs Vladimir kilsəsinin* qarşısındakı meydanda *Knyaz Vladimirin abidəsi* ucaldılmışdır. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə ucaldılan bu abidənin təməli 2012-ci il sentyabrın 12-də Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin iştirakı ilə qoyulmuşdur. 2013-cü il dekabrın 20-də Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva və Həştərxan vilayətinin qubernatoru Aleksandr Jilkinin iştirakı ilə abidənin rəsmi açılışı keçirilmişdir. Memarlıq kompozisiyasının müəllifi Azərbaycanın Xalq Rəssamı, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının

fəxri üzvü Natiq Əliyev, heykəlin müəllifləri həştərxanlı memar Aleksandr Fedorçenko və Rusiyanın Xalq Rəssamı Andrey Kovalçukdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu monumentin ucaldılması *Rusiyada xristianlığın qəbul edilməsinin 1025 illiyinə* həsr edilmişdir.

“Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi üzrə 2012-ci il iyunun 22-də Romada Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında imzalanmış “Roma katakombalarının bərpasına dair ikitərəfli Saziş” çərçivəsində *Müqəddəs Marçellinio və Pietro katakombaları* bərpa edilmişdir. 2016-cı il fevralın 23-də Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva Müqəddəs Marçellinio və Pietro katakombalarının açılış mərasimində iştirak etmişdir. Qeyd etmək lazımdır, Roma şəhərinin ətrafında yerləşən 60-a yaxın katakombası arasında, məhz bu katakombalar xristian aləmi üçün ən mühüm abidələrdəndir. Bu layihənin icrası bəşər tarixində ilk hadisə – müsəlman dünyasının xristian aləminin müqəddəs abidələrinə yüksək töhfəsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Xarici ölkələrdə müxtəlif sərgilərin təşkili “Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsinin ana xətlərindəndir. 2013-cü il sentyabrın 27-də BMT-nin Nyu-Yorkdakı mənzil-qərargahında Heydər Əliyev Fondunun, BMT-nin Sivilizasiyaların Alyansı və Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə “*Azərbaycan-tolerantlıq məkanı*” adlı *foto-sərgi* təşkil olunmuşdur. Sərgidə Azərbaycanda dəfələrlə olan məşhur fotoqraf *Reza Deqatinin* ölkəmizdə dini dözümlülüyü əks etdirən yaradıcı işləri nümayiş olunmuşdur. 2013-cü il oktyabrın 22-də analoji sərgi Parisdə UNESCO-nun mənzil-qərargahında, 2013-cü il noyabrın 22-də isə Parisdəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva, Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva, Fransanın dövlət və hökumət rəsmiləri, UNESCO-nun baş direktoru İrina Bokova, ISESCO-nun baş direktoru Əbduləziz Osman Əl-Tüveycri, Parisin VII rayonunun meri Rəşidə Dati, senatorlar, deputatlar, tanınmış incəsənət ustaları, fransız ictimaiyyətinin nümayəndələri, bu ölkədə akkreditə olunmuş diplomatik korpusun iştirakı ilə keçirilən tədbir ictimaiyyət tərəfindən yüksək marağa səbəb olmuş, xarici mətbuatda müsbət əks-səda doğurmuşdur.

6.3.3. Beynəlxalq konfranslar, forumlar – mədəniyyətlərəarası dialoqun və multikulturalizmin platformasıdır

Multikulturalizm və tolerantlıq dəyərlərinin təşfiqi, mədəniyyət-lərəarası dialoqun davamlı inkişafına nail olunması məqsədilə Heydər Əliyev Fondu bir sıra konfranslar, Forumlar təşkil etmişdir. Bu istiqamətdə Fondun fəaliyyətinin xronoloji ardıcılığı belədir:

- 19-21 aprel 2006-cü ildə Heydər Əliyev Fondu Latin Mədəniyyəti Akademiyası ilə birgə *"Avrasiyada mədəniyyət müxtəlifliyi: Azərbaycan: sivilizasiyalararası dialoqun keçmişi və bu günü"* mövzusunda Beynəlxalq Konfrans keçirilmişdir. 30-dan artıq latın mənşəli xarici ölkələrdən görkəmli mədəniyyət və ədəbiyyat xadimlərinin iştirak etdiyi konfrans, ölkəmizdə dini etiqad azadlığının, dini dözümlülüyün yüksək səviyyədə olduğunu, eləcə də Azərbaycanın Şərq və Qərb sivilizasiyalarının ən yaxşı ənənələrini özündə birləşdirməsi reallığını təcəssüm etdirmişdir;
- 1-2 noyabr 2007-ci il tarixlərində Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun Xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban Əliyevanın himayəsi ilə *"Gənclər sivilizasiyaların alyansı naminə"* mövzusunda Beynəlxalq Konfrans keçirilmişdir. Konfrans zamanı Azərbaycanda mədəniyyətə göstərilən diqqət və qayğıdan, sivilizasiyalar arasında ittifaqın yaradılması təşəbbüsünün əsas məqsədlərindən bəhs edən "Gənclər sivilizasiyaların alyansı naminə: arzular həyata keçir" filmi nümayiş olunmuşdur;
- 10-11 iyun 2008-ci il tarixində *"Mədəniyyətlərəarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi"* mövzusunda iki-günlük Beynəlxalq Forum keçirilmişdir. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü, YUNESKO-nun və İSESKO-nun dəstəyi ilə keçirilən forumda dünyanın müxtəlif ölkələrindən 300-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir. Forum mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası dialoqun möhkəmlənməsində qadın potensialının roluna həsr olunmuşdur;
- 29-30 iyun 2010-cu il tarixlərində Heydər Əliyev Fondunun Rusiya nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə iyunun 29-da Bakıda *"Qloballaşma şəraitində*

mədəniyyətlərin dialoqu” mövzusunda Forum keçirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş Forumda Azərbaycanın və Rusiyanın tanınmış alimləri iştirak etmişlər. Tədbirin bölmə iclaslarında “Sivilizasiyaların dialoqu mədəniyyət dialoqlarında”, “Demokratiya, cəmiyyət və bir daha şəxsiyyətin tarixdə rolu barədə”, “Müasir cəmiyyətdə demokratik dəyərlərin şəxsiyyət tərəfindən qiymətləndirilməsi”, “Qloballaşma dövründə Rusiya humanitar təhsili”, “Dialoq başqasının eyniliyinin anlaşılması kimi”, “Mədəniyyətlərarası dialoq qloballaşma dövründə davamlı inkişafın əsasıdır”, “Birlik fəlsəfəsi və müasir elm”, “Qloballaşma dövründə təfəkkür mədəniyyətlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti” və s. mövzularda məruzələr dinlənilmişdir. Alimlər qloballaşma şəraitində müxtəliflik vasitəsilə birliyin təmin edilməsi ətrafında geniş müzakirələr aparmışlar;

- 2011-ci il sentyabrın 20-də Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycan Hökuməti və YUNİSEF-in birgə layihəsi çərçivəsində *“Təcriddən inteqrasiyaya doğru”* mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Almaniya, Rusiya, Gürcüstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və ümumiyyətlə 20 ölkədən nümayəndələr, dövlət və hökumət rəsmiləri, Milli Məclisin deputatları, beynəlxalq təşkilatların təmsilçilərinin iştirak etdiyi konfransda əlilliyi olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını həyata keçirmək, bu sahədə aparılan islahatlara dəstək vermək məsələləri müzakirə olunmuşdur;
- 8 sentyabr 2015-ci il tarixində Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə həyata keçirilən “Azərbaycan Parisin ürəyində” adlı layihə çərçivəsində Parisdə *“Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti”* mövzusunda konfrans təşkil olunmuşdur. Konfrans zamanı Azərbaycanda dini müxtəlifliyin xüsusiyyətlərində, dini tolerantlıq sahəsində Fransa və Azərbaycan təcrübələri ətrafında müzakirələr aparılmışdır. Konfransın davamı olaraq, Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə "Parisin ürəyində Azərbaycan musiqisi" adlı klassik musiqi konserti keçirilmişdir.

6.4. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin fəaliyyəti

Bu dərsləyin ikinci fəslində qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Prezident İlham Əliyevin 15 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (BBMM) yaradılmışdır. Fərmanda BBMM-in yaradılması multikulturalizmin Azərbaycanda dövlət siyasəti və həyat tərzini olmasını bariz şəkildə əks etdirir. Fərmanda qeyd olunur: *“Sivilizasiyaların qovuşduğu yerləşən Azərbaycanın zəngin mədəni-mənəvi irsə və tolerantlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq aləmdə etiraf edilən həqiqətlərdəndir. Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti onu çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı etmişdir. Azərbaycan Respublikasında bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir”*.

Bu baxımdan Fərmana müvafiq olaraq BBMM-in nizamnaməsindəki əsas məqsəd və vəzifələr funksional məzmun və mahiyyət daşıyır. Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmmaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək Mərkəzin əsas məqsədidir. Mərkəzin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- multikulturalizmin və tolerantlığın həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycan gerçəkliyinin mədəni, sosial, siyasi mahiyyətini öyrənmək və təbliği mexanizmini hazırlamaq;
- Azərbaycan Respublikasında mədəni-etnoqrafik müxtəlifliyin azərbaycançılığın inkişafına xidmət göstərməsi yollarını müəyyənləşdirib gerçəkləşdirmək;
- Azərbaycan Respublikasında mədəni, dini müxtəlifliyin tolerant əsaslarının elmi təhlilini aparmaq və qorunub saxlanması yollarını müəyyənləşdirmək;
- müxtəlif bölgələrə aid mədəni irsi öyrənmək, onların müasir dövrdə ahəngdar inkişafının təmin edilməsinə, vətən-

daş cəmiyyətinin potensialından istifadə edərək tarix, mədəniyyət və dini abidələrin qorunub saxlanması prosesinə dəstək vermək;

- multikultural həyatda müxtəlif bölgələrə aid mədəniyyətlərin bir-birinə təmas dərəcəsini öyrənmək və təşviq etmək;
- aidiyyəti elmi qurumlarla əlaqəli şəkildə Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində qədim mədəniyyət izlərini axtarmaq (arxeoloji tədqiqatları “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq təşkil etmək), mədəni, etnoqrafik irsin toplanıb elmi şəkildə öyrənilməsinə və qorunmasına həyata keçirmək;
- təhsil, mədəniyyət, elm və digər sosial sahələrdə özünü göstərən, şəxsiyyətin mənəvi bütövlüyünün həmahəng inkişafına mane olan müəyyən çatışmazlıqların sistemli şəkildə aradan qaldırılması istiqamətində layihələr gerçəkləşdirmək;
- müxtəlif dinlərə mənsub gənc din xadimlərinin peşəkar dini, dünyəvi biliklərinin artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək;
- Azərbaycan Respublikasının multikultural nailiyyətlərinin beynəlxalq mütəxəssislər tərəfindən öyrənilərək xarici ölkələrdə təbliğini təmin etmək;
- şəxsiyyətin saflaşmasında, xalqlararası, dinlərarası qarşılıqlı hörmət və etimad münasibətlərinin yaranmasında xüsusi xidməti olan görkəmli yerli və xarici ölkə vətəndaşlarının qiymətləndirilməsi, təşviq edilməsi mexanizmini hazırlayıb həyata keçirmək;
- multikulturalizm üzrə dünya mütəxəssislərinin, eyni zamanda keçmiş və müasir siyasi, ictimai, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin şəxsi təcrübələrini təhlil etmək və yaymaq;
- bu Nizamnaməyə uyğun olaraq digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 11 mart 2016-cı il tarixində “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edil-

məsi ilə bağlı Sərəncam imzaladı. Tədbirlər planının icrasının təşkilində əlaqələndirici orqan Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi müəyyənləşdirildi. Tədbirlər Planından çıxış edərək, BBMM bir neçə istiqamətdə layihələri uğurla həyata keçirməklə yanaşı, müxtəlif sahələr üzrə Sərəncamda adı qeyd olunan qurumlarla sıx əməkdaşlıq edir.

Tədbirlər planında öz əksini tapmış ən mühüm istiqamətlərdən biri Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin xarici ölkələrdə filial və nümayəndəliklərinin yaradılması məsələsidir. 2016-cı ilin yanvarından etibarən bu sahədə aktiv iş gedir. Qeyd edək ki, hazırda BBMM-in Almaniya, İsrail, Moldova, İtaliya, Portuqaliya, Bolqarıstan və Rusiya fialialları fəaliyyət göstərir.

Mərkəz fəaliyyətini iki əsas istiqamət üzrə qurur:

- *Azərbaycan və dünya multikulturalizmi təcrübəsinin təhlili və təbliği, bu istiqamətdə müvafiq nəşrlərin hazırlanması;*
- *Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin edən, Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıdan və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq edən layihələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.*

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yuxarıda qeyd olunan fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq olaraq Azərbaycan multikulturalizminin təbliği istiqamətində bir sıra mühüm layihə həyata keçirmişdir. Onlardan aşağıdakıları göstərmək olardı.

Alman şərqşünası və diplomatı Henrix Fridrix fon Ditsin 1815-ci ildə yazdığı ön sözlə birgə Almaniya çap etdirdiyi Kitabı- Dədə Qorqud dastanının “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyunun tərcüməsi layihəsi

Görkəmli alman şərqşünası və diplomatı **Henrix Fridrix fon Ditsin** 1815-ci ildə yazdığı ön sözlə birgə Almaniya çap etdirdiyi Kitabı- Dədə Qorqud dastanının **“Basatın Təpəgözü öldürməsi”** boyunun 25 dilə tərcüməsi layihəsi edilərək nəşr olunmasını təşkil etmişdir. Kitablarnın çapı ölkə Prezidenti İlham Əliyevin “Kitabı-Dədə Qorqud”un

alman dilinə ilk tərcüməsi tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı imzaladığı müvafiq Sərəncama əsasən gerçəkləşmişdir.

Azərbaycan dili ilə yanaşı, müxtəlif dünya xalqlarının - türk, alman, ingilis, fransız, rus, çin, yapon, hind, ərəb, fars, yunan, yəhudi, macar, italian, ukrayna, həm də Azərbaycanda yaşayan xalqların (xınalıq, tat, kürd, talış, udi, ləzgi, gürcü, erməni) dillərində nəşr edilən bu kitablar Azərbaycanın mənəvi dünyasının zənginliklərini göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, Azərbaycan multikultural əhvalının bariz göstəricisidir. Kitaba Henrix Fridrix fon Ditsin yazdığı “Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu” adlı ön söz və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” daxil edilib.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yuxarıda qeyd olunan fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq olaraq Azərbaycan multikulturalizminin təbliği istiqamətində görkəmli alman şərqşünası və diplomatı **Henrix Fridrix fon Ditsin** 1815-ci ildə yazdığı ön sözlə birgə Almaniyada çap etdirdiyi **“Basatın Təpəgözü öldürməsi”** boyunun 25 dilə tərcümə edilərək nəşr olunmasını təşkil etmişdir. Kitabların çapı ölkə Prezidenti İlham Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” un alman dilinə ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı imzaladığı müvafiq Sərəncama əsasən gerçəkləşmişdir.

Azərbaycan dili ilə yanaşı, müxtəlif dünya xalqlarının – türk, alman, ingilis, fransız, rus, çin, yapon, hind, ərəb, fars, yunan, yəhudi, macar, italian, ukrayna, həm də Azərbaycanda yaşayan xalqların (xınalıq, tat, kürd, talış, udi, ləzgi, gürcü, erməni) dillərində nəşr edilən bu kitablar Azərbaycanın mənəvi dünyasının zənginliklərini göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, Azərbaycan multikultural əhvalının bariz göstəricisidir. Kitaba Henrix Fridrix fon Ditsin yazdığı “Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş Oğuz siklopu” adlı ön söz və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” daxil edilib.

Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları layihəsi

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları seriyası layihəsinə uyğun olaraq bir çox nəşrlərin hazırlanması işini təşkil etməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri həyat tərzini təşkil edən multikulturalizm siyasi, elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii aspektlərdən tamamilə yeni araşdırma möv-

zusudur. Bu nöqteyi-nəzərdən “Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları” seriyasının ilk kitabı “Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabının çapdan çıxması böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabda söz sənətkarlarımızın ayrı-ayrı dinlərə, dillərə mənsub xalqlara, başqa xalqlara məxsus alimlərə, yazarlara, gözəllərə sonsuz ehtiramın təsviri, tərənnümü faktlarla öz təsdiqini tapıb. Qeyd edilib ki, bu gün xalqımıza xas olan tolerant, multikultural dəyərlər əsrlər boyu əcdadlarımızın canında, qanında yaşayıb. Bu isə Prezident İlham Əliyevin dediyi “Multikulturalizm Azərbaycan xalqına tarixən xas olan dəyərdir” sözlərinin əyani göstəricisidir.

“Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabı rus və ingilis dillərinə tərcümə edilərək nəşr olunmuş və yayılması həyata keçirilmişdir.

“Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları” adlı seriyanın növbəti əsərləri (“Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi qaynaqları”, “Azərbaycan multikulturalizminin publisistik qaynaqları” və “Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi qaynaqları”) yaxın gələcəkdə işıq üzü görəcək. Bu əsərlər multikultural qaynaqlarımızın çoxşaxəli və çoxistiqamətli olmasının bariz nümunələri kimi təzahür edir.

Yerli və xarici universitetlərdə “Multikulturalizmə giriş” və “Azərbaycan multikulturalizmi” fənlərinin tədrisi

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yarandığı gündən etibarən hazırladığı, mərhələli və davamlı formada həyata keçirdiyi ən irimiqyaslı layihələrdən biri də məhz “Multikulturalizmə giriş” və “Azərbaycan multikulturalizmi” fənlərinin yerli və xarici universitetlərdə tədrisi layihəsidir. Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət Müşaviri xidmətinin ideya və təşəbbüsü ilə “Multikulturalizmə giriş” və “Azərbaycan multikulturalizmi” fənləri üzrə tədris proqramları Təhsil Nazirliyində təsdiq olunmuş, bununla paralel olaraq bu fənləri tədris edəcək müəllimlər hazırlanmışdır.

Çox az bir zaman müddəti keçməsinə baxmayaraq, bu gün artıq 15 müxtəlif xarici universitet və 40-dək yerli universitetdə tədris prosesi uğurla həyata keçirilir. Mərkəzin əməkdaşlıq etdiyi universitetlərin sayı isə hər il artmaqdadır. Prezident İlham Əliyev tərəfindən

2016-cı ilin “Multikulturalizm ili” elan olunması ilə təsdiqlənən “Tədbirlər Planı” na müvafiq olaraq artıq ölkə daxilində bir sıra ali təhsil müəssisələrində bu fənnin tədrisi və həmçinin kafedraların açılması intensiv hal almışdır.

Beynəlxalq Multikulturalizm Yay və Qış məktəblərinin təşkili

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyəsi ilə xaricdə tədris layihəsinin davamı olaraq, “Azərbaycan multikulturalizmi” kursunu keçmiş, Azərbaycan multikulturalizmi sahəsində biliklərini dərinləşdirmək və genişləndirmək niyyətində olan tələbə və tədqiqatçılar üçün Beynəlxalq Multikulturalizm Yay və Qış məktəbləri təşkil olunur. Yay və qış məktəbləri Azərbaycanla bağlı bir çox yeni tədqiqat mövzularına maraq oyadılması, həmçinin Azərbaycan təcrübəsindən istifadə baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yay və qış məktəblərinin başlıca məqsədi müxtəlif universitetlərdə, fərqli ölkələrdə “Azərbaycan multikulturalizmi” kursunun dinləyicisi olmuş tələbələrə bir araya toplamaqdır. Azərbaycan multikulturalizminin müxtəlif aspektləri barədə bir çox mühazirələrlə yanaşı, iştirakçılar kurs boyu öyrəndiklərini reallıqda, təcrübədə müşahidə etmək imkanı əldə edir. Yay və qış məktəblərinin Azərbaycanın müxtəlif səfali guşələrində baş tutması, müxtəlif etnik və dini icma nümayəndələri ilə görüşlərin keçirilməsi, bir-birindən fərqli və zəngin adət-ənənələrlə tanışlıq yay və qış məktəblərini tələbələr üçün daha maraqlı edir. Deyilənləri ümumiləşdirərək, yay və qış məktəblərinin 3 əsas məqsədini qeyd etmək mümkündür:

- Azərbaycan multikulturalizmi barədə nəzəri və təcrübi biliklərin verilməsi və genişləndirilməsi;
- “Azərbaycan multikulturalizmi” kursunun effektivliyinin daha da artırılması;
- Multikulturalizmlə maraqlanan bütün alim, tədqiqatçı və tələbələrin bir araya toplanması.

Azərbaycanın Gənc Dostları Klubu

III Beynəlxalq multikulturalizm yay məktəbində (18-27 iyul 2016) iştirak edən Litva Pedaqoji Universitetinin magistrantı Salomeya Lukaite və Yunanıstan Amerikan Kollecinin tələbəsi Dimitrios

Asproulisin öz təşəbbüsləri ilə yaratdıqları “Azərbaycanın gənc dostları” Beynəlxalq Klubunun üzvlüyündə indiyədək ölkəmizdə təşkil olunmuş beynəlxalq multikulturalizm məktəblərinin xarici tələbələri, eləcə də xarici ölkə universitetlərində Azərbaycan multikulturalizmi fənninin tədris olunduğu fakültələrin dinləyiciləri daxil olmaqla 20-dən çox ölkədən 100-dən çox üzvü vardır (Rusiya,). “Azərbaycanın gənc dostları” Beynəlxalq Klubunun yeni fəaliyyətə başlayan internet saytı (www.youngfriends.az) da beynəlxalq gənclər auditoriyasının diqqətini cəlb etməkdədir. “Azərbaycanın Gənc Dostları Klubu” İctimai Birliyinin yaranması özlüyündə çox əhəmiyyətli addımdır və qurumun fəaliyyəti üçün artıq çoxdan geniş sosial baza formalaşmışdır. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin təşkil etdiyi mütəmadi yay və qış məktəblərinin “mənəvi övladı” sayılacaq birlik bu gün ətrafında onlarla Azərbaycansevər dostu birləşdirir.

Virtual dəyirmi masalar

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi vaxtaşırı yerli və xarici ekspertlərin iştirakı ilə müxtəlif aktual mövzulara həsr olunan silsilə virtual dəyirmi masalar təşkil edir. Həmin dəyirmi masaların materialları BBMM tərəfindən kitabçalar şəklində nəşr edilib. İndiyədək bu silsilədən “Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial –iqtisadi və mənəvi inkişafın harmoniyası”, “Multikultural təhlükəsizlik”, “Xarici ölkə universitetlərində “Azərbaycan multikulturalizmi” fənninin tədrisi: problemlər və perspektivlər”, “Azərbaycana maraqlı Azərbaycanlılar: məhəbbətə çevrilir (Azərbaycan multikulturalizmi yerli və əcnəbi tələbələrin gözü ilə)” və “Azərbaycan multikulturalizmi beynəlxalq multikulturalizm qış məktəbi iştirakçılarının-əcnəbi və yerli tələbələrin gözü ilə” adlı kitabçalar Azərbaycan, rus və ingilis dilində oxucuların ixtiyarına verilib. Bu nəşrlər Azərbaycan multikulturalizmi modelini həm ölkədə, həm də dünyada tədqiq, təşviq, təbliğ etmək üçün ali və orta təhsil müəssisələrinin, müxtəlif təşkilat və qurumların, eləcə də ölkəmizə gələn xarici qonaqların istifadə edəcəyi qiymətli əyani vəsaitdir.

“Azərbaycan multikulturalizmi” dərsləri

2016-cı ilin Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Multikulturalizmkulturalizm ili” elan olunması ilə təsdiqlənən tədbirlər planının

9-cu bəndinə müvafiq olaraq Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi ilk dəfə dərslük səviyyəsində Azərbaycan multikulturalizmini əhatəli şəkildə Ali təhsil müəssisələrinin tələbələri və geniş oxucu kütləsinə təqdim edir.

«Multikulturalizm» jurnalı

2016-cı ilin Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Multikulturalizmkulturalizm ili” elan olunması ilə təsdiqlənən tədbirlər planının 40-cü bəndinə müvafiq olaraq ədəbi-bədii, elmi-publisistik “Multikulturalizm” jurnalı rüblük nəşr olunmaqdadır.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi bu gün dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri olan Azərbaycan multikulturalizminin dünya ölkələrində təbliğini ən müxtəlif formalarda qurmağa çalışır.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin xarici ölkələrdə keçirilən tədbirləri

Sülh və dostluq şəraitində yaşamın dünya üçün yeni modeli olan Azərbaycan multikulturalizmi xarici ölkələrdə təkcə universitetlərdə deyil, eyni zamanda müxtəlif təşkilatlarda kollokviumlar, seminarlar, dəyirmi masalar formatında da təqdim edildi. Bu təqdimatlar Londondakı BBC-nin qərargahından tutmuş İndoneziyanın Coqyakarta şəhərindəki Ahmad Dahlan Universitetinə qədər olan geniş coğrafiyanı əhatə etdi.

Vatikan konfransı

2015-ci il aprelin 21-də Vatikanın Romadakı Pontifiçia Salesiana Universitetində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin "Nodo di Qordiyο" "beyin mərkəzi" və Azərbaycanın İtaliyadakı səfirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə "Azərbaycan multikulturalizmi və Qafqaz Albaniyası (udilər)" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi. Bu konfrans Mərkəzin ölkə hüdudlarından kənarında həyata keçirdiyi ilk irimiqyaslı layihələrindən biri olmaqla yanaşı, Azərbaycan multikulturalizmi modelinin tanıtılması, multikultural təhlükəsizlik məsələsinə aydınlıq gətirilməsi, eləcə də udilərin simasında Azərbaycanda yaşayan etnik və dini icma nümayəndələrinə diqqətin cəlb edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Londona BBC baş ofisində dəyirmi masa

2015-ci il 27 aprel tarixində BBC-nin Londondakı baş ofisində “Azərbaycan Multikulturalizmi” mövzusunda keçirilmiş dəyirmi masanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dəyirmi masa iştirakçıları Azərbaycan multikulturalizmi modelinin mahiyyəti, tarixi və sosial-siyasi aspektləri və Mərkəzin fəaliyyəti barədə ətraflı məlumatlandırılmışlar.

“Azərbaycanda multikulturalizm və dinlərarası dialoq: tarixi təcrübə və gələcəyin cəmiyyət modeli” simpoziumu

27 may 2015-ci ildə Berlin Brandenburq Akademiyasında Azərbaycanın Almaniyadakı Səfirliyi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Alman-Azərbaycan Forumu və Berlin Humboldt Universitetinin “Azərbaycan tarixi” kafedrasının birgə təşkilatçılığı ilə baş tutmuş “Azərbaycanda multikulturalizm və dinlərarası dialoq: tarixi təcrübə və gələcəyin cəmiyyət modeli” simpoziumu Azərbaycan multikulturalizm modelinin ölkə hüdudlarından kənarında tanıtılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Azərbaycan multikultural ölkə modeli kimi” mövzusunda dəyirmi masa

2015-ci il, sentyabr ayının 28-də Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi İndoneziyanın Coqyakarta şəhərində “Muhammadiyah” dini-sosial təşkilatının üzvləri ilə birlikdə “Azərbaycan multikultural ölkə modeli kimi” mövzusunda “dəyirmi masa” təşkil edib.

Berndə “Multikulturalizm və mədəniyyətlərarası dialoq: İsveçrə və Azərbaycan modelləri” mövzusunda beynəlxalq konfrans

29 mart 2017-ci ildə Bern şəhərindəki İsveçrə Dinlər Evinə Azərbaycan Respublikasının İsveçrə Konfederasiyasındakı səfirliyi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə “Multikulturalizm və mədəniyyətlərarası dialoq: İsveçrə və Azərbaycan modelləri” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib. Konfransın ardınca “Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin xüsusiyyətləri” mövzusunda sərgi təşkil olunub.

Auqsburq şəhərində “Heydər Əliyev-gənclik-multikulturalizm” mövzusunda beynəlxalq konfrans

10-11 May 2017-ci il tarixində Almaniyanın Auqsburq şəhərində Azərbaycanın Gənc Dostları Klubunun təşəbbüsü, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (BBMM) və Auqsburq Universitetinin birgə təşkilatçılığı ilə ulu öndər Heydər Əliyevin doğum gününə həsr olunmuş “Heydər Əliyev - gənclik - multikulturalizm” mövzusunda ikigünlük beynəlxalq nəzəri-praktik konfrans baş tutub. Azərbaycanın Gənc Dostları Klubunun ideyası əsasında gerçəkləşən konfransa “Logen Haus” sərgi zalında “Heydər Əliyev və gənclik” fotosərgisi nümayiş etdirilib. Bu konfransın keçirilməsində əsas məqsəd Azərbaycan multikulturalizminə ən yüksək siyasi qiymət verən və onu hüquqi müstəviyə qaldıran, eyni zamanda, gəncliyin dostu və etibarlı dayağı olan Heydər Əliyevə bəslənilən ehtiramı beynəlxalq səviyyədə ifadə etməkdir. Həmçinin Azərbaycanın Gənc Dostları Klubunun Avropa, Asiya və Amerikada yaşayan üzvləri vasitəsilə multikulturalizmi, tolerantlıq ideyalarını daha geniş təbliğ və təşviq etmək, dünyada sülhün bərqərar olmasına töhfə verməkdir.

Bakı Humanitar Forumu çərçivəsində BBMM-nin fəaliyyəti

2 Oktyabr 2014-ci ildə Heydər Əliyev Mərkəzində IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində “Multikulturalizmin müqayisəli tədqiqləri: nəzəriyyədən humanist təcrübəyə doğru” mövzusunda və 30 Sentyabr 2016-cı ildə V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu çərçivəsində “Multikulturalizmin müxtəlif modelləri: nəzəriyyədən humanist təcrübəyə doğru” mövzusunda BBMM tərəfindən dəyirmi masalar təşkil olunmuşdur.

Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində BBMM-nin fəaliyyəti

18 May 2015-ci ildə Bakıda “Mədəniyyəti ortaq təhlükəsizlik naminə paylaşaq” mövzusunda III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun çərçivəsində və 6 may 2017-ci ildə “Mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı: İnsan təhlükəsizliyi, sülh və davamlı inkişaf üçün yeni imkanlar” mövzusunda IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində BBMM tərəfindən bölmə

iclasları təşkil olunmuşdur. Bölmə iclaslarında yerli və xarici ekspertlərin iştirakı ilə multikulturalizmin aktual məsələləri müzakirə olunmuşdur.

BMT Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu çərçivəsində multikulturalizm mövzusunda sessiyanın təşkili

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” nın 30-cu bəndinə müvafiq olaraq BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumu çərçivəsində “Multikultural cəmiyyətin formalaşdırılmasında Azərbaycanın rolu” mövzusunda bölmə iclası təşkil olunmuşdur.

“Terror multikulturalizmə qarşı” layihəsi çərçivəsində “Erməni terroru və Azərbaycan multikulturalizmi” mövzusunda I Beynəlxalq dəyirmi masa

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Azərbaycan xalqının, eləcə də bir çox xalqların məruz qaldığı dəhşətli erməni terrorunun acı nəticələrini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə bir daha çatdırmaq və beynəlxalq səviyyədə terrora qarşı mübarizənin vacibliyini önə çəkmək məqsədilə müxtəlif ölkələrdə “Terror multikulturalizmə qarşı” layihəsi çərçivəsində silsilə konfranslar və dəyirmi masalar keçirmək təşəbbüsü ilə çıxış edir. “Erməni terroru və Azərbaycan multikulturalizmi” mövzusunda I Beynəlxalq dəyirmi masa adıçəkilən geniş layihə çərçivəsində baş tutan ilk tədbirdir.

Alban Apostol kilsəsi: dünənimiz və bugünümüz

2016 cı il iyulun 20-də Qəbələ şəhərində Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” nın 28-ci bəndinə müvafiq olaraq beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. 1836-cı ildə Alban kilsəsinin ləğv edilərək erməni Qriqoryan kilsəsinə birləşdirilməsi nəticəsində albanlara, o cümlədən udilərə qarşı böyük ədalətsizlik edilib. Hazırda udilərin hüquqlarının və ədalətinin bərpaası istiqamətində işlər görülür. Azərbaycan hökuməti bu məqsədlə Alban-Udi İcmasına lazımı dəstək verir, icmanın fəaliyyəti üçün şərait yaradır.

2016-cı ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı” yer alan bəndlərin icrasının təmini və əlaqələndiricisi rolunda aktiv fəaliyyət göstərmişdir.

6.5. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti və beynəlxalq təşkilatlar

Qloballaşma şəraitində multikulturalizm siyasəti yeni bir siyasi model kimi bir çox dünya dövlətləri tərəfindən tətbiq olunan uğurlu bir modeldir. İstər ənənəvi milli azlıqlar, istər də miqrasiya fonunda formalaşmış yeni milli azlıqların hüquqlarının tam şəkildə təmin olunması və ayrı-seçkilik hallarının aradan qaldırılması dövlətlərin suverenliyi baxımından həyati önəm daşıyır.

Xalq Cumhuriyyəti dövrü istisna olmaqla həm çar Rusiyası zamanı, həm də sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan müstəqil xarici siyasət yürüdə bilməmişdir. 1991-ci ildən özünün müstəqil xarici siyasət xəttini formalaşdıran Azərbaycan multikulturalizmi də xarici siyasətin mühüm amilinə çevirdi.

Azərbaycan öz multikultural təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə çoxmədəniyyətli cəmiyyətin vacib komponentləri sayılan milli azlıqlar və dini konfessiyalarla bağlı qanunvericilik bazasını formalaşdırmış və bu çərçivədə Azərbaycan BMT, Avropa Şurası, ATƏT, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. kimi bir çox beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir və bu günə kimi 50-dən artıq beynəlxalq sənədə tərəfdar çıxmış, bu sahədə beynəlxalq öhdəliyin həyata keçirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir.

Dördüncü fəsildə qeyd olunduğu kimi, 1992-ci il mart ayından BMT-yə üzv seçildikdən sonra milli azlıqlar və multikulturalizm siyasəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Ali qanunverici orqan tərəfindən iki mühüm konvensiya təsdiq olundu. Bunlar **“Milli və yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Bəyannamə”** və **“İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya”** idi.

1992-ci ilin dekabrın 18-də qəbul olunmuş **“Milli və yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında**

Bəyannamə” nin birinci maddəsində qeyd olunur ki, dövlət yuxarıda adı çəkilən kateqoriyalara mənsub şəxsləri onların yaşadığı ərazilərdə varlıqlarını, məişət və adət ənənələrinin qorunub saxlanılmasının təminatçısıdır. Bəyannamə həmçinin bu kateqoriyaya mənsub şəxslərə öz mədəniyyətlərini, etiqat etdiyi dini ayinləri sərbəst həyata keçirməyi, öz dillərindən şəxsi həyatlarında istifadə etmək hüquqlarını verir. Onlar eyni zamanda hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilmədən öz qrupları və digər milli azlıqların üzvləri ilə hətta, ölkə xaricində olsalar belə, sərbəst əlaqələr qura bilərlər.

“İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya” Azərbaycan Respublikasında 31 may 1996-cı il 95 İC nömrəli Prezident Qanunu ilə təsdiq olunmuş və qüvvəyə minmişdir. Bu Konvensiyada irqi ayrı-seçkilik ifadəsi siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ictimai həyatın digər sahəsində insan hüquq və azadlıqlarının bərabər əsasda tanınmasını, ifadə olunmasını, yaxud həyata keçirilməsini, irqi, dərinin rəngi, nəsil yaxud etnik mənşə əlamətlərinə əsaslanan hər hansı fərqləndirməni, istisnayı və məhdudiyəti bildirir. Ancaq dəqiq anlaşılmalıdır ki, bu konvensiya, onun iştirakçısı olan dövlətlərin, öz vətəndaşları ilə onların vətəndaşları olmayanlar arasında qoyduğu fərqlərə, istisna və məhdudiyətlərə yaxud üstün tutmalara şamil edilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu konvensiyada öz əksini tapmış ideya və prinsiplər Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi siyasətin əsas xətlərindəndir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırmaq sahəsində **“Milli Fəaliyyət Proqramı”** təsdiq edilmişdir. “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya” da öz əksini tapmış hüquqların milli qanunvericilikdə daha səmərəli qorunması ilə bağlı “Milli Fəaliyyət Proqramı” nın 1.1 və 1.2-ci bəndlərini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bu bəndlərdə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı insan hüquqları və azadlıqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsi və Azərbaycan Respublikasının normativ –hüquqi aktlarının beynəlxalq hüquqi sənədlərə uyğunluğunun təmin edilməsi öz əksini tapmışdır.

“İrqi Ayrı-Seçkiliyin Bütün Formalarının Aradan Qaldırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya” ya əsaslanan “Bərabərlik hüququ” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsində,

Cinayət Məcəlləsində, Cinayət Prosesual Məcəllədə, Mülki Cinayət Prosesual Məcəllədə, Ailə, Əmək məcəllələrində və digər qanun-vericilik aktlarında təsbit edilmişdir.

Bu konvensiya əsasında irqi ayrı-seçkiliyin ləğvi üzrə komitə yaradılmışdır. O, iştirakçı dövlətlər tərəfindən seçilən 18 ekspertdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir. Bir məqam diqqəti çəkir ki, bu komitənin səlahiyyətləri insan hüquqları komitəsinin səlahiyyətləri ilə üst-üstə düşür. Mühüm fərq ondan ibarətdir ki, 1963-cü il Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Bu, o deməkdir ki, komitənin müvafiq səlahiyyətini tanımaq barədə heç bir ilkin bəyanat vermədən istənilən iştirakçı dövlət, öz ərazisində irqi ayrı-seçkiliyə yol verən başqa bir iştirakçı dövlətə qarşı komitəyə ərizə ilə müraciət edə bilər.

Bu gün Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi ən mühüm beynəlxalq təşkilatlardan biri də Avropa Şurasıdır. Azərbaycan Respublikası 2000-ci il iyun ayının 13-də Avropa Şurasının **“Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Çərçivə Konvensiyasına** qoşuldu. Ölkəmiz bu quruma 2001-ci ilin yanvarın 25-dən tam hüquqlu üzv seçildi. O zaman Ulu öndər Heydər Əliyev Strasburqda Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında öz tarixi çıxışı zamanı ölkəmizlə bu qurum arasındakı münasibətlərin əsas istiqamətlərini müəyyən etdi.

“Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Çərçivə Konvensiyası milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsinə yönələn ilk beynəlxalq müqavilədir və milli azlıqların mövcudluğunu, onların mədəniyyət və identikliyinə ən yüksək səviyyədə qorunması üçün, yalnız bilinən təməl hüquqlar (fikir azadlığı, vicdan azadlığı, dini etiqad azadlığı, sərbəst toplaşma azadlığı və.s), eləcə də diskriminasiyanın qadağan olunmasını nəzərdə tutmur. Bu cür təməl hüquqlar 1948-ci il İnsan Hüquqları haqqında Beynəlxalq Konvensiya ilə də tənzim olunur. Konvensiyada eyni zamanda yalnız milli azlıqlara şamil olunan qorant hüquqlar da müəyyən edilmişdir (Öz dilində danışmaq hüququ, eyni etnik-mədəni, dil və din identikliyinə aid şəxslərlə sərbəst ünsiyyət qurma hüququ və s.). Buna görə də Konvensiyanın 1-ci maddəsində açıq şəkildə qeyd olunur ki, ***milli azlıqlar və bu azlıqlara məxsus şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və buna görə də beynəlxalq əməkdaşlığın bir hissəsi hesab olunur.***

Milli Azlıqların Müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyanın qəbul olunmasında qarşıya qoyulan məqsəd, milli azlıqların tam və həqiqi bərabərliyini təmin etmək, həmçinin hüququn aliliyi, ərazi bütövlüyü və milli suverenlik prinsiplərinə hörmət çərçivəsində öz milli fərdiliyini ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirməyə imkan verən şəraitin yaradılmasıdır. Konvensiyada nəzərdə tutulan ən mühüm müddələrdən biri ondan ibarətdir ki, onu qəbul edən dövlətlər öz üzərilərinə hər hansı bir şəxsin iradəsi əleyhinə assimilyasiya siyasətinin həyata keçirilməməsi öhdəliyini götürürlər. 3-cü maddədə açıq şəkildə qeyd olunur ki, hər bir milli azlığa məxsus şəxs ona bu cür baxılmasını və ya baxılmamasını müəyyən etmək hüququna malikdir və bu seçim və ya bu seçimlə bağlı hüquqların həyata keçirilməsi həmin şəxsi alçaltmamalıdır.

Bu qədər həssas bir sahədə mürəkkəb hüquqi və siyasi maneələr olduğundan Çərçivə Konvensiyası milli azlıq konsepsiyasının dəqiq anlayışını müəyyən etməmişdir, lakin aşağıdakı kriteriləri irəli sürmüşdür: Bu anlayış yalnız din, dil, ənənələr və mədəni irslə müəyyənləşdirilən azlıqlara şamil edilir.

Çərçivə Konvensiyasını ratifikasiya etmiş hər bir dövlət, eləcə də Azərbaycan Respublikası, bir il müddətində onun müddəalarını və prinsiplərini yerinə yetirmək məqsədi ilə həyata keçirdiyi qanunvericilik tədbirlərini və ya digər tədbirlər barədə Avropa Şurasının baş katibinə dolğun məlumat verməlidirlər.

Qanunvericilik tədbirləri dedikdə nə nəzərdə tutulur? Burada söhbət Konvensiyanın əsas prinsiplərinin daxili qanunvericilikdə öz əksini tapmasından gedir. Burada qeyd olunmalı ən mühüm fakt ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası hələ 1992-ci ildə, yəni Çərçivə Konvensiyası imzalanmamışdan 3 il öncə Prezidentin **“Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında”** Fərmanı ilə onların təməl hüquqlarının qorunmasını təminat altına almışdı. 1995-ci il Konvensiyasında nəzərdə tutulan bir çox müddəa, (ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi, sərbəst dini mərasimlərini icra etmək, mədəni, dil və dini özünəməxsusluğu qoruyub saxlamaq, öz dilində informasiya almaq hüququ və s.) 1992-ci il Prezident Fərmanında öz əksini öncədən tapmışdı. Digər mühüm müddəalar isə (öz dilində ifadə vermək azadlığı, öz dilində təhsil almaq hüququ və s.) ayrı-ayrı daxili qanunvericilik

aktlarında (Cinayət Prosesual Məcəlləsi, Təhsil haqqında qanun və s.) öz əksini tapmışdır.

Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında çərçivə konvensiyası özündə aşağıdakı prinsipləri təsbit edir:

- ✓ **Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması;**
- ✓ **Milli azlıqlarla əhalinin çoxluğu arasında bərabərliyin təmin olunmasına yardım etmək;**
- ✓ **Milli azlıqların mədəniyyətinin, dininin, dilinin və adət ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;**
- ✓ **Söz, fikir, vicdan və din azadlığı;**
- ✓ **Təhsil almaq hüququ;**
- ✓ **Sərhədyanı əlaqələr və əməkdaşlıq;**
- ✓ **İqtisadi, mədəni və sosial həyatda iştirak və s.**

Bu Konvensiya ilə dövlətlər öz üzərilərinə milli azlıqlarla bağlı böyük öhdəliklər götürmələrinə baxmayaraq, bu dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqillik prinsiplərinə zidd olan hər hansı bir hərəkətə yol verilməsinin güman edilməsi kimi şərh oluna bilməz.

Hazırkı Çərçivə Konvensiyasının müddəalarına razılığa gəlmiş dövlətlər tərəfindən əməl olunması məsələsinə nəzarəti Avropa Şurasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir. Yekun olaraq bu Konvensiya ilə bağlı onu qeyd etmək lazımdır ki, istənilən tərəf istədiyi vaxt Avropa Şurasının Baş katibinə xəbərdarlıq məktubu yazmaqla hazırkı Çərçivə Konvensiyasını etibarsız elan edə bilər. Belə etibarsızlıq elanı Baş katibin belə xəbərdarlıq məktubu almasından altı ay sonra, gələn ayın biri qüvvəyə minir.

Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildə **“Regional və ya azlıq dilləri haqqında Avropa Xartiyasını** imzalamışdır” .

Milli azlıqlar mövzusunda ATƏT çərçivəsində yaşanan ən əhəmiyyətli inkişaf 1973-cü ildən 1975-ci ilədək mərhələli şəkildə davam edən konfransın sonunda 35 iştirakçı dövlət tərəfindən qəbul edilən **“Helsinki Yekun Aktı”** nda milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı hökmlərin olmasıdır. Bu Aktta əvvəlki dövrlərdə hakim olan “ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması” anlayışı “azlıqların qorunması” anlayışı ilə əvəz olunmuşdur. Helsinki Yekun Aktının məcburi hüquqi qüvvəsi olmasa da, ən ali səviyyədə siyasi iradə bəyanatı kimi qəbul edilməlidir. Eyni zamanda ATƏT zonasında azlıqların hüquqlarının lazımı qayda-

da və ardıcıl tətbiqinə nail olmaq üçün daha üç tövsiyə (Milli azlıqların təhsil hüquqlarına dair Haaqa tövsiyələri (1996), Milli azlıqların dil hüquqlarına dair Oslo tövsiyələri (1998), Milli azlıqların dil hüquqlarına dair Lund tövsiyələri və bir rəhbər müddəa (“Yayım mediasında azlıq dillərindən istifadə haqqında (2003) qəbul edilmişdir.

Hazırda ATƏT-in Milli azlıqların işi üzrə Ali Komissarlığı fəaliyyət göstərir. Ali Komissarlıq institutu Avropada etnik münaqişələrin iri miqyaslı zorakılıqlarına qarşı mübarizə forması kimi yaradılıb. Bu vəzifə ATƏT tərəfindən 1992-ci ildə təsis edilib. Onun rolu sülhə və əmin-amanlığa təhlükə olan etnik fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq, quruma üzv dövlətlər arasında sülh və əmin-amanlıq yaratmaq və ilkin mərhələdə olan münaqişələrin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Azərbaycanda çoxmədəniyyətlik mühitinin formalaşmasında və onun qorunub saxlanmasında ölkəmizin YUNESCO ilə əməkdaşlığı da çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində 2010-cu ildə YUNESCO-nun **“Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyinin Qorunması və Təşviqinə dair Konvensiya”** ratifikasiya edilmişdir. Bundan başqa YUNESCO-nun **“ Dözümlülük Prinsipi Haqqında Bəyannamə”** və **“Mədəni Müxtəliflik haqqında Ümumi Bəyannamə”** bəşəri sənədlər olaraq çoxmədəniyyətli və tolerant cəmiyyətlərin formalaşmasında önəmli rol oynayır.

“Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyinin Qorunması və Təşviqinə dair Konvensiya” 20 oktyabr 2005-ci ildə YUNESCO-nun 33-cü sessiyasında qəbul olunmuş və 18 mart 2007-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaya 26 noyabr 2009-cu ildən qoşulmuşdur.

Konvensiyanı incələməmişdən öncə belə bir sualı aydınlaşdırmaq zərurət olaraq meydana çıxır. Nədir mədəni müxtəliflik? Ayrı-ayrı qrupların və cəmiyyətlərin mədəniyyətlərinin öz ifadəsini tapdığı müxtəlif formalardır. Bu özünüifadə formaları qruplar və cəmiyyətlər arasında və onların daxilində ötürülür.

Mədəni özünüifadə dedikdə isə ayrı-ayrı fərdlərin, qrupların və ya cəmiyyətlərin yaradıcılığının nəticəsi olan və mədəni məzmun daşıyan özünüifadə nəzərdə tutulur.

Konvensiyanın qəbul olunmasında əsas məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir.

- **Mədəni özünüifadə müxtəlifliyini qorumaq və təşviq etmək;**

- Müxtəlif mədəniyyətlərin çiçəklənməsi və qarşılıqlı səmərəli tərzdə bir-birinə sərbəst təsiri üçün şərait yaratmaq;
- Mədəniyyətlərarası hörmət və sülh mədəniyyəti naminə bütün dünyada geniş və tarazlı mədəni münasibətləri təmin etmək üçün mədəniyyətlərarası dialoqu təşviq etmək;
- Mədəni özünüifadə müxtəlifliyi qorumaq və təşviq etmək sahəsində, xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin imkanlarını genişləndirmək məqsədilə tərəfdaşlıq ruhunda beynəlxalq əməkdaşlıq və həmrəyliyi gücləndirmək və s.

Konvensiyanın 2-ci maddəsində mühüm prinsiplər öz əksini tapmışdır. Bu prinsiplər rəhbər başlanğıclardır və aşağıdakılardır:

- **İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi;**
- **Suverenlik prinsipi;**
- **Bərabər ləyaqət və bütün mədəniyyətlərə hörmət prinsipi;**
- **Beynəlxalq həmrəylik və əməkdaşlıq prinsipi;**
- **İnkişafın iqtisadi və mədəni aspektlərinin bir-birini tamamlaması prinsipi;**
- **Davamlı inkişaf prinsipi;**
- **Bərabər imkan prinsipi;**
- **Açıqlıq və tarazlıq prinsipi.**

16 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilən **“Dözümlülük Prinsipi haqqında Bəyannamə”** isə cəmiyyətimizdə sülhün genişlənməsi, xalqların iqtisadi və sosial rifahının təmin olunması üçün tolerantlıq prinsiplərinin vacibliyini elan edir. Bəyannamənin 1-ci maddəsində tolerantlığa bu cür anlayış verilmişdir: “Tolerantlıq dünyada mövcud olan mədəniyyətlərin, onların öz zənginlikləri və müxtəlifliyi ilə qəbul olunması, tanınması və hörmət olunmasıdır” .

Tolerantlıq müxtəlifliyin harmoniyasıdır və yalnız mənəvi öhdəlik deyil, həmçinin siyasi və hüquqi məcburiyyətdir. Dövlət müstəvisində tolerantlıq, qanunvericilik, inzibati və məhkəmə fəaliyyətində ədalətlik prinsipinin qorunmasıdır.

Bəyannamənin ikinci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, dözümsüzlük dedikdə, kiminsə güc və ya diskriminasiya ilə sosial və siyasi həyatdan təcrid olunması kimi başa düşülür. Harmonik birləşməyə

sayışı təmin etmək üçün, hər bir fərd, qrup və ya cəmiyyət insanlığın multikultural ruhunu qəbul etməli və buna hörmət etməlidir. Bəyannamədə həmçinin dözümsüzlüyə qarşı mübarizənin ən effektiv forması kimi təhsil və tərbiyə göstərilir. Dözümlülüyün genişlənməsi üçün ilk növbədə hər bir kəsə özünün hüquq və azadlıqları öyrədilməli, eləcə də başqasının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmaq aşılanmalıdır.

Bəyannaməni qəbul edən dövlətlər, dözümsüzlük təhlükəsini ictimaiyyətə daha aydın çatdırılması üçün hər il 16 noyabr tarixini “Dünya Tolerantlıq Günü” kimi qeyd olunmasını elan edirlər.

2001-ci ildə YUNESCO tərəfindən qəbul olunmuş **“Mədəni Müxtəliflik haqqında Ümumi Bəyannamə”** mədəni müxtəliflik və qarşılıqlı dialoq haqqında yeni anlayışları özündə birləşdirən 20 əsas bənddən ibarət beynəlxalq və ümümbəşəri bir sənəddir. Bəyannamənin 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, *mədəni müxtəlifliyi qorumaq insanın şərəf və ləyaqətinə hörmət olunması baxımından bir məcburiyyətdir*. Bununla bağlı olaraq, hətta Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası 2002-ci il dekabrın 20-də 57/249 sayılı Qətnamə ilə 21 may tarixinin dialoq və inkişaf naminə **“Beynəlxalq Mədəni Müxtəliflik Günü”** kimi qeyd olunmasını qərara aldı.

Çoxkonfessiyalı ölkə olan Azərbaycan dövlətinin bütün dinlərə olan bərabər münasibəti onun multikultural dəyərlərə verdiyi önəm bariz nümunəsidir. Dini etiqad azadlığı ən yüksək konstitusion səviyyədə təminat tapıb, insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dini etiqad azadlığı Azərbaycan Respublikasında hər bir şəxsə məxsus olan hüquqdur.

Konstitusiyamızın 48-ci maddəsi olan “Vicdan azadlığı” maddəsi, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın” 18-ci maddəsi ilə “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsi və eləcə də BMT-nin “Dinə, yaxud əqidəyə görə dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Bəyannaməsi ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Bu normaya əsasən, Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. Bir sıra dövlətlərdən fərqli olaraq

konstitusiyaya əsasən Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrındır və dini etiqad vicdan azadlığının tərkib hissəsidir.

Göründüyü kimi, müxtəlif cəmiyyətlərdə multikultural mühitin təhdid altında olduğu bir vaxtda, Azərbaycan multikulturalizm siyasətinə önəm verir və multikultural təhlükəsizliyi dövlət təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi qəbul edir.

6.6. Multikulturalizm və milli diaspora: təzahür xüsusiyyətləri

Azərbaycanın tarixən multikultural, mədəni-intellektual məkan kimi formalaşması, geosiyasi mövqeyi ilə müxtəlif mədəniyyətlərin, dirlərin, sivilizasiyaların qovuşduğu mədəni areal olması, bu ərazidə yaşayan xalqlar, etnik qruplar arasında tolerant münasibətlərin mövcudluğu ölkəmizdə birgəyaşayış ənənələrinin ideoloji-mənəvi əsası olan Azərbaycançılıq ideologiyası müstəvisində multikulturalizmin Azərbaycan modelini yaradı. Bu da ondan irəli gəlir ki, Azərbaycançılıq ideologiyası, multikulturalizm və tolerantlıq bir-biri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanın dövlət siyasətində önəmli yerdə duran Azərbaycan multikulturalizmi dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan hər bir azərbaycanlının həyat tərzində də özünü büruzə verir.

Müəyyən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və digər səbəblərdən məcburi, yaxud könüllü olaraq öz tarixi vətənlərindən mühacirət etmiş, xaricdə icma formasında sıx yaşayan, öz milli-mədəni identikliyi ni qoruyub-saxlayan və inkişaf etdirən, öz tarixi vətəni ilə daim əlaqə saxlayan, öz xalqının əxlaqi-mədəni dəyərlərinə bağlılığı baxımından özünü azərbaycanlı sayan həmvətənlərimiz Azərbaycan diasporunu təşkil edirlər.

Azərbaycan Respublikası diasporu əsasən ABŞ, Kanada, Rusiya, Fransa, AFR, Böyük Britaniya, MDB ölkələri, Skandinaviya, Pri-baltika ölkələri, Türkiyə və digər ölkələrdə mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası diasporunun formalaşması və yaranması tarixinə nəzər salanda məlum olur ki, o, indiyədək özünün beş mərhələsini yaşayıb.

Birinci mərhələ: siyasi və hərbi hadisələrlə bağlı olan qədim və orta əsrlər dövrü;

İkinci mərhələ: Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı nəticəsində azərbaycanlı əhalinin miqراسiyasının güclənməsi;

Üçüncü mərhələ: AXC-nin süqutu, 1920-ci il aprelin 28-də sovet hakimiyyətinin qurulması və Azərbaycan xalqının siyasi, milli elitasına məxsus insanların ölkəni tərk etməsi;

Dördüncü mərhələ: 1941-1945-ci illər müharibəsi nəticəsində əsir düşmüş azərbaycanlıların başqa ölkələrdə məcburən qalması;

Beşinci mərhələ: SSRİ dövlətinin süqutu, Ermənistan SSR ərazisindən azərbaycanlıların 1988-ci ildə deportasiya olunması və nəhayət 1992-1994-cü illərdə Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüzün, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan yeddi inzibati rayonun işğalı nəticəsində azərbaycanlıların qaçqın və köçkünə çevrilməsi.

Azərbaycanlıların miqrasiyası prosesi çox qədim və zəngin tarixə malik olsa da, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlində xarici ölkələrdə Azərbaycan diasporlarının yaranması, formalaşması və inkişafı prosesi Ümummilli lider, Azərbaycan Respublikası dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun bilavasitə təşəbbüsü ilə dünya azərbaycanlılarını Azərbaycan ilə bilavasitə bağlamaq üçün xüsusi dövlət orqanının – Azərbaycan Respublikası Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması, dünya azərbaycanlılarının qurultaylarının keçirilməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının hərtərəfli şəkildə formalaşdırılması və inkişafı artıq öz real nəticələrini verir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin yeritdiyi dünya azərbaycanlılarının birləşdirilməsi siyasəti bu gün ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Bütün bu siyasət yaxın gələcəkdə vahid, bütöv və güclü Azərbaycan dövləti yaratmaq işinə xidmət edir.

Unutmaq olmaz ki, dünya azərbaycanlılarının təmsil olunduqları yeganə rəsmi qurum yalnız azad, demokratik, müstəqil Azərbaycan dövlətidir. Müqəddəs torpaqlarımızın düşmən tapdığından xilas, onun təhlükəsizliyinin təmin olunması dünya dövlətləri arasında layiqli yerini tutmaqla öz kimliyini tam sübuta yetirməsi naminə var qüvvə ilə çalışmaq dünyanın hansı guşəsində yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlının ümdə vəzifəsidir.

«Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında» Qanuna uyğun olaraq, xaricdəki azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasının ərazisində olarkən ölkə vətəndaşları ilə bərabər hüquqlardan istifadə etmələri ümummilli ideologiya ətrafında birləşməyə aparan vətənpərvərlik, vətənə məhəbbət, öz torpağına bağlılıq, xalqın milli keçmişinə sahib olmaq və üzvi şəkildə inkişaf etmək hüquqlarını

tanımaq kimi təsəvvürə gətirilir.

Azərbaycan diasporunun milli-mənəvi birliyinə güclü impuls verən bu tarixi görüşlər, Ulu Öndərin hər il dekabrın 31-də Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü ilə əlaqədar müraciətləri respublikada və xaricdə keçirilən tədbirlər dövlət siyasətinin konseptual ideyalarının təbliği kimi milli diasporumuzun mütəşəkkil qüvvəyə çevrilməsinə, lobbiçilik fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşməsinə güclü təkan vermişdir. Ümummilli Liderin Dünya azərbaycanlılarına 26 dekabr 2000-ci il tarixli müraciətində demişdir: *“Xarici ölkələrdə təşkilatlanma prosesinin ilk mərhələsini keçən azərbaycanlı icmaların, mədəniyyət mərkəzlərinin və dostluq cəmiyyətlərinin imkanlarından geniş istifadə olunmalıdır. Yaxın-uzaq ölkələrin tarixi əyani şəkildə sübut edir ki, mütəşəkkil icmalar halında dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan, məqsədyönlü fəaliyyət göstərən, özünə-məxsus milli ideyalar ətrafında birləşən, öz mütərəqqi adət-ənənələrini qoruyub saxlayan soydaşlar öz ölkələrinə böyük kömək göstərir, yaşadıkları ölkələrlə tarixi vətənləri arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulmasında daha güclü amil kimi çıxış edirlər”*.

Azərbaycan diasporunun yaşadığı ölkələrdə yaratdığı təşkilat və cəmiyyətlərin, birliklərin, qurumlarının arasında əlaqə yaratmaq mühüm əhəmiyyətə malikdir. Elə bu zərurətdən də son illərdə Bakıda keçirilən 2001-ci il noyabrın 9-10-da Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı, 2006-cı il martın 16-da II Qurultayı, 2011-ci il 5 iyulda III Qurultayı, 2016-cı il 3-4 iyunda keçirilmiş IV qurultayı xaricdəki Azərbaycan diaspor təşkilatları arasında əlaqələrin yaranmasında böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etdi.

Bu gün Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan diasporunun formalaşması sahəsində nailiyyətləri yeni inkişaf mərhələsinə qaldıraraq daim diqqət mərkəzində saxlayır. İlham Əliyevin diaspor quruculuğu sahəsindəki siyasəti Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş ideya və prinsiplərin konseptual istiqamətlərinə əsaslanır. Bu siyasətin əsas məqsədi böyük öndərimizin müəyyənləşdirdiyi siyasi xəttə uyğun olaraq dünya azərbaycanlılarının vahid təşkilatda birləşdirilməsinə nail olmaqdır.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2007-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycan və Türk Diaspor Təşkilatları rəhbərlərinin I Forumu Azərbaycan diasporunun öz qar-

şısına böyük məqsədlər qoyduğunu, bütün türkdilli xalqların diaspor təşkilatları arasında əməkdaşlıq zəncirinin qurulduğunu göstərdi. Forumda qəbul edilmiş “Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatlarının birgə fəaliyyət Strategiyası”, Bakı Bəyannaməsi və digər sənədlər Azərbaycan və Türk icmalarının qarşılıqlı əməkdaşlığının əsas prinsip və meyarlarını, onun ideya-siyasi məzmununu müəyyən etdi.

Hər il xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan icma və birlikləri tərəfindən ərazilərimizin işğal tarixləri, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı ermənilər tərəfindən törədilmiş kütləvi qanlı cinayətlərin ildönümləri qeyd edilir, işğalçı Ermənistanın cəzalandırılması tələbi ilə beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər ünvanlanır. Azərbaycan diasporu ətrafında digər xalqların diasporlarının da həmfikirlik göstərərək onlarla yanaşı olmaları onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, Azərbaycan diasporundakı tolerantlıq və multikulturalizm ideologiyası, dostluq və qardaşlıq kimi humanist dəyərlər digər xalqları laqeyd qoymur və onların rəğbət və məhəbbətini qazanır.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialoq ruhunu, türkçülük və avropaçılıq dəyərlərini, tarixi təkamüldə varislik və tərəqqiliyi ahəngdar şəkildə ehtiva etmək keyfiyyətlərinə görə dünyanın müxtəlif coğrafi regionlarında fəaliyyət göstərən azərbaycançılıq ideologiyası milli diaspor üçün sosial-siyasi baxımdan cəlbedici və perspektivlidir.

Diaspor quruculuğu işi uzunmüddətli proses olduğundan bu sahədə qarşıya çıxan problemləri, həllini gözləyən məsələləri vaxtaşırı müzakirə etməyə ehtiyac yaranır. Bu baxımdan istər Azərbaycan Respublikası daxilində, istərsə də ölkədən kənar Prezident İlham Əliyevin iştiraki ilə keçirilmiş tədbirlər diaspor quruculuğunda da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 11 avqust tarixli Sərəncamına əsasən, 2005-ci ildə Rusiya Federasiyasında Azərbaycan Respublikası ilinin keçirilməsi ilə əlaqədar hazırlanmış xüsusi tədbirlər planı çərçivəsində Rusiyada Azərbaycan ilinin və Azərbaycanda Rusiya ilinin keçirilməsi haqqında dövlətlərarası razılaşmanın reallaşdırılmasında Rusiyadakı Azərbaycan diasporu, o cümlədən Ümumrusiya Azərbaycanlıları Konqresi və Rusiya Azərbaycanlılarının Federal Milli Mədəni Muxtariyyəti fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Rusiyada yaşayan həmvətənlərimizlə görüş keçirmiş və qeyd etmişdir ki, burada yaşayan həmvətənlərimiz hər zaman Azərbaycanın dəstəyini hiss edəcəkdir və həmyerlilərimizə daim diqqət və qayğı göstəriləcəkdir. 2005-ci il 14 iyunda IX Peter-

burq Beynəlxalq İqtisadi forumunda iştirak edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Sankt-Peterburqdakı Azərbaycan diasporunun nümayəndələri ilə görüş keçirmişdir. Həmin görüşdə İlham Əliyev Sankt-Peterburqda yaşayan soydaşlarımızın problemləri ilə maraqlanmış və onları əmin etmişdir ki, dilimizi, tariximizi, mədəniyyətimizi unutmamaq üçün burada məktəblər açılacaq, mədəniyyət mərkəzləri yaradılacaq.

Prezident İlham Əliyev müxtəlif ölkələrdə keçirilən diaspor quruculuğu tədbirlərini də diqqətdən kənar qoymur. Belə ki, 2004-cü ilin yanvar ayında keçirilmiş Amerika-Türk Assosiasiyaları Assambleyasının XXIV qurultayına müraciəti Prezidentin diaspor quruculuğu işinə nə qədər yüksək əhəmiyyət verdiyini bir daha sübut edir.

2006-cı il 26 aprelə ABŞ-da Azərbaycan icmasının üzvləri ilə, 5 oktyabr 2006-cı ildə Latviyadakı Azərbaycan icmasının nümayəndələri ilə, 15 fevral 2007-ci il Almaniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan cəmiyyətlərinin sədrləri ilə, 13 sentyabr 2007-ci ildə Litvada fəaliyyət göstərən Azərbaycan cəmiyyətlərinin nümayəndələri ilə görüşlərində Prezident İlham Əliyev diaspor təşkilatlarının nümayəndələrini əmin etmişdir ki, dövlətimiz və hökumətimiz Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması işində onlara lazım olan dəstəyi verəcəkdir.

Azərbaycan dövlətinin vətəndən kənar məskunlaşmış milyonlarla soydaşımızın vahid bir amal ətrafında birləşdirilməsi istiqamətində 2006-cı il 16 mart tarixində keçirdiyi Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayı diaspor quruculuğu sahəsinə böyük bir təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qurultaydakı tarixi nitqi xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın təşkilatlanması və diaspor quruculuğu siyasətinin yeni mərhələsinin başlıca istiqamətlərini, bu mərhələdə qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmişdir.

Qloballaşan dünyamızın reallıqları diaspor quruculuğu sahəsində Azərbaycanın qarşısında yeni vəzifələr qoymaqladadır. Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il 19 noyabr tarixli 54 sayılı Sərəncamı ilə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması Azərbaycan Respublikasının diaspor quruculuğu işinə verdiyi önəmin daha bir təzahürü kimi qiymətləndirməyə layiqdir. Prezidentin 2009-cu il 14 may tarixi Fərmanı ilə Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasnaməsi və strukturu təsdiqlənmişdir.

2011-ci il iyulun 5-6-da Bakı şəhərində keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının III Qurultayı Azərbaycan diasporunun yeni dövrdəki fəaliyyətinin ideoloji təməlini təşkil etməklə yanaşı dünya azərbaycanlılarının birliyini milli dövlətçilik ideologiyası müstəvisində formalaşmasını müəyyən etdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qurultaydakı tarixi nitqi xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın təşkilatlanması və diaspor quruculuğu siyasətinin yeni mərhələsinin istiqamətlərini və bu mərhələdə qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirdi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının diaspor quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti bütün dünya azərbaycanlılarının milli şüurunu, özünüdərkini, ana torpağı- Azərbaycana bağlılığını günü-gündən möhkəmləndirir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarında və nitqlərində, imzaladığı bir çox sənədlərdə, hər il dekabrın 31-də dünya azərbaycanlılarına müraciətlərində, xarici ölkələrə səfərləri zamanı həmin ölkələrdəki Azərbaycan icmaları nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdə milli diasporun formalaşması və təşkilatlanması zərurətini diaspor quruculuğu sahəsində ən vacib vəzifələrdən olduğunu daim diqqət mərkəzində saxlayır.

Hazırda soydaşlarımızın milli birliyi və Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması ideyası yüksək dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmışdır, bu sahədə ardıcıl tədbirlər görülməkdədir və ölkəmizdən kənarında yaşayan soydaşlarımız Azərbaycan hökumətinin və Prezident İlham Əliyevin qayğısını daim hiss edirlər.

Azərbaycan bu gün öz üzərinə götürdüyü tarixi missiyanı – Qərb və Şərq sivilizasiyalarını birləşdirmək, müxtəlif mədəniyyətləri qovuşdurmaq missiyasını uğurla yerinə yetirir. Həyata keçirilən siyasət son nəticədə dünyanın bütün dövlətləri ilə əməkdaşlığın genişlənməsinə, dünyada və regionda sülh və əməkdaşlığın inkişafına xidmət edir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə keçirilən beynəlxalq forumlar ölkəmizin mədəniyyətlərarası dialoqda fəal iştirak etdiyini, tarixi-coğrafi, mənəvi-mədəni missiyasını uğurla daşdığına bir daha təsdiq edir.

Fəslə aid suallar

1. Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti dövlətlərarası münasibətlərdə özünü nədə göstərir?
2. “Bakı prosesi” nin mahiyyəti və inkişaf mərhələləri?
3. “Bakı prosesi” çərçivəsində hansı tədbirlər keçirilmişdir?
4. “Bakı prosesi” çərçivəsində keçirilən beynəlxalq tədbirlərin mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviq olunmasında əhəmiyyəti nədir?
5. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin xarici ölkə universitetlərində “Azərbaycan Multikulturalizmi” fənninin tədris olunmasının əhəmiyyəti nədir?
6. Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətinin əsas məqsədləri hansılardı?
7. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən “*Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan*” layihəsinin əhəmiyyəti nədir?
8. “*Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan*” layihəsi çərçivəsində hansı tədbirlər keçirilmişdir?
9. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Azərbaycanda hansı dini abidələr bərpa olunmuşdur?
10. Multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrini möhkəmləndirilməsi istiqamətində Heydər Əliyev Fondu tərəfindən hansı konfranslar keçirilmişdir?
11. BBMM-nin yaranma tarixi və əlaqədar sərəncam haqqında nə deyə bilərsiniz?
12. BBMM-nin məqsəd və fəzifələri qısaca olaraq hansılardır?
13. BBMM-nin həyata keçirdiyi əsas layihələr hansılardır?
14. “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya” ya əsasən irqi ayrı-seçkilik dedikdə nə nəzərdə tutulur?
15. Dövlətin öz vətəndaşı ilə onun vətəndaşı olmayan şəxslər arasında qoyduğu fərqlər ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirilməlidirmi?
16. “Milli Azlıqların Müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiya” yada “Milli azlıq” məfhumunun tərfi necə verilmişdir?

17. Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı Helsinki Yekun Aktının məcburi hüquqi qüvvəsi varmı?
18. Azərbaycan çoxmədəniyyətli mühitin qorunması üçün UNESCO ilə əməkdaşlıq çərçivəsində hansı beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur?
19. Azərbaycan diasporun formalaşma mərhələləri hansılardır?
20. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan diasporunun yaranması və inkişafındakı rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?
21. Dünya Azərbaycanlılarının Qurultayları nə vaxt keçirilmişdir?
22. Hansı ildə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı?
23. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin multikultural dəyərlərə sadıq Azərbaycan diasporunun inkişafındakı rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 1995, <http://www.e-qanun.az/?internal=view&docid=897&doctype=0>
2. Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərəarası Dialoq Forumunun təşkili barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <http://president.az/mobile/articles/2316>
3. İlham Əliyev. III Qlobal Açıq Cəmiyyətlər Forumunun açılışında çıxış etmişdir. <http://president.az/mobile/articles/15251>
4. Prezident İlham Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə Azərbaycan xalqını təbrik edib. <http://www.xezerxeber.com/gundem/107322/ilham-eliyevden-azerbaycan-xalqina-tebrik>
5. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı <http://www.president.az/articles/11740>
6. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Nizamnaməsi <http://multikulturalizm.gov.az/baki-beynelxalq-multikulturalizm-merkezinin-nizamnamesi/>

7. İlham Əliyev. İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2014-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2015-ci ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası keçirilib. <http://www.president.az/articles/14007>
8. İlham Əliyev. İlham Əliyev BMT Baş Məclisinin 65-ci sessiyasında çıxış etmişdir. <http://president.az/articles/762?locale=az>
9. İlham Əliyev. Prezident İlham Əliyev IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun rəsmi açılışında iştirak edib. 5 may 2017-ci il. <http://azertag.az/xeber/1057274>
10. 10. Mehriban Əliyeva. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda çıxışı. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=121348>
11. Azərbaycan diasporu: Böyük yolun başlanğıcı. Bakı.Çaşıoğlu, 2006.
12. Azərbaycan diasporu. Ensiklopedik məlumat toplusu. Redaktor və ön sözün müəllifi akademik Ramiz Mehdiyev, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Bakı 2012.
13. Dünya azərbaycanlılarının II Qurultayı, Bakı, 16 mart, 2016.
14. Qurultaya hesabat. Bakı. Adventa. 2011. 296s.
15. “Milli və yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında” Bəyannamə. 18 dekabr 1992-ci il
16. “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiya. 21 dekabr 1965-ci il
17. “Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Çərçivə Konvensiyası. 1 fevral 1995-ci il
18. “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair” Konvensiya. Noyabr 2001-ci il
19. “Dözümlülük prinsipi haqqında” Bəyannamə. 16 noyabr 1995-ci il
20. “Mədəni Müxtəliflik haqqında Ümumi Bəyannamə” 2 noyabr 2001-ci il
21. ECRİ-nin Azərbaycan üzrə hesabatı (dördüncü monitorinq dövrü). 23 mart 2011-ci il
22. Huntington S. The clash of civilizations and the remaking of world order. New York, Simon and Schuster, 1996.
23. Qurbanlı M., Azərbaycanı tolerantlığın ən mükəmməl nümunəsinə çevirən Lider \ 06 May 2015\ <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=69030>
24. Qurbanlı M., Azərbaycanın nümunəvi din siyasəti: uğurlarımız və perspektivlər Dövlət və Din – № 12 (41), dekabr 2015.

25. Mükərrəmoğlu M., Milli mədəniyyətimizin dünyaya inteqrasiyasında Azərbaycan diasporu əhəmiyyətli rol oynayır \ Xalq qəzeti.-2016.-6 yanvar.-N 1.-S.5.
26. Mükərrəmoğlu M., Noyabrın 1-də “Gülüstan” sarayında “Gənclər sivilizasiyaların alyansı naminə” beynəlxalq konfrans başlanmışdır Xalq qəzeti.- 2007.- 2 noyabr.- № 246.- S. 3.
<http://mehrbanaliyeva.preslib.az/media-dd81ed5d3f.html>
27. Rasimoğlu A., Heydər Əliyev Fondu ölkəmizin tərəqqisinə misilsiz töhfələr verir \ Azərbaycan.- 2009.- 22 avqust.- № 185.- S. 2.
28. Seyidbəyli Məryəm “Azərbaycan diasporu: tarix və müasirlik”, Bakı 2016.

VII Fəsil.

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ VƏ DÜNYA MULTİKULTURALİZM MODELƏRİ

Dərslinin əvvəlki fəsillərində Azərbaycan multikulturalizm modeli sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Azərbaycan multikulturalizm modelinin müxtəlifliyi bir model olması və onun vasitəsilə ölkədəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bunun əsas göstəricisi çoxmədəniyyətli Azərbaycanda etnik, dini və irqi zəmində heç bir qarşıdurmanın, münaqişənin olmamasıdır.

I fəsildə qeyd olunduğu kimi, etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin bir siyasət modeli olan multikulturalizm ötən əsrin 60-70-ci illərində əvvəlcə Kanadada, sonra isə Avropanın bir sıra çoxmədəniyyətli ölkələrində meydana gəlmiş, bir sıra ölkələrdə spesifik multikulturalizm modelləri formalaşmışdır. Dünya multikulturalizm modelləri ilə bağlı əldə edilən məlumatlar Azərbaycan multikulturalizm modeli arasında müqayisənin aparılmasına imkan verdiyi üçün multikulturalizm siyasəti haqqında bizim biliklərimiz daha da zənginləşəcəkdir. Bu baxımdan hazırkı fəsildə Azərbaycan multikulturalizmi ilə bir sıra xarici ölkə multikulturalizm modellərini müqayisə edərək onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etməyə çalışacağıq.

7.1. Kanada modeli

Şimali Amerika qitəsində yerləşən Kanada dövləti olduqca geniş əraziyə malik on əyalətdən ibarətdir. Ərazisinə görə Rusiyadan sonra dünyanın ən böyük ikinci ölkəsidir. Kanada əhalisinin etnik tərkibi də çox rəngarəngdir. Kanada, yerli əhalisi – eskimoslar və hindularla bərabər, miqrasiya dalğaları nəticəsində polietnik, polikonfessional qruplardan təşkil olunan kosmopolit bir əhali tərkibinə malik olan ölkədir. Kanadanın özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, həm fərdi, həm də ictimai həyatda bütün bu fərqliliklərə sahib olan insanların birgə yaşayışının harmoniyasını yaradan nadir ölkələrdən biridir. Miqrantlar və yerli xalqların yaratdığı bu kosmopolit mühit Kanadada mul-

tikultural cəmiyyət yaratmışdır. Kanada əhalisini yerli xalqlar – milli azlıqlar və miqrantlar formalaşdırsalar da, əhalinin əsas çəki yükünü “daxili millət” adlanan frankafonlar və anglofonlar təşkil edirlər. Beləliklə, bu ölkənin əhalisinin etno-konfessional tərkibi Kanadanı “çox-millətli dövlət” adlandırmağa əsas verir. Belə ki, Kanadada min illərlə yerli, aborigen xalqlarla bərabər, 4 əsr öncə bu məkanda məskunlaşan avropalılar da yaşayırlar. Müxtəlif ölkələrdən immiqrasiya prosesinin uzun müddət davam etməsi ölkə əhalisinin etnik tərkibinə ciddi təsir göstərmişdir. İndi ölkədə əhalinin böyük hissəsini ingilis mənşəli (13 milyon nəfər) və Kvebek vilayətində məskunlaşan fransız mənşəli kanadalılar (9 milyon nəfər) təşkil edir. Digər etnik qruplar əhalinin 33 %-ni, yerli əhali isə 1, 3 %-ni təşkil edir. Beləliklə, Kanada əhalisinin rəngarəng etno-konfessional tərkibi Kanada multikulturalizmi modelini yaratmışdır.

Kanada multikulturalizmini öyrənərkən ictimailəşmə anlamına diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. İctimailəşmə adlandırılan proses, insanların özlərini cəmiyyətə aid olduqlarını və bu cəmiyyətə üzv olduqlarını öyrənmələridir. Lakin Kanadada ölkə multikulturalizmi ilə bağlı gedən geniş müzakirələrdə ictimailəşmə assimilyasiya prosesi kimi başa düşülür. Bu hal miqrantların öz mədəni özünəməxsusluğunu qorumaq istiqamətində apardıqları siyasətə qarşı yönəlmiş irqçiliyə əsaslanan praktiklərin fəaliyyəti nəticəsində yaradılır. Kanadaya immiqrasiya edənlərin kimliyinin dəyişməsi və eyni zamanda Kanadada doğulan miqrant ailələlərinin uşaqlarına verilən Kanadalı kimliyi, miqrantlarla müqayisədə onların övladlarına model olaraq üstünlük verilməsi kimi başa düşülür. Bu mənada Kanada multikulturalizm siyasəti bir çox pozitiv cəhətləri ilə seçilir. Bu cəhətlərin ən əhəmiyyətlisi isə avropalı və ya xristian olmayan miqrantlara Kanada əhalisinin əksəriyyətini təşkil etdiyi avropalı xristianlar tərəfindən xoş qarşılanmasıdır. Bu pozitiv cəhətlər eyni zamanda, etnik kanadalıları düşündürən qeyri-müəyyənliyi də ortadan qaldırır. Kanadanın müasir həyatı dilindən, dinindən, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq cəmiyyətdə yeni və fərqli bir fərd düşüncəsini yaratmaqdadır. Bu fərd düşüncəsi, etnik mənşə ilə bağlı əlaqələri minimuma endirmişdir. Hazırda Kanadadakı multikulturalizm anlayışı ilə bağlı intellektual müzakirələr Kvebek bölgəsinə milli azlıqlar statusunun verilməsi ilə bağlı frankofonlar tərəfindən irəli sürülən siyasi tələblərin dəyərləndirilməsi əsasında gedir. Bu mənada multikulturalizm haqqında ilk fikirlər

Pierre Elliott Trudeauun 1962-ci ildə nəşr etdiyi “Cite Libre” adlı əsəridir. Bu əsərdə müəllif milli azlıqların bir millət anlayışını yaratdıqlarını və bu millətin irəli sürdüyü muxtariyyət tələblərinin legitimliyini haqlı bir tələb olaraq qəbul edilməsinin mümkünlüyünü vurğulamışdır. Öz növbəsində Charles Taylor 1970-ci ildə nəşr etdiyi “Pattern of Politics” adlı kitabında frankofonların Kanada cəmiyyətində tutduqları yerin əhəmiyyətinə diqqət yetirmişdir. Müəllif bu kitabında Kanadada yaşayan fransızlarla bağlı konsepsiyasını araşdırmış və multikulturalizm siyasətinə dair düşüncələrini bildirmişdir. Müəllif apardığı tədqiqatlara əsaslanaraq göstərmişdir ki, Kvebek bölgəsinin xüsusi bir siyasi status qazana bilməsi düşüncəsi güclü bir asimmetrik federalizm ilə əlaqəlidir.

Etnik azlıqlar, mədəni plularizm, multikulturalizm, fərqlilik siyasəti kimi siyasi məsələlər ilk dəfə Kanada kontekstində ortaya çıxmışdır. Şimali Amerikada özünəməxsus etnik mənsubiyyətə malik olan iki fərqli cəmiyyət (anglo-sakson və fransızlar) uzun zaman birgəyaşayışın təşkili üzərinə müzakirələr aparıblar. İngilis və fransızların birlikdə yaşamaq üçün yürütdükləri demokratik müzakirə və təşəbbüslər Kanada modelini dünyada multikulturalizm siyasətinin tətbiqi sahəsində ilk sıraya çıxarmışdır. Multikulturalizm termininin Kanada mənşəli olması heç də təsadüfi deyildir. İlk dəfə Kanadada multikulturalizm iki qurucu xalqdan başqa, əzsaylı yerli xalqların fərqli etnik və mədəni mənsubiyyətlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin prioritetinə çevrilmişdir.

Kanadada multikulturalizm həm sosioloji bir realıq kimi, həm də siyasi bir ideologiya mənasında işlədilir. Bunlardan birincisi Kanadada xalqın rəngarəng etnik mozaikasını, digəri isə qanunvericiliyin bu mədəni pluralizm içərisində birgəyaşayışı təmin etməsini əhatə edir. Kanada 19-cu əsrdən etibarən geniş immiqrasiya dalğalarını yaşamışdır. Artıq 1980-ci illərdə ölkə əhalisinin 40% -ni ingilis və fransız mənşəli immiqrantlar təşkil edirdi. Bu iki cəmiyyət Kanada tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir və bunlar dövlətinin iki qurucu xalqı olmaqdadır. Avropa mənşəli olan bu iki xalqın nümayəndələri 21-ci əsrin əvvəllərində artıq ölkə əhalisinin əksəriyyətini meydana gətirir.

Federal Hökumət 1970-1980 illəri arasında “multikulturalizm siyasətini” rəsmi olaraq tətbiq etməyə başlamışdır. Kanada xalqının multikultural olması, yəni tək bir xalqdan deyil, ingilis və fransız dilli immiqrantlardan və əzsaylı xalqlardan ibarət olduğu “Kanada Multikul-

turalizm Aktında” (1988) və Kanada konstitutsiyasında əksini tapmışdır. Bunlara görə, dövlətin iki rəsmi dili vardır: ingilis və fransız dili. Fransız dili muxtar vilayət olan Kvebekin rəsmi dilidir. Dövlət rəsmi olaraq iki dilli (bilingualism) olsa da, iki rəsmi mədəniyyəti (biculturalism) yoxdur. Çünki burada ingilis və fransızlardan başqa yerli xalqların da özünü idarə, siyasi təmsil, ana dili ilə əlaqəli hüquqları və ənənəvi iqtisadi strukturlarını qoruyub saxlamaq haqları təmin edilir.

Kanada multikulturalizmi etnik azlıqlara geniş hüquqlar verir. Bu mənada azsaylı dini-etnik qrup olan “Hutteritlər” i misal göstərmək olar. Bu qəbilədə şəxsi mülkiyyətə önəm verilmədiyindən kollektiv mülkiyyət ənənəsi hələ də qorunmaqdadır. İdeoloji sahədə “Hutterit Kilsəsi” öz icması üzərində böyük təsir gücünü saxlamaqdadır. Qəbilə üzvlərindən hər hansı biri dini qanun qaydalarına riayət etmədikdə kilsə tərəfindən cəzalandırılır. Kilsə onu qəbilədən uzaqlaşdırır və ortağ mülkiyyətdəki payından tam məhrum edir. Hutterit Kilsəsi bu cəza tədbirləri bu etnik-dini qrupun üzvləri tərəfindən anlamlı şəkildə qəbul edilir. Belə ki, kilsə bu mövqedən uzaqlaşsa “Hutteritlər” in birliyi dağıla bilər. “Hutteritlər” etnik-dini qrupundan uzaqlaşdırılanlar və mülkiyyətindən məhrum edilənlərin bir çoxu Kanada Federal məhkəməsinə müraciət etmişlər. Lakin əksər hallarda federal məhkəmə bu icmadan qovulanların kompensasiya tələblərini təmin etməmiş və “Hutteritlər” icmasının haqlarını müdafiə etmişdir. Məhz bu yanaşma kollektiv haqlara əsaslanan Kanada multikulturalizminin özünəməxsusluğunu göstərən bir misal olaraq diqqətə çatdırıla bilər.

Liberal ənənə cərəyanını ardıcıl davam etdirən kanadalı siyasətçi və filosof Vil Kimlika liberalizm prinsiplərinin ənənəsinə bağlı qalaraq multikultural hüquqların liberalizm çərçivəsində yalnız iki şərtlə qəbul oluna biləcəyini irəli sürür. Bunlardan birincisi, tələb edilən multikultural hüquqların “*daxili məhdudiyətlər*” ehtiva etməməsi şərtidir (internal restrictions). Yəni milli, etnik və ya dini azlıqlar özlərinin mədəni özünəməxsusluğunu qorumaq iddiasıyla çıxış edərkən, qrupa aid olan başqa fərdlərin azadlıqlarına məhdudiyət gətirə bilməzlər. Belə ki, azlıqlar içərisində bəzi fərdlər, fərdi azadlığından istifadə edərək ənənəvi dünya görüşünü izləməkdən imtina edə bilər. Belə olduqda bu fərd mənsub olduğu azlıq qrupu tərəfindən devinat davranışla ittiham edilir və ya bir çox haqlarından məhrum edilir. Amma liberal demokratlar bu cür daxili məhdudiyətləri legitim ola-

raq qəbul etmir və fərdi azadlıqların (vicdan və etiqad azadlığı, ifadə azadlığı) prioritetliyi əsas götürülür.

Kimlikaya görə liberal cərəyanın multikultural hüquqlara tətbiq etdiyi ikinci məhdudiyət “*xarici himayə*” dir. Xarici himayə (external protection) milli və etnik azlıqların ölkədə çoxluq təşkil edən xalqların təzyiqinə məruz qalmasının qarşısını alır. Digər tərəfdən, azlıqlara rəsmi imtiyazlar verilərək başqa qruplar üzərində hegemoniyasını yaratmağa və onları sıxışdırıb aradan çıxartmağa məhdudiyətlər qoyur. Beləliklə, bu iki məhdudiyətin təmin edilməsi şərtilə liberalizmin multikulturalizm siyasəti ilə uzlaşdırılmasının mümkünlüyü ortaya çıxır və bu liberal multikulturalizm modeli kimi qəbul edilə bilər. Fikrimizcə milli və etnik cəhətdən müxtəlifliyi ilə seçilən və eyni zamanda unitar bir siyasi quruluşa malik olan Azərbaycan Respublikasında “kommunitarian multikulturalizm” deyil, məhz liberal multikulturalizm modelinin tətbiq edilməsi daha məqsəduyğundur. Çünki bu modeldə milli-etnik müxtəliflik qorunmaqla birlikdə, dövlət siyasətinin əsas istiqamətini ümumi inteqrasiya (bütöv Azərbaycan xalqı ideyası) təşkil edir.

Kanadada multikulturalizm siyasəti kanadalıların etnik irsinin qorunması istiqamətində həyata keçirilir. Bu siyasətin ana xətti Kanadada yaşayan, mənşəcə etnik kanadalı olmayan insanlara dözümlü münasibətin olmasıdır. Bu siyasət liberal multikulturalizmi müdafiə edənlər ilə qeyri-liberallar (kommunitariyanlar) arasında müəyyən ziddiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, liberal olmayan multikulturalizm tərəfdarları kanadalıların özləri üçün tutarlı bir kimlik formalaşdırılmasını özlərinin etnik mənşələri ilə bağlayırlar. Liberal multikulturalizm tərəfdarları isə fərdlərin özünəməxsus kimlik (identiklik) formalaşdırılmasını xüsusi, şəxsi seçim istiqamətində aparılmasının daha doğru olduğunu irəli sürürlər. Amma Kanada kontekstində bu siyasət paradoksal məzmunu malikdir. Çünki liberal siyasət anlayışı, nəticə olaraq kimlik inşasını kanadalı millət terminologiyası çərçivəsində təşviq edir. Bu siyasət ilə birlikdə azlıqlara aid olan fərdlərin etnik mənşələri nə qədər çox təşviq edilirsə, o qədər də özlərini kanadalı hesab etməkdədirlər (Yəni kanadalı kimliyinin mənimlənməsi üçün, fərqli etnik mənsubiyyətlərin təşviq edilməsi zəruridir). Bu siyasət “daxili millətlərə” necə təsir edəcəkdir. Kanadada əsasən iki daxili millət mövcuddur. Bunlardan birincisi ingilis dilində danışan Anglofonlar, digəri isə fransız dilində danışan Frankofonlar-

dır. Anglofonlar ölkə əhalisinin təxminən yarısından çoxunu, Franko-fonlar isə əhalinin üçdə birini meydana gətirir. Bunlardan başqa azlıqlar isə “daxili millət” kiçik hissəsindən ibarət olan yerli xalqlardır.

Kanadalı olma Kanadada milli azlıqlar kontekstində bir identifikasiya olduğu halda; kanadalılıq ölkəyə imiqrasiya edən qrupların mədəni irslərini itirmə bahasına gizli bir inteqrasiya istiqamətində yürüdülmən multikulturalizm siyasətidir. Kanadada 1996-cı ildə əhalinin 86%-nin sadəcə ingilis və fransız ana dilinə sahib olduğunu, ancaq 1, 7%-nin bu iki dildən heç birində danışmadığı təsbit edilmişdir. Bu kontekstdə Evelin Kallen belə demişdir: “Kanada çoxmillətli cəmiyyət olduğu kimi çoxdillli bir cəmiyyət halına gəlmək məcburiyyətindədir. Ölkəyə köç edən bütün fərdlər sahib olduqları ana dillərini danışa bilməli və eyni zamanda Kanada hökuməti buraya immiqrasiya edənlərin özünəməxsus mədəniyyətlərini yaşaya bilmələri və ana dillərindən istifadə etmə imkanlarını təmin etməlidir.” Dövlət miqrantlara öz dillərini, mədəniyyətlərini, adətlərini və dinlərini qoruma imkanı tanımalıdır. Amma Kallennin çoxdillli və çoxmədəniyyətli cəmiyyətə dair təklifində bəzi əksikliklər vardır. İmmiqrasiya edən bir fərdin və ya qrupun başqa bir etnik azlıqla qarşılaşması durumunda nə olacaqdır? 1996-cı ildə gerçəkləşdirilən bir tətqiqata görə əhalinin 36%-nin etnik mənşə yönündən evliliklər vasitəsi ilə qarışdığı və bu halda etnik mənşə anlayışının müxtəlifləşdiyi görülmüşdür.

Multikulturalizmdə irq yönündən harmoniya və tolerantlıq üçün uyğun termin “pluralizmdir.” Bir çox multikulturalizm tərəfdarı üçün bu siyasətin əsas məqsədi pluralizmin sadəcə olaraq qorunmaması, eyni zamanda bunun keçərliliyinin dəstəklənməsidir. Pluralizm yolu ilə müştərək milli kimlik və paylaşılan dəyərlər anlamında kanadalılıq düşüncəsi yarana bilər. Belə bir anlayışın meydana gətirilməsinə vasitə olan qruplararası əməkdaşlıqlar, bir çox ortaq təcrübə və təməl prinsiplərə əsaslanma bilməkdir. Digər ölkələrdə olduğu kimi Kanadada vətəndaşlıq anlayışı, paylaşılan müştərək dəyərlər və ölkəyə bağlılıq mənasında rəsmi hüquqlardan daha geniş çərçivəyə malikdir. Bir ölkədə, müştərək dəyərlərə əsaslanan xüsusi duyğular paylaşılırsa, bir birinə daha sıx bağlanan milli azlıqlar və etnik qruplar yarana bilər. Sosial qruplar bir çox yöndən etnik mənşəyinə bağlı olaraq görülür. Bu durum Kanada üçün keçərliliyini itirir. Çünki Kanadada qrupların tarixi və etnik mənşələri ilə əlaqələri vardır. İmmiqrasiya nəticəsində meydana gələn qruplarda mənsub olan fərdlərin başqa qrupdan olan-

larla evlilikləri daha çox qarışıq modelləri ortaya çıxarmışdır. Dövlət tərəfindən məsələyə baxdıqda rəsmi siyasət, fərqli etniklərdən gələn fərdlərin vətəndaşlıq prinsipinə əsaslanan bir könüllülüyə sahib olmasını tələb edir. Kanadada isə bu vəziyyət bir az fərqlidir. Kanada dövləti fərdlərin adət və ənənələrə bağlı olan etnik və dini mənsubiyyətlərini vacib hesab etmir. Buna görə də Kanada cəmiyyəti bir çoxları tərəfindən müasir qərb cəmiyyətini öz təsiri altına alan fərdiyyətçilik problemini həll etmə potensialına malik bir ideal hesab edilir.

7.2. Amerika Birləşmiş Ştatlarında multikulturalizm

Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) multikulturalizmlə bağlı müzakirələr müxtəlif səbəblərlə bağlı olaraq inkişaf etmişdir. Bu səbəblərin ilki Amerika qitəsi kəşf olunmamışdan əvvəl bu məkanda yaşayan yerli xalqa – hindulara qarşı aparılan assimilyasiya siyasəti və ölkənin sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində yaranan işçi çatışmazlığını aradan qaldırmaq məqsədilə Afrika mənşəli “kölə işçilərin” toplu şəkildə Amerika qitəsinə gətirilməsi və onların assimilyasiyaya uğradılması prosesidir. ABŞ Müstəqillik aktı elan edildikdən sonra, yəni qitənin şimal hissəsinin siyasi cəhətdən yenidən qurulmasından sonra Avropadan gələn mühacirlərlə birlikdə ölkədə olan anqlo-sakson qata söykənən birliyin təmin olunması üçün formalaşdırılan “əritmə qazanı” başqa bir səbəb hesab oluna bilər.

Avropalı immiqrantlar sonralar ölkəyə yeni immiqrant dalğaları ilə müqayisədə dil və mədəniyyətlərini ön plana çıxarmaqla yanaşı, “bəyaz” və “anqlo-sakson” olduqları üçün ölkənin siyasi və mədəni sahəsində əhəmiyyətli yer tuta bilmiş, özünəməxsus demografik tablo yaratmışlar. Anqlo-sakson immiqrantlardan sonra ölkəyə Çin və Asiya qitəsinin bir sıra ölkələrindən, eyni zamanda Latın Amerikasından gələn immiqrant dalğası ABŞ mədəni müxtəlifliyini daha da zənginləşdirmişdir. Latın mənşəli immiqrantların əsas özəlliyi onların Çin və digər asiyalılardan fərqli olaraq öz dillərini və mədəniyyətlərini qoruyub saxlamaları, həmçinin öz vətənləri ilə olan siyasi, dil və mədəni cəhətdən əlaqələrini davam etdirmələridir. Yuxarıda adları qeyd edilən bu immiqrant qrupları anqlo-sakson qrupları ilə müqayisədə daha “yad” və fərqli mədəniyyətlərə mənsub hesab olunurlar. İşləmək məqsədilə ölkəyə gətirilən bu qrupların yad və fərqli mədəniyyət sahibləri kimi

qiymətləndirilmələri anqlo-sakson və bəyaz amilini Amerikada siyasi ideologiyanın formalaşmasında ön plana çıxarmışdır. Etnik ayrı-seçkilik sonralar həm yerli xalqın assimilyasiyasında, həm immiqrantların cəmiyyətə adaptasiyasında və “əridilməsində” öz işini görmüşdür. Kimlikanın dediyi kimi “əridən qazan” ilə “anqlo-sakson uyğunluq” modelindən müəyyən yerlərdə birgə istifadə olunub. “Anqlo-uyğunluq” modeli ölkəyə gələn immiqrantların öz keçmişlərini unutmaları və mövcud şəraiti tam mənimsəmələri üçün əsasən assimilyasiyaya önəm verir. Bəyaz düşüncəyə önəm verən və bu sosial-siyasi əsas üzərində formalaşan cəmiyyət ortaya çıxacaq fərqliliklərin “əridən qazan” dan keçməsinə məqsəd uyğun hesab edir.

“Əridən qazan”

ABŞ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində və Birinci Dünya Müharibəsindən sonra bir milyona qədər immiqrantı qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdı. İmmiqrant dalğası ölkəyə, əsasən, Qərbi və Şərqi Avropadan yönəlmişdi. Bu immiqrantların böyük şəhərlərdə yerləşməsi ölkədə “immiqrant problemi” nin yaranmasına gətirib çıxardı. 1960-cı və ondan əvvəlki illərin Amerikasını ölkəyə gələn immiqrantları cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturuna adaptasiya edərkən yaranmış fərqlilikləri əridə bilmə qabiliyyətinə sahib idi. Bu da fərqli mədəni xüsusiyyətlərə malik fərd və toplumların ABŞ “ortaq” iqtisadi və ictimai “həyatın” a, “dəyərlər” inə və “həyat tərzini” nə adaptasiya olmalarından, bu quruluşda özlərinə “yer” tapmalarından ibarət idi. Bu məsələ ilə bağlı digər önəmli bir məqam da etnik azlıqların amerikan dəyərlərinə və həyat tərzinə assimilyasiya olmaları ilə bağlıdır.

Assimilyasiya siyasətinin aparılmasının tarixi səbəbini aydınlaşdırmaq çox önəmlidir. Bu tarixi səbəblər sırasında ölkəyə yönələn fərqli mədəniyyətə, dilə və dinə mənsub olan bir çox insan qruplarının bu fərqlilikləri özündə saxlamaqla bərabər, onların cəmiyyətə inteqrasiya prosesi gedir. İnteqrasiya zamanı bu insan qrupları cəmiyyətə uyğunlaşarkən ortaya bir sıra çətinliklər çıxdığından, yaranmış bu çətinliklərin həll edilməsi məsələsi meydana gəlmişdir. ABŞ cəmiyyətinə inteqrasiya edən azlıqların çətinliklərlə üzləşməsi, həm siyasətçilərin, həm də intellektualların bu çətinlikləri həll etmək üçün assimilyasiya anlayışı yerinə “əridən qazan” məfhumunu işlətmələrinə səbəb olmuşdur. Herbeqin də ifadə etdiyi kimi dini müxtəlifliyə sahib olan qrupla-

rın və assimliyasısında bir sıra problemlər üzə çıxdığından bu cəhətlə bağlı fərqli “ərimə qazanı” nın yaradılması vacibdir.

Dini baxımdan assimliyasının çətinliklər törətməsi bu prosesin öz funksiyasını itirmə səviyyəsinə gəlib çatmasına çıxarmış, beləliklə bu məsələ sosial bir problemə çevrilmişdir. Galzer qeyd edir ki, Nyu-York şəhərində yaşayan afroamerikalıların, latınların, yəhudilərin, şotland və italyanların ABŞ-a miqrasiya dalğalarının tarixi XX əsrdən öncəki dövrlərə aid olduğuna baxmayaraq, onlar özlərinin fərqli sosial-iqtisadi mühitini yaratmışlar. 1960-cı illərə qədər olan dövrdə ABŞ-da olan fərqli etnik qrupların sürətli şəkildə ölkə cəmiyyətinə inteqrasiyası prosesi zamanı yaranmış iqtisadi və ictimai problemləri göstərən Galzerin bu sözlərində bir həqiqət var. ABŞ-ın əsas problemi etnik və dini müxtəlifliklərə sahib olan bir ölkə olaraq, cəmiyyətdə yaranmış bu müxtəlifliklərin ortadan qaldırması, bu fərqliliklərin problemlərə deyil, sosial inteqrasiyaya yönəldilməsi məsələsidir. Eyni zamanda “əridən qazan” məfhumundakı “etnik kultun” vurğulanması da bu məsələni daha da problemlə halə gətirmişdir. Çünki “etnik kult” məfhumu kom-munitarianlıq xüsusiyyətinə malik olduğundan, həm anqlo-sakson olmayan ağlar arasında, həm də ağ dərili olmayan qruplar arasında “əridən qazan” ideyasını ifşa etmək, həmçinin fərd məfhumuna meydan oxumaq, digər etnik qrupları qorumaq və dəstəkləmək üçün də formalaşdırılmışdır. Yəni, “etnik kult” bütün millətlərdən olan fərdlərin yeni bir irq içində əriməsi ideyasını rədd edirdi. Eyni zamanda bu amil ameri-kan xalqının ABŞ fərdlərindən yaranmış bir insan qrupunun deyil, daha çox sosial qrupların meydana çıxardığı ölkə olduğu ideyasını daşıyır. Etnik düşüncə bir çox amerikalının anladığı dəlildir və bu etniklik məsələsi daimi və sabitdir. Bu dəlilə əlavə olaraq, göstərmək lazımdır ki, “etnik kult” həm də ABŞ cəmiyyətinin bütünlüyü iddiası ilə çıxış edən Amerikan tarixi nəzəriyyəsinə də tamamilə ziddir.

“Əridən qazan” etnik azlıqların mədəni xüsusiyyətlərindən və fərqliliklərindən imtina edərək cəmiyyətə inteqrasiyasını nəzərdə tutmuşdur. Daha doğrusu “əridən qazan” cəmiyyətə inteqrasiya olmaq üçün immiqrantların öz həyat tərzlərindən, dəyərlərindən və kimliklərindən vaz keçmələri deməkdir. Lakin “ərimə qazanı” nı assimliyasıya qazanı adlandırmaq da doğru olmazdı. Çünki “ərimə qazanı” məqsəd olaraq bütün etnik azlıqların öz fərqliliklərini, özlərinə məxsus dəyərləri tamamilə intimalarını qarşıya qoymur. “Əridən qazan” da zaman etibarını ilə etnik qrupların mədəni, dini, dil və sosial xüsusiyyətlərinin

təkamül nəticəsində cəmiyyətə inteqrasiyası gözlənilirdi. Eyni zamanda “əridən qazan” müxtəlif etnik qrupların, mədəniyyətlərin inteqrasiyasından daha çox, nikah yolu ilə bioloji miks təşviq edir. Teodor Ruzvelt bu barədə belə demişdir: “Qədim dünyanın ayrı-ayrı irqlərinə mənsub insanlar yeni bir kimlikdə formalaşdılar. Lakin “əridən qazan” bu yeni kimlik – özünüdərk daşıyan insanları 1776-cı ildən 1879-cu ilə qədər olan bir zaman çərçivəsində formalaşdırdı və bizim milliyyətimiz Vaşinqton dövrünün insanları tərəfindən təyin olundu” .

ABŞ-da multikulturalizm: mülki hüquqlar hərəkatı və afroamerikalıların “bərabərlik” ifadəsi

ABŞ-da mövcud olan “əridən qazan” məfhumu etnik azlıqlara aid edildiyindən afroamerikalılar bu məfhumun əhatə dairəsindən uzaq düşmüşlər. Afroamerikalılara ABŞ multikulturalizm siyasətində fərqli şəkildə yer verilmiş, onların irqi xüsusiyyətləri ön plana çıxarılmışdır.

ABŞ-da “biz” məfhumu “anqlo-sakson” qrupunun yaratdığı sosial-mədəni mühitdə xüsusi status daşıyır. “Başqası” məfhumu, yəni afroamerikalı, bu sosial-mədəni mühitə uyğunlaşmalıdır. Bu irqi ayrı-seçkilik XX əsrin 40-cı illərin sonlarında ABŞ-da bir sosial problem olaraq gündəmə gəlmişdir. II Dünya Müharibəsindən sonra Avropada işsizliyin artdığı bir şəraitdə, ABŞ-da ağdərillilərin yaratdığı cəmiyyətə afroamerikalıların uyğunlaşması, onların bu cəmiyyətdə hansı sosial və iqtisadi statuslar əldə edəcəkləri məsələsi digər bir problem olaraq qarşıya çıxmışdı. ABŞ cəmiyyəti ölkəyə əvvəllər köç edən bəyazların mədəni, ictimai və siyasi xüsusiyyətləri ilə birgə, eyni zamanda daha sonra bu məkana miqrasiya edən digər bəyazların sosial-iqtisadi mühitə adaptasiyası nəticəsində yaradılmışdı. Lakin afroamerikalıların XX əsrin 40-cı illərinin sonlarından etibarən sadəcə özəl sahədə yer tutmaq əvəzinə ictimai fəallıqlarını artırmaq və bu məqsədlə ictimai və siyasi birliklər yaratmaq cəhdləri, bu cəmiyyətin afroamerikalılar üçün nə dərəcədə keçərli olub-olmadığı sualını doğurmuşdu.

Mülki hüquqlar hərəkatı mədəni, dini və dil fərqliliklərdən daha çox qruplararası fərqliliklər siyasi məkanında təsirlidir. Belə ki, 1950-ci ildən başlayaraq ABŞ-ın siyasi gündəmində afroamerikalıların apardıqları ictimai hərəkat – haqq və hüquqlarının müdafiəsi mövzusu hökmranlıq edirdi. Mülki hüquqlar hərəkatının başlanğıcında irqi ayrı-seçkiliyin, xüsusilə də afroamerikalılara qarşı olan irqi ayrı-seçkiliyin ortadan qaldırılması, sosial bərabərlik prinsipi cəmiyyətin qarşısına

qoyulmuşdu. Hərəkət ABŞ-da sosial parçalanmaya səbəb olan irqi ayrı-seçkiliyin bir an öncə bitirilməsinə və sosial sahədə bərabərlik prinsipinin təmin olunmasına çalışırdı. Eyni zamanda mülki hüquqlar hərəkəti zəncilərin məruz qaldığı irqi-seçkiliyin ortadan qaldırılmasına, onların ictimai və siyasi baxışlarının müsbət çalarlılığına və cəmiyyətdə hər kəsin irqindən, etnik mənşəyindən, dinindən asılı olmayaraq, eyni hüquqa və statusa sahib olmalarına səy göstərirdi. ABŞ-da bəyazların sahib olduğu bütün mülki hüquqları əldə etməyə çalışan bu hərəkət, vətəndaşın, yəni, yalnız bir insanın deyil, şəxsiyyət vəsiqəsi və milli statusu olan hər bir şəxsin qanunla qorunan hüquqlarının olmasını tələb edirdi. Lakin sivil hüquqlar hərəkəti sonrakı dövrlərdə, müsəlman zəncilərin öz dini tələblərini irəli sürdükləri səbəbindən iki fərqli yola istiqamətlənmiş, beləliklə bu tələblər mülki hüquqlar uğrunda aparılan mübarizə çərçivəsindən çıxmışdı. Belə ki, hərəkət iştirakçıları artıq bərabər hüquqluluq üçün aparılan mübarizədə milli vətəndaşlığa sahib olmaq tələbi ilə kifayətlənmir, başqa bir tələb qarşıya qoyaraq, göstərirlər ki, bərabər hüquqluluq mübarizəsi müəyyən qrupun kimliyinə söykənməli, bu kimlik iki əsasdan birinə, etnik və ya dini əsaslara söykənməlidir.

Mülki hüquqlar hərəkəti ABŞ ictimaiyyəti tərəfindən müsbət qarşılanmaqla yanaşı afroamerikalılara qarşı irqi ayrı-seçkiliyin ortadan qaldırılmasında da böyük rol oynamışdır. XX əsrin 80-ci illərində bu hərəkətin müsbət söyləri nəticəsində təhsil sahəsində pozitiv işlər görülmüş, tədris işində müsbət cəhətlər yer almış, bu sırada afroamerikalıların universitetlərdə bərabər hüquqlu təhsil almaları təmin edilmiş, yeni dərslilər nəşr olunmuşdu. Hərəkətin müsbət cəhəti ondan ibarət idi ki, proses iştirakçıları mülki haqlara bərabər hüquqlu şəkildə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdular. Bu fəaliyyətin ən önəmli cəhəti də cəmiyyətdə mövcud fəsadları bütün etnik qrupların maraqlarına uyğun olaraq aradan qaldırılmasına nail olmaq idi. Beləliklə, irqi ayrı-seçkiliyin pozitiv şəkildə çözülməsi mülki haqlara beynəlmiləçilik inamını yox, etnik və dini qrupların özünəməxsus təyin etməsində inanclarının müsbət qarşılanması ideyasını cəmiyyətə aşılması oldu.

Hərəkətin bu müsbət cəhəti həm bəyazlar, həm də zəncilər üçün mənfi nəticələrlə sonlandı. Belə ki, bəyazlar üçün bu hərəkət zəncilərin təhsildə və sosial sahədə onlarla müqayisədə daha rahat irəliləmələri perspektivlərinə yer verilməsi onlar üçün bir sıra maneələrin yaranmasına gətirib çıxarırdısa da zəncilər üçün isə bu mülki hüquqlar

hərəkəti onların hüquqlarının tanınması və cəmiyyət tərəfindən qəbulu məsələlərində bəzi çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Lakin liberallar həm mülki hüquqlar hərəkətinin, həm də müsbət fəaliyyətin davam etməsi tərəfdarı idilər. Onlar bu hər iki sosial prosesin siyasi cəhətdən afroamerikalıların problemlərini həll edə biləcəyinə inanırdılar. Çünki zəncilər sosial-iqtisadi baxımdan aşağı sosial kateqoriyaya aid edildiklərindən “başqalaşdırma” fəaliyyətinin önəmli yer tutduğu və “başqalaşdırma” nəticəsində yaranan mühitin yalnız və yalnız bərabər hüquqluq çərçivəsində həll oluna biləcəyi ideyasını qəbul edirdilər. Ümumiyyətlə bu hərəkət və fəaliyyət ABŞ-da multikulturalizmin inkişafına təkan vermiş və multikulturalizmin ABŞ modelinin yaranmasına yaxından kömək etmişdir.

ABŞ-da multikulturalizm: Asiya-amerikalılar və ispan mənşəlilər

Asiya-amerikalılar dedikdə ABŞ yarandığı gündən hazırkı zamanımızadək işləmək və digər məqsədlər üçün Asiyadan ABŞ-a köçən insan qruplarına deyilir. Lakin bu ifadənin əhatə dairəsinə heç də cəmiyyətin yüksək sosial kateqoriyası aid deyil. Bu özünü etnik və dil fərqlərində göstərir. Belə ki, Asiyadan gələn immiqrantlar arasında çinlilər və yaponlar çoxluq təşkil edir. Bununla yanaşı Şərqi Asiya və Hind-Çindən köçüb gələnlərin sayı da az deyildir.

ABŞ-a gələn asiya-amerikalıların ən önəmli xüsusiyyəti onlarda “koloniya” zehniyyətinin olmamasıdır. Yəni, afrikalıların koloniyalardakı hadisələr nəticəsində zorla Amerikaya gətirilmələri və burada zorla işlədilmələri asiya-amerikalılar üçün keçərlidir. Jopkenin dediyi kimi belə bir keçmişə sahib olmayan asiyalılar təhsil və iş həyatında uğur qazanmışlar. Eyni zamanda asiyalılar multikulturalizm siyasətində afroamerikalıların yaşadıkları irqi ayrı-seçkiliklərə məruz qalmadıkları üçün, mülki hüquqlar hərəkəti və müsbət fəaliyyət də ön plana çıxmamışdır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında say baxımdan ən böyük etnik qrup ispanlardır. Onlar həmçinin artım baxımdan da digər etnik azlıqlardan seçilir. İspan mənşəlilərin miqrasiya dalğaları davamlı olaraq getdiyi kimi təbii hərəkəti də yüksələn xətlə davam edir. Bu proses belə davam edərsə, yaxın on illər ərzində ABŞ-da yaşayan hər dörd nəfərdən biri ispan mənşəli olacaqdır. 2000-ci ildə aparılan araşdırma görə bu gün hər yeddi ABŞ vətəndaşından biri ispan mənşəlidir. Onlar əsasən Texas, Kaliforniya, Çikaqo, Nyu-York və Mayamidə ya-

şayırlar. İspan adlandırılan bu etnik qrup ABŞ-a XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Meksikadan, Kubadan və Cənubi Amerika materikindən axan miqrasiya dalğaları hesabına formalaşmışdır. Bu etnik qrupa mənsub insanlar latınca danışdıqları üçün ispan adlandırılmışlar. Latin və Meksika mənşəli immiqrantların əsas özünəməxsus xüsusiyyəti mədəniyyətlərini və dillərini qoruya bilmələri və eyni zamanda öz ana vətənləri ilə olan bağlarını möhkəm saxlamalarıdır.

ABŞ multikulturalizminin ümumi dəyərləndirilməsi

ABŞ multikulturalizmi iki fərqli amildən meydana gəlmişdir. Birinci amil mülki hüquqlar hərəkəti tərəfindən önə sürülmüş, ikincisi isə Latin Amerikasına mənşəli immiqrantların ölkəyə gəlməsi ilə bağlı olmuşdur. Hər iki amil ABŞ-da “birlik” və “müxtəliflik” arasındakı fərqlilikləri aradan qaldırılmasının həlli yolu kimi ortaya atılmışdır. Lakin ABŞ multikulturalizm siyasətində etnik fərililiyin ön planda tutularaq ictimai kimliklərin və siyasi mənfəətlərin formalaşdırılmasını əsas olaraq götürmüşdür.

Etnik vurğu cəmiyyətdə önəmli yerə sahibdir. Kimlikanın da ifadə etdiyi kimi müəyyən bir cəmiyyət üzvlərinin sahib olduğu “sosial mədəniyyət” və sosial mədəniyyətə əsasən yaranan dil və tarixi baxımdan arxa plan, fərdlərin öz mənliliklərinin və fərqliliklərinin fərqi nə varma qabiliyyətlərini ortaya çıxarır.

Etnik azlıqlar “ana axın” tərəfindən tətbiq olunan “ərimə qazanı” na və ya assimilyasiya siyasətinə qarşı cəmiyyətdəki fərdləri qorumaq üçün “tanınma” tələbini irəli sürürlər. Etnik qrupların bu cür tələbləri və “ana axına” qarşı qorunma istəyi liberal siyasət və cəmiyyət anlayışına meydan oxumaqdır. Lakin ABŞ-ın siyasi və ictimai sahələrdə multikultural olduğu iddiası bu cür tələbləri məqbul sayır. Problem isə immiqrantları və digər etnik qrupları milli azlıq olaraq görməklə bağlıdır. Çünki onlara milli azlıq olaraq baxılması siyasi müxtəlifliyi daha da gücləndirməkdə və irqi ayrı-seçkililiyin səbəb olduğu abstraksiyaya gətirib çıxarmaqdadır.

ABŞ-n sosial həyatında multikulturalizmin keçərliliyi fərqliliklərdən daha çox oxşarlıqların vurğulanması ilə mümkündür. Çünki 11 sentyabr 2001-ci il hadisəsi yenidən dizayn ediləcəksə, sosial həyatda fərqliliklər həqiqətən də xoş qarşılanacaq mı? “Mədəniyyətlərin toqquşması” tezisi çərçivəsində formalaşan siyasi məsələlər, irqi ayrı-seçkililiyin aradan qaldırılması və mədəni müxtəlifliyə münasibət müza-

kirə obyektləri olaraq qalmaqdadırlar. Belə ki, 11 sentyabr 2001-ci il hadisəsindən sonra ABŞ-da müxtəlif etno-konfessional qrupların assimilyasiyası problemi milli çərçivədə müzakirə olunmağa başlayıb.

XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-da tətbiq olunan anqlo-sakson uyğunlaşmasına zidd olaraq ortaya çıxan multikulturalizm ideyası ABŞ-ın təkmədəniiyyətli deyil, əksinə çoxmədəniiyyətli olduğunu cəmiyyətə göstərmək cəhdi idi və bu ideya ölkədə mövcud olan müxtəlif çoxmədəniiyyətli etno-konfessional qrupların formalaşmasını vurğulayırdı. Lakin 11 sentyabr 2001-ci il hadisəsi etnik azlıqların fərqli cəhətlərinə müsbət baxışı mənfiyə çevirdi. Bu hadisə sadəcə ABŞ-da deyil, eyni zamanda bütün Avropa ölkələrində multikulturalizmlə bağlı məsələlərə yenidən baxılmasına, bəzi hallarda bu siyasətdən imtina olunması hallarına gətirib çıxardı. Xüsusilə də ABŞ-da mühafizəkarların cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplara olan tolerant münasibətə şübhə ilə yanaşmaları, nəticə etibarilə köhnə modelin təkrar gündəmə gətirilməsinə səbəb olmuşdur.

7.3. Avstraliya modeli

Dünyada multikulturalizm siyasətini Kanadadan sonra rəsmi olaraq tətbiq edən digər ölkə Avstraliyadır. Avstraliya qitəsində Avropa mənşəlilər hələ məskunlaşmadan əvvəl bu məkanda çox sayda aborigen xalqlar yaşamışlar. Bu ölkədə 200-dən 400-ə qədər azsaylı xalqların dilləri ünsiyyət vasitəsi olaraq qalmaqda davam edir. Bu gün verilən bilgilərə görə, hələ də 260 dildə danışan kiçik birliklər və xalqlar mövcuddur.

Müasir Avstraliya əhalisinin əksəriyyətini XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq avropalıların immiqrasiya dalğası formalaşdırmışdır. Avstraliya əhalisi multikultural xalqdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ölkəyə 7 milyon insan immiqrasiya etmişdir. Bu gün əhalinin 22 milyonu ölkə xaricində dünyaya gələnlərdən ibarətdir. İmmiqratlardan başqa Avstraliyada 260 dildə danışan və özlərini müxtəlif qəbilə soyları ilə identifikasiya edən 270-dən çox yerli xalq vardır.

Avstraliya hökuməti multikulturalizmi milli maraqlar çərçivəsində götürərək, ölkə əhalisinin bütün sosial qruplarının maraqlarını əsas tutaraq, ədalət və inteqrasiya prinsiplərinə söykənir. Bu siyasət mədəni, dini və linqvistik məsələləri əhatə edir. Mədəni plüralizm ad-

landırılan bu fenomen Avstraliyanın milli sərvəti hesab edilməkdədir. Avstraliya multikultural siyasəti bütün orta q dəyərlər və mədəni adət-ənənələrin inkişafını ehtiva edir. Bu siyasət özünü Avstraliyalı hesab edən hər kəsə, qanunlar çərçivəsində diskriminasiyaya uğramadan öz ana dilini və adət-ənənələrini qoruması üçün şərait yaradır.

Avstraliya multikulturalizminin prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Avstraliya hökuməti ölkə əhalisinin mədəni müxtəlifliyini yüksək qiymətləndirir və alqışlayır. Bu siyasət geniş ölçüdə xalqın birliyinə, müxtəliflik içərisində harmoniyaya və demokratik dəyərlərin tətbiqinə yönəlmişdir. Mədəni müxtəlifliyin gerçəkləşdirilməsi Avstraliya xalqını zənginləşdirən bir amildir. Buna görə də dövlət mədəni müxtəlifliyi qanunvericilik əsasında tanıyır və təşviq edir.

Avstraliya hökuməti, dövlətin təqdim etdiyi xidmətlər və fürsətlərdə ölkə əhalisinin bütün üzvlərinin iştirak etdiyi ədalətli, inklüziv cəmiyyətin qurulmasında maraqlıdır. Etnik köklərindən asılı olmayaaraq hər bir vətəndaşa Avstraliyanın sosial – iqtisadi və mədəni həyatına öz töhfəsini verməyə imkan yaradılır. Hökumət mədəni və linqvistik cəhətdən fərqli olanların dövlət proqramlarına qoşulmaları yolunda olan maneələri qaldırır və bu istiqamətdə yürüdülmən siyasətin hər kəs üçün bərabərliyini təmin edir.

Avstraliya hökuməti multikultural durumun yaratdığı iqtisadi mənfəətləri yüksək qiymətləndirir. İmmiqrasiya ilə formalaşan yeni işçi qüvvəsi Avstraliyanın ən dəyərli iqtisadi gücü hesab edilir. İmmiqrasiya və mədəni müxtəliflik burada iqtisadi həyata canlılıq gətirməkdə və ölkə sərvətinin artırmaqdadır.

Avstraliya hökuməti irqçilik, diskriminasiya, dözümsüzlük və qərəzliliyi rədd edir. Hökumət anti-diskriminasiya qanunları və müvafiq qanunvericilikdə irqçilik və dözümsüzlüyə qarşı tədbirlər görür.

Multikulturalizmin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Avstraliya hökuməti “Avstraliya Multikultural Konsil” ini təsis etmişdir. Multikultural Konsil ölkədəki mövcud multikulturalizm məsələlərini araşdırır və bu sahədə hökumətə tövsiyələr verir. Ayrıca olaraq Avstraliyada multikultural incəsənətin inkişaf etdirilməsi və festivalların təşkili üçün qrantlar ayrılır, müxtəlif etnik mənşəli gənclərin iştirak etdiyi idman yarışları təşkil edilir. Avstraliya multikulturalizm siyasəti dünyada mövcud olan ən uğurlu multikulturalizm modelidir.

7.4. Avropa multikulturalizminə ümumi baxış

Multikulturalizm məsələsi müasir Avropa ölkələrində də fərqli mədəniyyətlərin harmoniyası və birgəyaşayışını təmin etmə mövzusu olaraq müzakirə edilməkdədir. Bu kontekstə müxtəlif etno-konfessional qrupların birlikdə yaşaması, fərqliliklər üzərində qurulan harmoniyanın təşkili məsələləri ilə bağlı multikulturalizm siyasəti, əsasən İngiltərə olmaqla, İsveçrə, Hollandiya, Almaniya, Fransa və digər Avropa ölkələrində tez-tez qızğın debatların obyektinə çevrilir. Amma immiqrasiya əleyhinə səslənən fikirlərin artması getdikcə Avropada multikulturalizmi siyasətinə kölgə salır.

Avropa daxilində baş verən əmək miqrasiyası nəticəsində müxtəlif avropa xalqları böyük sənaye şəhərlərində sivilizasiyanın universal kapitalizm və liberal dəyərlərində bir araya gələrək vahid millət kimliyini mənimsədilər. Onlar artıq etnik və dini kimliyi ilə deyil, siyasi milli kimliyi ilə tanınmağa başladılar. Sekulyarizm ideyalarına əsaslanan millət paradiqması əsrlərlə Avropada davam edən katolik-protestant qarşıdurmasına, vətəndaş mühariblərinə son qoydu və onların birgəyaşayış formasını təmin etdi.

Bu gün nə Avropada, nə də ABŞ-da titul etnosdan bəhs etmək mümkün deyildir. Çünki bu ölkələrə uzun müddət davam edən miqrasiya prosesləri titul etnos anlayışlarını ortadan qaldırmışdır. Əslində, bu ölkələrin daima dini identiklik və vətəndaş millətçiliyi adı altında mövcud olan etno-sosial mozaikası bu cəmiyyətlərin heç bir zaman monokültür olmadığını göstərir. Superetnik göstərici özünü bu ölkələrin vahid dilində qoruyub saxlayır. Halbuki, bu dilin tarixi daşıyıcıları artıq həmin ölkələrdə azlıqda olanlar arasındadır. Lakin millətçiliyin monokültür ideologiyası vahid millətin mövcudluğu barədə mif yaratsa da, bu mifin kölgəsi altında bölgələrdə kültürel azlıqlar öz varlığını qoruyub saxlamış və vahid millətin müxtəlif çalarlarını, zənginliklərini təşkil etmişlər.

Avropada dini və etnik identikliyi olmayan insanlar çox vaxt istəmədən belə həmin qruplara qatılmaq məcburiyyətində qalırlar. Çünki dövlət multikulturalizm siyasəti istiqamətində fərdi deyil, yalnız fərqli kultürləri daşıyan qrupları, icmaları (onların məktəblərini, teatrlarını, klublarını, təşkilatlarını və s) maliyyələşdirir. Bu mexanizm dövlət içində dövlətin yaranmasına və inkişafına şərait yaradır. Bu

qruplar və icmalar daxilində ənənələr daha da güclənir və buradakı kultural dirçəliş daha passionar və radikal xarakter daşımağa başlayır. Bu baxımdan, Avropadakı müsəlmanlar daha çox radikal xarakterli dini icmalarda qruplaşmağa cəlb olunurlar. Belə radikal tipli icmalarda insanların fikir və söz azadlığı məhdudlaşır, insanların hüquqları kobud şəkildə pozulur.

Bu icmalar və qruplar əsasən qapalı xarakter daşdığı üçün, bu kimi hüquq pozuntuları dövlət hüquq mühafizə orqanların diqqətindən kənar qalır. Multikultural idarəetmə sistemində bu tendensiyanın daha da dərinləşəcəyi və təcridən icmalara sərbəst özünüidarəetmə funksiyalarının artırılacağı gözləniləndir. Bu, bir tərəfdən də dövlətin məsuliyyət yükünü azaldır.

Avropa Birliyinə ümumi bir nəzər etsək, multikulturalizm Almaniya, Hollandiya, Skandinaviya ölkələri və İngiltərə tərəfindən müsbət qarşılır. Kanada və ya Avstraliya modellərində həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti qədər olmasa da, milli azlıqların haqları bu ölkələrdə təmin edilir. Bu haqlara ana dilində təhsil alma, marginal qrupların siyasi fəallığının artırılması, dini və ənənəvi qaydada qanunların reallaşdırılması üçün qanunvericilikdə güzəştlərin tətbiqi və başqa misalları göstərmək mümkündür.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd olunduğu kimi, son zamanlarda multikulturalizm siyasətinin Avropada iflasa uğradığı fikirləri səslənməkdədir. Yaranmış vəziyyətin səbəblərindən biri Avropanın bir sıra ölkələrində irqçiliyi və milliyətçiliyi müdafiə edən bəzi ultra-sağ siyasi partiyaların siyasi fəallığının yüksəlməsi ilə əlaqəlidir. Bu partiyalara mənsub olan siyasətçilər populist çıxışları ilə “yad olan” mədəniyyətlərə qarşı kəskin fikirlər dilə gətirərək öz elektoratlarını yaratmaqdadırlar. Avropa ölkələrində belə çağırışların müdafiəsinə qalxan insanlar say etibarını ilə çox olmasalar da, yaranmış vəziyyət Avropa multikulturalizminə olan marağın azalmasını göstərir. Məsələyə bu çərçivədən yanaşdıqda Hollandiya başda olmaqla bir sıra ölkələrdə immiqrasiya qanunlarına bəzi məhdudiyətlər gətirilir, vətəndaşlıq əldə etmə çətinləşdirilir, vətəndaşlıqdan çıxarılma şərtləri asanlaşdırılır. Bütün bu hallar Avropanın multikultural gələcəyini sual altına qoyduğundan Avropa dövlətlərinin multikultural dəyərlərinin müdafiəsi istiqamətində aparılan siyasətin həyata keçirməsini labüd etməkdədir.

İndi isə Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində olan multikulturalizm modellərinə diqqət yetirək.

7.5. İngiltərədə multikulturalizm

Ingiltərədə multikulturalizm siyasəti ilk növbədə immiqrantların haqları ilə bağlıdır. Bu ölkədə immiqrantların “çoxetniklik” hüquqlarının təmin edilməsi multikulturalizm siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Britaniya cəmiyyətində anglo-sakson təbəqənin həyat tərz, dəyərləri, əxlaqi normaları hakim olaraq qalır. Bu baxımdan “başqa” mədəniyyətə mənsub olan sosial qrupların hakim təbəqənin dəyərlərinə inteqrasiya etmək ehtimalı var. İki mədəniyyət arasında ziddiyyətlərin olduğu hallarda, heç bir sosial qrup özəl mədəni – etnik özünüdərkini qoruyaraq britaniyalı ola bilməz. Burada ikili etnik və mədəni mənsubiyyət yalnız hakim dəyərlərin işığında reallaşa bilər. Əgər bir etnik qrupun (immiqrant qrupun) mentaliteti Britaniya mədəniyyəti ilə uzlaşmırsa, o zaman cəmiyyətə inteqrasiya etmək mədəni köklərin unudulması halında mümkündür. İngiltərədə açıqca “yad mədəniyyətə” qarşı hörmət və tolerantlıq sadəcə olaraq bu mədəniyyətin hakim təbəqənin dəyərlərinə uyğun olduğu halda keçərli olur. Yəni britaniyalı kimliyinə xas dəyərləri mənimsədikdən sonra çoxetniklik hüquqlarından yararlanması mümkündür.

Çoxetniklik hüquqları əsasən immiqrantların təşkil etdiyi etno-konfessional qrupların mədəni kimliklərini ifadə etmələrini asanlaşdıran azlıq haqlarıdır. Burada mübahisəli məsələ etno-konfessional qruplara bəzi qanunlarda güzəştlər verilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn olaraq İngiltərədə müsəlmanlar və yəhudilər heyvanların kəsilməsini qadağan edən qanunların onlara şamil edilməməsini tələb etməkdədirlər. Burada qanunlar heyvanın boğazlanaraq kəsilməsini qadağan edir. Amma din və etiqad azadlıqlarının təmin edilməsi çərçivəsində müsəlman və yəhudilərə bu qanunda güzəştlər tətbiq edilir. Dini inancları nəzərə alaraq, dövlət müsəlman və yəhudilərə bu şəkildə heyvan kəsməyə icazə verir. Analoji hal olaraq, Almaniyada olan mövcud qanunlar müsəlman və yəhudilərə heyvan kəsilməsində və oğlan uşaqlarının sünnet edilməsində güzəştlər tətbiq edir.

İngiltərədə müsəlman qadınların dövlət qulluğunda olarkən nizamnamədə nəzərdə tutulan geyim formasına dair güzəştlərin və istisnaların tətbiq edilməsi; Siqh dininə mənsub olanların ənənəvi geyimlərinə icazə verilməsi bu qəbildən hesab edilir. Din azadlığını reallaşdırmaq məqsədi ilə müsəlman bir qadın hər hansı bir dövlət qulluğunda (məsələn üçün polis əməkdaşı) nizamnamədə nəzərdə tutulan

geyiminə əlavə olaraq baş örtüyünü də geyə bilər. Siqh dininə mənsub olan hər hansı bir kəs öz ənənəsinə riayət etmək istəyirsə, yol hərəkəti qaydalarında ona bəzi güzəştlər verilir. Belə ki, əgər Siqh dininə mənsub olan insan ənənəvi dini papağını qoyursa, o zaman yol hərəkəti qaydalarında nəzərdə tutulan motoşlem geyinmək onun üçün məcburi deyildir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Böyük Britaniyada çoxetniklik hüquqlarından yararlanmaq üçün cəmiyyətdə qəbul olunmuş dəyərləri mənimsəmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, etnik və dini azlıqların nümayəndələri öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün ölkədə qəbul olunmuş normalara, dəyərlərə hörmətlə yanaşmalı və onlara riayət etməlidirlər. Lakin bəzi etnik və dini azlıqların nümayəndələri bu və ya digər səbəbdən bu dəyərləri mənimsəmək istəmirlər. Onlar öz etnik-mədəni dəyərləri ilə yaşamağa üstünlük verirlər, məskunlaşdıqları cəmiyyətə inteqrasiya olunmaq istəmirlər. 2.4.-cü yarım fəsildə qeyd etdiyimiz kimi, Böyük Britaniyanın sabiq Baş naziri Devid Kameron multikulturalizm siyasətinin müasir dövrdə səmərəsiz olmasını ölkəsində məskunlaşmış etnik və dini azlıqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmaq istəmədikləri ilə əsaslandırır.

7.6. Fransada multikulturalizm

Fransada dövlət məktəblərində dini rəmzlərin daşınmasını qadağan edən qanunların, müsəlman qızların dini inanc və etiqad azadlığı çərçivəsində istisna olaraq qarşıya qoyduqları tələblər polietnik hüquqların nümunəsini təşkil edir. Bununla belə yuxarıda göstərilən nümunələr Fransa cəmiyyəti üçün xarakterik olmadığından polietnik hüquqlara yer verilmir. Belə ki, Fransa cəmiyyəti dünyəvilik prinsipinə önəm verdiyindən bu məzmununda olan qanunlarda istisnalara yer verilmir.

Konstitusiyasına əsasən Fransa *dünyəvi* dövlətdir. Bu səbəbdən cəmiyyət və siyasi hakimiyyət ictimai sahədə dini etiqad və rəmzlərin nümayiş etdirilməsinə qeyri-adekvat hal kimi baxır. 2004-cü ildən etibarən dövlət məktəblərində müsəlman qızların baş örtüyü bağlamalarına icazə verilmədiyi kimi, din mənsublarına buna bənzər başqa qadağalar da qoyulmuşdur.

Fransa qanunlarında *dünyəvi* termininin hər hansı bir rəsmi izahı olmasa da, hüquqi mənada bu termin dövlətdə rəsmən dominant bir

dinin olmaması, klerikalizmə yer verilməməsi, dinin dövlətdən ayrı olması, qanunverici hakimiyyətin dinə əsaslanmaması və dövlətin bütün dini konsessiyalara qarşı tərəfsiz yanaşması prinsipi götürülür. Eyni zamanda Fransada “*dünyəvilik*” bir də sosial sahənin dini ifadələrdən azad olması, onun hər hansı bir dinin təzyiqinə məruz qalmamasının da təminatçısı olaraq götürülür. Fransada adətən dünyəviliyin dinə, sadəcə, fərdi səviyyədə icazə verdiyi söylənilir.

Fransada etno-konfessional qrupların tanınması ətrafında gedən müzakirələr XX əsrin 80-ci illərindən başlanmışdır. Bu dövrdə Fransada olan siyasi və iqtisadi problemlər ilə yanaşı Avropada gündəmə inteqrasiya və immiqrasiya məsələləri gəlmişdi. Fransa sistemi miqrantların mövcud ictimai-siyasi quruluşa inteqrasiya edilməsini (naturalaşmanı) nəzərdə tutan və beləliklə, multikulturalizmdən uzaqlaşan fransız “*əridən qazan*” (assimilyasiya) modelini meydana gətirmişdi.

Fransa dövləti miqrasiya dalğaları ilə formalaşan etno-konfessional qrupların qarşılaşdığı problemləri də, onları tamamilə fransız mənafeyinə inteqrasiya etmək əsasında həll etməyə çalışır. Daha doğrusu, etnik birliklərə mənsub olanları tam fransız vətəndaşına çevirmək istəyir. Fransız modeli fərqli sosial qrupların birgə olaraq varlığını davam etdirdiyi multikulturalizmdən fərqlidir. Fransada cümhuriyyətçi ideologiyanın əhəmiyyətinin hələ də qorunduğunu söyləmək mümkündür. Bu ideologiyaya görə etnik mənşəyindən asılı olmayaraq hər bir fransız vətəndaşı azad və bərabər hüquqludur.

Fransa açıq şəkildə özünü multikultural cəmiyyət olaraq görməkdədir. Bunun da ən böyük səbəbi cümhuriyyət ideologiyasının reallaşdırılması və millət-dövlət siyasi quruluşudur. Fransız millət-dövlət modeli bərabərhüquqlu (tək tipli) fransız vətəndaşı ideyası üzərində qurulmuşdur.

7.7. Almaniyada multikulturalizm

Qərbi Avropanın ən böyük ölkələrindən biri olan Almaniya Federativ Respublikası 16 federal əyalətdən ibarətdir. Almaniya Avropa Birliyi ideyasının müəllifi kimi çıxış edən ölkələrdən biridir. Ölkənin əhalisi 81 milyondan çoxdur. Almaniya əhalisinin etno-konfessional tərkibində olan miqrantların sayına görə, dünyada öndə gedən ölkələr sırasındadır. Hazırkı zamanımızda ölkədə 16 milyondan çox miqrant

yaşayır. Bunların əksəriyyəti az inkişaf etmiş ölkələrdən Almaniyaya işçi qüvvəsi kimi gələn etnik almanlar, türklər və polyaklardır. Almaniyaya multikulturalizmi məhz bu miqrantların hüquqlarının müdafiəsi və inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır.

Buna baxmayaraq Almaniyaya baş naziri Angela Merkel Almaniyada multikultural bir cəmiyyətin qurulma proqramlarının tamamilə uğursuz olduğunu bildirmişdir. Bu açıqlamadan sonra Avropada multikulturalizmin iflasa uğraması fikiri daha sıx olaraq səslənməyə başladı. Angela Merkel 2010-cu il oktyabr ayında mühafizəkar Xristian Demokrat Birliyi partiyasının gənç üzvləri ilə görüşündə Almaniyada multikulturalizmin iflasa uğradığını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Baş nazir Merkel ayrıca Almaniyada işləyən miqrantların alman dilinə və bütövlükdə mədəniyyətinə inteqrasiya etmələrinin vacib olduğunu da öz çıxışında vurğulamışdı. Onun fikrinə görə, miqrantların öz ölkələrinə qayıtmaları tezisi məqsədəuyğun olmadığından, onların ölkədə qalmalarının mümkünlüyü daha dəbulediləndir. Buna baxmayaraq, immiqrasiya prosesi ilə yaranan bu sosial qrup alman dilini öyrənməkdən uzaq olaraq qalmaqda, azmaaşlı işlərdə (müqaviləsiz) çalışmaqda, dövlətə vergi ödəməkdən boyun qaçırmaqdadır. Bu durumun davamlı olacağı təqdirdə Almaniyaya iqtisadiyyatının zərər çəkəcəyi ehtimalı böyükdür. Miqrantların düşdüyü izolyasiya çərçivəsi Almaniyada multikulturalizmi həqiqətən də iflasa uğratmışdır. Belə bir şəraitdə yaranmış izolyasionist multikulturalizmi Almaniyaya hökuməti qəbul etmir.

Almaniyada türklərdən başqa təqribən 40 ölkədən gələn 2 milyona yaxın digər emiqrantlar da vardır. Onların yarım milyonu Yaxın Şərq və qismən Afrikadan, qalanları isə, əsasən keçmiş Yuqoslaviyadan gələn müsəlmanlardır. Türklərdən fərqli olaraq onlar öz aralarında almanca danışmaq məcburiyyətindədirlər. Müsəlmanlar öz aralarında vahid bir dildə danışa bilmədikləri üçün, vahid bir kultür kimi formalaşa bilmirlər. Buna görə də, türklər Almaniyada həm saylarına, həm də kultür birliklərinə görə islam kultürünün mərkəzini təşkil edirlər. Buradakı müsəlmanların dördü üçü məscidləri ziyarət edən dindarlardır. Onlar arasında sünnilər çoxluq təşkil edirlər. Lakin dövlət Almaniyadakı müsəlmanların öz hüquqlarını qorumaq üçün, vahid bir mərkəzinin olmasına, vahid lobbi hərəkətinin formalaşmasına şərait yaratmır. İsrail və Beynəlxalq Yəhudi təşkilatları tərəfindən maddimənəvi baxımdan dəstəklənən Almaniyaya Yəhudilərinin Mərkəzi Şurası mövcuddur. Onlar Almaniyadakı yəhudilərin təhsili, maddi təmi-

natı və hüquqları sahəsində alman dövlətindən hər çür dəstək alırlar. Müsəlman emiqrantlar Kültür Mərkəzlərinin İslam Birliyi Təşkilatını yarada bilsələr də, müsəlman ölkələrinin hökumətləri tərəfindən bu təşkilata dəstək yoxdur. Buna baxmayaraq, Almaniyada yaşayan müsəlmanlar məscidlərin tikilməsi, dini bayramların qeyd olunması və islam dininin tədrisi sahəsində öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Çıxış yolu olaraq Almaniya hökuməti ölkədə qalıb yaşamaq istəyən miqrantların qarşısına bəzi tələblər qoyur: Birinci növbədə miqrantlar hətta sosial həyatda az da olsa iştirak etsələr belə, alman dilini öyrənməyə məcbur edilməlidir. İkinci şərtə görə, miqrantlar alman mədəniyyətini mənimsəməlidirlər. Bu miqrantların Almaniya cəmiyyətinə uğurlu inteqrasiya etməsi və sosial uzlaşmanı yaratması üçün vacibdir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi fəaliyyətə başladığı vaxtdan etibarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi hədəflərə yetişməyi, Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanımaq təşəbbüsünü reallaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyub. Bu hədəflərdən biri də ölkə başçısının “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsinə dair Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi ilə bağlı 11 mart 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə “Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin xarici ölkələrdə filiallarının açılması istiqamətində zəruri mənəvi dəstəyin göstərilməsi” (maddə 32) işidir. Bu mühüm işin həyata keçirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Hazırda Almaniyanın Drezden, Portuqaliyanın Lissabon, İtaliyanın Roma, Rusiyanın Moskva və Ekatinburq, İsrailin Tel Aviv, Moldovanın Kişinyov və Bolqarıstanın Sofiya şəhərlərində mərkəzin filialları fəaliyyət göstərir. Bu filiallar Azərbaycanın haqq səsinin beynəlxalq arenada duyulmasına şərait yaradan fəxri səfir missiyasını yerinə yetirir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin ilk filialı 22 yanvar, 2016-cı ildə Almaniyanın Drezden şəhərində fəaliyyətə başlayıb. Multikulturalizmin mübahisə və müzakirə mövzusu olduğu və bütün bunların multikulturalizmdən imtinaya gətirib çıxardığı Almaniyada, həm də məhz Drezdendə - xalqımızın ulu ozanı Dədə Qorqudun ruhi enerjisini özündə qoruyan “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının saxlandığı bir şəhərdə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin ilk filialının açılması Azərbaycan həqiqətlərinin Avropaya yayıl-

ması baxımından böyük tarixi hadisədir. Filialın direktoru almaniyalı alim Birgit Vaysgerberdir.

7.8. İsveçrədə multikulturalizm

Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən sayılan, siyasi quruluşuna görə federal respublika olan İsveçrə Konfederasiyası 26 kantondan (inzibati-ərazi vahidi) ibarətdir. Şimaldan Almaniya, qərbdən Fransa, cənubdan İtaliya və şərqdən Avstriya ilə həmsərhəddir. Ərazisi: 41,277 kv.km olan bu dövlətin əhalisi say baxımından Azərbaycan Respublikasının əhalisinə yaxındır (2016-cı ilin ortaları üçün 8,5 milyon nəfərdir).

İsveçrə bir çox xüsusiyyətləri baxımından dünyanın fərqli və nadir ölkələri sırasına daxildir. Bu kiçik Avropa ölkəsi onun vizit kartı hesab edilən bir çox xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu yalnız ölkənin *iqtisadi* – maşınqayırma, kimya və əczaçılıq sahəsindəki əsas ixrac məhsulları: şokolad, pendir və ən dəqiq saatlarla bağlı deyil. İsveçrə dünyanın ən mühüm maliyyə-bank mərkəzidir.

İsveçrə *siyasi sahədə* də başqa dövlətlər üçün xarakterik olmayan unikalığa malikdir. İlk növbədə bu Avropada və dünyada *ərazi -dil birliyi* kimi tarixi ənənə əsasında formalaşan ən qədim federal dövlətdir. 1848-ci ildən etibarən konstitusiyada hər bir kantona istənilən vaxt Konfederasiyadan çıxmaq hüququ verilsə də, hələlik heç bir kanton bu hüquqdan istifadə etməmişdir. Digər xüsusiyyət — birbaşa demokratiya prinsipidir. Ölkənin istənilən vətəndaşı 100.000 min səs toplamaqla istənilən məsələni ümumxalq səsverməsinə-referenduma çıxara bilər.

İsveçrənin özünəməxsusluğu eyni zamanda *bitərəfli-neytrallıq siyasəti* ilə bağlıdır. Bitərəfliyə zəmanət hələ 1815-ci ildə Vyana konqresi tərəfindən verilib. O zamandan etibarən İsveçrə heç bir müharibədə, o cümlədən, XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsinin heç birində iştirak etməmişdir. Bununla belə, ölkədə orduya hər il kifayət qədər vəsaitin-hərbi büdcəyə 3 milyard dolların ayrılması da maraqlı doğuran məsələdir. Ölkə həmçinin, 1862-ci ildə yaradılan “Qırmızı Xaç” ın vətənidir. Təsadüfi deyil ki, İsveçrənin bayrağı həm də “Qırmızı Xaç” ın rəmzi ilə eynilik təşkil edir.

İsveçrə dedikdə, ilk olaraq dil və mədəniyyət müxtəlifliyi göz önünə gəlir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə "multikulturalizm" ter-

min olaraq ilk dəfə məhz İsveçrədə 1957-ci ildə istifadə edilmişdir. Ölkə özünün dörd milli dövlət dilinə malik olmasını ifadə etmək üçün bu terminə müraciət etmişdir. 1971-ci ildən başlayaraq terminin mənası genişlənmiş, dil və dindən əlavə mədəni müxtəliflik də bu terminə aid edilmişdir.

Dil amilinin İsveçrədə rolu o dərəcədə böyükdür ki, ölkənin yaranması coğrafi amil deyil, ərazi-dil birliyi amili üzərində qurulmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, İsveçrə multikulturalizminin əsrlərlə davam edən uğuru məhz-multilingvizmlə bağlıdır və bu uğur dil və mədəni sərhədlərin ərazi sərhədlərlə üst-üstə düşməsindən yaranmışdır. Ölkə konstitusiyasının 4-cü maddəsində 4 dil — alman, fransız, italyan və retroman dilləri rəsmi olaraq milli və dövlət dilləri kimi təsbit edilmişdir. Hər kantonda dörd dildən biri üstünlük təşkil edir. Kantonların mədəni və dil müxtəlifliyi baxımından tərkibinə baxdıqda isə alman dili İsveçrədə ən geniş yayılmış dildir. Bu dil – 17 kantonda, fransız dili – 6 kantonda, italyan dili – 2 kantonda, retroman dili – 1 kantonda dövlət dilidir.

İsveçrədə multikulturalizm modelinin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, İsveçrə Avropanın üç böyük mədəniyyətinin— alman, fransız və italyan mədəniyyətlərinin qovuşmasından yaranmışdır. Hər bir kanton öz mədəniyyəti, tarixi, dili və dini ilə yaşayır, fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda, hər bir isveçrəli üç qat-bələdiyyə, kanton və federal-vətəndaşlığa malikdir. Multikulturalizm İsveçrə Konfederasiyasının digər dövlət atributları kimi onun milli rəmzlərindən biri sayılır.

İsveçrədə birgəyaşayış tərzı ABŞ, Kanada və Avstraliyada olduğu kimi əcnəbi gəlmələrin- immiqrantların çoxluğu ilə əlaqədar formalaşmamışdır. İsveçrə immiqrantlar ölkəsi deyil. Burada polietnik, çoxkonfessiyalı cəmiyyətin tarixi kökləri uzaq keçmişə gedir. Müxtəlif xalqlar əsrlər boyu bir yerdə yaşamışlar. Federalizm yüz illərlə çoxçalarlı İsveçrə cəmiyyətini birləşdirən amil olmuşdur. Məhz ərazi-dil prinsipli federalizmin tarixən mühüm siyasi irs və dəyər hesab edilməsi, İsveçrə cəmiyyətini din və dil icmalarına parçalanmadan xilas etmişdir.

İsveçrə Konstitusiyasının Preambulasında göstərilən “müxtəlifliyin vəhdəti” formulu bu ölkədə multikulturalizmin anlamını aydın ifadə edir. Multikulturalizm İsveçrə Federalizminin dayaq nöqtəsini təşkil etməklə yanaşı, həm də Konstitusiyanın fəvqündə duran gerçəkliyini təsbit edir. Onun paradoksallığı ondan ibarətdir ki, əsrlər bo-

yu mövcud olan “müxtəlifliyin vəhdəti” kimi fəlsəfi ideyanı, ölkənin real mədəni çoxçalarlığının hüquqi ifadəsi olmaqla yanaşı, konstitusionalizmin prinsipi və federalizmin təməli səviyyəsində yaşadır.

Konfederasiyanın bütün üzvləri üçün vahid olan dövlətçilik və siyasi institutlar mədəniyyət, dil və dini münasibətlər baxımından müxtəlifliyi ilə seçilən əhalinin həmrəyliyinin, milli birliyin əsasını təşkil edir. Multikulturalizmin İsveçrə modelinin özəlliyi bir tərəfdən cəmiyyətin bu əhəməsini ictimai-siyasi, hüquqi və mədəni institutlar və mexanizmlər vasitəsi ilə daha da möhkəmləndirmək, digər tərəfdən isə özünəməxsus identikliyin qorunmasına yönəldilmiş ortaq fəaliyyəti qorumaq deməkdir.

XX əsrdə İsveçrə cəmiyyəti 1968-ci ildə Avropanı bürüyən tələbə etiraz hərəkəti dalğası nəticəsində köklü surətdə dəyişmişdir. Xüsusən də son onilliklərdə özünü heç bir dinə aid etməyən insanların sayı da artmaqdadır. Bu gün onları ümumi sayı əhalinin tərkibində 11%-dən çox təşkil edir. Bir tərəfdən dini və mənəvi dəyərlər insanlar üçün daha az əhəmiyyətli məsələlərə çevrilmiş, digər tərəfdən isə, mövcud problemlərin daha açıq və geniş müzakirəsi üçün imkan yararmışdır. Hazırkı zamanımızda dinlə müqayisədə dil məsələsi, cəmiyyətdə sabitlik üçün daha çox önəm daşıyan amildir.

2012-ci ilin Federal Siyahıyaalınmasına görə əhalinin dini mənsubiyyəti aşağıdakı kimidir:

Roman Katolik kilsəsi	38.2%
Protestant Reformatör kilsəsi	26.9%
Digər xristian kilsələri	5.7%
Yəhudi dininə mənsub olanlar	0.3%
Digər kilsə və dini icmalar	1.3%
İslam dini icmaları	4.9%
Heç bir dinə mənsub olmadığını qeyd edənlər	21.4%

7.9. Portuqaliyada multikulturalizm

10,5 milyon əhaliyə malik Portuqaliya Respublikasında çoxmədəniyyətliliyin qorunması istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. İrqi, dini və etnik ayrışeckiliyə qarşı mübarizə aparılır.

Portuqaliya hökuməti *inkluziv cəmiyyətin*¹ yaradılması üçün təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat və digər sahələrdə xüsusi tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasından fərqli olaraq, Portuqaliya ənənəvi emiqrasiya ölkəsi olmuşdur. Portuqaliyada aktiv emiqrasiya dalğası XV əsrin sonundan etibarən başlanmış coğrafi kəşflər dövrünə təsadüf edir. Bu proses sonrakı dövrlərdə də davamlı olaraq getmiş, XIX əsrin ortalarından XX əsrin ortalarına qədər təxminən iki milyon portuqaliyalı Braziliya və ABŞ-a köçmüşdü.

XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında, Şimali və Mərkəzi Avropa inkişaf edən iqtisadiyyatın və əmək bazarının genişlənməsi tələbləri qarşısında, Portuqaliyada emiqrasiya intensivliyi artmaqda davam edirdi. Növbəti 15 il ərzində həm iqtisadi, həm də siyasi səbəbdən Portuqaliyada fəal emiqrasiya prosesləri müəyyən edilmişdir (1,5 milyondan çox emiqrant). Emiqrantların bir qismi 1926-1974-cü illərdə ölkədə hökm sürən diktatura rejimi nəticəsində Portuqaliyanı tərk etmişdi.

Müxtəlif dövrlərdə Portuqaliyada mədəni müxtəlifliyin formalaşmasına emiqrasiya ilə yanaşı immiqrasiya dalğaları da təsir göstərmişdir. Hələ XV əsrin sonlarında Lissabon şəhəri öz mədəni rəngarəngliyi ilə xüsusi seçilirdi. Şəhərin coğrafi yerləşməsi onu İngiltərə, Hollandiya, İspaniya, İtaliya tacirləri və səyyahları üçün cəlbədic edirdi. XVI əsrin birinci yarısında Avropa şəhərləri arasında Afrika əsilli sakinlərinin sayına görə (əhəlinin 10%) birincilik Lissabona məxsus idi.

1993-cü ildən başlayaraq bir çox tədqiqatçılar Portuqaliyanı “immiqrasiya ölkəsi” adlandırırlar. Bu dövrdən başlayaraq günümüzdə qədər ölkəyə immiqrantların axını artmaqda davam edib. Eyni zaman-

---

¹*İnkluziv cəmiyyət-birinin digərlərinin fərqliliyinə hörmət edən və dəyər verən cəmiyyət. İrqiindən, dinindən, milliyətindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən, siyasi partiya və ictimai birliklərdə təmsilçiliyindən asılı olmayaraq bütün insanları bərabər hüquqluq prinsipi əsasında özündə birləşdirən cəmiyyətdir.*

da ölkədə təbii hərəkətin azalması ilə bərabər, miqrantlar ümumi əhəlinin əsas komponentinə çevrilmişlər.

Belə ki, 2000-2010-cu illər ərzində ölkəyə Cənubi Amerikadan, xüsusilə Braziliyadan, miqrant axını 17%-dən 28%-ə qədər yüksəlmişdir. Qeyd olunan dövrdə, Asiya ölkələrindən (əsasən Çin) gələnlərin sayı 2,8%-dən 6%-ə çatmışdır. Portuqal dilli ölkələrdən isə əksinə miqrantların sayı 44%-dən 24%-ə azalması müşahidə olunmuşdur.

Dini müxtəliflik Portuqaliyada tarix boyunca özünəməxsus tərzdə mövcud olmuşdur. Katolik kilsənin (90% yaxın) üstünlük təşkil etdiyi ölkədə müxtəlif dinlərə və inanclara sitayiş edənlər sülh şəraitində yaşayırlar. Son immiqrasiya dalğaları müsəlman, hinduizm, budizm və pravoslav xristian icmalarının inkişafına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan multikulturalizmi Avropanın Portuqaliya kimi daha bir aparıcı ölkəsinin “qapılarını açmağa” müvəffəq olub. 15 fevral, 2016-cı ildə Portuqaliyanın paytaxtı Lissabonda yerləşən Lusafona Universitetində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin filialı fəaliyyətə başlayıb. Nümayəndəliyin rəhbəri sözügedən ali təhsil ocağının professoru Tereza Damasiodur

7.10. İspaniyada multikulturalizm

47 milyonluq əhaliyə malik İspaniyada Kordova əmirliyi dövründə üç səmavi dini təmsil edən icmaların üzvləri – xristianlar, müsəlmanlar, iudeylər sülh şəraitində birgə şəkildə yaşaya bilmişlər. “Üç mədəniyyətin İspaniyası” deyimini meydana gəlmişdir. Bu ifadə Toledonu ziyarət edən turistlər arasında məşhurdur. Məhz bu şəhər unudulmuş bir tolerantlıq dövrünün əksidir. Odur ki, İspaniyada vaxtilə mövcud olan münbit multikultural şəraiti sübutlarla izah edə bilmək üçün bu şəhəri nümunə olaraq göstərmək lazımdır. Toledonu ziyarət edən hər kəs şəhəri “Üç mədəniyyətin Toledosu” adlandırır. Bu isə heç də təsadüfi deyildir. Toledonun məşhur tərcüməçilər məktəbi müxtəlif sivilizasiyaların uğurlu birgəyaşayışının bariz nümunəsidir. Burada xristianlar tərəfindən tapılmış qədim əlyazmalar göstərir ki, bu abidələr xristian, müsəlman və yəhudilər tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Daha maraqlı abidələrdən biri də 1180-cı ildə inşa olunmuş və Avropanın ən qədim sinaqoqlarından sayılan Santa

Maria la Blanka sinaqoqudur. Bu abidənin özəlliyi onun yəhudilər tərəfindən deyil, müsəlmanlar tərəfindən tikilməsidir.

“Üç mədəniyyət” -in vəhdətini nümayiş etdirən abidələr İspaniyada saysız qərdirdir. Bu mədəniyyəti xristianlar, iudeylər və müsəlmanlar İspaniyanın Əndəlus vilayətində yaratmış, bu “üç mədəniyyət” in sülh şəraitində birgəyaşayışı XV əsrin sonlarında başa çatmış və ölkə ağır inkvizisiya dövrünü, Franko diktaturasının ağır illərini yaşasa da, İspaniya özünün multikultural mühitini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu reallığı təsdiqləyən flamenko musiqi sənətidir. Flamenko sözü-nə ilk dəfə XIX əsrdə rast gəlinir və bu sənət növü elə həmin əsrdə formalaşmışdır. Bu prosesin baş tutması müxtəlif etnosların bir araya gəlməsi nəticəsində olmuşdur. Çox zaman bu sənəti qaraçı mədəniyyətinin bir hissəsi olaraq qəbul edirlər. Çünki qaraçıların flamenko sənətinin formalaşmasında əvəzsiz rolu olmuşdur. Flamenkonun ən tanınmış simaları çox vaxt etnik qaraçılar olsalar da, lakin bu sənətin formalaşmasında qaraçı folkloru ilə bərabər ərəb-müsəlman, əndəlus və yəhudi etnoslarının verdiyi töhfəni unutmaq olmaz. Flamenko ifaçılarının oxuma tərzinə diqqət yetirdikdə onun bəzi növlərində ərəb musiqisinin izləri açıq-aşkar bilinir. Bu oxşarlıq flamenkonun qranainas, segiriyas və soleares kimi növlərində görünür. Bəs bu etnosları bir araya gətirən nə idi? Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu etnoslar tarixən sülh şəraitində birgə yaşaya bilməmişlər. Ancaq bu etnik qrupları bir-birinə daha yaxın edən siyasi təqiblər olmuşdur. Belə ki, 1492-ci ildən etibarən İspaniyada yəhudi, qaraçı və ərəblər təqibə məruz qalır, səbəb isə İspaniya krallarının apardıqları məqsədyönlü xristianlaşdırma siyasəti idi. Flamenkoda oxunan mahnıların tərcümələrinə diqqət yetirdikdə orada fərqli insanların zülmə olan etirazı, kədər hislərinin təsvirini görmək olar. Bu tərz XV əsrdə İspaniyaya köç edən qaraçılar tərəfindən mənimsənilir, bununla belə göstərmək lazımdır ki, dünyanın heç bir yerində qaraçılar flamenko oxumurlar. Deməli, bu sənət növü təkcə qaraçıların deyil, eyni zamanda bir sıra digər mədəni sivilizasiyaların ortaq dəyəridir.

XX əsrdə keçirdiyi ağır sosial-siyasi prosesləri tarixin yaddaşında qoyan İspaniya son on illiklərdə ən şəffaf multikultural mühitin canlanması dövrünü yaşayır. Belə ki, müasir ispan cəmiyyəti son on illiklərdə ölkədə mədəni və dini sahələrdə gedən proseslər nəticəsində sosial struktur dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Bu cəmiyyət mədəni və dini cəhətdən monotonluqdan multikulturallığa keçmişdir. Nəticədə

diktator kimi tanınan və İspaniyada 40 ilə yaxın bir dövr ərzində hakimiyyətdə olan Fransisko Frankonun “Vahid” İspaniya yaratmaq layihəsi reallaşmamışdır. Bu layihə vahid dinə inanan cəmiyyət qurmağı qarşıya məqsəd qoysa da, XX əsrin son rübündə ölkədə baş verən sosial-siyasi proseslər bunun qarşısını almış və çoxçalarlı mədəniyyəti ilə fərqlənən İspaniya özünün multikulturallığını qorumuşdur. İspaniya multikulturalizminin özünü qoruma səbəblərini göstərərəkən qeyd etmək lazımdır ki, birincisi, Franko diktaturasından sonra “milli katoliklik” ölkədə dini monopoliya və dövlət idarəçiliyində mövqeyini itirdi, ikincisi isə, 1492-ci ildən başlayaraq 500 il ərzində ölkədə hakim din olmuş katoliklik 1978-ci ildə qəbul olunan Konstitusiyaya görə rəsmi status almadı və dayaqları zəiflədi. Belə ki, Konstitusiyanın 16-cı maddəsində heç bir dinin dövlət səviyyəsində rəsmi status almayacağı və ispan cəmiyyətində dini inancların dövlət qurumları tərəfindən nəzərə alınacağı açıq aydın qeyd olunmuşdur. O biri tərəfdən, XX əsrin 80-cı illərindən etibarən İspaniyaya Afrikanın müxtəlif regionlarından, Latin Amerikasından və başqa yerlərdən miqrantların dalğası başlanmış, nəticədə dünyanın ən böyük iki dinin daşıyıcıları olan müsəlman və xristianlar yenidən birgəyayış qaydasına qayıtmışdılar.

2000-ci ildən sonra sosial-siyasi və demoqrafik vəziyyətin analizi immiqrasiya prosesinin İspaniyada ictimai şüura pozitiv təsir etdiyini göstərir. Hazırda İspaniyada XX əsrdə yaşanan demoqrafik durumdan fərqli bir modelin yaranacağı özünü göstərməkdədir. Miqrantların XXI əsrin əvvəllərindən başlayan artımı yaxın gələcəkdə bu ölkənin daha geniş multikultural mühitə malik olacağından xəbər verir.

İspaniyanın multikultural ölkə olduğunun şahidi olmaq üçün böyük şəhərlərini ziyarət etməyə ehtiyac qalmır. Milli, irqi və mədəni müxtəlifliyi tərənnüm edən geyimlər, müxtəlif etnoslara məxsus məhsulların satıldığı mağazalar, məkan olaraq, dillər və müxtəlif ekzotik ölkələri xatırladan orta və hətta kiçik qəsəbələrdə də görünür. Multikulturalizmin izlərinə təhsil ocaqlarında da rast gəlinir. Baş örtüklü və müasir dəbə uyğun geyinən qızlar, müxtəlif rəng və cizgiləri olan sifətlər, danışqlar, rəqslər və nəğmələr planetin fərqli regionlarının abu-havasını nümayiş etdirir.

Yuxarıda qeyd olunanlar belə bir reallığı göstərir ki, İspaniyada ən ideal multikultural mühit son onilliklərdə müşahidə olunmuşdur. Bu dövrdə nəinki üç səmavi dinin nümayəndələri, hətta onlarla dinin və etnik qrupların nümayəndələri birgə sülh və əmin-amanlıqla yaşaya

bilirlər. Sözsüz ki, orta əsrlər İspaniyasında mövcud olan tolerantlıq və multikulturalıq ölkədə öz izini qoymuşdur. Baxmayaraq ki, bu multikulturalıq sabit olmamışdır.

7.11. İtaliya multikulturalizmi

58 milyon əhalisi olan İtaliya Cənubi Avfropanın ən böyük dövlətlərindən biridir. Digər Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq İtaliya daha yüksək doğum göstəricilərinə və əhalinin təbii artımına malik ölkədir. Qədim dövrdən başlayaraq İtaliya sonradan ölkənin qədim xalqlarına aid edilən müxtəlif xalqların məskunlaşdığı məkan olmuşdur. Onların arasında üstünlük təşkil edənlər italliklər idi. Bu müxtəlif xalqların heç də hamısı bir- birinə linqvistik və etnik baxımdan bağlı deyildi. Onlardan bəziləri italyan dilində danışır, digərləri yunan müstəmləkəçilərinin gəlməsi nəticəsində yunan dilində danışır. Digər xalqlar isə başqa hind-avropa qrupuna aid olan (liqur, venet, lepont, messap) və ya Hind-Avropa dillərinə aid olmayan xalqlar idi (etrussklar, retsklar). İşğallar, fəal müstəmləkələşmə və yerli əhalinin assimilyasiya siyasəti nəticəsində romalılar Roma imperiyasının Avropa hissəsinin əsas əhalisinə çevrildilər. İtaliya əyalətinin romalı əhalisi müasir italyan millətinin formalaşmasında əsas təməl oldu.

Bu gün İtaliyada etnik qrup – köklü italyanlardır. İtaliyadakı milli azlıqlar uzun əsrlərdən bəri müəyyən ərazidə yaşayan kompakt qruplardır. Məsələn, Friuli-Venesiya-Culiya bölgəsində friullar, Trentino-Alto-Adice bölgəsində onlara dil baxımından qohum olan, elə həmin ərazidə yuxarı alman dialektlərindən birində danışan iki yüz mindən çox ladin yaşayır. Ölkənin şimal-qərbində, Pyemontda franko-provonsalların (4,5 min) məskunlaşdığı qruplar, keçmiş Yuqoslaviya ölkələri ilə sərhəddə sloveniyalılar və xorvatların yaşadığı kiçik rayonlar var. İtaliyanın cənub-şərqində, Moliza bölgəsində başqa bir kiçik xorvat qrupu (4, 5 min) da mövcuddur. Cənubi İtaliya və Sicilya adasında albanların koloniyaları yerləşir (təxminən 80 min), Cənubi İtaliyada həmçinin yunanlar (30 min), Sardiniyanın şimal-qərbində (Alqyero şəhərində) katalonlar (15 min) yaşayırlar. San –Marinonun da əhalisini italyanlar təşkil edir (15 min).

İtaliya Respublikası – dil azlıqlarının mühafizəsini və qorunmasını Konstitusiyaya ilə təmin etdiyi Avropa dövlətlərindən biridir. Konstitusiyanın 6-cı maddəsi (*"Müvafiq normalar vasitəsilə Respublika dil azlıqlarını qoruyur"*) xüsusi statuslu italyan bölgələrində tətbiq edilir. Qanun həmçinin digər dil azlıqlarının da mövcudluğunu qəbul edir: albanlar, katalonlar, yunanlar, almanlar, slovenlər, xorvatlar, fransız dilindən istifadə edən franko-provonsallar, friullar, ladinlər, oksitanlar, sardlar.

Konstitusiyada həmçinin etnokonfessial xarakterli məsələlər də öz əksini tapmışdır. *"Dövlət və Katolik kilsəsi özlərinə aid olan sahələrdə müstəqil və suverendir. Onların münasibətləri Lateran müqaviləsinə əsasən tənzimlənir. Bütün dini icmalar qanun qarşısında bərabərdir. Katolisizmdən fərqlənən bütün dinlər İtaliya hüququna zidd olmadığı təqdirdə öz nizamnamələri əsasında təşkilat qurmaq hüququna malikdir. Onların dövlətlə münasibətləri müvafiq təşkilatlarla olan qanunla müəyyən edilmiş müqavilələr əsasında tənzimlənir"*.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İtaliyanın Romanın strategiyaları sayəsində modernləşməyə olan reaksiyası "xristianlığın təmizlənməsinin" daha həssas variantı idi, bu da öz növbəsində italyan katolisizminə antiklerikal təzahürlərdən və modernizmin nəticələrindən müdafiə olunmasına imkan verdi. Bütün Avropa dövlətləri sekulyarlaşmağa məruz qalmalarına baxmayaraq, bu təsirin dərəcəsi özünü müxtəlif ölkələrdə müxtəlif səviyyədə göstərirdi. İtaliya bu mənada istisna təşkil edirdi, belə ki, modernizmlə silahsız qarşılaşan digər dövlətlərdən fərqli olaraq, onun modernləşmə sahəsində kilsə modernləşməsi strategiyası var idi.

İtaliyanın cənubunda da dini identikliyi qoruyan bəzi etnik icmalar qalmışdır. Yunan və rus immiqrantları ilə yanaşı, İtaliyada son iki əsr boyunca pravoslavlıq qorunub saxlanır.

İmmiqrantlar arasında müsəlman ölkələrindən olan insanların mövcudluğu bu ölkədə müsəlman icmasının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. İtaliyada olan müsəlmanların əsas hissəsi Asiya və Afrika ölkələrindən olan immiqrantlardır. Müxtəlif mənbələrə görə İtaliyada hal-hazırda 1,2 milyondan 1,6 milyona qədər müsəlman yaşayır ki, bu da öz növbəsində əhalinin təxminən 2,5 faizini təşkil edir. Rəqəmlərdə olan bu müxtəliflik onunla izah olunur ki, mühacirlərin bir hissəsi yaşadıkları ərazilərdə qeyri – leqal olaraq yaşayırlar. Onların təxminən üçdə ikisi mərakeshli, təqribən 100 minini tunis

icması təşkil edir. Müsəlmanların digər hissəsini isə misirlilər, banqla-deşlilər, seneqallılar, pakistanlılar, nigeriyalılar təşkil edirlər. Bu icmaların bir hissəsi (67 min) italyan vətəndaşlığını alıb, təxminən 10 mini isə islamı qəbul etmiş italyanlardır. İtaliyada yaşayan müsəlmanların əksəriyyəti sünni məzhəbinə aiddirlər, şiə məzhəbinə mənsub olanlar isə 15 min nəfər təşkil edir.

Katolik dünyasının ürəyində müsəlman icmalarının formalaşması prosesi birmənalı qaydada baş verməmişdi. İslam tərəfdarları və əleyhdarları arasında daima polemika getmiş və hal-hazırda İtaliya müsəlmanlarının ikinci nəslı artıq italyan dilində sərbəst danışan, hətta orta və ali təhsil alan insanlardır. Buna baxmayaraq onların böyük əksəriyyəti valideynlərinin milli, ənənəvi dəyərlərinə sadıq qalırlar ki, bu da onların italyan cəmiyyətinə inteqrasiyasına mane olur. Baxmayaraq ki, uzun bir zaman kəsiyində İtaliya emiqrantların ən böyük “təchizatçısı” olmuş bir ölkədir.

Azərbaycan multikulturalizmi “Multikulturalizm ili”ndə İtaliyanı da “fəth etməyi” bacarıb. 15 mart 2016-cı ildə İtaliyanın Roma şəhərində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin filialı açılıb. Filiala italyalı nəşir və politoloq Sandro Teti rəhbərlik edir.

7.12. Türkiyədə multikulturalizm

Qərb ölkələrində fərqli tətbiq sahələrinə sahib olan multikulturalizmin məzmunu siyasi və sosioloji dil praktikaları kontekstində qarşımıza çıxmaqdadır. İfadələr, ictimai səviyyədə mövcuddurlar. İfadə, mənanı ortaya çıxardar və beləliklə cəmiyyətlər mövcud simvollar və mənalar arasında əlaqə qurar. Multikulturalizmə yüklənən mənalar, ictimai elm sahəsində istifadə olunmaqda olan digər anlayışlarda olduğu üzrə akademik və intellektual təbəqədən və yenə akademik və intellektual maraqdan qaynaqlanmaqdadır. Bir tək doğrunun olmadığı kimi, tək bir qrup tərəfindən yaradıla biləcək ifadə də ola bilməz. Fərqli qruplar tərəfindən yaradılan fərqli ifadə tərzləri mövcuddur. Xüsusilə də ictimai elm sahəsində yer alan intellektualların ictimai hadisələri anlaması, ictimai hadisələrin tək bir səbəbə bağlı olaraq başa düşülməyəcəyi vurğusunun arxasındakı başlıca faktordur.

Multikulturalizm, siyasi baxımdan fərqli ölkələrdə fərqli şəkildə və yenə ölkələrin tarixi və ictimai əlaqələri içərisində ələ alınır

bildiyi kimi, nəzəri mənada da fərqli düşüncələr və ya nəzəri perspektivlər kontekstində də ələ alınmışdır. Multikulturalizmi ifadə olaraq təsdiqləyənlərin var olması, bənzər şəkildə təsdiqləməyənlərin də var olması reallıqdır.

Türkiyədə multikulturalizm situasiyasının anlaşılması fərqli mühakimələrə bağlı olaraq müxtəlif dəyişiklikləri ehtiva edir. Türkiyədə multikulturalizmin meydana gəlməsindəki məqsəd, ifadə vurğusunun və ya açıqlamasının içərisində yer almaqdadır. Bu baxımdan Türkiyədə multikulturalizm ictimai arxa plana sahib olaraq ictimai dəyişikliklər və tələblər doğrultusunda formalaşır. Multikulturalizm bu vəziyyətdə bir neçə mənaya sahibdir. Multikulturalizmin məfhumunun nəzəri arxa planına müvafiq olaraq bu anlayış çox mədəniyyətçilik yəni, fərqli mədəniyyətlərin, dil, din, etnik və azlıq vəziyyətlərinə bağlı mənsubiyyətləriylə əlaqədar bərabərlik tələblərinin ifadə olunması, bu ifadənin “tanınması” ya da “multikultural vətəndaşlıq” anlayışı doğrultusunda ələ alınması olaraq vurğulanmışdır. Bu vəziyyətdə, anlayışın nəzəri olaraq ələ alınışı ilə yanaşı praktiki səviyyədə bilinməyi də vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyədə multikulturalizm anlayışının akademik və intellektual marağa səbəb olmasında coğrafi, siyasi və ictimai bir neçə xüsusiyyətlərin təyinedici olduğu görülməkdədir. Xüsusilə azlıqların nəzərə alınışı, millət anlayışı və milliyətçilik düşüncələri Türkiyədə keçmiş nisbətən daha modern bir halda fərqli şəkildə cərəyan etmişdir.

Milli azlıqların Türkiyədə siyasi olaraq dəyərləndirilməsi nöqtəsində etnik fərqlilikdən daha çox dini fərqlilik nöqtələrinin vurğulanması ilə yanaşı, milli azlıqların da öz içərisində dəyərləndirilməsində müxtəlifliklər ortaya çıxmışdır. Bu kontekstdə Türkiyədə multikulturalizm müzakirələrinin əsas episentiri həm milli azlıqlar, həm də mədəniyyətlərin müxtəlifliyi üzərinə əsaslanmaqdadır. Anadolu coğrafiyasında müasir dövrdə də mədəniyyət mozaikası mövcuddur.

Türkiyədəki multikulturalizm müzakirələrindəki əsas məqam, 2000-ci illərin başından etibarən bir üst kimlik olaraq formalaşan Türkiyəlilik anlayışıdır. Türkiyəlilik, modern zaman Türkiyəsindəki millət konsepsiyasındakı Türklük vurğusunun yerinə, bu coğrafiyada yer alan milli azlıqların və etnik fərqliliklərin bir bütün olaraq ələ alınmasını təmin edəbiləcək istinad nöqtəsi mənasında düşünülmüşdür. Baş Nazirlik İnsan Haqları Məsləhət Komissiyasının “Azlıq Hüquqları və Mədəni Haqlar Çalışma Qrupu” hesabatının 2004-cü ilində nəşr olun-

ması ilə müzakirə fərqli şəkillərdə cərəyan etmişdir. Fərqli ifadələr doğrultusunda ələ alınan bu hesabat əsasında həyata keçirilən multikulturalizm müzakirələri, ifadə analizi yolu ilə dəyərləndirilə biləcək bir əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyə ilə Qərb ölkələri arasındakı vacib fərqliliklərdən biri Qərb ölkələrinin tarixin hər mərhələsində böyük köçlərə məruz qalmasıdır. Xüsusilə II Dünya müharibəsindən sonra Qərb ölkələrinə köhnə müstəmləkələrin azadlıqlarını qazanmasıyla birlikdə burada yaşayan Qərb mənşəli fərdlərdən və yerli topluluqlardan və digər ölkələrdən böyük bir köç axını yaşanmışdır. Bu tendensiya xüsusilə Avropada və Amerikada çox mədəniyyətli bir cəmiyyət quruluşunu hazırlayan kütləvi köç hərəkətləri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Ancaq Türkiyənin belə köç hərəkətlərindən təsirlənməmiş olması Türkiyədəki fərqli milli azlıq və etnik qrup anlayışının unitar dövlət kontekstində qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Türkiyənin millət-dövlət mərhələsinə digər Qərb ölkələrinə görə gec girmiş olması və bu vəziyyətə paralel olaraq milli birlik yaratma düşüncəsinin vacibliyi və bu düşüncə ilə bağlı unitar quruluşun qorunması və başqa faktlar Türkiyənin həm fərqliliyinin, həm də multikulturalizm düşüncəsinin ölkənin birlik və bərabərliyinə qarşı bir təhlükə və təhdid olaraq görülə bilməsinə səbəb olduğunu iddia edənlər də mövcuddur. Eyni zamanda Türkiyənin çox mədəniyyətli olduğunu göstərən iddialar siyasi bir məqsəd daşımaqdadır. Bu fikri müdafiə edənlərə görə Türkiyənin mədəniyyət tarixində ‘mən ya başqası’ kimi bir ayrılmağa rast gəlinə bilməz. Bu bölünmə, Qərb tarixinin ortaya çıxartdığı bir bölünmədir və bu baxımdan qərb, öz ayrışdırıcılığını yaradır. Bizdə mən yerinə Biz daha ön plandadır, mən isə “bizin” parçalanmasına xidmət edir.

Multikulturalizmin Türkiyədə müzakirə edilməsində Milli Azlıq Hüquqları Hesabatının təsiri danılmaz bir həqiqətdir. Milli azlıqlar hesabatı, mədəni fərqliliklərin millət-dövlət məntiqində ələ alınmasının və yaşanan tarixi mənfiliklər nəticəsində, Osmanlı zamanında siyasi bir vasitə olaraq istifadə olunmaya çalışılan Osmanlılıq düşüncəsinin ideologiyasının bənzəri olaraq düşünülmə və bir üst kimlik olaraq Türkiyədə müxtəlifliklərin bir bütün halına gələ bilməsi üçün Türkiyəlilik anlayışı qəbul edilmişdir. Türkiyəlilik düşüncəsi, öncəliklə, tarixi şərtlər baxımından Osmanlı dövründə siyasi bir vasitə və bir ideologiya olaraq imperiyadan ayrılmağı hədəfləyən azlıqların imperiyaya bağlılıqlarını yenidən təşkil edə bilmək və ölçülərini qoruya bilmək

məqsədi ilə yaradılmışdır. 2000-ci illərin əvvəlində siyasi və intellektual sahələrdə müzakirə olunmağa başlanan Türkiyəlilik düşüncəsinin idealının ölkə sərhədləri içərsində var olan fərqliliklərdən alın biləcək bir üst kimlik anlayışına dayanmaqda idi.

Bu açıqlamalar doğrultusunda Türkiyədəki multikulturalizm ilə bağlı akademik sahədəki müzakirələri iki kateqoriya altında toplamaq mümkündür: bunlardan ilkinin çox mədəniyyətlilik anlayışına mənfi yanaşanlardan olduğu, ikincisinin isə çox mədəniyyətlilik anlayışına müsbət yanaşanların olduğunu vurğulaya bilərik. Mənfi münasibət bəsləyənlərin əsas faktları arasında, çoxmədəniyyətliliyin nəzəri anlamda təqdim etdiyi fərqliliyin ictimai sahədə həqiqi mənada əks oluna biləcək səviyyədə problemlərlə qarşılaşmaqda olduğu, Türkiyəlilik kimi bir konsepsiyanın ölkənin milli və mənəvi bütünlüyünü zədələyə biləcəyi, ölkənin tarixi keçmişinin bunun nümunələri ilə dolu olduğu yer almaqdadır. Buna cavab olaraq multikulturalizmə müsbət yanaşma, Kanadadaki tətbiq sahəsində olduğu kimi pozitiv mənada dəyərləndirməkdədir. Bununla yanaşı Türkiyədə milli azlıqlara və fərqli etnik qruplarla bağlı demokratikləşmə yolunda atıla biləcək addımlar sayəsində problemlərin ortadan qalxa biləcəyi vurğulanmaqdadır. Xüsusilə Avropa Birliyinə giriş müddətində bu cür demokratikləşmə hərəkətlərinin daha da sürətlənməsini, bu demokratikləşmə addımlarının sürətlənməsinin milli azlıqların və etnik qrupların mədəni və dil tələblərinə bir həll yolu ola biləcəyi nöqtəsindən yola çıxmaqdadır.

Türkiyədəki multikulturalizmin ələ alınmasına dair ümumi bir dəyərləndirmə, Türkiyədəki çoxmədəniyyətlilik anlayışının ümumi xüsusiyyətləri etibarlı ilə kimlik tələbləri əsasında yarandığı vurğusuyla başlamaq məcburiyyətindədir. Xüsusilə 1990-cı illərdən etibarən müxtəlif milli azlıq və etnik qrupların fərqlilik tələbləri siyasi və ictimai sahədə aktualıq qazanmışdır. Eyni zamanda 1990-cı illərdə siyasi sahədə klassik hazırlıq içərisində millət-dövlət anlayışına dayanan partiya və ictimai birləşmələr, yeni inkişaflara paralel olaraq bir dəyişimə məruz qalmışlardır. Mərkəzi partiyaların ətrafa əks olunmalarında yaşanan bu dəyişiklikdə, mərkəzi partiyalar tərəfindən təqdim olunan həll nümunələrinin yerinə ictimai və siyasi sahədə yeni faktorların inkişafına səbəb olmuşdur. Mərkəzi partiyaların, bir mənada, milliyətçi və mərkəziyyətçi ifadələri yerinə ətrafın fərqlilik tələblərini dilə gətirə bilən, fərqli faktorların inkişaf etdiyi və çox mədəniyyətlilik

siyasətini bir vasitə olaraq istifadə edilə bildiyi vəziyyətlər yaradılmışdır. Postmodernizmin yıxıcı şərtlərini də bir vasitə olaraq istifadə edə bilən bu tendensiya bu və bənzəri müzakirə sahələrinin formalaşmasında çoxmədəniyyətliliyin azad, fərqli etnik və azlıqların dil, mədəniyyət mənsubiyyətlərinin vurğulanması vacibdir.

7.13. Rusiyada multikulturalizm

Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərin öz milli identikliyi, adət-ənənələrini qoruyub saxlayaraq ortaq müstəvidə, avtonom mövcud olmalarının, yaşamlarının təzahür formasıdır. Bir çox məqamlarda bu cür mövcudiyət siyasi-etnik təməl üzərində qurulan hər bir dövlət üçün təbii hal ola bilər, lakin siyasi situasiyanın analizi multikulturalizm anlayışının müxtəlif dövlətlərdə fərqli izahına səbəb olur.

Avropa və Rusiya təbii ki, çoxlu sayda etnosların, mədəniyyətlərin və ənənələrin mövcud olduğu regionlardır. Bununla belə, tarixi mənada Rusiya multikulturalizmindən yalnız Avropa ölkələrində yaşayan, amma dinlərini, dillərini, adətlərini və yazısını saxlayan avropalı yəhudilər timsalında danışmaq olar.

SSRİ -nin dağılmasından sonra Rusiya çoxlu sayda miqrantları qarşıladı ki, onlardan da bir çoxu bu ərazidə daimi məskunlaşmaq niyyətində idi. Lakin post-sovet ölkələrinin nümayəndələri ilə olan mədəni distansiya, məsələn Fransız Afrikası və Ərəb Şərqi arasında olan məkandan xeyli azdır. Rusiyada mədəniyyətlərarası mövcudluğun (assimilyasiya elementləri ilə olsa belə) tarixi ənənəsi XVI əsrdə Volqaboyu ərazidə olan türk dövlətlərinin ələ keçirilməsindən bəri mövcud olmuşdur. Vahid siyasi struktur, vahid təhsil sistemi və tərbiyə çərçivəsində uzunmüddətli birgə yaşayış xüsusilə yaşlı nəsil arasında mental dəyərlərin yaxınlaşmasına gətirib çıxarırdı.

Rusiyaya gəlmiş miqrantların təxminən yarısı SSRİ-nin dağılmasından sonra təhsil alan cavan nəslə əhatə edir. Bu səbəbdən, görünür, müasir Rusiyanın mədəni və etnik müxtəlifliyi daha da artacaq. Buna baxmayaraq, indiki zamana qədər qətiyyətlə demək olmaz ki, Rusiya Federasiyasının ərazisində mahiyyət etibarilə öz qanunları ilə yaşayan və onları qəbul edən ölkənin qanunlarına loyallıq nümayiş etdirməyən qapalı etnomədəni cəmiyyətlər formalaşır: Rusiyanın tərkibində olan bütün etnomədəni cəmiyyətlər mövcud qanunvericiliyə qarşı loyaldırlar (hətta Çin və Mərkəzi Asiyadan gələn əmək

miqrantlarından ibarət kifayət qədər qapalı və Rusiya sivilizasiyasına yad olan sosial qruplar belə). Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyaya gələn miqrantların böyük əksəriyyəti bu ölkəyə Mərkəzi Asiyadan üz tutur. Rusiyanın isə dövlət olaraq, XVI əsrdən bəri ərazisində yaşayan islam sivilizasiyasına mənsub xalqlarla birgə yaşayış tərzii ilə bağlı kifayət qədər böyük tarixi təcrübəsi var. Bundan əlavə, Rusiya cəmiyyətində mövcud olan ksenofobiya münasibətini, əhval-ruhiyyəsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunu da rusların homogen mədəni – sivil Rusiya modelinin qorunub saxlanılması və miqrantların artan sayı ilə əlaqələndirmək olar.

Rusiyada multikulturalizm varmı? Belə qəbul olunur ki, bu termini Rusiya cəmiyyətinə aid etmək o qədər də obyektiv deyil. Rusiya heç vaxt monoetnik dövlət olmayıb. Rusiya dövləti ilkin olaraq öz hakimiyyəti altında müxtəlif xalqların, etnik qrupların, mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələrini birləşdirən imperiya tipli dövlət kimi formalaşmışdır. Uzun yüzilliklər ərzində pravoslav dini ilə birlik təşkil edərək dövlətdə öz rolunu dərk edən Rusiya dövlətinin polietnik elitası formalaşmışdır.

Rusiyada Sovet dövründə beynəlmillətçilik ideyası ictimai həyatda yer almışdı. Milli mədəniyyətlərin və adətlərin qarşılıqlı təsiri və bir-birində çulğalaşması Sovetlər Birliyi məkanında bütün millətlərin eyni dərəcədə, bərabərhüquqlu təhsil almaları üçün vahid təhsil sistemi və tərbiyənin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində SSRİ-nin dağılması və aparılan islahatlar bu mənada heç bir mühüm dəyişikliklərə səbəb olmadı. Rusiyada təhsil dünyəvidir və bu səbəbdən də dini universitetləri çıxmaq şərti ilə bütün digər ali təhsil müəssisələrində tələbələrin dini mənsubiyyəti onların təhsil almaları üçün heç bir əhəmiyyət daşımır. Təhsilin tolerantlıq prinsipi, hətta bir-biri ilə nifaq vəziyyətində olan konfliktli millətlərin belə konfliktə təhsil alması üçün hər bir şəraiti yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyaya miqrasiya Qərbi ölkələrinə olan miqrasiya ilə müqayisədə kifayət qədər spesifikdir. Rusiyadakı bu durumu digər postsovet ölkələri ilə olan hala da aid etmək olar – miqrantlar və qəbul edən ölkənin əsas əhalisi arasında olan mədəni məsafə Qərbi ölkəsinə və Amerikaya olan miqrasiyadan xeyli azdır. Keçmiş SSRİ-nin ərazisində yarım əsrdən çox tarixi dövr ərzində mövcud olmuş və bir neçə nəslə əhatə etmiş vahid təhsil sistemi praktiki

olaraq millətlərarası kommunikasiyaya yardımçı olan vahid dilin yaranmasına və biliklər sisteminin prinsiplial ümumiliyinə gətirib çıxardı.

Bundan əlavə, keçmiş sovet respublikalarının əhalisinin yüksək mobilizasiya qabiliyyətinə görə bugünkü miqrantlar yüksək səviyyədə sosial kompetensiyaya malikdirlər. Bu insanların sovet dövründə qazandıqları sosial kommunikasiya bacarıqları onlara keçmiş SSRİ ölkələri içərisində iqtisadi və kommersiya baxımından effektiv hərəkət etmək imkanı verir. Başqa sözlə, onların adaptasiya olma qabiliyyəti, dolayısı yolla inteqrasiya bacarığı Şimali Amerikada və Qərbi Avropada yerləşmək istəyən Asiya və Afrikalı miqrantlardan ölçülməz dərəcədə çoxdur.

Yarım milyondan çox miqrant artıq Rusiya vətəndaşlığını qazanıb. İri rus şəhərləri etnik, dil, konfessional və həyat tərzini baxımından Qərbin meqopolislərini xatırladır. Şübhəsiz ki, rus əhalinin mədəni müxtəlifliyi miqrasiyanın təsiri ilə ancaq artacaq. Bu situasiyada monomədəni idealdan tutub qalmaq mövcud reallığa qarşı kar və kor olmaq anlamına gəlir.

Əlbəttə, Rusiyada digər millətlərdən və dinlərdən olan insanlara qarşı aqressiya, ksenofobiya mövcuddur. Amma buradakı ali təhsil sistemi bu formada olan hər hansı bir aqressiyadan uzaqdır və tələbələrə təhsil onların milli mənsubiyyəti və dini etiqadından deyil, birbaşa olaraq onların təhsilə və tədris prosesinə olan marağından asılıdır. Tarixən formalaşmış təhsil sistemi gənclərə Rusiya təhsil mühitinə rahatlıqla alışmağa və hərtərəfli təhsil almağa imkan verir. Bu səbəbdən də, Rusiyanın müasir təhsil sistemindən və mühitindən danışırkən multikulturalizmdən deyil, müxtəliflikdən və qarşılıqlı toleranlıqdan danışa bilərik.

Eyni zamanda qeyd etmək zəruridir ki, Rusiyada faktiki olaraq 2 cür multikulturalizm mövcuddur: etnos və mədəniyyətlərin vahid məkanda tarixi mövcudluğuna əsaslanan *ənənəvi multikulturalizm* və geniş əhali kütlələrinin etnik və mədəniyyət baxımından fərqli olduğu mühitdə yeni yaranan *miqrasiya multikulturalizmi*. Bu yeni miqrantlar cəmiyyətdən izolə olunmuş halda qalırlar. Bununla belə Avropa ölkələrindən fərqli olaraq multikulturalizmin yeni tipi Rusiyada ele bir üstünlüyə malik deyil, hərçənd aktiv ksenofobianın formalaşması və inşafı təhlükəsini özündə daşıyır. Rusiyada etnos və mədəniyyətlərin mövcudluğunun üstünlük təşkil etdiyi forma ənənəvi multikulturalizm-

dir, lakin Rusiyanın siyasi elitası və KİV-ləri bu termindən istifadə etməməyə üstünlük verirlər.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin daha bir filialı 10 mart 2016-cı ildə Rusiya Federasiyasının Moskva şəhərində fəaliyyətə başlayıb. Rusiya Dövlət Duması yanında yaradılan Moskva filialının icraçı direktoru professor Nataliya Krasovskaya təyin edilib. Rusiya Federasiyasında digər filial isə B.Yeltsin adına Ural Federal Universitetinin nəzdində yaradılıb. Bu filialın rəhbəri isə universitetin professoru Aleksandr Nesterovdur. Bu universitetdə Azərbaycan multikulturalizmi fənni tədris olunur.

7.14. Gürcüstanda multikulturalizm

Müxtəlif milli cəmiyyətlərdə multikultural gerçəkliyin dərki ilə bağlı yanaşmaların müxtəlifliyi güman etməyə imkan verir ki, müxtəlif tarixə, mədəniyyətə və identikliyə malik insanların dinc yanaşı yaşamalarına qarşılıqlı tolerantlığın ümumi, universal prinsipləri əsasında nail oluna bilməz. Mürəkkəb etno-mədəni və etno-sosial mühitin sosial sabitləşdirilməsi ilə bağlı atılan addımlar hər bir konkret halda hansısa bir qrupun maraqlarının deyil, həm də fərdi maraqların nəzərə alınması ilə səciyyələnməlidir. Bizcə, konkret milli siyasət məhz bu əsas üzərində qurulmalı, və onun səmərəlilik dərəcəsi də məhz bu əsasda dəyərləndirilməlidir. Multikulturalizmin tipologiyalarının çoxsaylılığının səbəbi bu tipologiyaları tərtib edənlərin dəyər əsaslarının və tədqiqat maraqlarının müxtəlif olmasıdır. Adı çəkilən tipologiyanın iki böyük kateqoriyaya –inklüziv (və ya daxiledilmə multikulturalizmi) və qeyri-inklüziv multikulturalizm (və ya istisnalar multikulturalizmi) kateqoriyalarına –aid yeddi növündən (Stuart Holl və Terenson Ternerin göstərdikləri)–mühafizəkar, liberal, plüralist, kommersiya, korporativ, tənqidi "inqilabi", eləcə də "fərqlər multikulturalizmi" ("difference multiculturalism") növlərindən–multikulturalizmin gürcü modeli üçün daha məqbul olanı kombinə edilmiş model–siyasi səviyyədə inteqrasiyaya (vahid sosiətal mədəniyyətin formalaşmasına) yönəlmiş, şəxslərin və qrupların sırf mədəni müxtəlifliyini (dini, bədii və s.) dəstəkləyən modeldir. Bu model müxtəlif mədəniyyət qruplarının ümumi dövlət məkanına sürətli inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Multikulturalizmin təsvir olunan növləri müxtəlif əsaslar üzrə müəyyənleş-

dirilmişdir və, buna görə də, real multikultural siyasətin səciyyələndirilməsi zamanı onların heç də hamısı bir-birini istisna etmir.

Bu gün dünyanın bir çox ölkələri mədəni müxtəlifliklə səciyyələnir və məhz bu səciyyə daha mühüm və potensial olaraq özlərində ziddiyyətlər gizlədən suallar üçün zəmin rolunu oynayır. Gürcüstanda mədəni azlıqlar və majoritar mədəniyyətlərin nümayəndələri dil hüquqları, regional muxtariyyət, siyasi partiyalarda və idarəetmə orqanlarında təmsil olunma, orta və ali məktəblərin təhsil proqramlarına qarşı irəli sürülən tələblər, immiqrasiya siyasəti və, hətta, milli himnin və ümumdövlət bayramlarının təsis edilməsi kimi milli rəmzləri seçmək baxımından öz mövqelərini müdafiə edirlər. Özlərini həm də sosial siyasətin subyektləri kimi göstərən mədəni qruplar sırasında qadınları, “gözlə görünən azlıqları”, aborigenləri/yerli xalqları, əlilləri göstərmək olar. Gürcüstanın çoxmədəniyyətli regionlarında etnik çoxluğun milli azlıqlarla qarşılıqlı əlaqələri prosesinin öyrənilməsi aktual olaraq qalır.

“Yeni vətən” dilinin mənimsənilməsi tələbi əslində olduqca vacibdir, lakin bu tələb, xüsusilə də dövlət tərəfindən mühacirlərə təzyiqlin davam etdirildiyi və avtoxton çoxluğun onlara olan mənfə münasibətinin saxlandığı bir şəraitdə, məskunlaşma ölkəsinə qarşı loyallıq münasibətinin formalaşması üçün yetərli deyil.

Mədəni müxtəliflikdən cəmiyyətin inkişafı naminə istifadə olunması üçün, bir tərəfdən, millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində tarixi təcrübənin üzərində bir daha düşünmək, digər tərəfdən isə milli, mədəni və sosial siyasətin həyata keçirilməsini təmin edən idarəçi kadrların multikultural sərəştəsini artırmaq lazımdır. Gürcüstan zəminində multikulturalizm prinsiplərinin uyğunlaşdırılması müasir inteqrasiya siyasətinin qabaqcıl Avropa və ümumdünya təmayüllərinə uyğun, vahid sosial-mədəni məkanın yaradılmasına xidmət edən yeni əsaslar üzərində işlənilib hazırlanması yolu ilə mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, milli çoxluq və azlıqlar arasındakı mədəniyyətlərarası və millətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin əvvəlki formalarında ciddi dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac var. İlk növbədə qruplararası qarşılıqlı fəaliyyətin optimal alqoritmlərinin axtarışları, eləcə də dövlət, onun institutları və müxtəlif əhali qrupları arasında münasibətlərin xarakterinin dəyişdirilməsi tələb olunur. Bu mənada demokratik idarəçiliyin, siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatın təşkilinin, eləcə də Qərb cəmiyyətlərində fərdlərin və sosial kollektivlərin ya-

radıcı təşəbbüslərinin inkişaf etmiş formaları müəyyən tipli sivilizasiya üçün faydalı və səmərəli nailiyyətlərdir (M. Veber). Multikultural ideologiyalar milli dövlətlərin milli siyasətləri şəklində həyata keçir. Onların əsas prinsipləri aşağıdakılardır: milli cəmiyyət çərçivəsində milli və etnik azlıqların ayrı-seçkiliyə məruz qalmaması, milli cəmiyyətin hüddudlarında onların çoxluqla sosial və hüquqi bərabərliyinin təmin olunması prinsipi; əhalinin müxtəlif qruplarının millətlərarası və mədəniyyətlərarası tolerantlığı; birincisi, milli cəmiyyətin multietnik və multikultural xarakterinin qəbul edilməsi; ikincisi, milli çoxluqla müqayisədə milli azlıqların bərabərhüquqlu statusu, azlıqların öz mədəniyyətlərini, etnikliklərini, dillərini, həyat tərzlərini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək, etnik əraziyə sahib olmaq, özlərinin etnomədəni və siyasi gələcəklərini üçün prinsiplial əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul etmək hüququnun tanınması.

Bütün multikultural modellərdən Gürcüstan üçün daha yaxın olanı Azərbaycan modelidir ki, bu da hər iki mədəniyyətin tarixi qaynaqlarına gedib çıxan aksioloji sistemlərin yaxınlığı ilə şərtlənir. İlk növbədə bu, əsas dəyər yönəmlərini müəyyən edən özül konseptlərə aiddir. Millətlərarası münasibətlərin əsasında duran "özününkü-özgə" qarşıdurması ilə bağlı: əcnəbilərdən uzaq olmağa çalışan mədəniyyətlərdən fərqli olaraq (bu, xüsusi terminlərdə öz əksini tapır: "qoy" – yəhudi, «qaco» – qaraçı, «varvar»–yunan, «gavur» – türk və s.), gürcülər qonağı Allahın elçisi kimi qəbul edirlər. Bu halda dil hətta xüsusi forma da yaratmışdır – "sautsxo" (ən yaxşısı, qonaq üçün nəzərdə tutulmuş). Tolerantlığın xüsusilə parlaq təzahürü kimi "Biz hamımız Adəm övladlarıyıq, tatar da bizim qardaşımızdır" (qeyd edək ki, "tatar" terminindən ədəbi gürcü mənbələrində "azərbaycanlı" etnonimini bildirmək üçün istifadə olunur) paremioloji vahidini göstərmək olar.

Multikulturalizm modellərini formalaşdıran vahid baza faktiki olaraq informasiya-axtarış sistemlərinin ilkin nümunəsi kimi çıxış edən paremiologiya, həm Gürcüstanın, həm də Azərbaycanın əsas dəyər yönəmlərini özündə əks etdirən klassik ədəbiyyatdır.

İlk növbədə dünya ədəbiyyatının korifeyləri Nizami və Rustavelinin yaradıcılıqları qeyd edilməlidir. Faktiki olaraq multikulturalizmin əsasında duran əsas konseptlər (millətlərarası, gender, konfessiyalararası və s.) onların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Multikulturalizmin təsirli tərəfini əks etdirmiş bu klassiklərin nüfuzu elmi dairələrdə "Şərq renessansı" adlandırılmış bütöv bir dövrü formalaşdırmışdır.

Abxazlarla və osetinlərlə qarşılıqlı münasibətlər təcrübəsi də maraqlıdır. Hələ SSRİ vaxtında Gürcüstanda abxaz və osetin məktəblərində ana dilində tədris aparılırdı, o halda ki, Rusiya Federasiyasının özündə belə məktəblər demək olar ki, yox idi. Rusiya KİV-lərinin söyləri nəticəsində sözügedən regionlarda, Dağlıq Qarabağda da olduğu kimi, siyasi münaqişələr etnik qarşıdurma kimi təqdim olundu ki, bu da bizim xalqlarımızı səciyyələndirən tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinə kökündən ziddir. Az bir zamanda böyük nüfuz qazana bilmiş Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin rolu da xüsusi qeyd edilməlidir. Gürcüstanda Mərkəzin filialının yaradılması multikulturalizm hadisəsinin sistemli şəkildə dərk edilməsi prosesini sürətləndirir və bu istiqamətdə axtarışları stimullaşdırır.

7.15. Moldovada multikulturalizm

1994-cü il iyulun 29-da Moldova Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi. Respublikanın Əsas Qanunu beynəlxalq hüquq və azadlıqların prioritetini bəyan etdi. Konstitusiyaya latın qrafikalı moldavan dilinin dövlət dili statusunu təsbit etdi, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən digər dillərin vəziyyətini müəyyənləşdirdi. Regional dillərdən fərqli olaraq, rus dilinə xüsusi status verildi. Moldova Respublikası Konstitusiyasının preambula hissəsində dövlətin “moldavanlarla birgə Moldova Respublikasında xalqını təşkil edən digər etnik mənşəli vətəndaşların da maraqlarının təmin edilməsi”nə də söz göstərəcəyi bildirilir.

Həmin bölmənin 10-cu maddəsində xalqın birliyi və özünəməxsusluq hüququ haqqında danışılır. 10-cu bölmənin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, “dövlət bütün vətəndaşlarının etnik, mədəni, dil və dini özəlliklərinin qorunması, inkişaf və ifadə edilməsi hüququnu tanıyır və onlara zəmanət verir” (başqa sözlə, bu maddə sadalanan identiklik formalarına olan hüquqlara zəmanət verir).

Əsas Qanunun 13-cü maddəsi ölkə ərazisində dillərin fəaliyyətini tənzimləyir. Latın qrafikalı moldavan dilini Konstitusiyaya Dövlət dili elan etdi (bənd 1). Bu maddənin 2-ci bəndinə əsasən dövlət “ölkə ərazisində istifadə edilən rus dilinin və digər dillərin qorunması,

inkişaf etdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi hüququnu qəbul və müdafiə edir” (dil identikliyi hüququ).

Konstitusiyada vətəndaşların “ırqından, milliyyətindən, etnik mənşəyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq qanun və dövlət qarşısında” bərabərliyini təsbit edir (maddə 16).

Respublikada təhsil hüququnu işıqlandıran 35-ci maddədə deyilir ki, “dövlət şəxsin qanuna müvafiq olaraq tərbiyə və təlim dili seçmək hüququnu təmin edir”.

Konstitusiyanın V Fəslində dilin xalq təhsili, elm və mədəniyyət sahələrində istifadə edilməsinin xarakteri müəyyən edilir. 18-ci maddəyə əsasən, dövlət moldavan və rus dillərində məktəbəqədər tərbiyə, ümumi orta, orta ixtisas, texniki peşə və ali təhsil almaq hüququna zəmanət verir, respublikada yaşayan digər millətlərdən olan vətəndaşların öz ana dillərində (qaqauz, ukrayna, bolqar, ivrit, idiş və b. dillərdə) tərbiyə və təhsil almaq hüquqlarını gerçəkləşdirə bilmələri üçün şərait yaradır.*

Fəsil VI dilin ad və informasiyada tənzimləməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Maddə 24-ə əsasən meydan, küçə, dalan, şəhər rayonlarının adları dövlət dilində (qaqauz millətindən olan əhalinin yaşadığı ərazidə –qaqauz dilində), ukrayna, rus və yaxud bolqar millətindən olanların çoxluq təşkil etdiyi kəndlərdə isə məqbul dildə verilir. Açıq elanların, bildirişlərin, reklam və digər vizual informasiyaların mətni dövlət dilində–müvafiq ərazilərdə isə rus dilinə çevirməklə – dövlət, eləcə də qaqauz və yaxud rus dillərində tərtib edilir. Respublikada istehsal edilən əmtəələrin adları, etiketləri (yarlıqları), markalanması, onlarla bağlı təlimatlar, eləcə də əhaliyə təqdim edilən bütün vizual informasiya dövlət və rus dillərində tərtib edilir. Ukrayna, rus və yaxud bolqar milliyyətindən olan əhalinin çoxluq təşkil etdiyi kənd yerlərində vizual informasiya müvafiq dillərdə də tərtib oluna bilər.

---

* Qeyd etmək vacibdir ki, bu hüquq 1978-ci il Konstitusiyasında da verilmişdi: maddə 3.4-ə müvafiq olaraq «MSSR-in müxtəlif millətlərdən olan vətəndaşlarının bərabər hüquqları..., başqa SSRİ xalqları dilləri ilə bir sırada doğma dilindən də istifadə etmək hüququ vardır», maddə 43-ə əsasən isə MSSR vətəndaşları təhsil və «doğma dildə oxumaq hüququna» malik idilər. Etiraf etmək lazımdır ki, sonuncu bənd işləmirdi və Sovet Moldaviyasında təhsil sistemi moldavan və rus dilləri üzərində qurulmuşdu.

Fəsil VII dillərin dövlət tərəfindən qorunmasının xarakterini müəyyən edir, dil qanunvericiliyinə əməl edilməsinə nəzarət və ona əməl edilməməsinə görə məsuliyyət qaydasını müəyyən edir.

Sovet dövlətinin sükutu ərəfəsində qəbul edilmiş bu qanunvericilik aktı təkcə transformasiya edən Moldovanın linqvistik kredosu kimi çıxış etmədi, bu akt həm də millətlərarası münasibətlərin vektorunu dəyişdi və sonra gələn çoxsaylı normativ-hüquqi aktların, o cümlədən də yeni Konstitusiyanın əsasını təşkil etdi.

İnsanın ayrılmaz hüquqlarından biri də onun bir hissəsinə Moldova Respublikasının da qoşulduğu çoxsaylı beynəlxalq və daxili normativ-hüquqi aktlarla təmin edilən milli və mədəni özünəməxsusluğun qorunması hüququdur.

Avropada milli azlıqların problemlərinə olan maraq yeni demokratiya ölkələrində də geniş əks-səda doğurdu. Qeyd olunmalıdır ki, beynəlxalq normativ-hüquqi aktlar yerli qanunvericilik aktları ilə müqayisədə prioritetə malikdirlər. Avropaya inteqrasiya xətti götürmüş gənc Moldova dövləti məsələnin bu tərəfinə diqqət ayırmaya bilməzdi. Ola bilsin ki, bu vurğu daha bir məqamla bağlı olub. Rus dili özünün rəsmi ünsiyyət dili kimi geniş yayılması ilə əlaqədar bu diyarın polietnik əhalisinin dil aktivində möhkəm yer tutmuş, millətlərarası ünsiyyətdə ən çox işlənən dillərdən birinə çevrilmişdir. Yuxarıda deyilənlərdən də göründüyü kimi, müstəqillik qazanıldıqdan sonra rus dilinin vəziyyəti dəyişdi, lakin cəmiyyət üzvlərinin moldavan dilini bilmələri səviyyəsi də onun rus dilini əvəzləməsi üçün yetərlı deyildi. Eyni zamanda, milli dirçəliş prosesi cəmiyyətdə milli azlıqların dillərinə və mədəniyyətlərinə olan marağı artırdı. Bu, ona görə faydalı idi ki, diqqəti rus dilindən yayındırırdı və gələcəkdə milli azlığın ana dilinin etnos daxili funksiyaları yerinə yetirəcəyi, moldavan dilinin isə millətlərarası ünsiyyət dili olacağı dayanıqlı sxemin formalaşmasına xidmət edəcəkdı.

Etnik hüquqların qorunmasına verilən zəmanətlər Moldova Respublikasının başqa sənədlərində də, o cümlədən “Moldova Respublikasının Əmək Məcəlləsi”ndə əksini tapır. Bu məcəllə istənilən növ diskriminasiyanı, eləcə də irqi, milli və dini zəmində ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Göstərilən cəhətlər “Məhkəmə quruluşu haqqında Qanun”da, “Qanun pozuntuları haqqında Məcəllə”də, “Moldova Respublikasının Cinayət Məcəlləsi”ndə və b. hüquqi sənədlərdə də təsbit olunub.

Milli azlıqların hüquqları aşağıda sadalanan qanunlarda da öz əksini tapır: “Milli pasport sistemində şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlər haqqında”, “Televiziya və radio haqqında”, “Moldova Respublikasının televiziya və radio Məcəlləsi”, “Mətbuat haqqında”, “İnancelar haqqında”, “Məhkəmə quruluşu haqqında”, “Reklam haqqında”, “Vətəndaşlıq vəziyyəti aktları haqqında”, “Mədəniyyət haqqında”. Bu qanunlarda milli mənsubiyyətindən, sosial statusundan, dilindən və digər məziyyətlərindən asılı olmayaraq hər bir şəxsin mədəni fəaliyyətinə qanuni zəmanət verilir.

Moldova Respublikasının Parlamenti tərəfindən qəbul olunmuş (№ 382-XV, 19.07.2001) «Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları və onların təşkilatlarının hüquqi statusu haqqında Qanun» rusedilli vətəndaşlara aid qanunvericiliyin inkişafında yeni bir addım oldu. Bu sənəd millətlərarası münasibətlər sahəsində çoxsaylı problemləri tənzimləyən normativ aktlar sırasında xüsusi yer tutur. Adı çəkilən qanunun sonuncu layihəsi Parlamenta 1997-ci ilin mayında bir qrup deputat tərəfindən qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında təqdim edilib. Yalnız 1997-ci ilin iyulunda qanun birinci oxunuşda qəbul edildi. Sonradan bu qanun, o cümlədən də Moldova tərəfindən 1996-cı ildə ratifikasiya edilmiş “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası”nın bir sıra müddəaları nəzərə alınmaqla, dəyişikliklərə məruz qaldı. Bu sənədin ortaya çıxması əvvəllər qəbul edilmiş bir sıra qanunların və başqa hüquqi aktların yeni qanuna uyğunlaşdırılmasını zəruri etdi.

Son iyirmi ildə Moldova Respublikası çox sayda beynəlxalq normativ-hüquqi aktlara qoşulub. Bu aktlar milli azlıqların hüquqi təminatı sahəsini də əhatə edir. Parlamentin 10 sentyabr 1991-ci il tarixli, 707-XII sayılı “Moldova Respublikasının insan haqları barədə beynəlxalq hüquqi aktlara qoşulması haqqında” qərarına əsasən, Moldova bütöv beynəlxalq sənədlər paketinə qoşuldu. Onların arasında “Bütün növ irqi ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya”nı, “Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə haqqında Konvensiya”nı, “Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirəsinin Yekun Aktı”nı, “*Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar haqqında Konvensiya*”nı, “Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası”nı və “ATƏT-in insan ölçüsü konfransının Kopenhagen görüşünün Sənədi”ni xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Moldova Respublikası «İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya»ya (Moldova Respublikası üçün 25.02.1993-cü il tarixində qüvvəyə minmişdir); “Əsas insan haqları və azadlıqlarının qorunması haqqında Konvensiya”ya, “Avropa Şurası Parlament Assambleyasının İnsan haqları üzrə Avropa Konvensiyasına əlavə milli azlıqların hüquqları üzrə protokol haqqında 1201 (1993) sayılı Tövsiyəsinə də qoşulmuşdur.

Moldova Respublikasının daxili etno-vətəndaş qanunvericiliyinin və onun müstəqillik illərində qoşulduğu beynəlxalq qanunvericilik aktlarının təhlili milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəlmiş normativ-hüquqi bazanın inkişafındakı müəyyən dinamikanı izləməyə imkan verir. Lakin müxtəlif mərhələlərdə bu hal ziddiyyətli olması ilə, bəzən hətta qeyri-majioritar etnosun, o cümlədən də rus mədəniyyətli əhalinin etno-vətəndaş maraqlarına bütün müstəqillik dövrü ərzində Moldovada hakimiyyətə nəzarət edən müxtəlif siyasi qüvvələr tərəfindən tam etinasızlıq nümayiş etdirilməsi ilə səciyyələnilir.

Qaqauziya ərazisində rusdilli KİV-lər çoxluq təşkil edir, eyni zamanda qaqauz dilində nəşr edilən ədəbiyyatın sayı da artır. Mətbuatın işıqlandırdığı əsas mövzular sırasına milli özünəməxsusluq, bölgə xəbərləri, iqtisadiyyat və mədəniyyət xəbərləri daxildir. Rus, moldavan və qaqauz dillərində qəzet və jurnallar çıxır.

Milli azlıqlar üçün Moldova Respublikasında üç dildə vahid təhsil sistemi fəaliyyət göstərir:

1. Tədrisin rus dilində aparıldığı məktəblər (20,3%);

2. Tədrisin rus dilində aparıldığı və ana dilinin fənn kimi tədris olunduğu məktəblər: ukrayna dili - 55, qaqauz dili - 32, yəhudi dili - 2, polyak dili -1, alman dili -1;

3. İbtidai və orta halqada ayrı-ayrı siniflərdə tədrisin ana dilində (ukrayna və ya bolqar) aparıldığı eksperimental təhsil müəssisələri.*

Belə bir fakt da diqqəti cəlb edir ki, rusdilli məktəblər də milli azlıqlar üçün olan təhsil müəssisələri dərəcəsinə aiddir.

---

* Qeyd olunmalıdır ki, bu statistika 2006-cı ilə aiddir. Никитченко А. Система образования национальных меньшинств РМ. В: От языкового многообразия к полиязычному и мультикультурному образованию. Материалы международной конференции, 5-6 декабря 2006, Кишинэу. Под редакцией Т. Стояновой. Кишинев. 2008. С. 61–73.

4 may 2016-cı ildə Moldovanın paytaxtı Kişinyov şəhərində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin filialı açılmışdır. Bu filialın icraçı direktoru tanınmış hüquqşünas, keçmiş Ombudsman Aurelia Qriqoriudur.

7.16. İsraildə multikulturalizm

Il dünya müharibəsi illərində III Reyxin hakim dairələrinin apardığı antisemitizm siyasəti nəticəsində, holokost aktı baş vermişdi. Holokost məfhumu yunan dilindən tərcümədə "yanmış", "köz olmuş" mənasını verir. Holokost məfhumu geniş və dar mənalarda işlədilir. Geniş mənada o, xalqları və sosial qrupları fiziki cəhətdən məhv edən bir qətləmə aktı mənasını daşıyır. Dar mənada isə holokost məfhumu yəhudilərə qarşı aparılan soyqırımını nəzərdə tutur. Yəhudilərin kökünü kəsmək məqsədini öz qarşısında qoyan Hitler Almaniyası İkinci dünya müharibəsinin başlanmasından etibarən Polşa ərazisində yaradılmış gettolarda yəhudilərin yerləşdirilmələri haqda qərar vermişdi. İkinci dünya müharibəsi illərində yəhudilərin təkcə Hitler Almaniyasında deyil, Avropanın işğal olunmuş ərazilərində, eyni zamanda SSRİ-də kütləvi şəkildə qırılmaları nəticəsində təxminən 6 milyon yəhudi öldürülmüşdü. II dünya müharibəsi illərində Triblinka, Plaşov, Sobibor, Auşvits-Osvensim, Daxau əsir düşərgələrində faşist zülmünü yaşamış yəhudilərin böyük əksəriyyəti məhv edilmiş, bu düşərgələrdə yəhudi əsirlərin yalnız çox cüzi hissəsi sağ qalmışdı. BMT-nin qəbul etdiyi qərara görə 2005-ci ildən etibarən 27 yanvar holokost qurbanlarını anma günü elan edilmişdir.

Holokost faciəsini yaşayan yəhudilər II dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra öz dövlətçiliyini yarada bildilər. BMT Baş Məclisinin 1947-ci il 29 noyabr tarixli qərarına əsasən 1948-ci il mayın 14-də Fələstin ərazisində İsrail müstəqil dövləti elan edildi. Hazırda dünya yəhudilərinin 42%-nin toplandığı İsrail cəmiyyətində etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi məsələsinə münasibətdə İsrail ABŞ-də tətbiq olunan "əridən qazan" modelini istifadə edir.

İsrail cəmiyyəti "əridən qazan" sistemi bazasında vaxtilə diasporadan gəlmələr nəticəsində öz keçmişlərini saxlayaraq sionist mədəniyyəti adlandırılan prosesə inteqrasiya olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, son 25 ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının statistik

məlumatlarına görə müxtəlif ölkələrdən İsrailə 1 milyon dörd yüz min insan köçmüşdür.

Hazırda İsrail dövləti müasir liberal dövlət ilə millətçilik ideyasını (“sionist dövlət”, “Yəhudi dövləti”) birləşdirməyə çalışır. Birinci termin yəhudilərin çoxluğu, ikincisi isə simvol və dəyərlərin yəhudi ənənəsi əsasına istinad edilməsi mənasına gəlir. Bu baxımdan İsrail özünün mədəni muxtariyyət sistemi ilə liberal-demokratik ölkə olaraq bütün vətəndaşlarının hüquqlarını qərantiya edir. Bu hüquqların qərantiyası hətta bəzi inkişaf etmiş avropa ölkələrindən daha da yüksək səviyyədədir.

On illiklər boyunca yəhudi liderlər İsrail imperializmindən imtina etdi. Bu mənada İsrail ümumiyyətlə proyektidir. ABŞ-da yəhudi gənclər arasında keçirilən sorğulara baxsaq, respondentlərin 20 faizi İsrailin onların kimlik anlayışında mühüm yer tutduğunu söyləyir. İsraili olmaq üçün hər hansı bir şəkildə ona aid olmaq lazımdır. Bu nə yəhudi dövlətini, nə də demokratiyanı inkar etmək deməkdir.

XX əsrin 60-cı illərin başlanğıcına qədər ərəb dili ilə ibri dili arasında mədəni müharibə gedirdi. Hətta ibri dilində qəzetlərin çıxması qadağan olunurdu. Artıq 70-ci illərdə ərəb ölkələrindən yeddi yüz minə yaxın ərəb İsrailə köçdü.

“Əridən qazan” XX əsrin 70 və 80-ci illərində çökməyə başlayanda siyasi arenaya İkinci İsrail çıxmağa başladı. “Qara pələnglər” hərəkatının meydana gəlməsi ilə cəmiyyət mədəni hadisələrin idarə olunmasını həyata keçirən “başqasını” qəbul etməyə hazır idi. Nəticədə musiqidən tutmuş geyimə, hətta ənənəvi idarəetməyə yəni, kütlə mədəniyyətində öz yerini tutan İsrailin birinci və ikinci elit mədəniyyətləri arasında delimitasiya baş verdi.

XX əsrin 90-cı illərində vəziyyət yenidən dəyişdi. Belə demək mümkünsə, “qızıl milyon” adlandırılan immiqrant axını gəldiyində İsrail onları qəbul etməyə hazır idi. Keçmiş Sovet İttifaqından gələnlər arasında məsələn, hüquq, jurnalistika və hərbi sahələrin nümayəndələri çox deyildi. Halbuki onların çoxu birinci və ikinci İsrailin ənənəvi elitasının cəlb olunmadığı yüksək texnologiya, təhsil və s. sahələrdə mütəxəssis idi.

“Qızıl milyon” anlayışı keçmiş SSRİ-dən gələn milyon insana işarə edir. Bu Üçüncü İsrail- yeni əşkinazilər adlanır. Buraya eyni zamanda Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazdan gələn “səfərad” yəhudiləri də daxildir. İsrail cəmiyyəti bunu normal qəbul etdi. Əgər XX əsrin 70-

ci illərdə soruşulsaydı ki, İsraildə rus dilində uşaq baxçası, rus dilində məktəb, rus dilində qəzet və televiziya kanalı olmasına necə baxardınız? Cavab bu olardı ki, “Nə üçün”. Ancaq indi cavab belədir: “Niyə də yox”.

İsrail multikulturalizminin əsas rəmzlərindən biri də Yerusəlim (Qüds) -Müqəddəs Şəhərdir. Bu şəhər üç dünya dininin mərkəzi kimi turistləri hər zaman özünə cəlb edir.

Azərbaycandan İsrailə yetmiş minə yaxın yəhudi ailəsi köçmüşdür. Buraya XX əsrin 90-cı illərinin əvəllərində əşkinazi yəhudiləri (avropa yəhudiləri) və dağ yəhudiləri (səfərad) daxildir. Qeyri rəsmi məlumatlara görə İsraildə 7-8 min etnik azərbaycanlı yaşayır. Onlar daha çox Akko, Hayfa, Hadera və Tel-Əviv kimi şəhərlərdə məskunlaşmışlar. Akko şəhərində şəhərin 12 faizini təşkil edən 53 minə yaxın Azərbaycandan köçmüş dağ yəhudisi yaşayır. Onlar heç bir zaman “Odlar Yurdu” olan ölkələrini unutmur və daima xatırlayırlar. Bu mənada multikulturalizm İsraildə qədim tarixə malikdir. O, artıq reallığa çevrilib.

3 may2016-cı ildə İsraildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin İsrail filialının yaradılmışdır. Bu filialın icraçı direktoru politoloq Arye Qutdur.

7.17. İndoneziyada multikulturalizm

230 milyon əhalisi olan İndoneziyada əksəriyyəti Avstroneziya qrupuna daxil olan 300-dən artıq etnos, etnik qrup məskunlaşmışdır. Mərkəzi Statistika Bürosunun 2010-cu ildə keçirdiyi siyahıyaalmanın nəticələrinə istinadən verdiyi məlumatda isə bu ölkədə 1340 xalq və etnik qrupun mövcud olduğu göstərilir. Bu ciddi fərq etnik qruplar məsələsinə fərqli yanaşmalarla bağlıdır. Məsələn, bəzi mənbələr çeribonluları ayrıca etnos, digər mənbələr isə yavalıları titul xalq hesab edirlər. Baduy və bantenlilər də bəzən ayrıca etnos, bəzən də titul xalq kimi təqdim olunur.

İndoneziyada avtoxton olmayan, ölkəyə miqrasiya etmiş etnik qruplar da vardır. Onlardan sayca ən çox olanı çinlilərdir. Etnik çinlilər ölkənin bütün ərazilərinə yayılısalar da, daha çox böyük şəhərlərdə məskunlaşmışlar. Çinlilər İndoneziyaya çox qədim dövrlərdən gəlməyə başlasalar da, kütləvi şəkildə XVI əsrdən başlayaraq miqrasiya

etmişlər. Ənənəvi olaraq ölkə iqtisadiyyatının böyük hissəsi onların nəzarətindədir. Bu səbəbdən yerli əhali ilə gəlmə çinlilər arasında münasibətlər həmişə gərgin olmuşdur. Bu münasibətlər general Suhartanın prezidentliyi dövründə daha kəskin şəkil almışdı. Həmin dövrdə etnik çinlilər ilə yerli əhali arasında sosial-mədəni ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, çinlilərə ictimaiyyət arasında öz ana dilindən istifadə etmək qadağasının qoyulması onların müəyyən hissəsinin öz etnik mənşəyindən imtina etməsinə səbəb olmuşdu.

Ölkənin müxtəlif regionlarında, xüsusilə böyük şəhərlərində Hindistan və ərəb ölkələrindən gəlmiş miqrantlar da icma şəkildə məskunlaşmışlar. Avropa xalqlarının nümayəndələri, avropalılar ilə indoneziyalıların qarışıq nigahlarından doğulmuş insanlar sayca o qədər də çox olmamışlar. Sonuncuların xeyli hissəsi II Dünya müharibəsindən və İndoneziya müstəqillik əldə etdikdən sonra ya başqa ölkələrə, xüsusilə Hollandiyaya köçüb getmiş, ya da repatriasiya edilmişdir.

İndoneziya Respublikasının dövlət dili İndoneziya dilidir. Bütün ümumtəhsil məktəblərində İndoneziya dilinin öyrənilməsi, ölkə konstitusiyasında təsbit edildiyi kimi, məcburidir. Ölkə əhalisinin, demək olar ki, hamısı dövlət dili ilə yanaşı, öz etnik dilini də bilir. 2009-cu ilə olan məlumata görə İndoneziyada 719 canlı dildən istifadə olunur.

İndoneziya dünyəvi dövlətdir. Bununla belə, din İndoneziya cəmiyyətinin həyatında çox mühüm rol oynayır. Bu, İndoneziya xalqının ideologiyasında – Pançasilada da ifadə edilmişdir: “Vahid Allaha inam”. 1945-ci ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya görə vətəndaşlar bu və ya digər dinə etiqadda azaddır. 1965-ci ildə qəbul edilmiş qanunvericiliyə görə dövlət əsas dinlər olan İslam, protestantizm, katolisizm, hinduizm, buddizm və konfusiçiliyə müvafiq kömək göstərməyi nəzərdə tutur.

İndoneziyada dinlərarası və etnoslararası münasibətlər heç də həmişə hamar olmamışdır. Müxtəlif etnoslar, etnik qruplar, müxtəlif dinlərin daşıyıcıları arasında münaqişələr İndoneziyanın son bir neçə əsrlik tarixinin bir çox mərhələlərində baş vermişdir. XX əsrdə isə belə münaqişələr daha müntəzəm şəkil almışdır. Müəyyən dövrlərdə hakimiyyət özü də tolerantlığı, diskriminasiyanı stimullaşdıran qərarlar qəbul etmişdir. Məsələn, Orba (Orde Baru “yeni rejim”) dövründə etnik çinlilərə qarşı müxtəlif qanunlar qəbul edilmiş, onların mədəniyyəti ilə bağlı hər şey, o cümlədən buddizm və konfusiçilik məhdudlaşdırılmışdı. 1966 və 1998-ci illərdə prezident Suharto hökumətdə mü-

səlmanların sayını azaltmağa, xristianların sayını isə artırmağa cəhd etmişdi. Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində İndoneziyanın İslam dövlətinə çevrilməsi məsələsi ilə bağlı olaraq hərbi hakimiyyətdə iki qrup yaranmışdı. General Prabovonun rəhbərlik etdiyi qrup İndoneziyada İslam dövləti, general Virantonun milliyətçi qrupu isə dünyəvi dövlət yaradılması üçün səy göstərirdi.

İndoneziyanın üzləşdiyi müxtəlif xarakterli etnik-konfessional münaqişələrin kökündə onların hər biri üçün ayrıca, bununla yanaşı, həm də hamısı üçün eyni olan səbəblər vardır. Münaqişələrin böyük əksəriyyəti dərin tarixi köklərə malikdir, lakin onların yeni dalğası müasir sosial-iqtisadi və siyasi həyatdakı ağır, mürəkkəb vəziyyətdən irəli gəlir. Ona görə də hakimiyyət ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirməklə bərabər, rəsmi qaydada tanınmış dinlərin daşıyıcıları arasında qarşılıqlı toleranqlıq və harmonik münasibətlərin, etnik qruplar arasında inteqrasiyanın, bir sözlə, multikultural mühitin formalaşdırılması üçün fəal təbliğat aparır.

Fəslə aid suallar

1. “Anglofon” və “frankofon”ların Kanada multikulturalizminin formalaşmasında rolu haqda nə deyə bilərsiniz?
2. Avstraliya multikulturalizminin əsas prinsipləri nədir?
3. “Əridən qazan” məfhumu nə deməkdir?
4. ABŞ-da “sivil hüquqlar hərəkəti” haqda nə nə deyə bilərsiniz?
5. ABŞ multikulturalizminin formalaşmasında immiqrantların yeri və funksional rolu nədən ibarətdir?
6. Avstraliya multikulturalizminin tarixi haqqında nə deyə bilərsiniz?
7. İsveçrə Konfederasiyası dünyada hansı xüsusiyyətləri ilə tanınır?
8. İsveçrədə rəsmi dövlət dili hansıdır?
9. Multilingvizm – dil amili olaraq İsveçrə multikulturalizminin yaranmasında nə kimi rola malikdir?
10. İsveçrə multikulturalizminin digər Qərbi Avropa ölkələrindəki təcrübədən fərqi nədədir?

11. İsveçrədə dini müxtəliflik və dini kimliklə bağlı nə deyə bilərsiniz?
12. Portuqaliyada multikultural cəmiyyətin formalaşmasının əsas səbəbləri hansılardır?
13. Portuqaliyada emiqrasiya proseslərinin əsas xüsusiyyətləri nədir?
14. Portuqaliyada hansı etnik qrupların nümayəndələri yaşayır?
15. Flamenko – İspaniya multikultural mühitinin tərənnümü kimi.
16. İspaniyada hansı etnik qrupların nümayəndələri yaşayır?
17. Fransisko Frankonin “Vahid” İspaniya layihəsi nə üçün reallaşmadı?
18. Müasir İspaniyada multikultural mühitin formalaşmasında miqrantların rolu haqqında nə demək olar?
19. Almaniya multikulturalizminin əsas xüsusiyyətləri nədir?
20. Fransa multikulturalizminin əsas xüsusiyyətləri nədir?
21. Türkiyədə multikulturalizmin əleyhinə çıxanların arqumentləri nədən ibarətdir?
22. Türkiyədə multikulturalizmi müdafiə edənlər hansı arqumentlərə əsaslanırlar?
23. Türkiyədə multikulturalizm tendensiyası neçənci illərdən etibarən daha fəal şəkildə özünü büruzə verməyə başladı?
24. Müasir dövrdə Rusiyada etno-mədəni müxtəlifliklərin atırmasının əsas səbəbi nədir?
25. Rusiya multikulturalizminin əsas xüsusiyyətləri nədir?
26. İtaliya multikulturalizminin əsas xüsusiyyətləri nədir?
27. İtaliyada katolik dini icması ilə bərabər başqa dini icmalar hansı şərtlərlə fəaliyyət göstəririlər?
28. İtaliyada dil azlıqlarının mühafizəsi və qorunması hansı sənədə əsasən həyata keçirilir?
29. Sovet İttifaqının dağılması İsraildə multikultural durumun vəziyyətinə necə təsir göstərdi?
30. Hansı səbəblərə görə Moldovada rus dilinə xüsusi status verilmişdir?

31. Moldovada milli azlıqların hüquqlarının qorunmasına hansı qanunlarda zəmanət verilmişdir?
32. 19 iyul 2001-ci il tarixində Moldova Respublikasının Parlamenti tərəfindən qəbul olunmuş «Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları və onların təşkilatlarının hüquqi statusu haqqında Qanun»un əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
33. Üç dünya dininin mərkəzi hansı şəhərdir?
34. İndoneziyada hansı dinlər rəsmi qaydada tanınır və dövlət-din münasibətləri necədir?
35. İndoneziyada avtoxton olmayan ən böyük etnik qrup hansıdır?
36. İndoneziyada neçə canlı dildən istifadə olunur?

✘ Ədəbiyyat

1. Abbasi Kh., Phillips A. Multiculturalism without culture // Graduate journal of social science. 2008. Vol. 5. Issue 1. P. 98.
2. Nəsimov E.M. Miqrasiyanın əsasları. Miqrasiologiya. Miqrasiya prosesləri. Dünya miqrasiya mərkəzləri. I Kitab. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2014, 240 səh.
3. Маслакова-Клауберг Н.И. «Исламский вопрос» в Швейцарии: опыт религиозного диалога Вестник Дипломатической академии МИД России. Россия и мир. 2015. № 3 (5).с.32-38
4. Проблемы образования, науки и культуры. — 2010. — N 2 (75). — С. 225-231.
5. Руткевич Е.Д. «Религиозная исключительность» Италии: социологический ракурс/ Теория и практика общественного развития, №4, 2013.
6. Сергиева О.Четырехязычие в Швейцарии и проблемы культурной идентичности // http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/althome/news/KVM_archive/articles/2010/05-06/2010-05-06_r_kvm-s1.pdf
7. Табаринцева-Романова К. М. К вопросу изучения языковых меньшинств в Италии/К. М. Табаринцева-Романова//Известия Уральского государственного университета. Сер.1.
8. Akhsin Naim, Hendri. Sensus Penduduk 2010. Badan Pusat Statistik, 2011.
9. Allahyarova T. Schouwey N. and Zurich S. The shared values of multiculturalism and secularism in Azerbaijan and Switzerland.

Editors: Lydia Amberg and Daniel Warner. Published by DCAF. Geneva and Baku.2015. 73 p.

10. Ana Carneiro, Ana Simoes, Maria Paula Diogo, Teresa Salome. "Geology and religion in Portugal", June 12, 2013\\ <http://rsnr.royalsocietypublishing.org/content/roynotesrec/67/4/331.full.pdf>
11. Barrero R.Z. Bases para interpretar la multiculturalidad en Espana. Madrid 2005
12. Bhikhu Parekh. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. Palgrave Macmillan, 2005.
13. Campani G. Migration and Intergration in Italy: a complex and moving landscape/University of Florence / <http://migrationeducation.org>, 2008
14. Catarina Reis Oliveira, Natália Gomes, "Intercultural policies and intergroup case study: European Foundation for the improvement of living and working conditions" Portugal Instituto Nacional de Estatística, I.P. Lisboa • Portugal, 2012.
15. Cerita Sukses Pendidikan. Multikultural di Indonesia. Studi Kasus Program Intervensi Yayasan TIFA di Jakarta, Banten dan Yogyakarta. Jakarta, 2010.
16. Charles Taylor. Multiculturalism: The Politics of Recognition. editor Amy Gutmann. New Jersey: Princeton University Press, 1994.
17. Charles Taylor. Çokkültürcülük: Tanınma Politikası. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
18. Chinese diaspora: Indonesia. BBC (3 March 2005). Jakarta.
19. Jeff Haynes, Religion in Global Politics, Pearson Longman Press, London 1998
20. Justus M van der Kroef . The Term Indonesia: Its Origin and Usage // Journal of the American Oriental Society, 1951, № 71 (3), p.166–171.
21. Languages of Indonesia. Ethnologue. An Ethnologue Country Report. 2009.
22. Leo Suryadinata, Evi Nurvidya Arifin, Aris Ananta. Indonesia's Population. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2003.
23. Lidde R. William. The Islamic Turn in Indonesia: A Political Explanation //Journal of Asian Studies, 1996, № 55 (3), p.613–634
24. Luke Goode, Jürgen Habermas: Democracy and the Public Sphere, Pluto Press, London 2005
25. Gürcüstanda formalaşan multikulturalizmin əsas xüsusiyyətləri nədir?

26. Gürcüstanda etnik azlıqlar tərəfindən “yeni vətən” dilinin mənimsənilməsi tələbi məskunlaşma ölkəsinə münasibətdə loyal münasibətin formalaşması üçün yetərlidir?
27. Bəzi ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində Abxaziyada, Cənubi Osetiyada və Dağlıq Qarabağda baş verən münaqişələrin etnik qarşılıqlı kimi təqdim olunması düzdür? Niyə?
28. Statham, P. (1998), The Political Construction of Immigration in Italy: opportunities, mobilisation and outcomes, WZB, Berlin
29. Will Kymlicka. Contemporary Political Philosophy: An Introduction. New York: Oxford University Press, 2002.
30. Will Kymlicka, Multicultural Citizenship. Clarendon Press-Oxford, 1995
31. Terra Abrami, V. (2005), Le rilevazioni demografiche correnti dell’Istat su immigrazione e presenza straniera regolari, Rome, 15-16 December 2005.
32. Dix Steffen, “As esferas seculares e religiosas na sociedade Portuguesa” . Análise Social, 2010, p. 5-27.
33. Ferreira, E. S., “Viagens de Ulisses: efeitos da imigração na economia portuguesa” Lisboa: Observatório da Imigração, 2005.
34. Maria José Carrilho, Fernando Casimiro, Maria Filomena Mendes, “Revista de Estudos Demográficos” № 53, Instituto Nacional de Estatística, INE, I.P., Lisboa · Portugal, 2014.
35. Martin Slattery, Sosyolojide Temel Fikirler, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2010.
36. Milena Doytcheva. Çokkültürlülük. tər. Tuba Akıncılar Onmuş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
37. Peter Berger, “Sekülerizmin Gerilemesi”, Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği, Editor və tərcümə edən, Ali Köse, Ufuk Kitapları Nəşr. İstanbul 2002.
38. Yanık Celalettin, Dünyada ve Türkiyede Çokkültürlülük, Ankara, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2013.
39. Abdullayev K. 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili” elan edilməsi dünya ictimaiyyətinə çağırışdır
//http://azertag.az/xeber/Kamal_Abdullayev_2016_ci_ilin_Multikulturalizm_ili_elan_edil_mes_i_dunya_ictimaiy_yetine_chagirisdir-926889
40. Габиббейли Арасту. Западный мультикультурализм после кризиса: новые вызовы, дилеммы (Часть I); ("Newtimes.az", Азербайджан) //http://inosmi.ru/world/2014_0710/221577853.html#ixzz3TzMJ2OQD
41. Конституция Италии// <http://constitution.garant.ru>
42. Наджафов Э. Сравнительный анализ моделей мультикультурализма в различных регионах. Мультикультурализм: достижения и проблемы //

<http://bakuforum.az/ru/multikulturalizm-dostizheniya-i-problemy/?fid=2257>

43. Gianni D'Amato Switzerland: A Multicultural Country without Multicultural Policies ?// In “The Multiculturalism Backlash European Discourses, Policies and Practices” // http://graduateinstitute.ch/files/live/sites/iheid/files/shared/executive_education/Universite_Automne/2010/Lecture_Efionayi1.pdf
44. https://es.wikipedia.org/wiki/Mulad%C3%AD_muladilär
45. <https://es.wikipedia.org/wiki/Moz%C3%A1rabemozarabe>
46. <https://evacuentalahistoriadeespana.wordpress.com/2013/04/23/la-espana-cristiana-de-las-tres-culturas/>
47. <https://evacuentalahistoriadeespana.wordpress.com/2013/04/17/el-islam-y-la-tolerancia-de-711-al-siglo-xvi/>
48. Migrants, minorities and employment in Portugal, 2002\\ https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/238-PT.pdf
49. The Constitution of the Portuguese Republic (April 25, 1976) \\ https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf
50. Ethnologue report for Indonesia (Papua). Ethnologue.com
51. El Islam y la tolerancia de 711 al siglo XVI <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%BE%D0%B0%D0%B1%D0%B4%D0%B8%D0%B%D1%8C>

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ

Ali məktəblər üçün dərslik

Bakı – BBMM – 2017

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 14.06.2017.

Format: 60x90 1/16. Ofset çap. Ofset kağızı.

Qarnitur: Times. Həcmi: 26 ç.v. Tiraj: 500.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az